

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
Πρόλογος	7
<i>Ιωάννης Κολιόπουλος, Εισαγωγή</i>	9
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	
<i>του Υπουργού Μακεδονίας-Θράκης κ. Νικ. Τσιαρτσιώνη</i>	13
<i>του Δημάρχου κ. Βασ. Παπαγεωργόπουλου</i>	15
<i>του Νομάρχη κ. Παν. Ψωμιάδη</i>	17
ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ	
Α΄ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ	
<i>Κωνσταντίνος Βαβούσκος, Σύντομος ιστορία του Μακεδονικού Ζητήματος</i>	23
<i>Μητροπολίτης Αυστρίας κ. Μιχαήλ Στάϊκος, Η συμβολή του μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη στον Μακεδονικό Αγώνα</i>	41
<i>Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου κ. Ανδρέας Νανάκης, Οικουμενικό Πατριαρχείο. Από την καταδίκη του εθνοφυλετισμού (1872) στον Μακεδονικό Αγώνα</i>	49
<i>Ελευθέριος Μαυρουδής, Μακεδονία και ο ακήρυκτος πόλεμος του ελληνικού στρατού 1904-1908</i>	59
Β΄ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ	
<i>Σπυρίδων Σφέτας, Η πορεία προς το Ίλιντεν, ο αντίκτυπος της εξέγερσης του Ίλιντεν στην Ελλάδα και οι απαρχές της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα</i>	69
<i>Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης, Ανεπιτυχείς προσπάθειες σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα</i>	87
<i>Γεώργιος Π. Τσότσος, Διαδρομές Μακεδονομάχων στη Δυτική Μακεδονία: Χαρτογράφηση και αξιοποίησή τους στα πλαίσια του οικολογικού τουρισμού</i>	129

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Περάσματα και οδηγοί
του Μακεδονικού Αγώνος 153

Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Η καθημερινή ζωή των μακεδονομάχων
αγωνιστών 167

Γ' ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Χρήστος Π. Ίντος, Κέντρα οργάνωσης, δράσης και αντίστασης
των Ελλήνων στον Ν. Κιλκίς κατά την περίοδο του
Μακεδονικού Αγώνα 177

Νικόλαος Δημ. Σιώκης, Ο μακεδονομάχος ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος
(1852-1920) μέσα από τις σελίδες μίας ανέκδοτης εξιστόρησης του βίου
και της εθνικής δράσης του 193

Ιωάννης Παπαλαζάρου, Ο Μακεδονικός Αγώνας στην περιοχή
του Οστρόβου 217

Δ' ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Κωνσταντίνος Ν. Πλαστήρας, Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου και
ο Μακεδονικός Αγώνας: Όψεις του δημιουργικού λόγου
και της εκδοτικής δραστηριότητας 231

Παντελής Κ. Λέκκου, Η βοήθεια του Αιγυπτιώτη Ελληνισμού
προς τον αγωνιζόμενο Μακεδονικό Ελληνισμό 247

Πασχάλης Βαλσαμίδης, Πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία
στην Αδριανούπολη και το Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη)
κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα 259

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Σαν τέτοια ώρα στο βουνό ου Παύλους πληγουμένους
μες στον νιρό του αυλακιού ήτανε ξαπλωμένους.
[...] Για σύρε, Δήμο μου πιστέ, στην ποθητή πηγή μου
κι φέρε μου κρύου νιρό, να πλύνου την πληγή μου.
[...] Σταλαγματχιά του αίμα μου για σε πατρίδα χύνου
για να 'χεις δόξα κι τιμή, να λάμπεις σαν του κρίνου.*

Η τοπική λαϊκή μούσα στην Καστοριά έτσι εθρήνησε τον θάνατο του παλικαριού: με παραλλαγή του γνωστού κλέφτικου τραγουδιού, προσαρμοσμένο σε αργό ρυθμό μοιρολογιού. Ήταν ο λυγμός της ελληνικής μακεδονίτικης υπαίθρου για τον χαμό του παλικαριού που η Ελλάς είχε στείλει στη σκλαβωμένη Μακεδονία να απαλλάξει τη χώρα από το κακό που την τυραννούσε. Το φονικό βόλι που έστειλε τον νεαρό Έλληνα αξιωματικό στο πάνθεον των ηρώων του έθνους, τον ευρήκε ντυμένο με την τοπική κλέφτικη φορεσιά, με την οποία ο ίδιος επέλεξε να εισέλθει στην τελευταία σκηνή του δράματος. Με τον θάνατό του ο Παύλος Μελάς προσέφερε στην Ελλάδα ανυπολόγιστες υπηρεσίες, ίσως περισσότερες από όσες θα προσέφερε εάν επιζούσε, ασφαλώς, δε σημαντικότερες από τις υπηρεσίες των περισσότερων Μακεδονομάχων που αγωνίστηκαν στην τουρκοκρατούμενη χώρα την ίδια εποχή.

Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ευαίσθητη πάντοτε στα μεγάλα ζητήματα που απασχολούν τη χώρα και αρωγός στην πολιτεία για την παραγωγή των καλώς νοουμένων εθνικών συμφερόντων, δεν λησμονεί τα μεγάλα χρέη του έθνους προς αυτούς που θυσιάστηκαν για την πατρίδα, στη μακεδονική γη ιδίως. Ένα τέτοιο χρέος πληρώνει η Εταιρεία με τη διοργάνωση και την έκδοση των Πρακτικών του Επιστημονικού Συνεδρίου για τα εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά (1904), κλίνοντας το γόνυ ευλαβικά στον μεγάλο ήρωα του Ελληνισμού.

Ο Παύλος Μελάς διέθετε, την εποχή που σκοτώθηκε, όλα τα στοιχεία που απαιτούσε ο λαός από τους ήρωές του. Η προσφορά στους εθνικούς αγώνες και η θυσία είναι αξίες συνυφασμένες στην υπόσταση του ήρωος όλων των εποχών· προσλαμβάνουν όμως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά από λαό σε λαό και από εποχή σε εποχή, και εκφράζουν ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές και ανάγκες ενός λαού κάποια εποχή. Οι ήρωες, αγωνιστές πάντοτε και υπερασπιστές των θεμελιωδών αξιών του λαού τους, μάλιστα δε υπερασπιστές της τιμής του, αναγνωρίζονται δια του αγωνιστικού πνεύματος και της θυσίας· ποικίλλουν, ωστόσο, οι τρόποι με τους οποίους

εκφράζονται το αγωνιστικό πνεύμα και η θυσία ως προσφορά. Οι λαοί, με άλλα λόγια, «πλάθουν» τους ήρωές τους με στοιχεία της επιλογής τους, τα οποία φανερώνουν τις προτιμήσεις τους.

Ένας τέτοιος ήρωας, πλάσμα των Ελλήνων των αρχών του 20ού αιώνας, υπήρξε και ο Παύλος Μελάς. Η τραυματισμένη και ταπεινωμένη Ελλάς του ατυχούς Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897 επιζητούσε πεδία δράσεως για να αποκαταστήσει το τρωθέν κύρος και τη φιλοτιμία της. Οι νέοι αξιωματικοί του Ελληνικού Στρατού, ιδίως, έφεραν βαρέως την πρόσφατη ήττα, την οποία εχρέωναν στον πολιτικό κόσμο, και επιδίωκαν πάση θυσία να αποκαταστήσουν την τιμή του έθνους και του στρατού του. Δεν είχε τόση σημασία η σοβαρή ανάλυση των αιτιών που είχαν οδηγήσει στον πόλεμο και στην αναπόφευκτη ήττα, ή ο επιμερισμός των ευθυνών, τόσο για τον πόλεμο όσο και για την ήττα· σημασία είχε κυρίως η «απόδραση» από τις συνέπειες της ήττας. Μια τέτοια απόδραση, για τους αξιωματικούς του στρατού όσο και για την κοινή γνώμη, ήταν η υπόθεση της Μακεδονίας.

Νέος αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού, ο Παύλος Μελάς, γόνος εξέχουσας οικογένειας των Αθηνών, σύζυγος κόρης άλλης οικογένειας των Αθηνών με σημαντική προσφορά στο έθνος από τη σύσταση του Νεοελληνικού Κράτους, της οικογένειας Δραγούμη, άφησε τις τάξεις του στρατού, όπως πολλοί άλλοι νέοι αξιωματικοί, για να λάβει μέρος στον ανταρτικό αγώνα κατά των Βουλγάρων ανταρτών που δρούσαν στην τουρκοκρατούμενη ακόμη τότε Μακεδονία, με τη σιωπηρή συναίνεση των ανωτέρων του, αλλά και των ελληνικών αρχών, τόσο στην ελεύθερη Ελλάδα, όσο και στην αλύτρωτη Μακεδονία. Η Ελληνική Κυβέρνηση της εποχής ήταν υποχρεωμένη να διατηρεί φιλικές σχέσεις με την Υψηλή Πύλη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο «Μεγάλος Ασθενής» της Ευρώπης, φαινόταν να καταρρέει, μείζων δε ανταγωνιστής και αντίπαλος της Ελλάδας για την κληρονομιά του «Μεγάλου Ασθενούς» ήταν η Βουλγαρία. Η άψογος στάσις της Ελλάδος έναντι της Τουρκίας ήταν επιβεβλημένη, όχι από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, αλλά από την ορθολογική αξιολόγηση του εθνικού συμφέροντος της χώρας που απαιτούσε συγκέντρωση της εθνικής προσπάθειας στον περιορισμό της διεισδύσεως της Βουλγαρίας στη Μακεδονία.

Σ' έναν σλαβόφωνο θύλακο αυτής της μείζονος Μακεδονίας, στα χωριά Κορέστια της Καστοριάς, έφθασε και σκοτώθηκε ο Παύλος Μελάς. Στα εγκαταλελειμμένα πλινθόκτιστα και ερειπωμένα σπίτια των ιδίων χωριών, διαδραματίστηκε σαράντα χρόνια αργότερα, η τελευταία και πιο σκληρή πράξη του δράματος που είχε αρχίσει στις αρχές του 20ού αιώνας. Η Κραγιώνα, ο Γάβρος, το Δενδροχώρι, η Χαλάρα, ο Μαυρόκαμπος, το Ανταρτικό, ο Κώτας (από τον ομώνυμο μεγάλο Μακεδονομάχο) και ο Μελάς, το χωριό που φέρει το βαρύ όνομα του παλικαριού που σκοτώθηκε εκεί, φέρουν ακόμη ανεξίτηλα σημάδια στους τοίχους των σπιτιών και στις μνήμες των ανθρώπων που άφησε ο εμφύλιος σπαραγμός. Ορισμένοι υποστηρίζουν πως σ' αυτόν ιδίως τον σλαβόφωνο θύλακο, ο εμφύλιος σπαραγμός διήρκεσε μισό τουλάχιστον αιώνα, έως το 1949, όταν παρασύρθηκε μεγάλο μέρος του σπαραγμένου πληθυσμού του εκτός Ελλάδος και τερατίστηκε η παλαιά διαμάχη των Βουλγαροφρόνων Εξαρχικών εναντίον των Ελληνοφρόνων Πατριαρχικών ως διαμάχη μεταξύ Μακεδονιστών Κομμουνιστών εναντίον Εθνοκροφρόνων Ελλήνων.

Ο νεαρός αξιωματικός μετέφερε από την ελεύθερη Ελλάδα στην αλύτρωτη χώρα όλες τις επεξεργασμένες εθνικές απόψεις και βεβαιότητες για το ζήτημα της Μακεδονίας, καθώς και την πεποίθηση του ότι η δράση του εκεί ήταν αίτημα του έθνους. Σχημάτισε την ανταρτική του ομάδα από εντόπιους, Κρήτες και άλλους «αρματολούς» που προσφέρονταν την εποχή αυτή για ένοπλη μισθοφορική υπηρεσία στη Μακεδονία, ενδύθηκε δε και ο ίδιος την τοπική αρματολιτική φορεσιά και αισθανόταν περήφανος που ευτύχησε να υπηρετήσει την πατρίδα ως «αρματολός»: είχε την αίσθηση ότι όλη του τη ζωή προετοιμαζόταν για το αρματολιτικό στάδιο υπηρεσίας και δόξας. Είχε, άλλωστε, ήδη στο ενεργητικό του «αρματολιτική» δράση, ως αρχηγός πολυπληθούς σώματος «αρματολών», την άνοιξη του 1897, όταν οι εν λόγω άτακτοι πέρασαν πρώτοι τα σύνορα στη Μακεδονία και πρώτοι διαλύθηκαν όταν αντιμετώπισαν τον Τουρκικό Στρατό. Με αυτήν την ατυχή έφοδο του 1897, ο Παύλος Μελάς είχε στο ενεργητικό του τέσσερις συνολικά εξόδους στη Μακεδονία, τρεις εντός του 1904. Δεν ήταν με άλλα λόγια άγνωστο το πεδίο στο οποίο εκαλείτο να δράσει για την Πατρίδα. Αλλά δεν ήταν αρματολός, δεν ήταν «αυτής της δουλειάς» ο όμορφος Αρχηγός που στο αντάρτικο «σώμα» του ανήκαν σκληροτράχηλοι πολεμιστές, όπως ο Ιωάννης Καραβίτης, από την Άνω Πόλη Σφακιών, από το χωριό της Κρήτης που έστειλε στη Μακεδονία 34 παλικάρια για να εκδικηθούν την εκτέλεση του Γεωργίου Σεϊμένη (από το ίδιο χωριό) από τους Βουλγάρους Κομιτατζήδες στο Λέχοβο της Φλώρινας! Ο Καραβίτης, ο Ευθύμιος Καούδης, ο οποίος ανέμενε τον Μελά στο γειτονικό χωριό Ανταρτικό, αλλά εις μάτην, ο Ανδρουλής Δικωνυμάκης, ο μεσήλικας Κρητικός που δεν ήξερε άλλο να κάνει από τον πόλεμο, εθαύμαζαν την ανδρεία, την τόλμη και την «ψυχή» του Αρχηγού, εθαύμαζαν την απόφασή του να μην αποχωρίζεται την βρεγμένη και ασήκωτη κάπα του κλέφτη και τα βαριά τσαρούχια και να μοιράζεται με τους άνδρες της ομάδας την άθλια τροφή που ήσαν υποχρεωμένοι να καταναλώνουν, αλλά ήσαν σε θέση να διακρίνουν τη συντριβή του νέου αξιωματικού, όταν έπρεπε να αποφασίσει για τη ζωή ή τον θάνατο «καταδικασμένων» Βουλγάρων. Παιδιά εικοσάχρονα οι περισσότεροι, είχαν ήδη αντικρίσει κατάματα τον θάνατο και δεν λογάριάζαν τη ζωή. Στα απομνημονεύματα και τα ημερολόγια τους, ο θάνατος δεν φαντάζει επισκέπτης, αλλά σύντροφος καθημερινός. Έπαιζαν κρυφτό με τον θάνατο, πολλοί δε τον ακολούθησαν αγόγγυστα. Αυτά τα παλικάρια από την Κρήτη, όπως και από άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου, ήσαν άνθρωποι αυτής της «δουλειάς».

Ο Παύλος Μελάς ήταν άνθρωπος της «δουλειάς» αυτής. Ωστόσο, αξιωματικοί όπως αυτός ελευθέρωσαν εν τέλει τη Μακεδονία στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, όχι «αρματολοί». Οι τελευταίοι είχαν παρατείνει την παρουσία τους στον βίο του έθνους, χάρη στις περιοδικές αλυτρωτικές αποδράσεις από την πραγματικότητα, κατά έναν αιώνα σχεδόν. Ο Παύλος Μελάς ήταν πράγματι άνθρωπος της δουλειάς, αλλά τη «δουλειά» καθόριζε ο δημόσιος βίος της χώρας: ήταν εκπρόσωπος του σύγχρονου ελληνικού κράτους και του τακτικού στρατού, ο οποίος όμως είχε κληθεί να δράσει επικεφαλής ανδρών ατάκτων μιας άλλης εποχής και στο πλαίσιο ενός πολέμου για τον οποίο η εκπαίδευσή του τον καθιστούσε ακατάλληλο.

Ήταν εν τέλει ο Παύλος Μελάς τραγικός ήρωας ενός έθνους που είχε οδηγηθεί

από την ηγεσία του σε αδιέξοδο, από το οποίο το εξήγαγε ένας πολιτικός ηγέτης με διαυγές εθνικό όραμα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Απολύτως ρεαλιστής και εξόχως καιροσκοπός, ήταν σε θέση να διακρίνει ο Βενιζέλος τις πραγματικές δυνατότητες της Ελλάδος και να επιδιώξει την επέκταση των βορείων συνόρων της χώρας: έσυρε πίσω του την κοινή γνώμη της Ελλάδος, την οποία είχαν οδηγήσει σε κατάσταση συγχύσεως οι θιασώτες του «ελληνοοθωμανισμού», συμμάχησε με τη Βουλγαρία εναντίον της Τουρκίας και άφησε άφωνους όλους εκείνους που πίστευαν πως το Ελληνικό Κράτος ήταν καταδικασμένο να δώσει τη θέση του σε ένα πολιτικό μόρφωμα με επικεφαλής τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Ο πρόωρος θάνατος ασφαλώς έσωσε τον Παύλο Μελά από τις οδύνες και τις ταπεινώσεις που υπέστη ο γυναικάδελφος του Ίων Δραγούμης την εποχή του Διχασμού.

Ο Παύλος Μελάς ευτύχησε και στην τελευταία του: νέος και ωραίος άνδρας φέρελπις αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού, πέθανε όπως θα εύχονταν να πεθάνουν οι περισσότεροι συνάδελφοι του, πολεμώντας κατά των εχθρών του έθνους. Ο ίδιος μάλιστα φρόντισε να φωτογραφηθεί με την κλέφτικη φορεσιά της Μακεδονίας, εισερχόμενος στην αλύτρωτη ελληνική χώρα για τελευταία φορά. Οι φωτογραφίες που ο ίδιος φιλοτέχνησε πριν από την έξοδό του στη Μακεδονία, φωτογραφίες του ίδιου με τη σύζυγο του Ναταλία και τα δύο του παιδιά, τον Μίκη και τη Ζωή, οι τρυφερές και σπαρακτικές επιστολές του προς τη Ναταλία από τη Μακεδονία, τα σημειωματάρια του και τα διάφορα προσωπικά του αντικείμενα, τα όπλα του και η στολή του, όλα αυτά τα τεκμήρια του φλογερού Μακεδονομάχου, υπήρξαν όλα στοιχεία τα οποία ο ίδιος επέλεξε για να φιλοτεχνηθεί το πρόσωπο του Έλληνα Μακεδονομάχου. Ακόμη και η τελευταία και μοιραία έξοδος στη Μακεδονία φαντάζει δραματοποιημένο επεισόδιο της σκληρής συγκρούσεως που έμελλε να αρχίσει μετά τον θάνατό του στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία.

Ήταν το ταιριαστό τέλος ενός παλικαριού, το οποίο και έγινε αμέσως ευρύτερα γνωστό και αποδεκτό και καθιερώθηκε έκτοτε. Τον ήρωα που χάρισαν οι Τούρκοι στην Ελλάδα, τον Οκτώβρη του 1904, τον θρήνησε το Πανελλήνιο. Ο πολύκλαυστος και πεφιλημένος των Ελλήνων ήρωας επρόσφερε στην Ελλάδα υπηρεσίες ανεκτίμητες με τον θάνατό του, περισσότερες ίσως από όσες θα επρόσφερε αν ζούσε. Αυτός υπήρξε ίσως ο λόγος, για τον οποίο οι διάφορες εκδοχές που επρόβαλαν τότε και εκ των υστέρων διάφοροι μάρτυρες, δεν εκλόμισαν τη θέση του στο πάνθεο των ηρώων του έθνους.

Ο επισκέπτης στο χωριό Μελάς σήμερα νιώθει να τον πνίγει ένας λυγμός στη θέα του ταπεινού σπιτιού που έπεσε ο ήρωας και στο ψιθύρισμα του αργού μοιρολογιού που ακούγεται ακόμη στις σχολικές γιορτές του τόπου. Ο πόνος γίνεται αβάστακτος όταν αντικρύσει τα ερειπωμένα σπίτια, από τα οποία η ζωή παρασύρθηκε από τους χειμάρρους που προκάλεσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην περιοχή, ο οποίος άρχισε μια βροχερή ημέρα του φθινοπώρου του 1904.

Θεσσαλονίκη 2006

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής της Ιστορίας των Νεωτέρων Χρόνων
Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-ΘΡΑΚΗΣ κ. ΝΙΚ. ΤΣΙΑΡΤΣΙΩΝΗ

Τά μεγάλα ιστορικά γεγονότα πού ρυθμίζουν τήν πορεία τών ἐθνών δέν εἶναι γεννήματα ὀρισμένων σύντομων χρονικῶν περιόδων, ἀλλά εἶναι προϊόντα μιᾶς μακροχρόνιας διαδικασίας. Ἔτσι λοιπόν ὁ Μακεδονικός Ἀγώνας δέν ἦταν μιᾶ ξαφνική ἔκρηξη τοῦ 1904 ἢ λίγο νωρίτερα, ἀλλά ἦταν μιᾶ διεργασία τριάντα καί πλέον ἐτῶν, σειρᾶ ἀπό κρίκους τόν συνδέουν μέ τό παρελθόν γιά νά φθάσει στήν κορύφωσή του.

Τά ιστορικά στοιχεῖα καί οἱ ἐξελίξεις συνηγοροῦν ὅτι ὁ ἀγώνας αὐτός εἶναι συνυφασμένος καί ἀλληλένδετος μέ τή μακροαίωνα πορεία τοῦ γένους καί δέν εἶναι παρά ἡ κορυφαία φάση μιᾶς μακροαίωνης ιστορικῆς ἐξέλιξης πού εἶχε ἀρχίσει ἀπό πολύ νωρίς στή Μακεδονία, τή χώρα αὐτή πού ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἀκόμη ὑπῆρξε ἡ σπονδυλική στήλη τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἡ ἀσπίδα ἢ τό πρόφραγμα τών Ἑλλήνων ἔτσι τή χαρακτήρισε πρῶτος ὁ ἀρχαῖος ιστορικός Πολύβιος, ὁ ὁποῖος ἔλεγε ὅτι οἱ Μακεδόνες δικαιοῦνται μεγίστης τιμῆς, καθῶς ἀπέδειξαν μέσα ἀπό τήν ιστορική διαδρομή τους ὅτι κρατοῦσαν πάντα ψηλά τή σημαία τοῦ ἔθνους. Μέ ἀξιοσημείωτη συνοχή καί μέ ἀξιοθαύμαστη ἀνθεκτικότητα τήν ὁποία ἐπέδειξαν κατόρθωσαν νά διατηρήσουν ἄσβεστη τήν ἑλληνική γλῶσσα καί τήν ἐθνική τους συνείδηση, ἀλλά καί νά διαφυλάξουν κυρίως ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ τήν ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη τους.

Ἡ Μακεδονία ἔχει σημαντική γεωγραφική θέση καί πάντα σέ ὅλους τούς αἰῶνες ἦταν ἐπίμαχο θέμα καί γι' αὐτό χρειάστηκαν σκληροί καί αἱματηροί ἀγῶνες γιά τή διατήρηση τῆς ἑλληνικότητάς της. Τελευταῖος σκληρός ἀγώνας διεξήχθη στίς ἀρχές τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καί ἦταν ἕνας διμέτωπος ἀγώνας τόσο ἐναντίον τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ὅσο καί ἐναντίον τοῦ Βούλγαρου διεκδικητῆ. Ἦταν τότε πού ὁ ἑλληνισμός τῆς Μακεδονίας μέ ἐπικεφαλῆς τά πιό διορατικά παιδιά του ἔγραψε χρυσές σελίδες δόξας καί μεγαλείου, ἦταν τό ἔπος τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα.

Οἱ Μακεδονομάχοι μέ τήν εἰλικρινή τους πίστη στά μεγάλα ἰδανικά ἀξιώθηκαν νά ὑψωθοῦν ὡς τή σφαίρα τοῦ μύθου καί τήν πίστη τους αὐτή τή σφράγισαν, βεβαίως, μέ τόν θάνατό τους. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ προσωπικότητα τοῦ Παύλου Μελά ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στή Μακεδονία ὅπου ἡ ἀκτινοβόλα μορφή του ξεχώρισε καί ἐπιβλήθηκε σιγά-σιγά. Αὐτό τό παλικάρι μέ τή λεβέντικη μορφή, μέ τούς ὠραίους τρόπους καί τά ἀλτροῦστικά αἰσθήματα γρήγορα ἔγινε τό καμάρι καί τό ἴνδαλμα

όλων. Ὁ αἰφνίδιος καί ἀπροσδόκητος χαμός τοῦ Παύλου Μελά θρηνήθηκε ἀπό ὅλο τόν λαό ὅσο κανενός ἄλλου. Ὁ Μελάς ἔγινε σύμβολο, ἔγινε ἀντιπροσωπευτικός τύπος τῶν ἄλλων ἀνταρτῶν καί τό αἷμα του πού πότισε τή μακεδονική γῆ θέριεψε τήν ἀντίσταση καί τά ἔθνικα δίκαια τῶν Ἑλλήνων. Αὐτό τό παλικάρι μέ τή δική του θυσία καθόρισε τίς ἐξελίξεις. Δέν ἔζησε στήν ἐλεύθερη Μακεδονία πού ὄραματίστηκε, ἦταν ὅμως ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ μεγάλου ἔνοπλου ἀγώνα πού ἔφερε καί τήν ἠθική δικαίωση.

Σήμερα, τιμοῦμε τά ἑκατό χρόνια ἀπό τόν Μακεδονικό Ἀγώνα καί εἶναι ἡ μέρα πού καταδεικνύει σέ ὅλους μας ὅτι δέν πρέπει νά ξεχάσουμε. Δέν πρέπει νά ξεχάσουμε τό παρελθόν πού μόνο μέσα ἀπό τή γνώση του θά φτιάξουμε καί τό παρόν μας καί θά προετοιμάσουμε, βεβαίως, καί τό μέλλον μέ ἐλπίδα, σιγουριά, χωρίς φανατισμούς, χωρίς μισαλλοδοξίες, ἀλλά μέ ὄραμα καί προοπτική, αὐτό τό μέλλον πού χτίζουμε πάνω στά θεμέλια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ οἰκοδομήματος, μέ ἐπίκεντρο πλέον τήν ἀλληλοκατανόηση, τή συνεργασία, τή συμφιλίωση καί τήν εἰρηνική συνύπαρξη ὅλων τῶν λαῶν τῆ περιοχῆς μας.

Ἡ ἱστορία καί οἱ ἀγῶνες τοῦ ἔθνους μας ἄς εἶναι γιά ὅλους μας ἓνα πολύτιμο δίδαγμα καί ἓνα λαμπρό παράδειγμα τῆς ἐπιμονῆς καί τῆς ἀποφασιστικότητας τῆς προκοπῆς καί τῆς ἀντοχῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τό ἑλληνικό ἔθνος διαθέτει ἀνεκτίμητη πολιτιστική κληρονομιά, δημιουργικό καί ἀδάμαστο πνεῦμα καί πορεύεται στό μέλλον μέ ὑπερηφάνεια ἀγωνιζόμενο γιά τήν προκοπή καί τήν εὐημερία ὄχι μόνο τή δική του ἀλλά καί ὅλων τῶν λαῶν.

Τιμοῦμε τοὺς Μακεδόνες ἀγωνιστές, τιμοῦμε ἐκείνους πού ἀγωνίστηκαν γιά τήν ἐλευθερία καί τήν ἀνεξαρτησία, ὅλους ἐκείνους πού θυσιάστηκαν μέ αὐταπάρηση γιά νά εἴμαστε σήμερα ἐμεῖς ἐλεύθεροι, γιά νά εἶναι σήμερα ἡ χώρα μας ἀνεξάρτητη καί νά πορεύεται στό μέλλον μέ ὑπερηφάνεια ἀλλά καί μέ πολύτιμες ἱστορικές παρακαταθῆκες. Ἔτσι καί σήμερα μέ σιγουριά στίς δυνάμεις μας, μέ σιγουριά στό ἔθνος μας καί στήν ἱστορία του πορευόμαστε καί θά ἀντιμετωπίσουμε καί τήν κρίση τῶν ἡμερῶν.

Εὐχομαι καλή ἐπιτυχία στίς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου καί εὐχαριστῶ πάρα πολύ γιά τήν τιμή καί τή φιλοξενία.

ΧΑΙΡΕΤΙΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ
κ. ΒΑΣ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Σεβασμιώτατε,
Κύριε Υπουργέ,
Κύριοι Βουλευτές,
Κύριε Νομάρχα,
Στρατηγέ, Διοικητά του Γ΄ Σώματος Στρατού,
Κύριε Αντιπρύτανη,
Σεβαστοί Καθηγητές,
Κυρίες και Κύριοι,
Άγαπητοί φίλοι,
Κύριε Πρόεδρε της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών,

Στό μήνυμά μου στις αρχές Οκτωβρίου για την επέτειο του θανάτου του Παύλου Μελά και τα εκατό χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα, καταλήγοντας τόνιζα ότι σήμερα ο αγώνας για τα δίκαιά μας συνεχίζεται μέσα σε διαφορετικούς πλέον όριζοντες και πολιτικές καταστάσεις. Η μνήμη επομένως των μορφών του Μακεδονικού Αγώνα πρέπει πάντα να μᾶς εμπνέει και να μᾶς κρατᾶ σε ἐγρήγορση, διότι ο αγώνας καλῶς ἢ κακῶς φαίνεται ὅτι δέν τελείωσε.

Τὴν προηγούμενη ἑβδομάδα ἦρθε ἡ ἀπαράδεκτη καὶ προκλητικὴ ἀπόφαση τῆς ἀμερικανικῆς κυβέρνησης νά ἐπιβεβαιώσῃ πῶς δέν πρέπει νά ὀλιγοροῦμε καὶ νά ἐφησυχάζουμε, ἀλλά νά ἐπιμένουμε μέ συνέπεια καὶ σεβασμό στήν ἱστορία τῆς Μακεδονίας μας, νά ἀντιμετωπίζουμε ὅλους ἐκείνους πού εἴτε ἀπό ἔλλειψη γνώσεων γιά τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, εἴτε ἀπό τὴν ἀλαζονεία τοῦ ἰσχυροῦ, εἴτε ἀπό κάποια ἐθνικιστικὴ διάθεση, εἴτε γιά νά προωθήσουν κάποιους δικούς τους γεωπολιτικούς σχεδιασμούς, ἐπιδιώκουν νά τραυματίσουν τὸ ἐθνικὸ μας φιλότιμο καὶ τὴν ἐθνικὴ μας ἀξιοπρέπεια.

Σήμερα λοιπὸν πού ὅλα εἶναι τελείως διαφορετικά πρέπει ἐμεῖς οἱ Μακεδόνες μέ ψυχραιμία καὶ νηφαλιότητα καὶ κυρίως μέ ἐνότητα, ὅπως εἶχαν πράξῃ στό παρελθόν οἱ γενναῖοι καὶ οἱ περήφανοι πρόγονοί μας σέ κρίσιμες περιόδους, νά διαφυλάξουμε τὴν ταυτότητά μας χωρὶς νά παρασυρόμαστε σέ ἐκδηλώσεις πού δέν ἐξυπηρετοῦν τὸν τελικὸ μας στόχο, ἀλλά προβάλλοντας κατὰ τρόπο ἀνένδοτο τίς θέσεις μας καὶ ἀξιοποιώντας πλήρως τὰ πλεονεκτήματα πού μᾶς δίνει ἡ συμμετοχὴ μας στήν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση καὶ τὸ ΝΑΤΟ. Νά ἀφουγκραστοῦμε λοιπὸν τὴ

φωνή τῆς συνείδησής μας, νά βάλουμε σωστούς στόχους, νά ποῦμε ξεκάθαρα μέ εὐλικρίνεια χωρίς καμία ὑποκρισία τί θέλουμε καί νά ἀγωνιστοῦμε μέ συνέπεια καί ὑπευθυνότητα γιά τήν πραγματοποίησή τους. Πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση κινεῖται καί ἡ πρωτοβουλία μου γιά ἓνα ὁμόφωνο ψήφισμα τῶν Μακεδόνων Δημάρχων πού πέραν ὅλων τῶν ἄλλων διατρανώνει τήν ἀγωνία μας καί τήν πίστη μας στήν ἱστορική ἀλήθεια καί θά πρέπει νά σᾶς πληροφορήσω ὅτι μέσα σέ τρεῖς μέρες ἤδη ἔχω πάρει 106 ἐπιστολές μέ 106 ὑπογραφές Μακεδόνων Δημάρχων. Εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτό πού προέχει γιά μᾶς εἶναι ὁ σεβασμός τῆς ἱστορίας μας καί ἡ διαφύλαξη τοῦ μέλλοντος μας καί, ὅπως οἱ ἀγωνιστές τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα δέν ἔχαναν τήν ἐλπίδα καί τήν ἀγωνιστική τους διάθεση, ἔτσι καί ἐμεῖς σήμερα δέν πρέπει νά ἀπογοητευόμαστε ἀλλά νά μένουμε σταθερά προσηλωμένοι στήν ἀλήθεια ἢ ὁποῖα εἶναι μέ τό μέρος μας καί ἡ ἀλήθεια δέν ἠτᾶται ποτέ.

Μέ τίς σκέψεις αὐτές, Κύριε Πρόεδρε, καί ἀφοῦ σᾶς συγχαρῶ γιά τή μέχρι σήμερα ἀκάματη ἐργασία σας καί τήν τεράστια ἐθνική προσφορά σας, εὐχομαι κάθε ἐπιτυχία στίς ἐργασίες τοῦ σημερινοῦ συνεδρίου, ἑνός συνεδρίου πού ἔχει ἓνα τόσο ἐπίκαιρο θέμα, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ὁ Μακεδονικός Ἀγών. Θά προσέθετα Μακεδονικός Ἀγών 1871-1904 ἢ Μακεδονικός Ἀγών 1871-2004;

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΑΡΧΗ
κ. ΠΑΝ. ΨΩΜΙΑΔΗ

Σεβασμιώτατε,
Κύριε Υπουργέ,
Κύριοι Βουλευτές,
Κύριε Δήμαρχε,
Κυρίες και κύριοι,

Θά 'λεγα ότι πρέπει να παραχωρήσουμε τόν χρόνο στους όμιλητές, μία λέξη όμως είμαι υποχρεωμένος να προσθέσω. Κάποιοι τής τελευταίας δεκαετίας προσπάθησαν να πείσουν και να πιέσουν τήν έλληνική κοινωνία να ξεχάσουμε τό μακεδονικό ζήτημα, τό μακεδονικό πρόβλημα. Δυστυχώς, όποιος δέν διδάσκεται από τήν ιστορία, αυτή έκδικείται. Αυτές τής λέξεις ήθελα να πω και πιστεύω ότι ό καθένας από μās αντιλαμβάνεται τό βαθύ νόημα τών λέξεων.

Κωνσταντίνος Βαβοῦσκος

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

1. Τὴν 13ην Σεπτεμβρίου 1995 συνήφθη συμφωνία μεταξύ Ἑλλάδος καὶ τοῦ κράτους τῶν Σκοπειῶν, ἀποκληθεῖσα «ἐνδιάμεσος», διὰ τῆς ὁποίας ὠρίσθησαν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ο.Η.Ε., διαπραγματεύσεις πρὸς τακτοποίησιν τοῦ θέματος τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸ διαφιλονικούμενον μεταξύ αὐτῶν ἐπίσημον ὄνομα τοῦ κράτους τῶν Σκοπειῶν. Ὁρίσθη ἐπίσης ὅτι μέχρι τακτοποιήσεως αὐτοῦ τοῦ θέματος τὸ κράτος τῶν Σκοπειῶν θὰ φέρῃ τὸ ὄνομα «Πρώην Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας», τὸ ὁποῖον, διὰ συντομογραφίας, ἀπεδόθη διὰ τῶν ἀρχικῶν FYROM.

2. Ἡ διαφιλονικία ὡς πρὸς τὸ ὄνομα, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν αἰτίαν αὐτῆς τῆς συμφωνίας, ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ Κράτος τῶν Σκοπειῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του τὸ 1944, κατ' ἀρχὴν μὲν ὡς ὁμόσπονδον μέλος τῆς Λαϊκῆς Συνομοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὡς ἀνεξάρτητον κράτος μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς Λαϊκῆς Συνομοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ τὴν διάλυσιν αὐτῆς εἰς τὰ ἐξ ὧν αὕτη συνετέθη κράτη, ἐπέλεξε ὡς ἐπίσημον ὄνομα τὸ τῆς «Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας», τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ νὰ φέρῃ. Εἰς τὴν ἐνέργειαν ταύτην τοῦ κράτους τῶν Σκοπειῶν ἀντετάχθη ἡ Ἑλλὰς καὶ γενικώτερον ὁ Ἑλληνισμὸς μὲ τὴν κατηγορίαν ὅτι τὸ κράτος τοῦτο ὑψήρπασεν ἢ ἄλλως ἐπλαστογράφησε τὸ ὄνομα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε (καὶ εἶναι) διὰ μέσου τῶν αἰῶνων τὸ ἀναμφισβήτητον ὄνομα τοῦ βορείου τμήματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ὁποῖον ὑπεδηλοῦσε συγχρόνως οὐχὶ μόνον τὴν χώραν, ἀλλὰ ἐθνολογικῶς καὶ τοὺς κατοίκους της. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ Κράτος τῶν Σκοπειῶν ἐνέμεινε μετὰ πρωτοφανοῦς πείσματος εἰς τὴν χρῆσιν αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος [ὁ πρῶην Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας τῶν Σκοπειῶν Kiro Gligorof εἶχε δηλώσει ὅτι «τὸ δικαίωμα χρήσεως τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀπαραβίαστον καὶ φυσικὸν δικαίωμα τοῦ λαοῦ μας» (Δελτίον 27 Ἰανουαρίου 1993) καὶ ὅτι «γιὰ μᾶς τὸ ὄνομα εἶναι ἡ ταυτότητά μας...», τὸ αἰώνιο ὄνομα (τῆς χώρας μας) (Δελτίον 28ης Ἰουνίου 1997)], ἐνῶ συγχρόνως ἐχρησιμοποιοῖ καὶ ἐπίσημος καὶ διὰ τῶν διαφόρων φορέων του βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν διαφόρων φορέων της (διοικητικῶν, πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν) λόγῳ αὐτῆς τῆς στάσεώς της. Λόγῳ τῆς διαφιλονικίας, ἡ ὁποία τοιοῦτοτρόπως ἐξέσπασε, ἀνελήφθησαν διεθνῶς προσπάθειαι πρὸς ἄρσιν αὐτῆς διὰ διαπραγματεύσεων, αἱ

ὁποῖαι κατέληξαν εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν συμφωνίαν καὶ τὸ μνημονευθὲν ὄνομα. Κατόπιν τούτου ἢ τακτοποιήσις τοῦ θέματος ἀνετέθη εἰς ἐπιτροπὴν ἀποτελεσθεῖσαν ὑπὸ ἐκπροσώπων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Σκοπειῶν μὲ ἔδραν τὴν Νέαν Ὑόρκην καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ο.Η.Ε.

3. Αἱ συζητήσεις διήρκησαν ἐπὶ ἔτη μέχρις ἐξαντλήσεως τῆς ὀρισθείσης ὑπὸ τῆς ὡς ἄνω συμφωνίας προθεσμίας ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματος, δι' αὐτὸ καὶ ἡ προθεσμία παρετάθη περίπου ἀορίστως, χωρὶς ὅμως καὶ πάλιν μέχρι στιγμῆς νὰ προκύψῃ ἀποτέλεσμα. Αἱ λαβοῦσαι χώραν συζητήσεις ἀπέβησαν ἄκαρποι λόγω τῆς, ὡς ἐλέχθη, ἐπιμόνου ἀρνήσεως τῶν ἐκπροσώπων τῶν Σκοπειῶν νὰ δεχθοῦν οἰονδήποτε ἄλλο ὄνομα πλὴν αὐτοῦ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπιλεγῆ ἅμα τῇ κατ' ἀρχὴν ἰδρύσει τοῦ κράτους των καὶ διατηρηθῆ ἐν συνέχειᾳ καὶ μετὰ τὴν ἀνεξαρμοποίησιν αὐτοῦ. Σημειῶ ὅμως ὅτι ἡ ἐπίμονος αὐτῇ ἀρνήσις συνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην (περὶ τοῦ ὀνόματος) καὶ παρὰ τὴν δι' αὐτῆς ἀνάληψιν τῆς ὑποχρεώσεως ὅπως μέχρις εὐρέσεως τοῦ καταλλήλου ὀνόματος, χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομασία FYROM. Διότι οἱ Σκοπειανοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς ὄνομα τὸ ὄνομα «Μακεδονία» διὰ τὸ κράτος των οὐχὶ μόνον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς διεθνεῖς των σχέσεις. Βλ. π.χ. τὴν βασικὴν συμφωνίαν (εἰρήνης) τῆς 13ης Αὐγούστου 2001 «Διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ μέλλοντος τῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας», τὴν ὁποῖαν ὑπέγραψαν ὡς «Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας» (Republic of Macedonia). Δυστυχῶς καὶ ὁ πρῶτος ἀμερικανὸς πρόεδρος Κλίντον, παρ' ὅλον ὅτι ἡ συμφωνία περὶ FYROM ὑπεγράφη εἰς τὴν Νέαν Ὑόρκην ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ο.Η.Ε., ἀπεκάλεσε τὸ κράτος τοῦτο «Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας». Σημειῶ ἐπίσης ὅτι, σχετικῶς προσφάτως, κατὰ τὴν τελετὴν ἀναλήψεως τῆς νέας ἀποστολῆς τοῦ ΝΑΤΟ (Συμμαχία Ἄρμονία), ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν εἰς τὴν θέσιν Μπούνατσεκ ἔξωθι τῶν Σκοπειῶν, ἐπειδὴ οἱ παραστάτες ἐπίσημοι ἀπεκάλεσαν, κατὰ τὰς προσφωνήσεις των, τὸ κράτος (τὴν Δημοκρατίαν) τῶν Σκοπειῶν μὲ τὸ διεθνῶς συμφωνηθὲν ὄνομα FYROM, ὁ Πρόεδρος αὐτοῦ τοῦ κράτους (αὐτῆς τῆς Δημοκρατίας) Μπόρις Τραϊκόφσκι καὶ οἱ Ὑπουργοὶ Ἐξωτερικῶν καὶ Ἀμύνης Ἰλινκα Μίτροβα καὶ Βλάντο Μπούτσκοφσκι ἀπεχώρησαν ἀπὸ τὴν τελετὴν διαμαρτυρόμενοι, ἡ δὲ Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν προσέβη καὶ εἰς διάβημα πρὸς τὸν πρέσβυν τοῦ ΝΑΤΟ Νίκολας Μπίγκμαν, διότι «ἐχρησιμοποιήθη ἀκατάλληλος ὀνομασία τῆς χώρας καὶ δὲν ἐγένετο σεβαστὴ ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Μακεδονίας» (Ἐφημ. Ἐστία τῆς 16ης Δεκεμβρίου 2002· βλ. καὶ ἄλλας παραπομπὰς ὑπὸ Νικολάου Μάρτη ἐν Ἐστία 4ης Ἰουνίου 2003).

4. Ἡ ἐμμονὴ εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα ὀφείλεται, ὡς ἰσχυρίσθη πάντοτε ἡ Σκοπειανὴ πλευρά, εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτό (τὸ ὄνομα) ἀποδίδει τὴν συνταγματικὴν ὀνομασίαν τοῦ κράτους, ἡ ὁποία μὲ τὴν σειρὰν τῆς ἀπηχέι κυρίως τὰς παραδόσεις τῆς «Δημοκρατίας τοῦ Κρουσόβου», τὴν ὁποῖαν ἰδρυσεν ἡ ἐκεῖ ἐκραγεῖσα ἐπανάστασις, ἡ γνωστὴ ὡς ἐπανάστασις τοῦ Ἡλιντεν (τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ), τὴν 20ὴν Ἰουλίου 1903 (μὲ τὸ παλαιὸν ἡμερολόγιον), ἡ ἐπέτειος τῆς ὁποίας ἄλλωστε ἐορτάζεται ὡς ἐθνικὴ ἐορτὴ τοῦ κράτους ἕκαστον ἔτος τὴν 2αν Αὐγούστου (μὲ τὸ νέον ἡμερολόγιον).

Ἄς ἴδωμεν ὅμως αὐτὰ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Δημοκρατίαν τοῦ Κρουσόβου διὰ νὰ ἴδωμεν τὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ τοῦ τρόπου ἰδρύσεως τῆς Δημοκρατίας ταύτης,

ἡ ὁποία στηρίζει τὴν συνταγματικὴν μορφήν τοῦ ὀνόματος τοῦ σημερινοῦ κράτους τῶν Σκοπειῶν.

5. Τὴν ἀναφερθεῖσαν ἡμερομηνίαν, ἤτοι τὴν νύκτα τῆς 10ης πρὸς 20ὴν Ἰουλίου 1903, Βούλγαροι κομιτατζήδες εἰσῆλθον εἰς τὸ Κρούσοβον, κατέλαβον αὐτὸ καὶ τὸ ἐκράτησαν ἐπὶ δέκα ὀλοκλήρους ἡμέρας ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἡγοῦνται ἐπαναστάσεως ἐχούσης τὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία εἰς τοὺς Μακεδόνας». Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δεκαήμερου κατοχῆς ἐγύριζον εἰς τοὺς δρόμους μὲ βουλγαρικὰς σημαίας [(βλ. Michel Paillarès, *L' Imbroglia Macédonien*, Paris 1907, σ. 16, ὁ ὁποῖος γράφει: *Krucheno est occupé par les révolutionnaires qui ont hissé le drapeau bulgare sur lequel ont tracé ces mots: «seveoboduta ili smeurt» (la liberté ou la mort)*], ἄδοντες τὸ βουλγαρικὸν ᾄσμα «Μακεδονία παλαιὰ Βουλγαρία», ἀπηγόρευσαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐφορολόγησαν (ἐλήστευσαν) τοὺς κατοίκους εἰς αὐτούσιον χρυσὸν καὶ προέβησαν εἰς ὠρισμένας ἀθλιότητας. Σημειωτέον ὅτι τὸ Κρούσοβον ἐθεωρεῖτο, καὶ ἦτο, τὸ βόρειον προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ (βλ. καὶ κάτ. ἀρ. 9). Ἦτο ἡ ἔδρα τῆς Μητροπόλεως Πρεσπῶν καὶ Ἀχριδῶν, ἡ ὁποία εἶχε μεταφερθῆ ἐκεῖ ἐκ τῆς περιωνύμου Ἀχρίδος, ὅταν οἱ κομιτατζήδες τὸ 1878 κατέλυσαν τὴν ἐκεῖ Ἀρχιεπισκοπὴν. Σημειωτέον ὅτι ἡ Ἀχρὶς ἦτο, κατὰ τὸν πρῶτον Ὑπουργὸν Παιδείας τοῦ Βουλγαρικοῦ Πριγκηπάτου, Τσέχον τὴν ἐθνικότητα καὶ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, Konstantin Jirecek, *Geschichte der Bulgaren* (*Ἡ ἱστορία τῶν Βουλγάρων*), Prag 1876, σ. 211, ἀπὸ τοῦ 12ου ἡδὴ αἰῶνος τὸ προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἔδωσε πολλοὺς καὶ διακεκριμένους ἄνδρας καὶ εἰς τὴν σύγχρονον Ἑλλάδα (τὸν Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας κ. Δήμιτσαν, τὸν διευθυντὴν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος κ. Παπακωνσταντῖνον, τὴν δυναστείαν τῶν Πηχεῶν (διπλωμάτας, καθηγητὰς κ.λπ.).

6. Ἡ κατάληψις καὶ κατοχὴ τοῦ Κρουσόβου διήρκησε δέκα μόνον ἡμέρας, διότι ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀντέδρασεν ἀμέσως. Δέκα χιλιάδες στρατοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων πλεῖστοι ὄσοι ἄτακτοι (βασιβουζοῦκοι) διὰ τὴν σχετικὴν λαφυραγωγίαν, ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Μπαχτιὰρ Πασᾶν, ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ Κρουσόβου, τὸ ὁποῖον οἱ (γενναῖοι) κομιτατζήδες ἐγκατέλειψαν ἀμαχητί. Κατόπιν τούτου οἱ στρατιῶται τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰσῆλθον εἰς τὸ Κρούσοβον, συνέλαβον ὅλους τοὺς (Ἑλληνας) κατοίκους του, τοὺς ὁποίους ὠδήγησαν ὀπισθεν τοῦ δάσους, τὸ ὁποῖον δεσπόζει ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς λόφου ὅπου τὸ Κιόσκι, πρὸς ἐκτέλεσιν. Ἡ ταχεῖα ἐνημέρωσις καὶ ἡ ἄμεσος κατόπιν ταύτης ἐπικοινωνία τοῦ μητροπολίτου Πελαγονίας (Μοναστηρίου) μὲ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον [διότι ὁ μητροπολίτης Πρεσπῶν καὶ Ἀχριδῶν (τοῦ Κρουσόβου) κατὰ σύμπτωσιν ἀπουσίαζε] καὶ ἡ ταχυτάτη ἐν συνεχείᾳ ἐπέμβασις αὐτοῦ παρὰ τῷ Μεγάλῳ Βεζύρη, ἔσωσεν ὅλους αὐτοὺς λόγῳ τῆς ἐγκαίρως ἐπιτευχθείσης ἀμνηστίας. Ὅταν αὐτοὶ οἱ κάτοικοι ἤρχισαν ἐπιστρέφοντες πρὸς τὴν πόλιν, ἀντίκρουσαν ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ἐξοχικοῦ περιπτέρου (τὸ Κιόσκι, ὅπως ἐλέγετο), τὸ ὁποῖον, ἠγύρισκετο (καὶ εὐρίσκεται) ἐπὶ τοῦ ἀναφερθέντος λόφου, νὰ καίγωνται ὁ μητροπολιτικὸς ναός, τὰ γύρωθεν αὐτοῦ μεγάλα ἀρχοντικὰ οἰκοδομήματα (ἡ οἰκία τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Νιτσιώτα εἶχε πενήντα δωμάτια), καὶ τὸ Ἀρρεναγωγεῖον τῆς πόλεως. Σημειωτέον ὅτι ἡ μικρὰ πτωχὴ καὶ ἀσήμαντος

βουλγαρική συνοικία εις τὸ ΒΔ ἄκρον τῆς πόλεως, ἐκ τῆς ὁποίας ὠρμήθησαν οἱ κομιτατζήδες, διελθόντες πρὸ τῆς οἰκίας τῆς μητρός μου (ἢ γιαγιά μου, Ἀθηνᾶ, ἡ ὁποία ἠϋρίσκετο εις τὸ σαχνιζὶ ἀναμένοντας τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ παπποῦ μου, πρώτη αὐτῆ τοὺς ἀντελήφθη νὰ κατέρχονται ἐκ τῆς βουλγαρικῆς συνοικίας φορώντας κάλτσες, μὲ τὰ τσαρούχια ἐπ' ὤμου, καὶ κατὰ μόνας, σύρριζα μὲ τὸν τοῖχον διὰ νὰ μὴ γίνωνται ἀντιληπτοί), οὐδὲν ἔπαθε καὶ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν δωροδοκίαν τῶν Ὀθωμανῶν ἐκ μέρους τῶν κομιτατζήδων μὲ τὰ χρήματα τὰ φορολογηθέντα (ἀρπαγέντα) ἐκ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων ὅπως ἀφήσουν ἄθικτον αὐτήν. Ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς Οὐίλιαμ Μίλλερ, *Ἡ Τουρκία καταρρέουσα. Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1801 μέχρι τοῦ 1913* (μτφρ. Σπυρ. Π. Λάμπρου), Ἀθῆναι 1914, σ. 544, γράφει τὰ ἑξῆς: *Οἱ Βούλγαροι κομιτατζήδες κατέλαβον τὸ Κρουσόβον, πόλιν οἰκουμένην κατ' ἐπικράτησιν ὑπὸ Πατριαρχικῶν, καὶ ἐλήστευσαν τοὺς κατοίκους αὐτῆς. Ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἀνέκτησαν αὐτήν, δεκασθέντες διὰ χρημάτων ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, παρτίδον καὶ δὲν ἐδήωσαν τὴν βουλγαρικὴν συνοικίαν* [Βλ. ὁμοίως «Ἡ λεηλασία τοῦ Κρουσόβου», *Ἑλληνισμῶ* (1907) 81 ἐπ. Βλ. ἐκτενέστερον ἕμὸν Πανηγυρικὸν εἰς Σύλλογον Μοναστηριωτῶν Θεσσαλονίκης τῆς 22ας Μαρτίου 1959, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Πελαγονίας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος», πρόλογος Στίλπωνος Κυριακίδου, Ε.Μ.Σ. (Ι.Μ.Χ.Α.), ἀρ. 30, Θεσσαλονίκη 1959, ἔνθα πλήρης περιγραφὴ τῆς καταστάσεως μὲ παράθεσιν ἐγγράφων καὶ κυρίως ἀφηγήσεων αὐτοπτῶν μαρτύρων καὶ προπαντὸς τῆς ἰδίας ἐμοῦ μητρός, ἡ ὁποία ἔζησε τὰς τραγικὰς ἐκείνας στιγμὰς εἰς μικρὰν ἡλικίαν. Βλ. ἐπίσης ἕμὸν Πανηγυρικὸν εἰς τὸ Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης τῆς 26ης Ὀκτωβρίου 1968, «Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Θεσσαλονίκης ὡς σύμβολον Ἑθνικῆς Ὀλοκληρώσεως», Εἰσήγησις πρυτάνεως Στυλιανοῦ Καψωμένου, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1968, ἔνθα ἐπίσης πλούσιον ὕλικὸν περὶ τοῦ θέματος].

7. Αὐτὴ εἶναι λοιπὸν ἡ περιλάλητος «Δημοκρατία» τοῦ Κρουσόβου, τῆς ὁποίας ἡ διακήρυξις ἀποτελεῖ τὸ βᾶθρον τοῦ Σκοπειανοῦ Συντάγματος. Κατὰ πόσον ὅμως αὐτὴ ἡ Δημοκρατία τῶν Σκοπειῶν εἶναι ἀπότοκος τῆς Δημοκρατίας τοῦ Κρουσόβου ὁμιλοῦν τὰ βουλγαρικὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ Ἀρχεῖα: α) Ἀπὸ βουλγαρικῆς ἀπόψεως: τὸ 1896 συνήλθεν εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην τότε Θεσσαλονίκην, εἰς ἴδιον συνέδριον, τὸ Βουλγαρικὸν Κομιτᾶτον, τὸ ὁποῖον κατ' αὐτό, συνεζήτησε τὰ τῆς περαιτέρω τύχης τοῦ ἐν ἐξελίξει Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο διεσπάσθησαν οἱ σύεδροι, διότι οἱ μὲν ἐζήτησαν (ὡς πρόγραμμα) τὴν ἄμεσον προσάρτησιν τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, οἱ δὲ τὴν αὐτονομίαν αὐτῆς μὲ σκοπὸν τὴν ἐν συνέχειᾳ προσάρτησιν αὐτῆς εἰς τὴν Βουλγαρίαν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Οἱ δεῦτεροι (Ζανζανισταί) ἐπεκράτησαν τῶν πρώτων (Βερχοβιστῶν) καὶ οὕτω πῶς ἰδρῦθη ἡ Ε.Μ.Ε.Ο. (Ἑθνικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωσις). Συνέπεια τούτου ὑπῆρξεν ἡ (αὐτονομιστικὴ) διακήρυξις τοῦ συνθήματος «ἡ Μακεδονία εἰς τοὺς Μακεδόνας». Περὶ τοῦ ὅτι ἡ ὅλη ὑπόθεσις ἦτο βουλγαρικῆς ἐμπνεύσεως καὶ βουλγαρικῆς πολιτικῆς ὁμιλεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ ἐκλεγείς πρῶτος πρόεδρος τῆς ὡς ἄνω Ε.Μ.Ε.Ο. Krste Tatarchief, ὁ ὁποῖος, εἰς χρόνον ἀνύποπτον, διετύπωσεν αὐτὰ τὰ ὁποία περιέλαβεν ἡ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, ὅτι δηλαδὴ *ἐσκέφθημεν ὅτι μία αὐτόνομος Μακεδονία θὰ ἠδύνατο εὐκολώτερον νὰ ἐνωθῆ*

μὲ τὴν Βουλγαρίαν [Ἀνώνυμος ἐργασία Ἰνστιτούτου Ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, «Τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα» (Νοέμβριος 1968), κατὰ μετάφρασιν I.M.X.A. (Μάιος 1969, σ. 38)]. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ μνημόνιον, τὸ ὁποῖον ἡ Ε.Μ.Ε.Ο. ὑπέβαλεν εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῶν Παρισίων τὴν 1ην Μαρτίου 1919, γίνεται λόγος διὰ τὸν βουλγαρικὸν χαρακτήρα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἑλλιντεν καὶ διὰ τὸ ὅτι τὸ βαθὺ ἐθνικὸν αἶσθημα ἔκλινε βεβαίως πρὸς τὴν προσχώρησιν εἰς τὸ Βουλγαρικὸν κράτος... Οἱ ἡγέται τῆς ὀργανώσεως ἐπεχείρησαν νὰ προσφέρουν εἰς τὸ περιπεπλεγμένον αὐτὸ ζήτημα λύσιν πρακτικὴν, διὰ τῆς ἐξεγέρσεως, τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ νὰ προκαλέσουν τὴν παρέμβασιν τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων διὰ νὰ πιέσουν τὴν Τουρκίαν νὰ παραχώρησιν εἰς τὴν Μακεδονίαν τὸ δικαίωμα αὐτονομίας (βλ. *La Macédoine, Recueil de documents et matériaux*, ἔκδ. Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Σόφια 1980, σ. 579 ἐπ.). Εἰς πίστωσιν τούτων, καὶ δὴ ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐπισήμων πρακτικῶν τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ὁ ἐν Σόφια πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας ἀπέστειλε τηλεγράφημα εἰς τὴν Κυβέρνησίν του, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ἐξῆς: *Le Comité a fait publier dernièrement une brochure qui a été adressée à toutes les agences diplomatiques et qui contient un exposé de la situation de la Macédoine et le programme des reformes proposées par le Comité. Ce programme se résume ainsi: «La Macédoine aux Macédoniens». Il est bien certain que ce qui veut le Comité c' est la Macédoine aux Bulgares* [τὸ Κομιτάτον ἐδημοσίευσε τελευταίως ἓνα φυλλάδιον, τὸ ὁποῖον ἐστάλη εἰς ὅλα τὰ διπλωματικὰ πρακτορεῖα καὶ τὸ ὁποῖον περιέχει ἔκθεσιν περὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν προτεινομένων μεταρρυθμίσεων ὑπὸ τοῦ Κομιτάτου. Αὐτὸ τὸ πρόγραμμα συνοψίζεται ὡς ἐξῆς: «Ἡ Μακεδονία εἰς τοὺς Μακεδόνας». Εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θέλει τὸ Κομιτάτον εἶναι (νὰ δοθῇ) ἡ Μακεδονία εἰς τοὺς Βουλγάρους (*Ministère des Affaires étrangères, Documents diplomatiques, Affaires de Macédoine 1902, Paris MDCCCCIII, No 23 (Sofia 13 Août 1902)*].

8. Ἐν ὄψει πάντων τούτων προκύπτει ὅτι ἡ εἰσβολὴ τῶν βουλγάρων κομιτατζήδων εἰς τὸ Κρούσοβον μὲ τὸ σύνθημα «ἡ Μακεδονία εἰς τοὺς Μακεδόνας», κατ' ἐφαρμογὴν τῆς πολιτικῆς τῆς Ε.Μ.Ε.Ο., ἡ ὁποία ἐχαρακτηρίσθη «Ἐπανάστασις τοῦ Ἑλλιντεν», καὶ ἡ καταστροφὴ αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, ὡς «Δημοκρατία» τοῦ Κρούσοβου, τὸ προδρομικὸν πρότυπον τοῦ κράτους (τῆς Δημοκρατίας) τῶν Σκοπειῶν, οὐδεμίαν ἔσχε σχέσιν πρὸς «Μακεδόνας», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν σημερινῶν Σκοπειανῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν ἀνύπαρκτοι τότε [βλ. σχετικῶς ἐμὸν Πανηγυρικὸν τῆς 10ης Νοεμβρίου 2002 εἰς τὸν Σύλλογον Φλωρινιωτῶν Θεσσαλονίκης, «Τουρκικὴ πηγὴ περὶ Φλωρίνης» (τουρκικὴ πηγὴ περὶ τῆς ἐν Μακεδονία καταστάσεως τὸ 1900), ἐνθα ὁ Necati Cumali, Τοῦρκος ἐκ Φλωρίνης, ἀνταλλαγεὶς (ὡς ἀνταλλάξιμος τοῦ 1924) καὶ ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐδημοσίευσε τὸ 1977 (εἰς 7ην ἔκδ. τὸ 1995) βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Makedonya 1900», εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται χαρακτηριστικῶς ὅτι εἰς τὴν Μακεδονίαν ὑπῆρχον τότε Ἑλληνας, Βούλγαροι καὶ Ἀλβανοί, ἀλλ' οὐδαμῶς ἀναφέρεται ὑπαρξίς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην «Μακεδόνων» (ὑπὸ Σκοπειανὴν ἔννοιαν) καὶ ὅτι εἰς τὴν Φλώριναν ἐκυριάρχει τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν καὶ κατ' ἐπέκτασιν εἰς τὸν πνευματικὸν τομέα].

9. β) Ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως τὸ Κρούσοβον δὲν ἐθεωρεῖτο ἀπλῶς, ἀλλὰ ἦτο

πράγματι τὸ βόρειον προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἦτο, ὡς ἐλέχθη, ἡ ἔδρα τῆς Μητροπόλεως Πρεσπῶν καὶ Ἀχριδῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (αἱ ἄλλαι τρεῖς Μητροπόλεις τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας ἦσαν ἡ τῆς Πελαγονίας μὲ ἔδραν τὸ Μοναστήριον, τῆς Στρωμνίτισης καὶ τῶν Διβρῶν καὶ Βελεσσῶν), ἔδρα Ἡμιγυμνασίου (ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπεφοίτησεν ὁ πατέρας μου), Παρθεναγωγείου (ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπεφοίτησεν ἡ μητέρα μου) καὶ τεσσάρων δημοτικῶν σχολείων. Ἦδη τὸ 1882, δηλαδή τὴν ἐποχὴν περίπου ἐκείνην, πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἦτο ὁ ἐκ Κρουσόβου Ἰ. Πανταζίδης, πρῶην σχολάρχης Κρουσόβου, καὶ καθηγηταὶ αὐτοῦ ὁ διάσημος ἐκ Κρουσόβου ἐπίσης Πέτρος Παπαγεωργίου καὶ ἀργότερον ὁ ἐπίσης (ἐκ Κρουσόβου) διάσημος συνταγματολόγος Ἀλέξ. Σβῶλος. Δι' αὐτὸ ἄλλωστε, ἅμα τῇ ἀναγγελίᾳ αὐτῆς τῆς καταστροφῆς, ἐνεργοποιήθη τὸ (ἐλληνικόν) Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν, διὰ πρώτην φορὰν ἐνδιαφεροθὲν διὰ τὰ δεινὰ τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, παρ' ὅλον ὅτι τόσαι ἄλλαι καταστροφαὶ εἶχον ἦδη λάβει χώραν τότε εἰς τὴν Μακεδονίαν. Τοῦτο μαρτυροῖ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 914 ἀπὸ 16ης Αὐγούστου 1903 ἔγγραφον τῆς Ἑλληνικῆς Βασιλικῆς Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν μὲ θέμα: Παράστασις πρὸς Μέγαν Βεζύρην ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐν Κρουσόβῳ, ὡς καὶ ἡ ἐπίσημος διαμαρτυρία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὸν αὐτὸν Μ. Βεζύρην διατυπωθεῖσα εἰς τόσον ὀξὺ ὕφος, ὥστε τὸ γεγονός νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ τοῦ Ν. Ἐλευθέρου Τύπου τῆς Βιέννης ὡς κήρυξις πολέμου τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοῦ Σλαυϊσμοῦ [*Ἑλληνισμὸς* (1903) 721]. Ἄλλωστε ἡ τότε Ἑλλάς συνεταράχθη ἀπὸ τὴν καταστροφὴν αὐτὴν καὶ οἱ γνωστοὶ τότε ποιηταὶ ἐθρηνολόγησαν τὸ γεγονός [βλ. τὸ ἐκτενὲς ποίημα τοῦ Γ. Στρατήγη (ἔκδοσις Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1905) εἰς μνημονευθέντα ἐμὸν Πανηγυρικόν, «Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κ.λπ.», σσ. 31-32, ὡς καὶ τὸ ποίημα ἀγνωστου ποιητοῦ ἐκ τῆς συλλογῆς Πέτρου Ν. Κυριαζῆ, «Οἱ Βόγγοι τοῦ Μοναστηρίου», Θεσσαλονίκη 1924, σ. 45: *Μὲ τῶν Μουσῶν ἐτράφηκες τὸ γάλα, μὲ ἐλληνικὴ μέγλωσες πνοή, αἰσθήματα στὰ στήθη σου μεγάλα σοῦ ἔπλεκαν πανώρηα τῆ ζωῆ. Τῆς εἰμαρμένης ὅμως τὸ ψαλίδι σοῦ ἔκοψε τῶν πόθων τὰ φτερά, σοῦ πῆρε κάθε φωτερὸ στολίδι καὶ τὰ κειμήλια τὰ ἱερά*].

10. Ο Krste Bitoski, σύγχρονος Σκοπειανὸς ἱστορικός, εἰς τὸ βιβλίον του *Dejnosta na pelagoniskata Mitropolija* (*Ἡ δρᾶσις τῆς Μητροπόλεως Πελαγονίας*) 1878-1912, Σκόπεια 1968, σσ. 35-43, ἔγραψεν ὅτι κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικὸν ἀγῶνας τοῦ τὸ Μακεδονικὸν Ἔθνος δὲν θὰ ἔλθῃ ἀντιμέτωπον μὲ Ἑλληνας τινες, ἀλλὰ κυρίως μὲ τοὺς Βλαχογραικομάνους κατευθυνομένους ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. *Οἱ Βλάχοι οὗτοι κατὰ πλειοψηφίαν φανατικοὶ γραικομάνοι βαθμιαίως καθίστανται ἢ κυρία δύναμις παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Μητροπόλεως Πελαγονίας διὰ τὴν προώθησιν τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἰδέας. Οἱ ναοὶ καὶ τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως Μοναστηρίου, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος ἦσαν εἰς ἐλληνικὰς χεῖρας...* Ἐπειδὴ δὲ ὁ λόγος περὶ βλαχοφώνων παραθέτω ἐπίσημον ρουμανικὴν ἄποψιν λόγῳ τῆς ἀσκηθείσης τότε ρουμανικῆς προπαγάνδας. Οὕτως ὁ σταλεὶς ἐπὶ τόπου, πρὸς σχετικὴν διαπίστωσιν, ἐπιθεωρητῆς τοῦ Ρουμανικοῦ Ὑπουργείου Παιδείας Λαζαρέσκου Λεκάντα εἰς ὑπόμνημά του ἀπὸ 26ης Νοεμβρίου 1901 [*Ἑλληνισμὸς* (1907) 585 ἐπ., ἰδίᾳ 586 ἐπ.] γράφει ὅτι *διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἐθνικῆς μορφώσεως ἔχομεν ἀρκετὰ σχολεῖα, διδα-*

σκάλους, καθηγητὰς καὶ ἱερεῖς, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν ρουμανικὸν πληθυσμόν. Ὁ Ρουμάνος ὑπουργὸς Παιδείας Χαρέτ τὸ 1901 ἔλεγε εἰς τὴν Ρουμανικὴν Βουλὴν μεταξὺ ἄλλων: *Εἰς Κρούσοβον διωρίσθησαν 5 καθηγηταί, ἀλλ' οὐδεὶς ἔθηκε τὸν πόδα εἰς τὴν Σχολήν. Μετὰ διετίαν οἱ μαθηταὶ μόλις ἀνήλθον εἰς 4* (αὐτ. Ἑλληνισμός, σ. 524).

Ἄλλωστε κατὰ τὴν ἐπίσημον Τουρκικὴν στατιστικὴν τοῦ 1905 διὰ τὰ βιλαέτια Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου, τὴν διενεργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Χιλιμὴ Πασᾶ, εἰς τὸ Βιλαέτιον Μοναστηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήγετο τὸ Κρούσοβον, ὑπῆρχον 283.683 Ἑλληνας καὶ 178.412 Βούλγαροι. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου, καὶ δὴ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 19ης Ἰουνίου 1878, ὁ λόρδος τοῦ Salisbury, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἐδήλωσεν ὅτι ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη εἶναι τόσον ἑλληνικαὶ ὅσον καὶ ἡ Κρήτη (*Documents diplomatiques français, Affaires d' Orient, Congrès de Berlin 1878, Paris MDCCCLXXVIII, Prot. No 3, séance du 19 Juin 1878, σ. 85*). Βλ. καὶ φυλλάδιον ἐκδοθὲν εἰς Φιλιππούπολιν τὸ 1885 ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου, τὸ ὁποῖον ἀπεδίδετο εἰς τὴν βουλγαρικὴν Κυβέρνησιν, καὶ ἐπεῖχε θέσιν ἐπισήμου διακηρύξεως τῶν διεκδικήσεων τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, ὡς ἔγραψεν ἡ ἐφημερὶς τῆς Φιλιππουπόλεως *Makedonski Glas* (Φωνὴ τῆς Μακεδονίας). Κατ' αὐτὸ ἐξαιρουμένων δύο ἢ τριῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βορείου Μακεδονίας οἱ κάτοικοι τῶν λοιπῶν μερῶν εἰσὶν ἔτοιμοι, ἅμα βιασθῶσιν ὀλίγον, νὰ διακηρύξωσιν ἐγγράφως ὅτι δὲν εἶναι Βούλγαροι, ὅτι ἀνήκουσι καὶ ἀναγνωρίζουσι τὸ ἑλληνικὸν Πατριαρχεῖον κ.λπ. (βλ. τὸν ἀναφέροντα ταῦτα Victor Bérard, *La Turquie et l' Hellénisme Contemporain, Paris 21896, σσ. 191-193*). Σημειῶ δὲ ὅτι ὁ αὐτὸς Victor Bérard (σ. 125) ἔγραψεν ὅτι τὸ 1892 συνήντησεν εἰς τὴν περιοχὴν Ἀχρίδος Σλανόφωνον, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶπεν ὅτι «οἱ πατέρες μας ἦσαν Ἑλληνας καὶ οὐδεὶς ὠμίλει περὶ Βουλγάρων». Ἄλλωστε, κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε Bérard, τὸ 1866 τὸ πᾶν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἦτο ἑλληνικόν.

11. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα διὰ τὸ ἐπιχειρήμα τῶν Σκοπειῶν, τὸ ἀντλούμενον ἐκ τῆς Δημοκρατίας τοῦ Κρούσοβου. Ἄλλωστε καὶ τὸ σημερινόν (τοῦ 1998) Δόγμα τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ εἶναι σαφὲς ὡς πρὸς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Σκοπειανῶν. Πράγματι, τὸ σύγχρονον Βουλγαρικὸν Ἐθνικὸν Δόγμα (τοῦ 1998), ἔργον τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν (τὸ ὁποῖον συνετάγη ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ ΓΕΕΘΑ τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ, τεσσάρων ἀντιστρατήγων, καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀκαδημαϊκῶν) αἰτιολογηθὲν ὡς ἀνάγκη γνώσεως τῆς ἱστορίας καὶ ὡς ἀποφυγὴ προσβολῆς τῆς ἱστορικῆς μνήμης, λέγει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς: *Κομιντέρν καὶ Ε.Σ.Σ.Δ. μᾶς ὑπεχρέωσαν νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν πολιτικὴν μακεδονοποιήσεως τῶν Βουλγάρων στὰ ἀρχικὰ δικά μας ἐδάφη ἐκτὸς τῶν κρατικῶν μας συνόρων... Καταγγέλλεται ὁ ἐκμακεδονισμὸς τῆς οἰκοδομουμένης εἰς ἀντιβουλγαρικὴν βᾶσιν Μακεδονίας τοῦ Ἄξιου (Βαρδάρη). Ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἰσχυροὺς λόγους νὰ ἀμφισβητῇ τὸ ὄνομα τῆς Μακεδονίας. Μεταξὺ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ τῆς συγχρόνου Δημοκρατίας οὐδεμία ἀπολύτως ὑπάρχει ἐθνοτική, πολιτιστικὴ, γλωσσικὴ ἀκόμη καὶ ἐδαφικὴ διαδοχὴ. Πόλεις ὅπως ἡ Φιλιππούπολις, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Βαγδάτη ἔχουν ἴσως περισσοτέρους λόγους ἀπὸ τὰ Σκόπεια νὰ ἀξιῶνουν τὴν κληρονομίαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι*

αὐτὸς διέδωσε τὸν ἑλληνικὸν Πολιτισμὸν.

12. Ὡς ἐλέχθη, τὸ (σημερινόν) κράτος τῶν Σκοπειῶν ιδρύθη τὸ 1944 καὶ διὰ πρώτην φορὰν μὲ τὸ ὄνομα «Μακεδονία». Πράγματι, μέχρι τὸ 1913 ὁ ὅρος «Μακεδονία» δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν, ὡς ἔννοια κρατική. Ὁ χῶρος τῆς Μακεδονίας ἦτο διηρημένος εἰς δύο βιλαέτια (νομούς), τὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ τοῦ Μοναστηρίου. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἤδρευεν καὶ ὁ Γενικὸς Διοικητὴς τῶν δύο βιλαετίων Χιλμῆ Πασᾶς. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, οἱ ὁποῖοι ἐτερματίσθησαν διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου, ἡ περιοχὴ, ἡ ὁποία καλύπτεται σήμερον ὑπὸ τοῦ κράτους τῶν Σκοπειῶν, εἶχεν ὀνομασθῆ ὑπὸ τῶν Σέρβων, εἰς τὸ Βασίλειον τῶν ὁποίων εἶχε περιέλθῃ μὲ τὴν ὡς ἄνω συνθήκην (τοῦ Βουκουρεστίου), Vardarska Banovina, δηλαδή «Διοίκησις Ἄξιου». Μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Σερβίας παρεχωρήθησαν αἱ πρῶν ἐπαρχίαι τῆς Αὐστροουγγρικῆς Μοναρχίας, Βοσνία, Ἑρζεγοβίνη, Κροατία καὶ Σλοβενία καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ Βασίλειον τῆς Σερβίας, ὡς ἐνιαῖον κράτος μετωνομάσθη εἰς Βασίλειον Σέρβων, Κροατῶν καὶ Σλοβένων. Τὸ 1928 τὸ Βασίλειον αὐτὸ τῶν Σέρβων-Κροατῶν καὶ Σλοβένων μετωνομάσθη ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ἀλεξάνδρου [ὁ ὁποῖος τὸ 1934 ἐδολοφονήθη εἰς τὴν Μασσαλίαν, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισήμου ἐπισκέψεως, ὑπὸ Κροατῶν αὐτονομιστῶν (Tsetniks)], εἰς Βασίλειον τῆς Νοτιοσλαβίας (Jugoslavia), χωρὶς νὰ ἐπέλθουν ἀλλαγὰὶ ὀνομασίας εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν. Τοιοῦτοτρόπως, ἕως τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1941, ὅτε τὸ Βασίλειον τῆς Γιουγκοσλαβίας κατελήφθη ὑπὸ τῶν Γερμανῶν καὶ διεμελίσθη εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, ἡ μὲν Κροατία καὶ Σλοβενία ἀνεκηρύχθησαν ἀνεξάρτητα κράτη, ἡ λεγομένη ὅμως Vardarska Banovina (Διοίκησις Ἄξιου) ἀφηρέθη ἐκ τῆς Σερβίας καὶ παρεχωρήθη εἰς τὴν σύμμαχον τῶν Γερμανῶν Βουλγαρίαν, ἐνσωματωθεῖσα εἰς τὸ βουλγαρικὸν κράτος, ὡς ἀπλὴ ἐπαρχία. Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς Γερμανίας, τὸ 1944, ἡ Γιουγκοσλαβία ἐπανῆλθεν εἰς τὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα εἶχε πρὸ τοῦ 1941, ἀλλ' οὐχὶ πλέον ὡς ἐνιαῖον Βασίλειον, ἀλλ' ὡς Συνομοσπονδία Λαϊκῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν, ἡ ὁποία περιελάμβανε τὰς μνημονευθείσας ἐπαρχίας (Σερβίαν, Κροατίαν, Σλοβενίαν, Μαυροβούνιον κ.λπ.) τοῦ προπολεμικοῦ Βασιλείου τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἀλλ' ὑπὸ μορφήν πλέον Λαϊκῶν Δημοκρατιῶν. Ἡ μόνη ἀλλαγὴ, ἡ ὁποία ἐπῆλθε, συνίστατο εἰς τὸ ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Διοικήσεως Ἄξιου (Vardarska Banovina), ἡ ὁποία ἐπανῆλθεν ἐκ τῆς ἡττηθείσης Βουλγαρίας (ὡς συμμάχου τῆς Γερμανίας, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν παραχωρηθῆ ὑπὸ τῶν Γερμανῶν) εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν δὲν ἀπετέλει πλέον εἰδικωτέραν ἐπαρχίαν τῆς Σερβίας, ἀλλ' ἴδιον ὁμόσπονδον κράτος ἐντὸς τῆς νέας Γιουγκοσλαβικῆς Λαϊκῆς Συνομοσπονδίας.

13. Ἡ ὅλη ρύθμισις ἀπέβλεπε πρῶτον μὲν εἰς τὴν διὰ λόγους ἐθνολογικοὺς καὶ συναισθηματικοὺς ἀπόσπασιν αὐτῆς ἐκ τῆς Βουλγαρίας (εἰς τὴν ὁποίαν ἀπὸ μακροῦ, ὡς ἐλέχθη, οἱ Σλαῦοι κάτοικοί της ἀπέβλεπον), δεύτερον δὲ εἰς πίεσιν ἐπὶ τῆς (μοναρχοφασιστικῆς, ὡς ἐλέγετο τότε) Ἑλλάδος, τὸν ἐμφύλιον πόλεμον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ὁποίας κυρίως αὐτὴ ὑπέθαλπε παντοιοτρόπως, μὲ ἀπώτερον σκοπὸν τὸν ἐγκλωβισμόν εἰς αὐτὴν (πρὸς ἐνοποίησιν) τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας. Σημειῶ ὅτι τότε ἀντέδρασεν ἡ Κυβέρνησις τῶν Η.Π.Α. ὡς ἐξῆς: διὰ τῆς Ἐγκυκλίου ὑπ' ἀρ. 868.014/ἀπὸ 26ης Δεκεμβρίου 1944, ὁ Ἕλληνας Ἐξωτερικῶν Stettinius ἀπευθύνεται

πρὸς ὠρισμένους διπλωματικούς καὶ προξενικούς ἀξιωματούχους, πρὸς ἐνημέρωσιν καὶ ὁδηγίαν των, μὲ τὴν διατύπωσιν ὅτι τὸ Ὑπουργεῖον (Ἐξωτερικῶν) ἐπεσήμανε σημαντικὴν αὐξήσιν τῆς προπαγάνδας καὶ τῶν ἡμιεπισήμων εὐνοϊκῶν θέσεων πρὸς μίαν αὐτόνομον Μακεδονίαν, αἱ ὁποῖαι προήρχοντο κυρίως ἐκ τῆς Βουλγαρίας, ὡς ἐπίσης ἐκ τῶν Γιουγκοσλαύων ἀνταρτῶν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν μὲ τὴν ἐνδειξὴν ὅτι ἑλληνικὰ ἐδάφη μέλλουν νὰ περιληφθοῦν εἰς τὸ προταθὲν κράτος. Ἡ Κυβέρνησις, συνεχίζει, ἐκτιμᾷ ὅτι συζητήσεις περὶ Μακεδονικοῦ Ἔθνους, Μακεδονικῆς Πατρίδος ἢ μακεδονικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως ἀποτελοῦν ἀδικαιολόγητους δημιουργίας, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἐθνικὴν ἢ πολιτικὴν πραγματικότητα, καὶ ὅτι εἰς τὴν παροῦσαν ἀναβίωσιν ἐμφανίζονται ἐπιθετικὰς προθέσεις ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Ἐξ ἄλλου ὁ μετέπειτα Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῶν Η.Π.Α. Κίσιγκερ, εὐρισκόμενος τότε εἰς Παρισίους, ἐδήλου ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔχει δίκαιον ὡς πρὸς τὸ ὄνομα καὶ τοῦτο ἐδικαιολογεῖ μὲ τὸ ὅτι γνωρίζει ἱστορίαν, τὴν ὁποίαν δὲν γνωρίζουν Ἀμερικανοὶ Ὑπουργοὶ καὶ Ἀξιωματοῦχοι. Ἐπίσης ὁ καθηγητὴς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Μπέρκλεϋ τῆς Καλιφορνίας κ. Στέφεν Miller, πρώην διευθυντὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν εἰς Ἀθήνας, ἀντέδρασεν, ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ, μὲ ἄρθρον του εἰς τὴν ἐφημερίδα *Chronicle* (τῆς 17.2.94) τοῦ San Francisco: *Πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια οἱ Ἀμερικανοὶ ἠγγέται μας, περισσότερο μορφωμένοι καὶ καλύτεροι γινώσκαι τῆς ἱστορίας, ἀντελήφθησαν πῶς εἶχαν τὰ πράγματα* (βλ. ἐφημ. *Μακεδονία* 12ης Μαρτίου 1994).

Συνέπεια τούτου ὑπῆρξε νὰ δοθῇ εἰς τὸ νεοπαγὲς κράτος (εἰς τὴν Λαϊκὴν Ὁμόσπονδον Γιουγκοσλαβικὴν Δημοκρατίαν) τὸ ὄνομα «Μακεδονία» ἀντὶ τοῦ προηγηθέντος Vardarska Banovina, ὄνομα τὸ ὁποῖον ἀπὸ μακροῦ οἱ Βούλγαροι, ὡς προελέχθη, ἐχρησιμοποιοῦν ὡς ἴδιον αὐτῶν ὄνομα.

Τὸ νέον αὐτὸ κράτος παρέμεινεν ὡς Ὁμόσπονδον εἰς τὴν Γιουγκοσλαβικὴν Συνομοσπονδίαν μέχρι τὸ 1948, ὅτε αὐτὴ διελύθη, καὶ ἔκτοτε ὑφίσταται ὡς ἀνεξάρτητον κράτος μὲ ὅλας τὰς προηγουμένας μὲ τὴν Ἑλλάδα διαφορὰς (ὡς πρὸς τὸ ὄνομα, τὴν μακεδονικὴν μειονότητα, τὸν ἀστέρα τῆς Βεργίνας, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸν ἀστέρα τῆς Βεργίνας ἐλύθη).

14. Ἡ περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ κράτους δὲν ἔχει εἰμὴ ἐλαχίστην σχέσιν πρὸς τὴν πραγματικὴν (τὴν ἱστορικὴν) Μακεδονίαν. Πράγματι, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰς κατὰ μῆκος τῶν ἑλληνικῶν συνόρων εὐρισκομένας περιοχὰς τῆς Πελαγονίας (Μοναστηρίου), Μοριχόβου καὶ Στρομνίτισης, ἢ ὑπόλοιπος περιοχὴ ἐκαλεῖτο Παιονία, ἢ ὁποία κατεκτήθη ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, ἀλλ' οὐδέποτε ἐγένετο γνωστὴ ὡς Μακεδονία (βλ. τὸν Miller, *ἐνθ. ἀν.*, ὁ ὁποῖος μάλιστα γράφει ὅτι καὶ ἡ Περσία ἢ ἡ Αἴγυπτος ποὺ ἦσαν ἄλλες μακεδονικῆς ἑλληνικῆς κατακτήσεις δὲν ὠνομάστηκαν ποτὲ ἔτσι καὶ ὅτι ὁ Τίτο ἐχρησιμοποίησε τὸν μῦθον τῆς Μακεδονίας πρὸς βορρᾶν τῶν βουνῶν Μπάμπουνα καὶ Ὁρβηλο ὥστε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν «ἐπανένωση» τῆς Μακεδονίας).

15. Οἱ περὶ «Μακεδονίας» ἰσχυρισμοὶ τῶν Σκοπειανῶν ἐκτείνονται (ἀναδρομικῶς!) μέχρι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ ὁποίου τὴν ἑλληνικότητα ἀμφισβητοῦν. Ἐν τούτοις οἱ ἴδιοι ἰσχυρίζονται ὅτι κατῆλθον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα. Συνεπῶς, ὁ Μ. Ἀλέξανδρος χρονικῶς δὲν ἐμπίπτει εἰς τὴν ἱστορίαν των. Οὗτοι ὁμως μὴ δυνάμενοι διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νὰ τὸν ἐγκλωβίσουν εἰς αὐτὴν προσπαθοῦν

νά τὸν... ἀφελληνίσουν ἄλλως πως. Ἰσχυρίζονται λοιπὸν ὅτι οἱ Μακεδόνες δὲν ἦσαν Ἕλληνες, ἀλλὰ γόνιοι Θρακῶν, Ἰλλυριῶν κ.λπ. Ἐφθασαν μάλιστα ὠρισμένοι μέχρι σημείου νὰ γράψουν ὅτι κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὴν Βεργίναν ἀνεκαλύφθησαν ἐπιγραφαὶ εἰς «μακεδονικὴν» γλῶσσαν, τὰς ὁποίας ὅμως οἱ Ἕλληνες ἀπέκρυψαν! Διὰ τὴν ἱστορίαν σημειῶ ὅτι εἰς τὸ Ἐθνικὸν Κέντρον τῶν Ἀθηνῶν ὑπάρχουν πέντε χιλιάδες ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας καὶ μεταξὺ αὐτῶν οὔτε μία εἶναι εἰς τὴν λεγομένην «μακεδονικὴν» γλῶσσαν. Σημειῶ ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ πρὸ πολλοῦ ἔχει λήξει. Μεγάλοι ἱστορικοὶ ὅπως π.χ. ὁ Johan Gustav Droysen, εἰς τὸ κλασσικὸν ἔργον του *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (Μετάφρασις, εἰσαγωγή, σχόλια Ρένος Ἡρακλῆ Ἀποστολίδης), Τράπεζα Πίστεως, Ἀθῆναι 1988, τὸ ἔχει ἐκκαθαρίσει ἤδη ἀπὸ τοῦ προπαρελθόντος αἰῶνος [βλ. καὶ Otto Abel, *Macedonien vor König Philipp*, Leipzig 1847, σ. 116, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἐκ τῆς ρητορικῆς τοῦ Δημοσθένους ἐπιχείρημα περὶ βαρβάρων Μακεδόνων γράφει αἰ τοῦ Δημοσθένους κατὰ τῶν Μακεδόνων ἐκφράσεις προελθοῦσαι ἐκ κομματικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἔχουν ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν μικράν, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐθνολογικὴν οὐδεμίαν σημασίαν βλ. ἀποφασιστικώτερον τὴν παγκοσμίως καὶ ἐγκύρως γνωστὴν *Real Enzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, τόμ. XIV, 1, Stuttgart 1928, art. «Makedonia», P. Ställin, ὑπὸ VI, «Volkstum und Sprache der Makedonen», ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὸ ὅτι οἱ Μακεδόνες *griechischer Volksstamm waren* (Οἱ Μακεδόνες ἦσαν ἐλληνικοῦ γένους)].

16. Νεωστὶ (διὰ νὰ ἔλθω εἰς τοὺς νεωτάτους ἱστορικοὺς) τὸ θέμα δὲν νομίζω ὅτι ἀμφισβητεῖται: Νεοὶ Ἄγγλοι ἱστορικοὶ, οἱ Emile Bradford καὶ H.A.L. Fisher, γράφουν: *Ἡ λύσις τοῦ ἐλληνικοῦ προβλήματος* (τῆς ἀρχαιότητος), προῆλθεν ἀπὸ μίαν ἀνύποπτον περιοχὴν. Βορείως τῆς Θεσσαλίας, εἰς τὰς παραλιακὰς περιοχὰς περὶ τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἓνας ἐλληνικὸς λαός, σκληρότερος καὶ ὀλιγώτερον πολιτισμένος ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Κορίνθου... Αὐτοὶ ἦσαν οἱ Μακεδόνες... ποὺ ζοῦσαν ἀκόμη στὸ ὀμηρικὸν στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ... Οἱ ἄξεστοι αὐτοὶ ὀρεσίβιοι... συνηνώθησαν εἰς τὸ πλεόν ἰσχυρὸν κράτος τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ ἓνα πολὺ ἀξιόλογον βασιλέα τὸν Φίλιππον... Διὰ πρῶτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἱ Ἕλληνες ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ὀραματισθοῦν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν, ὄχι ὡς μία σειρὰ αἰωνίως διηρημένων πόλεων-κρατῶν, ἀλλ' ὡς ἓν ἔθνος ἠνωμένον μὲ τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν καὶ μὲ κοινὰ ἥθη καὶ ἔθιμα [Emile Bradford, *Μεσόγειος τὸ πορτραῖτο μιᾶς θάλασσας*, μτφρ. Π. Δ. Παπαδημητρακοπούλου, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 190-191, (τὸ πρωτότυπον μὲ εἰσαγωγὴν τοῦ συγγραφέως ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1970)]. Ὅλα αὐτὰ παρ' ὅλον ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ, Ἄρριανὸς καὶ Πλούταρχος, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν περὶ τούτου. Ἔχει γίνεαι ἀντικείμενον ἐκμεταλλεύσεως ἢ ρῆσις τοῦ Πλουτάρχου, ὅτι οἱ στρατιῶται τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὠμίλουν «τὴν μακεδονικὴν γλῶσσαν» (καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο διεχωρίζοντο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἀποικιστὰς (sic) (!!)). Δησιμονεῖται ὅτι εἰς τὴν στρατιάν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου δὲν ὑπηρετοῦν μόνον Μακεδόνες, ἀλλὰ καὶ Θεσσαλοὶ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες («πλὴν Λακεδαιμονίων»). Πῶς καθίστατο δυνατὸν ὅλοι αὐτοὶ νὰ συνεννοοῦνται; (βλ. καὶ ἐν συνέχειᾳ τὰ ὡς πρὸς τὴν Αὐστραλιανὴν Βουλῆν). Σημειῶ ἀπλῶς ὅτι, ὡς ἱστορεῖ ὁ πρῶτος, ὁ Ἀλέξανδρος, μετὰ τὴν μάχην τοῦ

Γρανικοῦ, ἠρνήθη νὰ ἀπελευθέρωση τοὺς συλληφθέντες ὡς αἰχμαλώτους Ἑλληνας μισθοφόρους τῶν Περσῶν μὲ τὴν δῆλωσιν ὅτι αὐτοὶ *παρὰ τὰ κοινῇ δόξαντα τοῖς Ἑλλησι* (δηλ. παρὰ τὰ ἀπὸ κοινοῦ ἀποφασισθέντα ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ πανελλήνιον συνέδριον τῆς Κορίνθου, τὸ ὁποῖον ἀνέδειξεν ἀρχιστράτηγον τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου τὸν Φίλιππον καὶ μετὰ τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ τὸν Ἀλέξανδρον), *Ἑλληνες ὄντες ἐνάντια τῇ Ἑλλάδι ὑπὲρ τῶν βαρβάρων ἐμάχοντο* [ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος (δηλ. τῶν Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐν προκειμένῳ ἐκπροσωποῦντες τὴν Ἑλλάδα), ἐμάχοντο]. Ἐκ τούτων πιστοποιεῖται σαφῶς ἡ ἐλληνικότης τῶν Μακεδόνων, ἐὰν ὑπῆρχε λόγος, φυσικὰ, αὐτὴ νὰ ἀποδειχθῇ [γνωστὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ μετὰ τὴν μάχην τοῦ Γρανικοῦ ἀποστολὴ εἰς τὰς Ἀθήνας (τὸ κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ), καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Πέλλαν, τριακοσίων περσικῶν ἀσπίδων ὡς ἀνάθημα εἰς τὴν Ἀθηνᾶν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἀλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἑλληνες πλὴν Λακεδαιμονίων, ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν οἰκούντων*]. Κατόπιν ὄλων αὐτῶν καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὁ περιεχόμενος εἰς μελέτην διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Αὐστραλιανῆς Βουλῆς ἀπὸ 19ης Σεπτεμβρίου 1994 ὅτι «οἱ Μακεδόνες δὲν ἐθεωροῦντο Ἑλληνες ἂν καὶ ἦσαν στενὰ συνδεδεμένοι γλωσσικῶς καὶ πολιτιστικῶς μὲ τὴν Ἑλλάδα» εἶναι ἀβάσιμος καὶ ἀντιφατικός, διότι πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὀμιλοῦν τὴν αὐτὴν γλῶσσαν καὶ νὰ ἔχουν τὸν αὐτὸν πολιτισμόν, ὡς εἶναι π.χ. σήμερον οἱ Κύπριοι, καὶ νὰ μὴ εἶναι Ἑλληνες, δοθέντος ὅτι εἶχον καὶ τὴν αὐτὴν θρησκείαν καὶ τὰ αὐτὰ ἦθη καὶ ἔθιμα (ὡς ἤδη ἀνεφέρθη προηγουμένως ὑπὸ τῶν συγχρόνων Ἀγγλων ἱστορικῶν) ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοιουτοτρόπως ἀνατρέπεται καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἐρμηνεία τῆς ρήσεως τοῦ Πλουτάρχου ὅτι οἱ στρατιῶται τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὠμίλουν... τὴν μακεδονικὴν, δηλαδὴ μὴ ἐλληνικὴν διάλεκτον. Εἰς πάντα ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος Κορνηλίου Κλοκ, δημοσιευθὲν εἰς τὴν Ὁλλανδικὴν ἐφημερίδα *Algemeen Dagblad* τῆς 31ης Μαΐου 1994, συμφώνως πρὸς τὸ ὁποῖον «οἱ Σλαῦοι, οἱ ὁποῖοι κατέβηκαν εἰς τὴν περιοχὴν τὸν βον αἰῶνα, διεξεδίκησαν τὴν ἱστορίαν τῆς κλασσικῆς Μακεδονίας τῆς ὁποίας ὁ ἐλληνικὸς χαρακτὴρ εἶναι ἀναμφισβήτητος».

17. Εἰδικώτερον τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων τῶν Σκοπειῶν ἔχουν ὡς ἑξῆς:

α) Ἡ κ. Λύντια Μπασότοβα εἰς δημοσίευμα τῆς εἰς τὴν *Nova Makedonia*, περὶ τοῦ ὁποῖου ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν Σκοπειῶν (Δελτίον τῆς 5ης Αὐγούστου 1992), ἰσχυρίσθη ὅτι «ἡ Μακεδονία οὔτε ἐλληνικὸν ὄνομα εἶναι, οὔτε ἦτο ποτὲ ἐλληνική».

β) Ἡ κ. Νάντια Πρόεβα, συνεργάτις τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Σκοπειῶν, διετύπωσεν εἰς ἐπιστολὴν τῆς πρὸς τοὺς διεθνεῖς ὀργανισμούς, περὶ τῆς ὁποίας ὁ αὐτὸς ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν Σκοπειῶν (Δελτίον 7ης Ἰουλίου 1992), τὴν ἐρώτησιν: «Ποῦ εὔρον οἱ Ἑλληνες τὸ δικαίωμα διεκδικήσεως τοῦ ὀνόματος “Μακεδονία” καὶ ποῖος τοὺς ἔδωσε τὸ δικαίωμα τοῦτο;».

γ) Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Πέταρ Ἰλιέφσκι ἠμφεσβήτησε καὶ ἐτυμολογικῶς εἰσέτι τὴν ἐλληνικότητα τοῦ ὀνόματος «Μακεδονία» (Δελτία 2ας καὶ 3ης Σεπτεμβρίου 1992).

δ) Ἡ Λύντια Σλάβεφσκα εἰς τὸ βιβλίον τῆς *Ἐθνογέννησις τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ*, ὡς τονίζει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου (προφανῶς τῶν Σκοπειῶν) Μπράνκο

Πάνωφ, τὸν μεγαλύτερον χώρον διέθεσε διὰ τὴν περίοδον τοῦ Φιλίππου Β΄ καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ΄ κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ μακεδονικὰ φύλα συνεχωνεύθησαν εἰς ἑνιαῖον μακεδονικὸν λαὸν καὶ τὰ ἐδάφη των ἐνετάχθησαν εἰς τὸ ἀρχαῖον μακεδονικὸν συγκεντρωτικὸν κράτος. Τότε, κατ' αὐτήν, ἔληξε καὶ ἡ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἀρχαίου μακεδονικοῦ λαοῦ καὶ παρέμειναν εἰς τὴν συλλογικὴν μνήμην τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ οἱ θρῦλοι καὶ τὰ κίνητρα τὰ συνδεόμενα μὲ τὸν Φίλιππον Β΄ καὶ Ἀλέξανδρον Γ΄. Κατὰ τὸν αὐτὸν καθηγητὴν ἡ Λύντια Σλάβεφσκα δικαιολογημένως ἀνεφέρθη καὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχαίας μακεδονικῆς γλώσσης, διὰ τὸ ὁποῖον ὑπεγράμμισε τὴν γνωστὴν ρῆσιν τοῦ Δημοσθένους ὅτι ὁ Φίλιππος ἦτο Μακεδὼν βάρβαρος, ὁ ὁποῖος ὠμίλει διαφορετικὴν, τῆς ἑλληνικῆς, γλῶσσαν, δηλαδή τὴν μακεδονικὴν, ἡ ὁποία διὰ τοὺς Ἕλληνας ἦτο ἀκατανόητος ὡς βαρβαρικὴ γλῶσσα. Ἐν συνέχειᾳ, κατὰ τὸν αὐτὸν καθηγητὴν, ἡ αὐτὴ ἐτόνισεν ὅτι οἱ Σλαῦοι μέχρι τὴν πρώτην 20ετίαν τοῦ 7ου αἰῶνος κατόρθωσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως εἰς ὀλόκληρον τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τοῦ Νέστου μέχρι Θεσσαλίας καὶ ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ ὄρους Σάτ καὶ ἀπὸ τῆς Ρίλας μέχρι τοῦ Ὀσόμποβο καὶ ὅτι ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Σαμουήλ εἶχεν ὡς ἰδρυτικὸν στοιχεῖον τὸν μακεδονικὸν λαόν, καὶ δὲν ἀπετέλει συνέχειαν τῆς πρώτης βουλγαρικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ νέον σλαβικὸν κράτος εἰς τὴν Βαλκανικὴν, τὸν πυρῆνα τοῦ ὁποίου ἀπετέλουν οἱ πρόην Μακεδόνες Σλαβῖνοι. Τέλος, κατὰ τὸν αὐτὸν καθηγητὴν, αὐτὸ τὸ ἐπιστημονικὸν βιβλίον τῆς Σλάβεφσκα δίδει μίαν πρὸ ὀλοκληρωμένην εἰκόνα διὰ τὴν ἐθνογεννητικὴν διαδικασίαν τῆς δημιουργίας τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ (Δελτίον 2ας Ὀκτωβρίου 1992).

18. Ἡ κ. Λ. Μπασότοβα εἰς τὸ ἀναφερθὲν δημοσίευσμά της ἐδήλωσεν ὅτι εἶναι πεπεισμένη φιλέλλην, χωρὶς αὐτὸ νὰ τὴν ἐμποδίξῃ νὰ υἱοθετῇ ἔκφρασιν, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες εἶναι ἀνάξιοι ἀπόγονοι ἐνδόξων προγόνων. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον αὐτὸ σημεῖον ἡ κα Μπασότοβα φέρεται ἀντιφάσκουσα πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι καλλιεργοῦνται εἰς τὰ Σκόπεια, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες δὲν εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (τῶν ἐνδόξων προγόνων), ἀφοῦ αὐτοῦς, τοὺς συγχρόνους Ἕλληνας, τοὺς χαρακτηρίζει ὡς ἀναξίους μὲν, ἀπογόνους δὲ αὐτῶν τῶν ἀρχαίων (ἐνδόξων) προγόνων, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἀπογόνους αὐτῶν ἔστω καὶ ἀναξίους. Ἀπήχησις τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως ἀπαντᾶται εἰς τὴν Μελέτην τῆς 22ας Σεπτεμβρίου 1994 διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Αὐστραλιανῆς Βουλῆς, ἔνθα ἀνευρίσκειται ὁ, τουλάχιστον περιεργος, ἰσχυρισμὸς ὅτι «τὸ σημερινὸν Ἑλληνικὸν κράτος δὲν κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες (οἱ σημερινοὶ προφανῶς), ἰδιοποιήθησαν τὰ πολιτιστικὰ σύμβολα τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος τὸν 19ον αἰῶνα ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι εὐρέθησαν τυχαίως εἰς τὸ ἴδιον τμήμα τοῦ κόσμου ὅπου ὑπῆρχε κάποτε ἡ Ἀρχαία Ἑλλάς». Νομίζω ὅτι ὡς πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, τὰ σχόλια περιττεύουν.

19. Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογικὴν ἀμφισβήτησιν τῆς ἑλληνικότητος τοῦ ὀνόματος «Μακεδονία» ἐκ μέρους τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Πέταρ Ἰλιέφσκι, σημειῶ ὅτι εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀμήρου ἡ λέξις ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται αὐτὸ τὸ ὄνομα. Πράγματι, εἰς τὴν Ὀδύσειαν (Η΄ 106) ὑπάρχει ἡ φράσις *Οἶά τε φύλλα μακεδνῆς αἰγείροιο*, ἔνθα τὸ ἐπίθετον «μακεδνῆ». Δοθέντος ὅτι οἱ Μακεδόνες ἦσαν

Δωριείς, ὡς ἱστορεῖ ὁ Ἡρόδοτος [Α 56: Μετὰ δὲ ταῦτα (ὁ Κροῖσος) ἐφρόντιζε ἱστορέων τοὺς ἄν Ἑλλήνων δυνατωτάτους ἐόντας προσκτῆσαιτο φίλους. Ἱστορέων δὲ εὗρισκε Λακεδαιμονίους τε καὶ Ἀθηναίους προέχοντας τοὺς μὲν τοῦ δωρικοῦ γένους, τοὺς δὲ τοῦ Ἴωνικοῦ, καὶ τὸ μὲν (τοῦ Ἴωνικοῦ γένους) οὐδαμῆ κῶ ἐξεχώρησε, τὸ δὲ (δωρικὸν - ἑλληνικὸν ἔθνος) πολυπλάνητον κάρτα... Ἐπὶ μὲν γὰρ Δευκαλίωνος... οἴκεε γῆν τὴν Φθιώτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ ἕλληνοσ τὴν... χώραν καλεομένην Ἰστιαιώτιν ἐκ δὲ τῆς Ἰστιαιώτιδος... οἴκεε ἐν Πίνδῳ, Μακεδὸν δὲ καλεόμενον], καὶ δοθέντος ὅτι εἰς τὴν δωρικὴν διάλεκτον τὸ φωνῆεν τῆς Ἴωνικῆς διαλέκτου ἠτρέπεται εἰς α, ἡ λέξις μῆκος τῆς Ἴωνικῆς τρέπεται εἰς μάκος εἰς τὴν δωρικὴν διάλεκτον ἐξ οὗ καὶ ἡ λέξις μακεδνός (μακεδνή). Ἐπομένως ἡ λέξις «Μακεδονία» εἶναι ἀρχαιοελληνικῆς ρίζης καὶ δὲν ὑπάρχει νομίζω περιθώριον συζητήσεως ἐπ' αὐτοῦ. Περὶ τῶν γραφέντων ὑπὸ τῆς κας Σλάβεφσκα παραπέμπω εἰς τὰ ἐν συνεχείᾳ περὶ τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς γλώσσης των.

20. Εἰς βιβλίον ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς «Μακεδονικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν» (5 Ἰουλίου 1993) ἀναγράφεται: «τὸ ζήτημα τοῦ ὀνόματος ἔχει ὀλωσδιόλου δευτερεύουσαν θέσιν. Ἡ τραγικότης τῆς διαφιλονικεῖας ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ (ἡ διαφιλονικία) δὲν ἐξελίσσεται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἱστοριογραφίας, τῆς γλωσσολογίας εἴτε τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ συχνότερα διὰ μέσου μίας καθημερινῆς πολιτικῆς, μὴ ἐπιστημονικῆς διαμφισβητήσεως τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ, τῆς γλώσσης του καὶ τῆς κουλτούρας του (τοῦ πολιτισμοῦ του), εἰς τὴν πρόσφατον δὲ ἱστορίαν καὶ μὲ τὴν ἐφαρμογὴν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν καταπιέσεων πρὸς αὐτὸν τὸν δῆθεν ἀνύπαρκτον λαὸν εἰς τὴν Μακεδονίαν του Αἰγαίου».

Ἐκ τῆς ἀπλῆς ἀναγνώσεως τοῦ κειμένου τούτου προκύπτει ὅτι οἱ Σκοπειανοὶ ἐπιστήμονες τοποθετοῦν τὸ ζήτημα τοῦ ὀνόματος εἰς δευτερεύουσαν θέσιν παρ' ὅλον ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν κρηπίδα τῆς (καὶ ἐπιστημονικῆς) πολιτικῆς των, ἡ ὁποία ἤδη ἀνεφέρθη. Τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (Δελτίον 26ης Φεβρουαρίου 1993) ὁ Στόγιαν Κισελίνοφσκι ἔγραψεν εἰς τὴν ἐφημερίδα *Nova Makedonija* ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Ἑλλάς καὶ τὸ μακεδονικὸν ἔθνικὸν ὄνομα» ὅτι «ὁ ἀγὼν περὶ τὸ ὄνομα “Μακεδονία” εἶναι τὸ πιὸ οὐσιαστικὸν πολιτικὸν ζήτημα, εἶναι ἀγὼν περὶ τὴν ἱστορικὴν νομιμότητα τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀποκαλουμένου Μακεδονία. Ὁ μακεδονικὸς λαὸς ἐσηματίσθη μὲ τὴν διαδικασίαν τῆς συμβιώσεως καὶ ἀφομοιώσεως τοῦ σλαβικοῦ καὶ προσλαβικοῦ πληθυσμοῦ μὲ βάσιν τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπέκτησεν ἱστορικὴν νομιμότητα εἰς τὸ ἔδαφος, ἀποκαλούμενον “Μακεδονία”, καὶ ἔγινεν ὁ μοναδικὸς διάδοχος ὅλων τῶν ἐδαφικῶν, ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν, αὐτοχθόνων παραδόσεων». Ἐν τῇ αὐτῇ ροῇ τῶν πραγμάτων ἐκυκλοφόρησε βιβλίον ὑπὸ τὸν προκλητικὸν τίτλον «Νότιος Μακεδονία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μέχρι τοὺς σημερινούς Μακεδόνας» τοῦ δημοσιολόγου Ρίστο Ἀντώνοφσκι (Δελτίον 10ης Μαΐου 1996), περὶ τοῦ ὁποίου ἐν συνεχείᾳ. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἐντυπωσιάζει εἶναι ὅτι χρησιμοποιοῦν βαρεῖας ἐκφράσεις διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἄποψιν ἐπὶ τοῦ θέματος (αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ τακτικὴ ὅσων προσπαθοῦν νὰ στηρίξουν ἀναληθεῖς ἰσχυρισμούς). Ἀλλὰ ἄς τὰ ἴδωμεν αὐτὰ ἐκ τοῦ σύνεγγυς. Οὕτω, κατὰ τοὺς Σκοπειανούς ἐπιστήμονες, αἱ ἑλληνικαὶ θέσεις ἐπὶ τοῦ Μακεδονικοῦ δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν ἱστοριογραφίαν, τὴν γλωσσολογίαν εἴτε τὴν ἱστορίαν

τοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδή εἶναι ἀνιστόρητοι, ἄσχετοι πρὸς τὴν γλωσσολογίαν καί... ἀπολίτιστοι (ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφρασις) καὶ ἐκφράζονται οὐχὶ ἐπιστημονικῶς, ἀλλὰ (συχνότερον) διὰ μέσου μίας καθημερινῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀμφισβήτησην τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ, τῆς γλώσσης του καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του (στοιχεῖα τὰ ὁποῖα, προφανῶς, οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες δὲν δύνανται νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐπιστημονικῶς, περιοριζόμενοι εἰς ψευδεῖς καὶ ἀγοραίας θέσεις).

21. Συνεχίζοντες οἱ Σκοπειανοὶ ἐπιστήμονες προσάπτουν εἰς τὴν Ἑλλάδα (αὐτὴν τὴν φορὰν) ὅτι χρησιμοποιεῖ μέσα πνευματικῆς, καὶ φυσικῆς ἀκόμη, καταπίεσεως τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ (τὴν ἐφαρμογὴν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν καταπιέσεων), ὁ ὁποῖος ὑπάρχει εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Μακεδονίαν (τὴν Μακεδονίαν του Αἰγαίου) καὶ τὸν ὁποῖον ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ παρουσιάζει ὡς («δῆθεν») ἀνύπαρκτον. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ Ἑλλὰς χρησιμοποιεῖ μέσα φυσικῆς καταπίεσεως εἰς βάρος τοῦ «μακεδονικοῦ λαοῦ», ὁ ὁποῖος εἶναι «ὑπαρκτός» εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Μακεδονίαν. Φυσικὴ καταπίεσις εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ φυλάκισις, ἡ ἐκτόπισις, ἡ ἀπέλασις, ὁ φόνος εἰσέτι κ.λπ. Ἡ Ἑνωσις τῶν Ἱστορικῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτον Ἑθνικῆς Ἱστορίας τῶν Σκοπείων εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τὸν τότε Γεν. Γραμματέα τοῦ Ο.Η.Ε. Butros Galī ἔγραψαν: «Ὁ ἀγὼν περὶ τὸ ὄνομα “Μακεδονία” μεταξὺ τῶν νομίμων διαδόχων τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, τῶν Μακεδόνων, καὶ τῶν γενοκτονικῶν ὑποκαταστάτων, τοῦ ἑλληνοκρατικοῦ ἐθνικοῦ σωβινισμοῦ, εἶναι κατ’ οὐσίαν ἱστορικὸς ἀγὼν διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἑνὸς λαοῦ (τοῦ μακεδονικοῦ ἔθνους)» (Δελτίον 28ης Ἰανουαρίου 1993).

22. Ἐκ τῶν ἤδη ἐκτεθέντων προκύπτει ὅτι δὲν εἶναι μόνον τὸ θέμα τοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα τοῦ «μακεδονικοῦ λαοῦ» εἰς τὴν «Μακεδονίαν του Αἰγαίου», τὸ ὁποῖον προβάλλεται ὑπὸ τῶν Σκοπειανῶν καὶ ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ ὅλου προβλήματος (ὁ Χρ. Ἀντωνόφσκι, εἰς τὸ μνημονευθὲν βιβλίον του «Νότιος Μακεδονία, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μέχρι τοὺς σημερινούς Μακεδόνες», γράφει ὅτι ὑπάρχει ἀπειλητικὴ ἑλληνικὴ ἐκστρατεία πρὸς ἀφομοίωσιν καὶ ἀποεθνικοποίησιν τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν Αἰγαιατικὴν Μακεδονίαν· οἱ Μακεδόνες ἔχουν τὴν τραγικὴν μοῖραν νὰ εἶναι διηρημένοι καὶ ἀμφισβητούμενοι).

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν πρὸ τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος τοῦ 1871, οἱ Σλαυόφωνοι (Βουλγαρόφωνοι ἐλέγοντο) ἦσαν Πατριαρχικοί. Μετὰ τὸ σχίσμα ὠρισμένοι προσεχώρησαν εἰς τὴν Βουλγαρικὴν Ἐξαρχίαν. Καὶ αὐτοὶ ὅμως δὲν ἀπεκαλοῦντο «Μακεδόνες», ἀλλὰ Βούλγαροι. Ἐλέχθησαν ἤδη ἀρκετὰ προηγουμένως ὡς πρὸς τὴν στάσιν αὐτῶν κατὰ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα [βλ. καὶ ἀπομνημονεύματα τοῦ βοεβόδα (ὄπλαρχηγοῦ) Πάντο Κλιάσεφ, ἐμφανισθέντα τὸ 1925, ὁ ὁποῖος καταλογίζει εἰς αὐτοὺς τὴν ἀποτυχίαν τῶν προσπαθειῶν τοῦ Βουλγαρικοῦ Κομιτάτου κατὰ τὸν ἀγῶνα αὐτόν]. Ὁ μέγας φίλος τῶν Βουλγάρων Ρῶσος Golubinsky, *Ἵπομνήματα ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς, Σερβικῆς, Ρουμανικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Μόσχα 1871, σ. 176 ἐπ., 193, τὴν ἐποχὴν τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος εἶχε γράψει περὶ αὐτῶν ὅτι «οἱ δῆθεν αὐτοὶ Ἕλληνες ἔτρεφον ἐναντίον παντὸς ὅ,τι ἦτο βουλγαρικὸν ἢ σλαυικὸν μῖσος πλέον ἀδυσώπητον καὶ περιφρόνησιν πλέον ἔντονον ἀπὸ ὅσῃν ἔτρεφον κατ’ αὐτοῦ οἱ πραγματικοὶ Ἕλληνες».

Χαρακτηριστικά είναι και τὰ ὅσα ὁ μνημονευθεὶς Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῶν Μακεδονικῶν Βιλαετίων Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου Χιλμὴ Πασᾶς ἐδήλωσεν εἰς συνέντευξιν, τὴν ὁποίαν ὁ Γάλλος δημοσιογράφος Michel Paillarès ἔλαβε παρ' αὐτοῦ καὶ τὴν ὁποίαν παραθέτει εἰς τὸ βιβλίον του, ἔνθ. ἀν., σσ. 50-51: *Mon opinion et celle de mon Gouvernement est qu' ils (les bulgarophones) sont Grecs...* [ἡ γνώμη μου καὶ ἐκείνη τῆς Κυβερνήσεώς μου εἶναι ὅτι αὐτοὶ (οἱ βουλγαρόφωνοι) εἶναι Ἕλληνες].

Μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον, τὸ 1924, διὰ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς συνθήκης, γνωστῆς ὡς συμφωνίας Καφαντάρη-Μολώφ, «Περὶ ἐκουσίας ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν», ὅσοι ἠσθάνοντο Βούλγαροι μετηνάστευσαν εἰς Βουλγαρίαν (καὶ αὐτοὶ ἦσαν ἐν ὅλῳ 60.000) καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐξεκαθαρίσθη τὸ πεδῖον. Οἱ ἐναπομείναντες ἦσαν ἀκριβῶς οἱ Ἕλληνες Σλανόφωνοι (οἱ γραικομάνοι) αὐτοί, οἱ ὅποιοι ἐσήκωσαν τὸ βάρος τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Πιθανὸν νὰ παρέμειναν καὶ ὠρισμένοι βουλγαρικῆς συνειδήσεως, λόγῳ περιουσιακῶν στοιχείων ἢ ἄλλων λόγων, ἀλλ' αὐτοί, ὡς ἀριθμὸς, εἶναι ἀσήμαντοι.

Ἦδη ὁ Ἑρρῖκος Μοργκεντάου, Ἐπόπτης Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Προσφύγων τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, εἰς βιβλίον γραφέν ὑπ' αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐστάλην εἰς τὰς Ἀθήνας*, ἔγραψεν: ὅταν ἔφυγαν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Βούλγαροι, ἡ Μακεδονία ἔμεινεν ἀμιγῆς ἑλληνικῆ περιοχὴ καὶ τότε ἔμειναν, ὅπως καὶ τώρα ὑπάρχουν εἰς τὰ βόρεια σύνορα τῆς Μακεδονίας, κάτοικοι ποὺ ὠμίλουν καὶ ὀμιλοῦν παραλλήλως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἓνα τοπικὸν προφορικὸν σλανόφωνον ἰδίωμα, ἀλλ' αὐτοὶ ἦσαν καὶ εἶναι Ἕλληνες.

Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὁ δημοσιογράφος Gert Heler ἀνταποκριτὴς ἐν Ἀθήναις (καὶ κατόπιν ἐν Ἄγκυρᾳ) τῆς Frankfurter Rundschau (βλ. ἐφημ. *Μακεδονία* τῆς 22ας Σεπτεμβρίου 1991) καὶ οὐχὶ φιλέλλην, ὡς προκύπτει ἀπὸ τὰς κατὰ καιροὺς ἀνταποκρίσεις του, ἔγραψεν ὅτι *ἡ μακεδονικὴ μειονότης πράγματι δὲν ὑπάρχει, διότι ποτὲ δὲν παρουσιάσθη διὰ νὰ ἐκφρασθῇ μόνη της*. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει πόσοι εἶναι αὐτοί, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ κράτος τῶν Σκοπείων ἀπαρτίζουν τὴν «Μακεδονικὴν» ἐν Ἑλλάδι μειονότητα; Τὸν ἀριθμὸν των θὰ μᾶς δώσουν δύο διατελέσαντες ἐκπρόσωποι (ἐθελουσίως ἢ κατόπιν ἐντολῆς;) τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ κ. Σιδηρόπουλος (πρῶην ὑπάλληλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου) καὶ ὁ Νικόδημος Τσαρκνιάς (πρῶην κληρικὸς τῆς Μητροπόλεως Κιλκισίου). Ἀμφότεροι μετὰσχοντες εἰς ἐκπομπὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Τηλεοπτικοῦ Δικτύου τῆς Αὐστραλίας CBS (τὴν 26ην Μαρτίου 1993) μᾶς ἐπληροφόρησαν ὅτι οἱ «Μακεδόνες» ἐν Ἑλλάδι (εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Μακεδονίαν, τὴν κατ' αὐτοὺς «Μακεδονίαν του Αἰγαίου») ἀνέρχονται εἰς 1.000.000 ἀνθρώπων (Sic). Σημειωτέον ὅτι τὸ Οὐράνιον Τόξον, τὸ ὁποῖον κατῆλθεν εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1996, εἰσέπραξεν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Κρήτης, καθ' ὅσον ἐπληροφορήθη), 4.600 ψήφους. Τὸ Οὐράνιον Τόξον ζητεῖ ἐθνικὴν χειροφέτησιν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁμολογεῖται ὅτι εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀναφερθεισῶν ψήφων περιλαμβάνεται «καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς δημοκρατικὰ προσανατολισμένων πολιτῶν (οἱ ὅποιοι) ἔδωσαν τὴν ψήφον των εἰς ἡμᾶς» (Δελτίον τύπου τῆς 6ης Ἰουλίου 1994).

23. Πάντως, ὁ ἐπίσης ἐκπρόσωπός των Πάνος Βοσκόπουλος ἐδήλωσεν ὅτι εἰς

τὴν Φλώριαν κατὰ τὰς βουλευτικὰς ἐκλογὰς εἰς τὸν πρῶτον γύρον, τὸν Ὀκτώβριον (τοῦ 1994), οἱ «Μακεδόνες» ἔλαβον 0,63% τῶν ψήφων, αὐτὸς δὲ ὁ Βοσκοπούλος, ἐπικεφαλῆς τοῦ ψηφοδελτίου τῶν μειονοτικῶν εἰς τὰς νομαρχιακὰς ἐκλογὰς τοῦ Ἰουνίου 1994, ἔλαβε μόνον τὸ 3,5% τῶν ψήφων (Δελτίον 20ῆς Ὀκτωβρίου 1994) [βλ. περὶ ὄλων αὐτῶν ἀναλυτικώτερον μελέτην μου: «Ἀνασκευὴ τῶν εἰς τὸ σχέδιον τῆς Νέας Αὐστραλιανῆς Ἐγκυκλοπαίδειας “Australian People”, ὡς πρὸς τὸ λῆμμα “Makedonia” περιλαμβανομένων», Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 64 (1989) 81-102]. Καὶ ὅλα αὐτὰ καθ’ ἣν στιγμὴν αὐτὸ τοῦτο τὸ κράτος τῶν Σκοπειῶν, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ στατιστικὴν, τοῦ 1991, τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἐφημερίδα *Die Welt* τῆς Γερμανίας, περιλαμβάνει, εἰς συνολικὸν πληθυσμὸν 2.033.964 κατοίκων, μόνον 1.314.273 «Μακεδόνας» ἔναντι 427.313 Ἀλβανῶν καὶ 97.416 Τούρκων (ἀριθμοὺς τοὺς ὁποίους οἱ Ἀλβανοὶ ἀμφισβητοῦν ἰσχυριζόμενοι ὅτι οἱ ἴδιοι ἀποτελοῦν τὸ 40% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ, δηλαδή περίπου 830.000, συμπεριλαμβανομένων τῶν Τούρκων, τοὺς ὁποίους ἐπίσης θεωροῦν Ἀλβανούς). Ὁ Ραδιοφωνικὸς Σταθμὸς τῶν Σκοπειῶν, κατὰ τὴν ἐκπομπὴν τῆς 21ῆς Ἰουνίου 1994, ἀνεκοίνωσεν ὅτι, κατὰ πληροφορίας τῶν εἰδησεογραφικῶν πρακτορείων τῆς Ἰταλίας ANSA καὶ τῆς Γαλλίας AFP, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων δηλοῦν ὅτι οἱ ἀριθμοὶ τῆς ἐπισήμου στατιστικῆς διὰ τὰς ἐθνότητας εἶναι λανθασμένοι. Οὕτως οἱ Ἀλβανοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι ἀντὶ 427.000 εἶναι τουλάχιστον 1.000.000, οἱ Σέρβοι ἀντὶ 44.000 ὑπάρχουν ἀσφαλῶς μεταξὺ 300.000 - 400.000, οἱ Τούρκοι ἀντὶ 97.000 εἶναι 200.000, οἱ Ρόμ (Ἀθίγγανοι) 220.000 καὶ οἱ Βλάχοι ἀντὶ 3.200 εἶναι 185.000. Ὁ Βούλγαρος πρωθυπουργὸς Ἰβάν Κοστώβ, εἰς συνέντευξιν, εἰς τὴν ἐφημερίδα *Nova Makedonija* τῶν Σκοπειῶν, ἐδήλωσεν ὅτι «ἡ γλωσσικὴ διαφιλονικία (μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ Σκοπειῶν) εἶναι τεχνητὴ καὶ ἐπενοήθη τὸ 1994 ἐκ μέρους τῆς μακεδονικῆς πλευρᾶς μὲ σκοπὸν νὰ μπλοκαριστοῦν αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν» (ραδιοφωνικὴ ἐκπομπὴ Σκοπειῶν, Δελτίον 10ῆς Ἰουλίου 1998). Δὲν πρέπει δὲ νὰ παραβλεφθῇ ὁ κίνδυνος ἀνατροπῆς τῶν στατιστικῶν τούτων δεδομένων λόγῳ τοῦ συντριπτικῶς ἀνίσου δείκτου γεννητικότητος μεταξὺ «Μακεδόνων» καὶ Ἀλβανῶν. Πράγματι, κατὰ τὴν γιουγκοσλαυκὴν στατιστικὴν τοῦ 1981 (τὴν πρὸ τῆς διαλύσεως τῆς Γιουγκοσλαβίας) ὡς πρὸς μὲν τὸ Κόσσοβον, ἦτοι ὡς πρὸς μὲν τοὺς Ἀλβανούς, ὁ δείκτης γεννητικότητος κατὰ τετρ. χιλ. ἦτο 145,5, ὡς πρὸς δὲ τὴν τότε «Μακεδονίαν» τῶν Σκοπειῶν 74,2, δηλαδή ὁ ἀλβανικὸς δείκτης ἦτο (καὶ εἶναι προφανῶς) διπλάσιος τοῦ «μακεδονικοῦ».

24. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι κατὰ τὴν βουλγαρικὴν τηλεόρασιν (ὡς ἀναμετεδόθη ὑπὸ τοῦ ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ τῶν Σκοπειῶν, τὴν 28ην Μαρτίου 1991) τὸ κράτος τῶν Σκοπειῶν περιλαμβάνει 2.200.000 Βουλγάρους, ποσοστὸν, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ φερομένου ὡς «Μακεδονικοῦ» πληθυσμοῦ, κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν στατιστικὴν τῶν Σκοπειῶν. Ἐξ ἄλλου προκειμένου περὶ τῆς γλώσσης τῶν Σκοπειῶν, αὐτὴ ἀμφισβητεῖται ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι βουλγαρικὴ, καὶ ὑπάρχει σχετικῶς τὸ ἐξῆς. Συνήφθησαν εἴκοσι σχεδὸν συμφωνίαι μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ κρατοῦς τῶν Σκοπειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ τρία ὅλα ἔτι δὲν ὑπεγράφησαν ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας λόγῳ τοῦ προβλήματος τῆς γλώσσης, διότι οἱ Βούλγαροι ἠρνοῦντο τὴν ὑπογραφήν εἰς κείμενον, τὸ ὁποῖον

ἐθεώρουν βουλγαρικὸν καὶ τὸ ὁποῖον οἱ Σκοπειανοὶ ἐνεφάνιζον ὡς «Σκοπειανόν», μὲ τὴν δήλωσιν «ἢ ἀναγνωρίζετε ὅτι ἡ γλῶσσα σας εἶναι βουλγαρική» ἢ μὲ σᾶς δὲν μπορούμε νὰ ὑπογράψωμεν καμμίαν συμφωνίαν (Δελτία 10ης Σεπτεμβρίου 1996 ὡς καὶ 21ης Αὐγούστου 1997). Ἐπὶ τούτοις ὁ τότε Πρόεδρος τῆς Βουλγαρίας ἐδήλωσεν ὅτι «ἡ μακεδονικὴ γλῶσσα εἶναι δική μας, βουλγαρικὴ δυτικὴ διάλεκτος».

Θὰ ἦτο ἴσως προτιμώτερον, δι' ἓν μικρὸν κράτος μὲ μικροὺς πόρους καὶ ἰσχυροτάτην μειοψηφίαν Ἀλβανῶν, νὰ ὑπάρξῃ μεγαλυτέρα αὐτοσυγκράτησις διὰ νὰ τύχῃ τῆς συμπαθείας τοῦ ἰσχυρότερου, ὡς εἶναι ἡ Ἑλλάς, γείτονός της.

Constantinos A. Vavoukos

HISTOIRE BRÈVE DE LA QUESTION MACÉDONIENNE

Le Professeur C. A. Vavoukos analyse toutes les données falsifiées que F.Y.R.O.M. a éditées au sujet du terme Macédoine et précise que le mouvement révolutionnaire d'Ilinden, en 1903, était organisé par les Bulgares seuls et qu'aucun document diplomatique ou autre ne parle d'une participation quelconque des dits «Macédoniens» de F.Y.R.O.M. Ensuite, le Professeur C. A. Vavoukos met l'accent sur le caractère grec de la région de Pélagonie, à savoir des villes Monastirion (Bitolja), Krušovo etc., thèse soutenue, même aujourd'hui, par les historiens de F.Y.R.O.M. etc. Il parle, également, des critiques bulgares exprimées contre la République de F.Y.R.O.M. qui veut «macédoniser» le peuple de ces contrées. Ensuite, il réfute tous les arguments de Skopje concernant ce même sujet et il présente la situation actuelle de la région de Macédoine peuplée, à l'heure actuelle, par des populations slaves qui cherchent à usurper le nom et l'identité des anciens macédoniens.

Μητροπολίτης Αυστρίας κ. Μιχαήλ Σταΐκος

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΑΡΑΒΑΓΓΕΛΗ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ

Θά σᾶς μιλήσω γιά ἐκεῖνον πού ὑπῆρξε ἡ κατ' ἐξοχήν ἔκφραση καί ἔκφανση τοῦ μαρτυρίου τῆς μαρτυρίας ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος μέσα ἀπό τόν Μακεδονικό Ἀγώνα, τόν Μητροπολίτη Καστορίας Γερμανό Καραβαγγέλη.

Τρεῖς λόγοι δικαιολογοῦν τήν εἰλικρινῆ συγκίνησή μου ἐκ τῆς παρουσίας καί συμμετοχῆς μου στό συνέδριο αὐτό:

α) Διότι ἡ Μακεδονία βρῖσκεται καί πάλι στό ἐπίκεντρο πολιτικῶν ἀνακατάξεων καί συζητήσεων, εἰς βάρος τῆς ἑλληνικότητάς της, γιά τήν ὁποία θυσιάσθηκε ὁ Παῦλος Μελάς καί πολέμησε ὁ Γερμανός Καραβαγγέλης, β) διότι θεωρῶ καί ἐκτιμῶ τή συμμετοχή μου αὐτή ἐδῶ ἀπόψε ὀφειλόμενο μνημόσυνο ταπεινοῦ διαδόχου σέ μέγα προκάτοχο, καί γ) διότι στήν Ε.Μ.Σ. ὀφείλεται ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη στήν ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Γιά 'κείνον πού θέλει νά μελετήσῃ τήν ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα καί ἰδίως τοῦ Ἀγώνα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἶναι ἀπαραίτητο νά γνωρίσῃ τήν ἐξαιρετική φυσιογνωμία τοῦ τότε μητροπολίτη Καστορίας Γερμανοῦ. Ἀλλιῶς θά ἦταν σά νά ζητοῦσε νά μελετήσῃ τήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας καί νά ξεχνοῦσε τόν Μιλτιάδη, ἢ τήν Ἐπανάσταση τοῦ '21 καί ν' ἀγνοοῦσε τόν Γέρο τοῦ Μωριά, κατά τήν ἔκφραση τῆς βιογράφου του Ἀντιγόνης Μπέλλου- Θρεψιάδη.

Σέ συντομία τά βιογραφικά του:

16 Ἰουνίου 1866 γέννηση τοῦ Στυλιανοῦ Καραβαγγέλη στή Στύψη τῆς Λέσβου.

Τό 1868 μετακομίζει ἡ οἰκογένεια Καραβαγγέλη στό Ἄδραμύτι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1882 ὁ Στυλιανός ἐγγράφεται στήν Ἱ. Θεολογική Σχολή Χάλκης προστάτης του εἶναι ὁ Παῦλος Σκυλίτσης Στεφάνοβικ, θεῖος τῆς Ἑλένας Βενιζέλου.

3 Ἰουλίου 1888 ὁ Στυλιανός παίρνει τό πτυχίο του, χειροτονεῖται Διάκονος ἀπό τόν Πατριάρχη Διονύσιο Ε΄ καί μετονομάζεται σέ Γερμανό.

1888-1891 σπουδάζει στή Λειψία.

24 Ἀπριλίου 1891 ἀναγορεύεται Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.

Τόν Αύγουστο τοῦ 1891 ἐκλέγεται Καθηγητής στήν Ἱ. Θεολογική Σχολή Χάλκης. 6 Μαρτίου 1894 χειροτονεῖται σέ Πρεσβύτερο ἀπό τόν Πατριάρχη Νεόφυτο Η΄.

20 Φεβρουαρίου 1896 χειροτονεῖται Ἐπίσκοπος Χαριουπόλεως ἀπό τόν Πατριάρχη Ἄνθιμο Ζ΄.

21 Ὀκτωβρίου 1900 ἐκλέγεται Μητροπολίτης Καστορίας.

5 Φεβρουαρίου 1908 ἐκλέγεται Μητροπολίτης Ἀμασειάς.

27 Ὀκτωβρίου 1922 ἐκλέγεται Μητροπολίτης Ἰωαννίνων.

15 Ἀπριλίου 1924 ἐκλέγεται Μητροπολίτης Οὐγγαρίας καί Ἐξαρχος Κεντρῶς Εὐρώπης.

12 Αὐγούστου 1924 ἐκλέγεται Μητροπολίτης Ἀμασειάς καί τοποθετεῖται στή Μητρόπολη Κεντρῶς Εὐρώπης, μέ ἔδρα τή Βιέννη, ὡς Ἐξαρχος Κεντρῶς Εὐρώπης.

11 Φεβρουαρίου 1935 πεθαίνει στή Βιέννη.

12 Ἰουνίου 1959 τά ὁστά του μεταφέρονται μέσῳ Θεσσαλονίκης στήν Καστοριά, κατόπιν πρωτοβουλίας τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

Τριανταπέντε ἐτῶν ἦταν ὁ μέχρι τότε Ἐπίσκοπος Χαριουπόλεως Γερμανός, ὅταν στίς 21 Ὀκτωβρίου 1900 ἐκλήθη νά ἐγκαταλείψει τήν Κωνσταντινούπολη καί τό Πέραν, γιά νά μεταβεῖ στήν πολυτάραχη Δυτική Μακεδονία, ἀναλαμβάνοντας τή διαποίμανση τῆς Μητροπόλεως Καστορίας. Στά Ἀπομνημονεύματά του ὁ ἴδιος ὁ Γερμανός ὁμολογεῖ πῶς δέν ἤθελε τή μετάθεση αὐτή, ἀφοῦ ἦταν ἀναγκασμένος νά ἐγκαταλείψει τήν καρδιά τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τό ἐντυπωσιακό Πέραν τῆς μαγευτικῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ Μέντοράς του Παῦλος Σκυλίτσης Στεφάνοβικ.

Ὅταν ὁ Γερμανός ἔφθασε στήν Καστοριά, τήν ἔδρα τῆς Μητροπόλεώς του, γράφει, *βρῆκε τὸν τόπο σὲ ἄθλια κατάσταση. Οἱ βλέψεις τοῦ Βουλγαρικοῦ Κομιτάτου ἔφθαναν ὡς τὸν Ἀλιάκμονα καὶ τὰ Καστανοχώρια, καὶ γι' αὐτὸ τὸ στρατόπεδο τῶν συμμοριῶν στήθηκε στὰ Κορέστια τῆς Καστοριάς, γιὰ νὰ ἀποδείξουν μία μέρα στὴν εὐρωπαϊκὴ διπλωματία ὅτι στὴν Καστοριά ἔπρεπε νὰ χαραχθοῦν τὰ σύνορα τῆς ὄνειροπολουμένης Μεγάλης Βουλγαρίας...* Ὁ Γερμανός πρότεινε ἀμέσως στήν Κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν τή συγκρότηση ἐνόπλων ὁμάδων ἀπὸ ντόπιους καὶ Κρητες πολεμιστές, ἀφοῦ πίστευε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νά κρατηθεῖ ὁ ἀγώνας χωρὶς ἑλληνικά σώματα. Ἀπὸ τὴν ἔκθεση αὐτὴ δέν βγῆκε κανένα ἀποτέλεσμα.

Στίς ἀρχές τοῦ 1901 ὁ Γερμανός ἔκανε μία μεγάλη περιοδεία σ' ὅλα τὰ σλαβόφωνα χωριά τῶν Κορεστίων. Σ' ἓνα χωριό, ἀπὸ τό ὁποῖο καταγόταν ὁ Κομιτατζής Μῆτρος Βλάχος, στό Κονοπλάτι, οἱ Βούλγαροι δέν θέλησαν νά δώσουν τὰ κλειδιά τῆς ἐκκλησίας στὸν Γερμανό γιά νά λειτουργήσῃ. Τότε, διηγεῖται ὁ Γερμανός, *ἐγὼ μαζὶ μὲ τὸν καβάση μου ἔμιν ἔχοντας κρεμασμένα στοὺς ὤμους μας τὰ ὄπλα μας, ἐγὼ ἓνα μάλιγχερ καὶ ἄλλος ἓνα γκρά, σπάσαμε μὲ μπαλτᾶδες τὴν πόρτα καὶ μπήκαμε καὶ λειτουργήσα χωρὶς κανεὶς νὰ τολμήσῃ νὰ μ' ἐμποδίσῃ.* Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1901 λειτούργησε τὰ μεσάνυχτα στό χωριό Ζαγορίτσανη. Οἱ Βούλγαροι δέν ἤθελαν νά τοῦ δώσουν τὰ κλειδιά τῆς ἐκκλησίας, γιὰτί ἤθελαν πρῶτοι αὐτοὶ νά λειτουργήσουν. Μέ τὴν ἀπειλή στὴν ἀρχὴ ὅτι θά σπάσει τὴν πόρτα τῆς ἐκκλησίας γιά

νά μπει μέσα και αργότερα μέ τήν απειλή ότι θά ζητοῦσε ἀπό τόν Καϊμακάμη νά στείλει στρατό, πήρε τά κλειδιά ἀπό τούς Βουλγάρους και λειτούργησε. Ὁ Γερμανός διηγείται ὡς ἔξῃς τή νυχτερινή αὐτή χριστουγεννιάτικη λειτουργία: *Στήν ἐκκλησία ἔβαλα τὸ ρεβόλβερ μου στήν πέτσινη θήκη του και ξέχασα μάλιστα, θυμοῦμαι, τὸν πετεινὸ σηκωμένο. Μὰ εὐτυχῶς δὲν συνέβη δυστύχημα. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο ἦταν ἓνας δικός μας πού στάθηκε ὅλη τὴν ὥρα μετὸ πιστόλι στὸ χέρι. Ἄμα φτάσαμε στὸ σπίτι ὁ παπα-Γιώργης ἔκανε τὸν σταυρὸ του. «Ὅλοι οἱ κακοῦργοι ἦταν ἐδῶ» εἶπε. Ἡ πρώτη λειτουργία στή Ζαγορίσανη ἀλήθεια ἄγρια. Μὰ ἔτσι ἐπιβλήθηκα.*

Ὁ Γερμανός Καραβαγγέλης, γυρίζοντας στήν Καστοριά ἀπὸ τήν πρώτη του περιόδεια, ἀπέστειλε πρὸς τήν Κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν και νέα ἔκθεση μέσω τοῦ Προξενείου τοῦ Μοναστηρίου. Στήν ἔκθεση αὐτή ἐξιστοροῦσε ὁ Γερμανός ὅσα ἔγιναν και ζητοῦσε βοήθεια σέ ἄνδρες και ὄπλα. Κι αὐτή τή φορά ὅμως δὲν εἰσακούστηκε ἡ φωνή του.

Ἡ Ἀντιγόνη Μπέλλου-Θρεψιάδη ἀναφέρει ὅτι *ἓνα ἀπ' τὰ μεγαλύτερα ὄπλα του, ἂν ὄχι τὸ μεγαλύτερο, ἦταν ἡ ρητορική του δεινότητα, ἡ πειθὸ πού εἶχε.* Ὁ πρῶτος βουλγαρόφωνος ὄπλαρχηγός πού πείστηκε νά μεταστραφεῖ τὸ 1901 σέ Ἑλληνα ὄπλαρχηγό ἦταν ὁ Κώττας Χρήστου, ὁ γνωστός Καπετάν-Κώττας, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ροῦλια. Ἀργότερα προσεταιρίστηκε τὸν Βαγγέλη Νικολάου ἀπὸ τὸ Στρέμπενο, πάλι μέσα στὸ 1901 ἓναν ἄλλο ὄπλαρχηγό Βούλγαρο, τὸν Γκέλεφ, πού ἦταν πρῖν βουλγαροδόσκαλος, και τὸν Σταῦρο ἀπὸ τήν Κλεισούρα. Μέ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργήθηκε ἓνας πρῶτος πυρήνας ἀντίστασης κατὰ τῶν Κομιτατζήδων ἀπὸ ντόπιους ὄπλαρχηγούς, πού γνώριζαν καλῶς τά πρόσωπα, τήν περιοχὴ και τή δράση τῶν Βουλγάρων.

Ὁ Γερμανός τὸ 1901, ὅταν μετάστρεψε τὸν Γκέλεφ, ἔστειλε ἀμέσως ἔκθεση στὸν Δηλιγιάννη, στήν Ἀθήνα, γιὰ νά τοῦ ἀναγγεῖλει ὅτι ἀπέσπασε και ἄλλη βουλγαρική συμμορία και νά τὸν παρακαλέσει νά τοῦ στείλει ἐνίσχυση σέ ἄνδρες. Στήν ἔκκληση αὐτὴ δὲν ὑπῆρξε ἀπάντηση. Τότε ὁ Γερμανός ἔγραψε στὸν Ζαΐμη: *Στείλε μου πενήντα παλληκάρια, πενήντα Κρητικούς, νὰ τοὺς ἐνώσω μετὸ δικούς μου. Θὰ καταρτίσω ἔτσι εἴκοσι σώματα και θὰ τὰ μοιράσω. Ὁ καιρὸς εἶναι κατάλληλος γιὰ δράσι. Δυστυχῶς, ὅπως ἀναγράφεται στὰ Ἀπομνημονεύματά του, οἱ ἐλληνικὲς κυβερνήσεις ἦταν ἀκόμα κατατρομαγμένες ἀπὸ τὴν ἦττα τοῦ '97. Ὁ Ζαΐμης μάλιστα τόσο τρόμαξε, πού εἶπε: Νὰ βγάλουμε ἀμέσως τὸν Καραβαγγέλη ἀπὸ τὴν Καστοριά, γιατί θὰ κἀνη κακὸ μεγάλο.* Ὁ Γερμανός ἔξω φρενῶν γιατί δὲν μποροῦσε νά βλέπει ἀσυγκίνητος νά χύνεται τὸ ἐλληνικὸ αἷμα, ἔστειλε στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τηλεγραφικῶς τὴν παραίτησή του, τὴν ὁποία δὲν ἀποδέχτηκαν. Αὐτὰ τὸ 1901. Ὁ Γερμανός δὲν κάμπτεται. Ἐπιδίδεται στήν ὀργάνωση τῆς ἄμυνας τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν και τοὺς ἐξοπλίζει.

Σημαντικὴ ἦταν ἡ δράση τοῦ Ἰωάνη Δραγοῦμη στὸ Μοναστήρι, ὅπου ὑπηρετοῦσε στὸ Ἑλληνικὸ Προξενεῖο. Στὸ σπίτι τοῦ Δραγοῦμη, στήν Ἀθήνα, συγκεντρώνονταν πολλοὶ Μακεδόνες και πατριῶτες. Ἐκεῖ, φυσικά, βρισκόταν και ὁ γαμβρός τοῦ Δραγοῦμη, ὁ Παῦλος Μελάς, πού ἦταν συνεπαρμένος ἀπὸ τὴ σαγηνευτικὴ προσωπικότητα τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη. Σέ ἐπιστολὴ του ὁ Παῦλος Μελάς γράφει στὸν Μητροπολίτη Γερμανό: *Σεβασμιώτατε, Δράττομαι τῆς εὐλογημένης ταύτης*

εὐκαιρίας, ὅπως σᾶς ἐκφράσω τὴν ἄπειρον λατρείαν καὶ τὸν ἄπειρον σεβασμόν, ὃν πρὸς Ἑμᾶς τρέφω διὰ τὴν γενναίαν καὶ πατριωτικοτάτην ἐνέργειαν Ἑμῶν. Οἱ ἀγῶνες σας, γνωστοὶ ἤδη ὄντες εἰς πολλοὺς καλοὺς πατριώτας καὶ ὡς ἐλπίζω μετ' οὐ πολὺ εἰς ὀλόκληρον τὸ Ἔθνος, δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι θέλουσι ἠλεκτρίσει τοὺς πάντας, ὅπως σπεύσωσι εἰς ἐνίσχυσίν Σας... Παῦλος Μ. Μελάς, Ἀνθυπολοχαγὸς Πυροβολικοῦ.

Ἕνας ἐκκλησιαστικός ἄνδρας, ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης, καὶ ἓνας διπλωματικός ὑπάλληλος, ὁ Ἴωνας Δραγούμης, μετατρέπουν τὴν ἀπροθυμία τῶν ἐπισήμων φορέων σέ ἀποφασιστικότητα καὶ τὸν σκεπτικισμό τῶν κυβερνώντων σέ τολμηρότητα καὶ ἀναλαμβάνουν πρῶτοι αὐτοὶ νά ἐνεργοποιήσουν τίς ἀστείρευτες δυνάμεις τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ καὶ νά τίς ἀξιοποιήσουν.

Ὁ ἀγωνιστὴς Γεώργιος Πέρρος, σταλμένος τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 ἀπὸ τὸν Παῦλο Μελά, κατόρθωσε νά μεταβεῖ στό Μοναστήρι πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἴωνα Δραγούμη. Ὁ Δραγούμης ἔστειλε τότε τὸν Πέρρο στὸν Γερμανὸ Καραβαγγέλη γιὰ συνεννοήσεις. Ὅταν ὁ Πέρρος ἐπέστρεψε στήν Ἀθήνα, ἔφερε πολὺτιμες πληροφορίες στὸν Παῦλο Μελά.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Παῦλος Μελάς καὶ ὁ Σφακιανὸς Γεώργιος Τσόντος, γνωστός ὡς Καπετάν-Βάρδας, ἔστειλαν ἔντεκα Κρητικούς ἀγωνιστὴς στὸν Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό, οἱ ὁποῖοι, μέ τὴ φροντίδα του, ἐνσωματώθηκαν στήν ὁμάδα ἄλλων δέκα Μακεδόνων ἀγωνιστῶν τοῦ Καπετάν-Βαγγέλη Στρεμπενιώτη.

Ἡ ἐπανάστασι, πού ξέσπασε στήν περιοχὴ τοῦ Μοναστηρίου, στίς 20 Ἰουλίου 1903, ἡ γνωστὴ ἐπανάστασι τοῦ Ἰλιντεν, στρεφόταν ὀπωσδήποτε κατὰ τῶν Τούρκων, οἱ στόχοι τῆς ὅμως ἦταν οἱ Ἕλληνες. Ἡ ἐπανάστασι αὐτὴ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Γερμανὸ νά κλείσει τό βουλγαρικὸ γυμνάσι τῆς Καστοριάς καὶ ὡς ἀντίρροπον νά ιδρύσει ἓνα ὀρφανοτροφεῖο γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν ἐθνομαρτύρων, ὀπλαρχηγῶν καὶ προκρίτων, πού σκότωσε τό Βουλγαρικὸ Κομιτάτο. Ἡ ἐπανάστασι τοῦ Ἰλιντεν ἔληξε πολὺ σύντομα ἄδοξα γιὰ τοὺς Βουλγάρους. Καὶ ἐνῶ στοὺς Ἕλληνες δινόταν ἡ εὐκαιρία νά ὀργανωθοῦν στή Μακεδονία γιὰ νά καλύψουν ὅ,τι δέν εἶχαν πρᾶξει στά προηγούμενα χρόνια, ἄφησαν νά περάσει ἀνεκμετάλλευτη καὶ ἡ δυνατότητα αὐτὴ. Ἡ στάσι αὐτὴ τῆς Ἑλλάδας ἐπέτρεψε στοὺς Βουλγάρους νά ἀνασυνταχθοῦν καὶ νά ἐπαναλάβουν τὴν κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ δράσι τους ἐντονότερα τοῦτη τὴ φορὰ. Ἡ πικρία καὶ ἡ ἀγανάκτησι κυριεύουν καὶ πάλι τὸν Καραβαγγέλη, πού διαμαρτύρεται ἀκόμη ἐντονότερα πρὸς πᾶσα κατεύθυνσι. Ἀλλὰ καὶ πάλι δέν ἔγινε τίποτα. Ἀπογοητευμένος ὁ Γερμανὸς ἀναγκάστηκε μέ πόνο ψυχῆς νά ὑποβάλει ἐκ νέου τὴν παραίτησί του ἀπὸ Μητροπολίτη Καστοριάς. Ἡ παραίτησι καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ δέν ἔγινε ἀποδεκτὴ. Λίγο ἀργότερα ὅμως ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησι πήρε ἐπὶ τέλους τὴν ἀπόφασιν νά στείλει στή Μακεδονία τὸν Παῦλο Μελά, ἐπικεφαλῆς ἀποσπάσματος ἀπὸ 28 ἄνδρες. Ὁ Παῦλος Μελάς πέρασε τὰ σύνορα στίς 27 Αὐγούστου 1904 ἔτοιμος γιὰ δράσι στό μακεδονικὸ ἔδαφος.

Ἡ μετάβασι τοῦ Παύλου Μελά θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Γερμανοῦ, ὅπως ἔργον τοῦ Γερμανοῦ πρέπει νά θεωρηθεῖ καὶ ὁ συντονισμὸς τῆς δράσις τῶν συγκεντρωθέντων βαθμιαίως στήν περιοχὴ τῆς Καστοριάς

καί τῶν Κορρεστίων διαφόρων ἰσχυρῶν ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων. Ἡ παρουσία τοῦ Παύλου Μελά δέν ἦταν μακρά. Στίς 13 Ὀκτωβρίου τοῦ 1904 στό χωριό Στάτισσα σφράγισε μέ τό αἷμα του τή δυτικομακεδονική γῆ. Ὁ Γερμανός, ἀφοῦ κατόρθωσε νά πάρει τό σῶμα τοῦ Παύλου Μελά ἀπό τούς Τούρκους, τό μετέφερε ἀμέσως στό Μητροπολιτικό Μέγαρο. Τόν θρήνησαν ὅλη τή νύχτα καί τήν ἄλλη μέρα, πολύ πρωί, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ στόν Καϊμακάμη, τόν ἔθαψε στό νεκροταφεῖο ἀντίκρου ἀπό τή Μητρόπολη, διαβάζουμε στά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Γερμανοῦ.

Ὑστερα ἀπό τόν θάνατο τοῦ Παύλου Μελά ὁ Ἑλληνισμός ἐξεγέρθηκε, ἐσήμανε γενική ἀφύπνιση καί ἡ Μακεδονία γέμισε ἀπό ἀνταρτικά ἑλληνικά σώματα. Κρητικοί, Παλαιοελλαδίτες καί αὐτόχθονες Μακεδόνες πύκνωσαν τίς τάξεις τους καί τά ἑλληνικά Προξενεῖα τῆς Μακεδονίας ἐπανδρώθηκαν μέ δυναμικά στελέχη, πολιτικά καί στρατιωτικά. Στήν ἀναχαίτιση τοῦ ρεύματος ἀποσκίρτησης τῶν σλαβόφωνων Ἑλλήνων στή βουλγαρική Ἐξαρχία καί στήν ἐνθάρρυνση τῶν κατοίκων τῆς Ἐπαρχίας Καστορίας συνέβαλαν πολύ καί οἱ τακτικές, ἐπικίνδυνες γιά τή ζωή του καί παράτολμες ἐπισκέψεις τοῦ Γερμανοῦ στά χωριά καί οἱ περιοδεῖες του.

Ὅταν ἡ Μπέλλου-Θρεψιάδη τόν παρακαλάει νά τῆς ἐξηγήσει πῶς γινόταν νά περνάει μέσα ἀπό τά βουλγαρικά χωριά χωρίς νά τόν καταλαβαίνουν, χωρίς καν νά τόν ὑποπτεύονται ποιός εἶναι, ὥστε νά βγοῦν νά τόν κυνηγήσουν, ὁ Γερμανός ἀπαντᾷ: *Μὰ ἔπαιρνα καί 'γώ τὰ μέτρα μου. Πρῶτα εἶχα πάντοτε δυò θαυμάσια ἄλογα δικά μου στή Μητρόπολι. Ἐπειτα, ὅταν ἔκανα τέτοια ἐπικίνδυνα ταξίδια, ντυνόμουν κάπως διαφορετικά. Ἐρριχνα ἀπάνω μου ἓνα μαῦρο ἐγγλέζικο ἀδιάβροχο, φοροῦσα μπότες ψηλές ὡς τò γόνατο, τò ἀντερί μου τò ἐσήκωνα κι ἔπιανα τίς ἄκρες του μέσα στίς τσέπες μου καί πάνω ἀπò τò καμηλαῦκι μου ἔρριχνα ἓνα μαῦρο μαντήλι. Στόν ὄμο μου κρεμόταν τò μάλιγχερ καί στό στήθος μου σταυρωτὰ κάτω ἀπò τò ἀδιάβροχο διακρίνονταν οἱ φυσιγγιοθήκες μέ τὰ φυσέκια. Στή μέση φοροῦσα μία πέτσινη πλατειὰ ζώνη, ἀπ' ὅπου κρέμονταν ἀπò τή μία μεριά ἡ θήκη τοῦ πιστολιοῦ μου πού ἦταν μεγάλο καί γίνονταν ἐν ἀνάγκη καί τουφέκι κι ἀπò τήν ἄλλη ἓνα μαχαῖρι στή θήκη του. Ἔτσι ὅλοι μέ παίρνανε γιά στρατιωτικό ἢ ἀστυνομικό...*

Ὁ Γερμανός ἦταν μόνιμος στόχος τῶν Κομιτατζήδων καί στίς 12 Σεπτεμβρίου 1906 δολοφονήθηκε ὁ Μητροπολίτης Κορυτσᾶς Φώτιος, νομίζοντας ὅτι σκοτώνουν τόν Καραβαγγέλη. Ἡ παρουσία τοῦ Γερμανοῦ στήν Καστοριά τώρα ἀκόμα περισσότερο ἀποτελοῦσε κάρφος στά μάτια τῶν Βουλγάρων. Οἱ συκοφαντίες τῶν Βουλγάρων καθώς καί οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στήν Καστοριά, πού διέκειντο εὐνοϊκῶς πρὸς αὐτούς, ἐξαπατοῦσαν τούς Πρεσβευτές τους στήν Κωνσταντινούπολη ἐναντίον τοῦ Γερμανοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος σέ ἔκθεσή του πρὸς τόν Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ'.

Ὅλα αὐτά συντέλεσαν στόν ἀναγκαστικό περιορισμό τοῦ Γερμανοῦ στήν Καστοριά, γιατί οἱ Τούρκοι τῆς Καστορίας, ὕστερα ἀπό σχετική ἐντολή τῆς Τουρκικῆς Κυβέρνησης, πού ζητοῦσε τήν ἀνάκλησή του, τόν ἐμπόδιζαν νά βγαίνει ἀπό τήν πόλη. Ἡ τηλεγραφική ἀνάκληση τοῦ Γερμανοῦ στήν Κωνσταντινούπολη, πού ἔγινε μέ τό πρόσχημα τῆς ἐκλογῆς του ὡς μέλους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἦταν μεγάλη ἐπιτυχία τῶν Βουλγάρων καί τῶν φιλοβουλγαρικῶν κύκλων καί βαρὺ τραῦμα γιά

τόν Μακεδονικό Αγώνα. Εύτυχως όμως πού οι συνέπειές της δέν ήταν καταλυτικές γιά τήν παραπέρα εξέλιξη τοῦ Αγώνα. Λίγο πρίν νά ἐγκαταλείπει ὁ Γερμανός τήν Καστοριά, τοῦ εἶχε γράψει ὁ Καλαποθάκης ἀπό τήν Ἀθήνα νά ἐξοντώσει μέ κάθε θυσία τόν κομιτατζή Μητρο Βλάχο, πού ἔμενε ἀσύλληπτος. Ὁ Μητρος Βλάχος φονεύτηκε καί ὁ Γερμανός πῆρε τόν δρόμο γιά τήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔφθασε στίς 5 Ἰουνίου 1907.

Ὁ τότε Μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος Καλαφάτης, σέ γράμμα του πρὸς τόν Γερμανό, τό ὁποῖο τοῦ ἔστειλε ἀμέσως μετά τήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν Καστοριά, τοῦ ἔγραφε: *Μὲ δάφνας ἐστεφανωμένος ἐπιστρέφεις εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡμεῖς, μαθηταὶ τῆς μεγάλης νέας Σχολῆς, ἦν Σὺ ἴδρυσες ἐν Μακεδονία, θὰ φροντίσωμεν ν' ἀκολουθήσωμεν τὰ ἴχνη Σου. Σὺ δὲ ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς σκοπιᾶς, εἰς ἣν ἐκλήθης, θὰ συνεχίσης ἤδη ὑπὸ ἄλλην μορφήν τὸ Ἐθνοσωτήριο ἔργον Σου. Καί ὄντως ὁ Γερμανός συνέχισε τό ἔργο του μέ αὐτοθυσία καί ἡρωϊσμό, ὡς Μητροπολίτης Ἀμασειᾶς, ὑπὲρ τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τοῦ ὁποίου ἀναδείχθηκε κορυφαῖος Ἱεράρχης, διατελέσας Τοποτηρητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἐνῶ δυό φορές παραιτήθηκε τήν τελευταία στιγμή τοῦ Πατριαρχικοῦ ἀξιώματος ἄν καί ἦτο βεβαία ἡ ἐκλογή του.*

Καταδικασμένος σέ θάνατο ἀπὸ τοὺς Κεμαλικούς ἐκλέγεται Μητροπολίτης Ἰωαννίνων, ἀφοῦ προηγουμένως ἐκθρονίζεται ἀπὸ τοὺς Βενιζελικούς ὁ Βασιλικός Ἰωαννίνων Σπυρίδων, πού μέ τή σειρά του δυό χρόνια μετά θά ξαναγουρίσει στήν Ἠπειρο καί οἱ Βασιλικοί θά ἐξορίσουν τόν Βενιζελικό Γερμανό στήν Εὐρώπη, ὡς Μητροπολίτη Ἀμασειᾶς καί Ἐξαρχο Κεντρῶας Εὐρώπης, μέ ἔδρα τή Βιέννη. Καί ἐδῶ ἐργάζεται ἀγόγγυστα ὑπὲρ τῆς διασώσεως τῆς ἐλληνικότητος τῶν Κοινοτήτων τῆς Αὐστρίας, Οὐγγαρίας καί Ἰταλίας, περιφρονημένος ἀπὸ τήν Ἑλληνική Κυβέρνηση, πού τόν ἀφήνει νά πεθάνει τό 1935 ἐνδεής καί οὔτε τή μεταφορά τῆς σοροῦ του στήν Ἀθήνα δέν ἐπιτρέπει. Πικραμένος, ἀλλά καί ὑπερήφανος γράφει στή διαθήκη του: *Δὲν χρεωστῶ εἰς οὐδένα οὐδὲ ὀβολόν. Εἰς τό Ἔθνος προσέφερα ὅ,τι ἦτο δυνατόν εἰς Ἱεράρχην τοῦ '21. Δὲν δέχομαι εἰς τὴν κηδεῖαν μου οὔτε Ἀντιπρόσωπον τοῦ Κράτους, οὔτε τῆς Ἐκκλησίας.* Καί τά ὅστα του παραμένουν στή Βιέννη μέχρι τό 1959, ὅταν μέ πρωτοβουλία καί ἐνέργειες τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν μεταφέρονται ἐπίσημως μέσφ Θεσσαλονίκης στήν Καστοριά καί τό Ἑλληνικό Κράτος τιμᾷ μέ κάθε ἐπισημότητα τή μνήμη καί τό ἔργο του, ἀποκαθιστώντας τον στή θέση πού τοῦ ἀρμόζει στή νεώτερη ἐλληνική ἱστορία καί στό Πάνθεον τῶν ἡρώων τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ ἀπὸ Καστορίας Μητροπολίτης Ἀμασειᾶς Γερμανός Καραβαγγελης ἦταν Δεσπότης μεγαλοπρεπής, μέ ὠραία καί εὐγενική μορφή καί ἀδάμαστη ψυχὴ, μέ φωνή καί λειτουργία μαγευτική. Γιά λίγους ἀνθρώπους ἴσχυσε τό ἀρχαῖο γνομικό «*οἷα ἡ μορφή τοιαύδε καὶ ἡ ψυχὴ*». Ἦταν ἓνας ἀληθινός ἡγέτης τοῦ λαοῦ καί ἄξιος πρωτοπόρος τῶν ἐθνικῶν ἀγῶνων. Κεντρικὴ φυσιογνωμία τοῦ Μακεδονικοῦ Αγώνα καί ἀργότερα πρωτοπόρα μορφή τοῦ δράματος τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἀναδείχτηκε σέ μεγάλη ἡρωϊκὴ καί μαρτυρικὴ μορφή, παρότι δέν ἐπισφράγισε τήν προσφορά του μέ τό μαρτύριο, καί ἔγινε ἡρωϊκὴ ὀπτασία στή λαϊκὴ συνείδηση, ἔγινε θρύλος. Γι' αὐτό ἀνήκει ὁ Γερμανός

καί στήν ἐθνική καί στήν ἱερή ἱστορία τῆς πατρίδας μας, δαφνοστεφανωμένος γιά τό μεγαλεῖο καί γιά τή λεβεντιά του, ὅπως τήν τραγούδησε ἡ λαϊκή μούσα μέ τήν κρητική μαντινάδα: *Ἡ λεβεντιά στόν ἄνθρωπο δίνει ἕνα μεγαλεῖο, γεννιέται, δέ διδάσκεται ποτέ μέσ στό σχολεῖο.*

Michael Metropolit von Austria

DER BEITRAG DES METROPOLITEN VON KASTORIA GERMANOS
KARAVANGELIS ZUM MAKEDONISCHEN BEFREIUNGSKAMPF

«Derjenige, der die Geschichte des Makedonischen Befreiungskampfes und vor allem des Befreiungskampfes in West-Makedonien studieren möchte, muss» nach Ansicht der Antigone Bellou-Threpsiadi, «unbedingt die außergewöhnliche Persönlichkeit des damaligen Metropoliten von Kastoria Germanos kennen».

Fünfunddreißig Jahre alt war der Bischof von Hariopolis Germanos, als er am 21. Oktober 1900 zur Leitung der Metropole von Kastoria, die er in einem elenden Zustand vorfand, aufgefordert wurde.

Germanos Karavangelis und ein Diplomat, Ion Dragoumis, wandelten die anfängliche Abgeneigtheit der offiziellen Behörden in Entschlossenheit und den Skeptizismus der Regierenden in Wagemut und übernahmen die Aufgabe, die unerschöpflichen Kräfte des unbefreiten Hellenismus zu aktivieren und diese nutzbar zu machen.

Glücklicherweise wachte Athen aus seiner Lethargie auf und man traf schließlich die Entscheidung, ein vierköpfiges Offizierskomitee im März 1904 nach Makedonien zu schicken.

Etwas später beschloss die griechische Regierung, Pavlos Melas nach Makedonien zu schicken, wo er am 23. Oktober 1904 die westmakedonische Erde mit seinem Blut tränkte.

Nach dem Tod des Pavlos Melas' brach der Aufstand der Griechen aus, es kam zu einem allgemeinen Erwachen und Makedonien füllte sich mit Partisanen, die zusammen mit den regelmäßigen, lebensgefährlichen und oft sehr riskanten Besuchen und Rundreisen des Germanos in den Dörfern sehr viel zur Ermutigung der Bewohner der Provinz Kastoria beitrugen.

Die telegraphische Rückberufung des Germanos nach Konstantinopel war ein großer Erfolg der Bulgaren und ihrer Freundeskreise und ein harter Schlag für den Makedonischen Befreiungskampf.

Glücklicherweise waren die daraus resultierenden Konsequenzen für den weiteren Verlauf des Befreiungskampfes nicht entscheidend.

Für den «Lorbeerbekränzten» Makedonienkämpfer und Hierarchen folgte nach einem ruhmvollen, heroischen und durch dramatische Ereignisse geprägten Hirtenamt in der Metropole von Amaseia in Pontos als «Belohnung» ein durch den royalen griechischen Staat verhängtes Exil in Wien, da er Venizelist war.

Μητρ. Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου κ. Ανδρέας Νανάκης

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΔΙΚΗ
ΤΟΥ ΕΘΝΟΦΥΛΕΤΙΣΜΟΥ (1872) ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ

Η παρούσα εισήγηση θα προσπαθήσει να ερμηνεύσει και να αιτιολογήσει τη στάση των ιεραρχών του Πατριαρχείου στο διάστημα από το 1872 έως το 1900-1904, όταν ξεκινάει επίσημα ο Μακεδονικός αγώνας.

Το 1872 το Οικουμενικό Πατριαρχείο καταδικάζει με μια ιστορική απόφαση τον εθνοφυλετισμό. Σε μια γενιά, τριάντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1900, ο Γερμανός Καραβαγγέλης εγκαθίσταται στην Καστοριά και αρχίζει τον Μακεδονικό αγώνα, για να φτάσει στην ίδια πόλη ο Παύλος Μελάς, το 1904, όπου και θα αφήσει την τελευταία του πνοή. Σε αυτήν τη σχεδόν μια τριακονταετία έχουμε μια μεταστροφή από την εθναρχική στην εθνική συνείδηση. Η συνείδηση του ορθόδοξου γένους διασπάται και οι εθνικές συνειδήσεις αρχίζουν να ενδυναμώνονται για να κυριαρχήσουν τελικά στα Βαλκάνια.

Ας δούμε όμως τα της καταδίκης του εθνοφυλετισμού. *Αποκηρύττομεν κατακρίνοντες καὶ καταδικάζοντες τὸν φυλετισμὸν, τοῦτέστι τὰς φυλετικὰς διακρίσεις καὶ τὰς ἐθνικὰς ἕξεις καὶ ζήλους καὶ διχοστασίας ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἀντικείμενον τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῖς ἱεροῖς κανόσι τῶν μακαρίων πατέρων ἡμῶν*¹. Καταδικάζεται, βέβαια, γενικά ο εθνοφυλετισμός αλλά οι αρχιερείς Μακαριουπόλεως Ιλαρίων, Φιλιππουπόλεως Πανάρετος, Λοφτσού Ιλαρίωνας, Βιδύνης Ἄνθιμος, Σόφιας Δωρόθεος, Νυσσάβας Παρθένιος, Βελισσού Γεννάδιος και οι άλλοι, έχουν διαμορφωμένη βουλγαρική συνείδηση. Συνεπώς, ο «Όρος»² έχει σχέση με συγκεκριμένο εθνοφυλετισμό. Ο «Όρος» της καταδίκης υπογράφεται από τον Κων/πόλεως Ἄνθιμο, τον Αλεξανδρείας Σωφρόνιο, τον Αντιοχείας Ιερόθεο, τον Κύπρου Σωφρόνιο. Υπογράφουν, επίσης, οι πρώην Κων/πόλεως Ἄνθιμος, Γρηγόριος και Ιωακείμ με 25 αρχιερείς, πολλοί των οποίων κατείχαν γεροντικές μητροπόλεις.

1. Αθ. Αγγελόπουλος, *Ο κόσμος της Ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1995, σ. 601.

2. *Ό.π.*, σσ. 599-604

Η υπογραφή του Αλεξανδρείας Σωφρόνιου, του από Κωνσταντινουπόλεως, στον Όρο του 1872, προσλαμβάνει μια ιδιαίτερη σημασία. Ο πατριάρχης Σωφρόνιος είναι ο γέροντας του Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου Ε΄ (1897-1900), ο δε μακεδονομάχος αρχιερέυς Δράμας Χρυσόστομος, που μετέπειτα μαρτύρησε στη Σμύρνη, είναι πνευματικό ανάστημα του πατριάρχη Κωνσταντίνου. Στην παραπάνω σχέση μπορούμε να παρακολουθήσουμε αυτή την πορεία από την εθναρχική οικουμενική συνείδηση του γένους, στην εθνική συνείδηση του κράτους. Ο πνευματικός παππούς, πατριάρχης Σωφρόνιος, παρίσταται και καταδικάζει τον εθνοφυλετισμό, ενώ ο πνευματικός εγγονός, Δράμας Χρυσόστομος, μαζί με τον Μελέτιο Μεταξάκη³ ή τον Κρήτης Τίτο⁴, και άλλοι αρχιερείς γίνονται οι πρωτοπόροι της ελληνικής εθνικής ιδέας.

Ο Όρος του 1872 καταδικάζει την Εξαρχία με τον βουλγαρικό εθνοφυλετισμό και στοχεύει στη διάσωση και διαφύλαξη της ενότητας του ορθόδοξου ποιμνίου που έχει απομείνει στο Πατριαρχείο. Στην πράξη όμως, εξ αιτίας της δυναμικής των εθνικών εξελίξεων στα Βαλκάνια, για τη νέα γενιά που θα ανδρωθεί στο Πατριαρχείο και θα αναλάβει το μέλλον του στα χέρια της η καταδίκη του εθνοφυλετισμού ξεπερνιέται και ανοίγεται ένας νέος δρόμος, η στροφή προς το εθνικό κέντρο, την Αθήνα.

Αυτή η σχέση Κωνσταντινούπολης-Αθήνας άλλοτε είναι αμφίδρομη και άλλοτε ανταγωνιστική. Η περίπτωση του πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ είναι χαρακτηριστική. Παραιτείται μη δεχόμενος να υποκύψει στις πιέσεις του πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη ο οποίος ήθελε να είναι το Πατριαρχείο όργανο της εξωτερικής του πολιτικής. Μήπως όμως και το 1920 ο ύπατος αρμοστής της Σμύρνης Στεργιάδης δεν θα έλθει σε ρήξη με τους ιεράρχες της Μ. Ασίας οι οποίοι ζητούσαν να ασκούν τις αρμοδιότητες τους στο πλαίσιο των δικαιοδοσιών της εθναρχίας, αν και εμφορούνταν από εθνικό φρόνημα και είχαν ακμαία εθνική συνείδηση⁵;

Επανερχομαι στον πατριάρχη Ιωακείμ τον Γ΄. Μεταξύ πρώτης Πατριαρχείας (1878-1884) και δεύτερης Πατριαρχείας (1901-1912) είναι σαφέστατη αυτή η μεταστροφή. Στην πρώτη περίοδο είναι εκφραστής της εθναρχικής ιδέας, του οικουμενικού ελληνισμού, γι' αυτό και όπως είπαμε παραιτείται. Στη δεύτερη Πατριαρχεία επανδρώνει τη Μακεδονία με τη νέα γενιά των ιεραρχών που διεξάγουν τον Μακεδονικό αγώνα και τον ξεκινάει μάλιστα τρία περίπου χρόνια πριν φτάσουν οι Πρόξενοι από την Αθήνα προς τον σκοπό αυτό.

Στην πρώτη του Πατριαρχεία ο Ιωακείμ, όπως και όλοι οι Πατριάρχες που καταδικάζουν τον εθνοφυλετισμό, πορεύεται συνειδητά μέσα στο κοινωνικοπο-

3. Α. Νανάκης, «Ελληνορθόδοξη Εκκλησία και Ελευθέριος Βενιζέλος», *Οικουμενικού Πατριαρχείου Νεώτερα Ιστορικά*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 97-102, 106-110.

4. Α. Νανάκης, «Η Εκκλησία της Κρήτης στην επανάσταση του 1897. Τέσσερις επιστολές του Πέτρου Τίτου», *Η Εκκλησία της Κρήτης στην επανάσταση του 1897-98. Από την εθναρχική στην εθνική συνείδηση*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 121-140.

5. Α. Νανάκης, *Το Μητροπολιτικό ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995, σσ. 86-87.

λιτικό μοντέλο της εθναρχίας και της εθναρχουσας οικουμενικής Εκκλησίας. Τα προνόμια του Ρούμι μιλέτ, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, με τους γενικούς κανονισμούς έχουν διευρυνθεί⁶. Έχει συγκροτηθεί υπό την επίδραση των Τανζιμάτων, των μεταρρυθμίσεων δηλαδή, για τον εξευρωπαϊσμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ένα πλαίσιο δικαιωμάτων και δικαιοδοσιών με τα οποία πορεύεται το ορθόδοξο γένος στα Βαλκάνια και τη Μικρασιατική χερσόνησο.

Σε αυτό το γένος των ορθοδόξων, το ελληνόφωνο, το δίγλωσσο ή το πολύγλωσσο, κυρίαρχος πολιτισμός είναι ο ελληνικός. Η ανέλιξη στην πυραμίδα του ορθόδοξου μιλέτ προϋποθέτει την οργανική σχέση, τη συμμετοχή του ενδιαφερομένου μέλους στον Ελληνικό πολιτισμό, εφ' όσον εκ γενετής δεν συμμετέχει σ' αυτόν. Αφετηρία είναι η γλώσσα. Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών και με το δεδομένο ότι δεν έχουμε κοινή θρησκευτική πίστη, το παράλληλο σήμερα συναντάμε στην εκμάθηση των αγγλικών, προκειμένου να ανέλθει κάποιος στην πυραμίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της νέας μεγάλης μας πατρίδας.

Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης (1857), το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (1683), η Σχολή της Μοσχόπολης (1744), της Πάτμου (1713), η Αθωνιάδα Σχολή (1749) διαδραματίζουν αυτόν τον μείζονα προορισμό του ελληνισμού στα μη ελληνόφωνα μέλη του Ρούμι μιλέτ, στους ορθόδοξους χριστιανούς της αυτοκρατορίας. Πολύ περισσότερο βέβαια ενισχύουν τη συνείδηση των ελληνόφωνων μαθητών.

Έχουμε μια θεοκεντρικά δομημένη κοινωνία με κεφαλή τον Πατριάρχη και την Αγία και Ιερή Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου ή τις τοπικές επαρχιακές Συνόδους, όπως της Θεσσαλονίκης ή της Κρήτης, με αρμοδιότητες θρησκευτικές και πολιτικές, οι οποίες δια των δημογερόντων, όπου προεδρεύει ο τοπικός επίσκοπος, εξακτινίζονται σ' όλη την αυτοκρατορία. Ο μητροπολίτης ή ο επίσκοπος έχει την ευθύνη στην εκπαίδευση, την κοινωνική πρόνοια, τις υιοθεσίες, τους γάμους και τις κληρονομικές υποθέσεις. Η κατανόηση του διοικητικού και πολιτικού μοντέλου της εθναρχίας μάς βοηθάει να ερμηνεύσουμε γιατί οι ιεράρχες αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες στον Μακεδονικό αγώνα. Οι αρχιερείς του Μακεδονικού αγώνα ήδη με τις σπουδές τους και τη συνολική δράση τους στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία προετοιμάζονταν για να διαδραματίσουν τον ρόλο ενός τοπικού ηγέτη με θρησκευτικές και πολιτικές αρμοδιότητες. Ο ρόλος και οι αρμοδιότητες του αρχιερέως είναι πολύ διαφορετικός στην Οθωμανική αυτοκρατορία από αυτόν στην εθνοκρατική Εκκλησία.

Το 1870 με την κήρυξη της Εξαρχίας από τους Βούλγαρους εθνικιστές, η εθναρχία και η εθναρχούσα Εκκλησία δέχονται βαρύτατο πλήγμα. Είχε προηγηθεί η Σερβία αλλά σε εντελώς διαφορετικό κλίμα. Μετά τον θάνατο του Άνθιμου (1828-1830), τελευταίου Έλληνα Μητροπολίτη στο Βελιγράδι, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως χειροτονεί τον πρώτο Σέρβο Μητροπολίτη Βελιγραδίου της αυτόνομης Σερβικής Ηγεμονίας. Το 1879, ένα χρόνο μετά τη Συνθήκη του Βελιγραδίου, που

6. Δημ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

καθιστά τη Σερβία ανεξάρτητη, ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ εξέδωσε τον Τόμο της αυτοκέφαλης Σερβικής Εκκλησίας.

Είχε ακολουθήσει το 1833 το Αυτοκέφαλο του Φαρμακίδη, όμως εδώ δεν ακολούθησε ο λαός εξαιτίας της σύνδεσής του, γλωσσικής και πολιτιστικής, με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και την «Αγία Σοφιά». Συνεπώς, το ελληνικό Αυτοκέφαλο προσλάμβανε μια άλλη διάσταση από αυτή των άλλων Εθνικών Εκκλησιών.

Η Βουλγαρική Εξαρχία, το 1870, σηματοδοτούσε μια ραγδαία εθνογέννηση και εθνοκρατική συγκρότηση μέσα από την εκκλησιαστική αυτονομία. Ο Εξαρχικός αυτοπροσδιορίζεται ως Βούλγαρος. Η απόσχιση του βουλγαρόφωνου από το Πατριαρχείο και ο συστιχισμός του με την Εξαρχία τον οδηγεί σε εθνική αυτοσυνειδησία. Ο Εξαρχικός που αυτοπροσδιορίζεται ως Βούλγαρος βρίσκεται σε αντίθεση με τον Πατριαρχικό, ο οποίος έμενε πιστός στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και αυτοπροσδιορίζονταν Έλληνας, ακόμα και αν δεν μιλούσε Ελληνικά. Η Βουλγαρική Εξαρχία αποτελεί ένα ενδιαφέρον φαινόμενο, όπου η απόφαση της απόσχισης και ρήξης με το Πατριαρχείο σε πολύ λίγο χρόνο συγκροτεί ένα κράτος.

Την ίδια στιγμή η καταδίκη του εθνοφυλετισμού φέρνει πλησιέστερα και σε δρόμους παράλληλους το Πατριαρχείο με το εθνικό κέντρο, την Αθήνα, στη συνείδηση της νέας γενιάς των κληρικών και των ελληνόφωνων Ρωμιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αξίζει εδώ να προσεγγίσουμε τη σχέση Κωνσταντινούπολης-Αθήνας, όπως τη βιώνει ο Χρυσόστομος, Μέγας Πρωτοσύγκελος στο Πατριαρχείο, το 1899, όταν εκφωνεί λόγο στο μνημόσυνο του Συγγρού. Τρία χρόνια αργότερα, το 1902, θα διεξαγάγει τον Μακεδονικό αγώνα ως Μητροπολίτης Δράμας.

Ο Χρυσόστομος, το 1899, στο μνημόσυνο του Ανδρέα Συγγρού στην Κων/πολη θα πει: *Ἡ Βασιλις αὕτη τῶν πόλεων, τὸ ἱερὸν καὶ τρισένδοξον τοῦτο κέντρον τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἔθνικοῦ ἡμῶν βίου, ὁπόθεν καὶ ἐνεπνεύσθη ἐκ παίδων ἔτι τὰ μεγαλουργὰ αὐτοῦ σχέδια, ἔστω μοι τῶν λόγων μου μάρτυς παναληθέστατος. Μεγαλοφωνότατοι παρ' ἡμῖν κήρυκες τῶν πολυτίμων τοῦ μεγάλου τούτου ἔθνικοῦ χορηγοῦ εὐεργεσιῶν ἴστανται τὰ Μεγάλα φιλανθρωπικὰ τοῦ Γένους ἡμῶν Καταστήματα, ἡ μεγαλάνυμος τοῦ Γένους Σχολή, τὸ ἐθνικὸν Ἰωακείμειον Παρθεναγωγεῖον, ἡ ἱερὰ Θεολογικὴ τῆς Χάλκης Σχολὴ καὶ μάλιστα αὐτὸ τοῦτο τὸ κέντρον καὶ ἡ ἔδρα τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον⁷. Για την Αθήνα πάλι, αφού αναφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη, λέγει: *Πασῶν δὲ τῶν πόλεων μάλιστα καὶ ἰδιαίτατα τὸ ἰοστέφανον ἄστν, αἱ χρυσαὶ καὶ τῶν καλῶν ὄντως πρόξενοι Ἀθηναί, ἡ γηραιὰ αὕτη μήτηρ τῶν φώτων καὶ ἄβυσσος τῶν λόγων ἐστία, ἀπέλαυσε τῶν εὐεργετικῶν καὶ φιλογενεστάτων τοῦ Συγγροῦ μεγαλοδωρεῶν. Είναι νομίζω σαφές ότι το κέντρο βάρους της συνείδησης του Μεγάλου Πρωτοσύγκελου βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη⁸.**

Στον Μακεδονικό αγώνα κορυφαίοι ιεράρχες είναι ο Γερμανός Καραβαγγέλης που εγκαθίσταται στην Καστοριά το 1900 και ο Χρυσόστομος Καλαφάτης που

7. *Εκκλησιαστική Ἀλήθεια* 19 (1899) 85-86

8. *Ο.π.*, σ. 86

εγκαθίσταται στη Δράμα το 1902. Το ίδιο έτος ενθρονίζεται στη Στρώμνιτσα ο Γρηγόρης Ωρολογάς. Το 1903 ο Ιωακείμ Φορόπουλος μετατίθεται από το Μελένικο στην Πελαγονία· το ίδιο έτος εγκαθίσταται ο Θεοδώρητος στο Νευροκόπι και ο Αλέξανδρος στη Θεσσαλονίκη, ενώ στον αγώνα συμμετέχει και ο Γρηγόριος που έχει εγκατασταθεί από το 1892 στις Σέρρες.

Από τους αρχιερείς αυτούς ο Χρυσόστομος ως Σμύρνης και ο Γρηγόριος ως Κυδωνιών μαρτυρούν στη Μικρασιατική τραγωδία.

Οι παραπάνω ιεράρχες ξεκινούν τον Μακεδονικό αγώνα στο διάστημα 1900-1902. Ο Παύλος Μελάς φθάνει στη Μακεδονία το 1904. Ο θάνατός του θα συγκλονίσει αλλά και θα εξεγείρει την Αθήνα.

Είναι δε πολύ χαρακτηριστικά τα γραφόμενα στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*: *Τò εθνικò κέντρο, ή Αθήνα, τò 1904 άρχισε νà σκέπτεται για ούσιαστική δράση και ένοπλο άγώνα στη Μακεδονία, ενώ τò Πατριαρχείο είχε ήδη εγκαταστήσει στη Μακεδονία τούς νέους άρχιερείς. [...] Στην άρχη τού 1904 όμως, ή κυβέρνηση Θεοτόκη υπό την πίεση τής κοινής γνώμης άρχισε νà παίρνει διστακτικά όρισμένα μέτρα για τή Μακεδονία..., ή ελληνική κυβέρνηση άποφάσισε, σχεδόν συγχρόνως τήν άποστολή στη δυτική Μακεδονία μιås επιτροπής, άπό τέσσερεις άξιωματικούς που θà μελετούσε τήν κατάσταση επιτόπου... Τόν Ιούνιο τού 1904 ή κυβέρνηση Θεοτόκη είχε σχεδόν καταλήξει στην άπόφαση ότι έπρεπε νà όργανωθούν σώματα στην Ελλάδα και νà σταλούν στη Μακεδονία⁹.*

Το 1909, η Πύλη ζήτησε από το Πατριαρχείο να μετακινηθούν μακεδονομάχοι μητροπολίτες. Γι' αυτό αναχωρούν από τη Μακεδονία ο Πελαγονίας Ιωακείμ Φορόπουλος και ο Σερρών Γρηγόριος Ζερβουδάκης.

Παράλληλα με τους αρχιερείς η Πύλη ζήτησε από την Αθήνα να ανακληθούν και οι Έλληνες Πρόξενοι. Μετά το 1906 αναχωρούν από τη Μακεδονία ο Λάμπρος Κορομηλάς, ο Ιωάννης Δραγούμης, ο Αντώνιος Σακτούρης και ο Νίκος Μαυρουδής.

Η ένοπλη φάση του Μακεδονικού αγώνα λαμβάνει τέλος το 1908 με το κίνημα των Νεότουρκων και τις διακηρύξεις για ισονομία και ισοπολιτεία σ' όλους τους Οθωμανούς πολίτες, ανεξάρτητα από την εθνότητα και τη θρησκεία τους. Διακηρύξεις οι οποίες όμως έμειναν απραγματοποίητες υπό τη δυναμική των εθνοκρατικών ολοκληρώσεων. Το τέλος του Μακεδονικού αγώνα βρίσκει τον ελληνισμό ιδιαίτερα ενδυναμωμένο. Σύνολο το έθνος, όλοι ανεξάρτητα οι φορείς του, άλλοι πρωτοπόροι και άλλοι στη συνέχεια, δραστηριοποιήθηκαν για τη μεγάλη υπόθεση της διάσωσης της ελληνικότητας στη Μακεδονία¹⁰.

Η καταδίκη του εθνοφυλετισμού όχι μόνο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά από το σύνολο σχεδόν των Ορθόδοξων Πρεσβυγενών Πατριαρχείων δηλώνει τη βούληση της ορθοδόξου ιεραρχίας για τη διάσωση της ενότητας του ορθόδοξου

9. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές τού Άγώνα», *Ιστορία τού Έλληνικου Έθνους*, τ. ΙΔ'. Αθήναι 1977, σσ. 238, 239.

10. Α. Νανάκης, «Ο Μακεδονικός αγώνας και η Εκκλησία», *Εκκλησία, Γένος, Ελληνισμός*, Κατερίνη 1993, σσ. 63-79.

ποιμνίου, το οποίο με την αρχή των εθνοτήτων και τη συγκρότηση των εθνικών κρατών οδηγείται σε διαμελισμό.

Στο διάστημα από την καταδίκη του εθνοφυλετισμού (1872) έως την αρχή της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού αγώνα, διαμορφώνεται μια νέα γενιά ιεραρχών, οι οποίοι, επί του μεγάλου πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ στη δεύτερη Πατριαρχία του, προσλαμβάνουν τη νέα ευρωπαϊκή και βαλκανική πραγματικότητα. Αργά και σταθερά η Κωνσταντινούπολη, το εκκλησιαστικό κέντρο του ελληνορθόδοξου και ορθόδοξου κόσμου, στρέφεται προς την Αθήνα, το εθνικό-πολιτικό κέντρο, το οποίο έρχεται αρωγός στη διάσωση του ελληνορθόδοξου ποιμνίου, καθώς επίσης και των δίγλωσσων αλλά και των σλαβόφωνων στη Μακεδονία που αυτοπροσδιορίζονται ως Πατριαρχικοί και έτσι ταυτίζονται με το Ελληνικό έθνος.

Ο ΟΡΟΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ 1872

«Προσέχειν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ, ἐν ᾧ ὑμᾶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους ποιμαίνειν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἣν περιποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος», τὸ τῆς ἐκλογῆς ἡμῖν σκευὸς ἐντέλλεται, λύκους τε βαρεῖς μὴ φειδομένους τοῦ ποιμνίου καὶ ἄνδρας διεστραμμένα λαλοῦντας, τοῦ ἀποσπᾶν τοὺς μαθητὰς ὀπίσω αὐτῶν ἀναστήσεσθαι ἐν μέσῳ τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, προαγορεύων, καὶ γρηγορεῖν ἡμᾶς διὰ τοῦτο παρακελευόμενος.

Τοιοῦτους τοίνυν ἄνδρας καὶ ἐπ' ἐσχάτων ἐν τῷ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου κλίματι ἐκ μέσου τοῦ εὐσεβοῦς βουλγαρικοῦ λαοῦ ἐξαναστάντας, καὶ φυλετισμοῦ καινὴν τινα δόξαν ἀπὸ τοῦ γεηροῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας παρεισαγαγεῖν τολμήσαντας, καὶ καταφρονητὰς τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων γενομένους, πρωτοφανῆ ἐπ' ἀθετήσει αὐτῶν φυλετικὴν παρασυναγωγὴν συστήσαι ἀπαυθαδιάσαντας, μετ' ἐκπλήξεως καὶ ἄλλους καρδίας καταμαθόντες, τὸν ζῆλον τοῦ Κυρίου, ὡς εἰκός, ἀνεξωσμένοι καὶ τὴν τοῦ κακοῦ διάδοσιν ἐν μέσῳ τοῦ εὐσεβοῦς τούτου λαοῦ ἀνακόψαι ἀξιοχρέως προνοούμενοι, ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συνελήλυθαμεν.

Καὶ δὴ ἐν κατανύξει ψυχῆς τὴν ἄνωθεν παρὰ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων χάριν ἐπικαλεσάμενοι, καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, «ἐν ᾧ εἰσι πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι», εἰς μέσον προθέμενοι, τὸν μὲν φυλετισμὸν πρὸς τε τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν καὶ τὸ ἀπ' αἰώνων τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας πολίτευμα ἀντιπαρεξετάσαντες, οὐχ' ὅπως ξένον, ἀλλὰ καὶ πολέμιον ἀντικρὺς αὐτοῖς κατεφωράσαμεν, τὰς δὲ παρανομίας, τὰς ἐπὶ συστάσει γενομένας τῆς φυλετικῆς αὐτῶν παρασυναγωγῆς, καθ' ἐκάστας ἀπαριθμηθμείσας, ὑπὸ τοῦ συντάγματος τῶν ἱερῶν κανόνων ἀναφανδὸν κατεξελεγχόμενας κατείδομεν.

Διὸ καὶ μετὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν «ἀσπασίως τοὺς θεῖους κανόνας ἐνστερνιζόμενοι, καὶ ὁλόκληρον τὴν αὐτῶν διαταγὴν καὶ ἀσάλευτον κρατύνοντες, τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τῶν σαλπύγγων τοῦ Πνεύματος πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν τε ἁγίων ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν τοπικῶς

συναθροισθεισῶν ἐπὶ ἐκδόσει τοιούτων διαταγμάτων, καὶ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν· ἐξ ἑνὸς γὰρ ἅπαντες καὶ τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος ἀγασθέντες ὥρισαν τὰ συμφέροντα», ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀποφαινόμεθα·

Α') Ἀποκηρύττομεν κατακρίνοντας καὶ καταδικάζοντας τὸν φυλετισμὸν, τουτέστι τὰς φυλετικὰς διακρίσεις καὶ τὰς ἐθνικὰς ἕξεις καὶ ζήλους καὶ διχοστασίας ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἀντικείμενον τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῖς ἱεροῖς κανόσι τῶν μακαρίων πατέρων ἡμῶν, «οἱ καὶ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ὑπερείδουσι, καὶ ὅλην τὴν χριστιανικὴν πολιτείαν διακοσμοῦντες πρὸς θεῖαν ὁδηγοῦσιν εὐσέβειαν»·

Β') Τοὺς παραδεχόμενους τὸν τοιοῦτον φυλετισμὸν καὶ ἐπ' αὐτῷ τολμῶντας παραπηγνύναι καινοφανεῖς φυλετικὰς παρασυναγωγὰς κηρύττομεν, συνφδὰ τοῖς ἱεροῖς κανόσιν, ἀλλοτρίους τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτὸ δὴ τοῦτο ΣΧΙΣΜΑΤΙΚΟΥΣ. Ἐπομένως, τοὺς ἀποσχίσαντας ἑαυτοὺς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ ἴδιον θυσιαστήριον πῆξαντας, καὶ ἰδίαν φυλετικὴν παρασυναγωγὴν συστησαμένους, ἥτοι τοὺς προκαθαιρέντας καὶ ἀφορισθέντας, Ἰλαρίωνα τὸν ποτὲ Μακαριουπόλεως, Πανάρετον τὸν ποτὲ Φιλιππουπόλεως, Ἰλαρίωνα τὸν ποτὲ Λοφτοσοῦ, Ἄνθιμον τὸν ποτὲ Βιδύνης, καὶ τοὺς ἤδη καθαιρέντας, Δωρόθεον τὸν τέως Σοφίας, Παρθένιον τὸν τέως Νυσσάβας, Γεννάδιον τὸν τέως Βελισσοῦ, καὶ τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἀνιέρως χειροτονηθέντας ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς τε καὶ διακόνους, καὶ πάντας τοὺς κοινωνοῦντας καὶ συμφρονοῦντας καὶ συμπράτοντας αὐτοῖς, καὶ τοὺς δεχομένους ὡς κυρίας καὶ κανονικὰς τὰς ἀνιέρους αὐτῶν εὐλογίας τε καὶ ἱεροπραξίας, κληρικούς τε καὶ λαϊκούς, κηρύττομεν ΣΧΙΣΜΑΤΙΚΟΥΣ καὶ ἀλλοτρίους τῆς τοῦ Χριστοῦ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ταῦτα οὕτω διοριζόμενοι, δεόμεθα τοῦ παναγάθου καὶ φιλανθρώπου Θεοῦ καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τελειωτοῦ τῆς ἡμετέρας πίστεως, ἵνα τὴν μὲν ἁγίαν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν διατηρῆ ἄμωμον καὶ ἀλώβητον ἀπὸ πάσης νεωτερικῆς λύμης, ἐρηρσιμένην ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν· τοῖς δὲ ἑαυτοὺς ἀπ' αὐτῆς ἀποσχίσασιν καὶ ἐπὶ τῇ τοῦ φυλετισμοῦ δόξῃ τὴν παρασυναγωγὴν αὐτῶν πῆξασιν δῶ μετάνοιαν, εἴ πῶς ποτε ἀνανήψαντες καὶ τὰ ἑαυτῶν ἀποπτύσαντες προσέλθοιεν τῇ μιᾷ, ἁγίᾳ, καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἵνα ἐν αὐτῇ δοξάζωσιν μετὰ πάντων τῶν ὀρθοδόξων τὸν μέγαν τῆς εἰρήνης ἄγγελον καὶ Θεόν, τὸν ἐλθόντα καταλλάξαι πάντας καὶ εἰρήνην εὐαγγελίσασθαι τοῖς ἐγγύς τε καὶ μακρὰν ὅτι αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

† Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΑΝΘΙΜΟΣ ἔχων καὶ τὴν γνώμην τοῦ παναγιωτάτου πατριάρχου πρώην Κων/πόλεως Ἀνθίμου τοῦ Βυζαντίου ὀρίσας ὑπέγραψα.

† Ὁ πατριάρχης πρώην Κων/πόλεως Γρηγόριος ὀρίσας ὁμοίως ὑπέγραψα.

† Ὁ πατριάρχης πρώην Κων/πόλεως Ἰωακείμ ὀρίσας ὁμοίως ὑπέγραψα.

† Ὁ πάπας καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Σωφρόνιος ὀρίσας ὁμοίως ὑπέγραψα.

† Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰερόθεος ὀρίσας ὁμοίως ὑπέγραψα.

† Ὁ Κύπρου Ἀρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος ὀρίσας ὁμοίως ὑπέγραψα.

- † Ὁ Ἐφέσου Ἀγαθάγγελος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Ἡρακλείας Πανάρετος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Νικομηδείας Διονύσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Νικαίας Ἰωαννίκιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Χαλκηδόνος Γεράσιμος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Δέρκων Νεόφυτος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Τορνόβου Γρηγόριος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Διδυμοτείχου Διονύσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Ἴκονίου Σωφρόνιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Ἀγκύρας Χρῦσανθος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Αἴνου Μελέτιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Σάμου καὶ Ἰκαρίας Γαβριήλ ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Σωξουαγαθουπόλεως Θεόφιλος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Ἰμβρου Παΐσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Βελεγράδων Ἄνθιμος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Νύσσης Καλλίνικος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Σβορνικίου Διονύσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Λιτίτζης Ἰγνάτιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Βράτζης Παΐσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Μελιτουπόλεως Εὐγένιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Ἀναστασιουπόλεως Κύριλλος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Παμφίλου Διονύσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Χαριουπόλεως Γεννάδιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Ἀργυρούπολεως Ἀθανάσιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.
† Ὁ Λαοδικείας Παρθένιος ὄρισας ὁμοίως ὑπέγραψα.

*The Metropolitan of Arkaloxorion, Kastellion and Viannou,
Mister Andreas Nanakis*

THE ECUMENICAL PATRIARCHATE AND THE MACEDONIAN STRUGGLE

The formation of national groups in Balkans, under the influence of the Age of Enlightenment and the French Revolution, leads to the fragmentation of the orthodox Greek nation, the «rum millet», the Greek spirit. Nations, national languages, as well as national organizations and universities are then founded. The Greek language, which was dominant in the southeast European Ottoman Empire until then, is being restricted mainly within the limits of the Greek State. Macedonia is split in a climate of national rivalry. In 1872 the Ecumenical Patriarchate with conciliar decision disapproves of the ethnic discrimination, expecting that slaughters and rivalries will cease to continue among the Greek Orthodox nation.

Ελευθέριος Μαυρουδής

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΚΗΡΥΚΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ 1904-1908

1. Εισαγωγή

Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), τόσο ως σύλληψη όσο και ως εκτέλεση υπήρξε ένας ιδιόρρυθμος αμυντικός αλλά ανορθόδοξος πόλεμος χωρίς καθορισμένη γραμμή μετώπου και στρατεύματα σε αντιπαράταξη. Μέτωπο ήταν όλη η Τουρκοκρατούμενη τότε Μακεδονία και κύριοι αντίπαλοι ήταν οι Βούλγαροι από το ένα μέρος, οι οποίοι επιδίδονταν σε μια έντονη προσπάθεια για την επικράτηση στη Μακεδονία και σύσσωμος ο Ελληνισμός από το άλλο, που αποδύθηκε σε ένα τιτάνιο ιερό αγώνα για να διασώσει -να διατηρήσει- την εθνική του υπόσταση και να κρατήσει τα πατρογονικά του εδάφη.

Χρησιμοποιήθηκαν όλα τα μέσα -θμιτά και αθέμιτα- του ανορθόδοξου πολέμου χωρίς να επιδιώκεται η απόσπαση εδαφών. Η συμμετοχή στα ένοπλα σώματα εθελοντών δραστήριων Αξιωματικών, Ιεραρχών και διακεκριμένων προσωπικοτήτων, προσέδωσε στον αγώνα πανελλήνιο χαρακτήρα. Τον αγώνα αυτόν τον χαρακτήρισαν «Διασωστικό», επειδή τη χρονική αυτή περίοδο (1903-1908 περίπου) δεν ήταν δυνατόν να διεξαχθούν πολεμικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία για την απελευθέρωσή της από τον Ελληνικό Στρατό, πρώτον γιατί η διεθνής κοινή γνώμη δεν είχε το έθνος σε καμία υπόληψη, δεύτερον λόγω μη καταλλήλου προπαρασκευής. Έπρεπε λοιπόν να «διασωθούν» ο πληθυσμός της Μακεδονίας-Θράκης, τα σχολεία του, οι εκκλησίες του και η εθνική συνείδηση από τον εκβουλγαρισμό, την αργιότητα και την εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας και στον κατάλληλο χρόνο να καταληφθούν τα εδάφη που η Ελλάδα είχε τους περισσότερους και επικρατέστερους ιστορικούς τίτλους αλλά και συμπαγές και πολυπληθές ομοεθνές στοιχείο.

2. Θέση - Στρατιωτική αξία της Μακεδονίας

α. Θέση

Η Μακεδονία ευρίσκεται στο κέντρο της Ελληνικής χερσονήσου (ο όρος Βαλκανική χερσόνησος επεβλήθει κατά τον 19ο αιώνα υπό των Σλάβων). Ακριβής καθορισμός του εδαφικού διαμερισματος της Μακεδονίας δεν υπάρχει.

(1) Από ιστορικής πλευράς παραδεχόμαστε τα όρια του κράτους του Φιλίππου Β΄ τα οποία ορίζονται:

Νότος: Υπό του Ολύμπου και Χασίων γραμμή.

Βορράς: Υπό της γραμμής Ροδόπης-Νευροκοπίου-ΝΔ κλι τείς όρους Πιρίν-Κοιλάδα Στρωμνίτσης-Στενά Δεμίρ Καπού-Βόρεια Μοριχόβου-Περλεπές-Αχρίδα.

Ανατολάς: Υπό του Νέστου ποταμού.

Δυσμάς: Υπό της γραμμής διαχωρισμού των υδάτων του Σκάδρου-Γράμμου-Πίνδου.

(2) Οι Σλάβοι δημιούργησαν μία Μακεδονία την οποία ονόμασαν «Γεωγραφική», η οποία περιελάμβανε τα Βιλαέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Κοσόβου-Μοναστηρίου-Θεσσαλονίκης, αφού αφαίρεσαν μερικές αλβανικές και σλαβικές περιοχές. Η «Γεωγραφική» Μακεδονία αποτελείται από τη Μακεδονία του Αιγαίου (ελληνική), του Βαρδαρίου (γιουγκοσλαβική) και του Πιρίν (βουλγαρική). Τα όριά της ήταν προς βορράν η γραμμή διαχωρισμού των υδάτων της Ροδόπης-Ρίλα Πλάνινα-Τσέρνα Γκόρα-Σκάρδος-Λίμνη Αχρίδος. Τα Ανατολικά, Δυτικά και Νότια όρια συμπίπτουν με τα της ιστορικής Μακεδονίας.

β. Στρατιωτική Αξία

Η κεντρική της θέση στην ελληνική χερσόνησο και το ορεινό της έδαφος διασπών αυτήν σε πολλά λεκανοειδή κοιλάματα. Όλες οι κοιλάδες των ποταμών έχουν κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά και καταλήγουν στις ακτές του Αιγαίου Πελάγους. Οι κοιλάδες αυτές και οι διαβάσεις δημιούργησαν τις πανάρχαιες οδούς επικοινωνίας που διέσχιζαν τη Μακεδονία με κατεύθυνση προς Δούναβη - Κεντρική Ευρώπη, προς Θράκη και Μικρά Ασία και προς Ήπειρο-Αδριατική. Οι οροσειρές της Μακεδονίας καλύπτονται από δάση και είναι κατάλληλες για καταφύγια άτακτων ομάδων και αποτελούν πρόσφορο έδαφος για τη διεξαγωγή του ανορθόδοξου πολέμου. Χάρη στο πλούσιο συγκοινωνιακό δίκτυο και την κεντρική και παράλια θέση της δεσπόζει από πολιτική στρατιωτική και οικονομική άποψη σε ολόκληρη τη χερσόνησο. Κέντρο βάρους της πολιτικής στρατιωτικής και οικονομικής της αξίας αποτελούσε ανέκαθεν η Θεσσαλονίκη και το λιμάνι της. Από στρατηγική άποψη ιδιαίτερη αξία έχουν τα υψίπεδα Κοζάνης-Πελαγονίας (Μοναστήρι-Περλεπές) και η κοιλάδα της Στρωμνίτσας, η οποία συνδέει τις δύο βασικές κοιλάδες Αξιού και Στρυμώνα. Για την εξέχουσα θέση της Μακεδονίας στη χερσόνησο συνετέλεσαν και οι πλουτοπαραγωγικές πηγές του εδάφους της. Το κλίμα, οι γόνιμες εκτάσεις και τα δάση της συνέτειναν στην ανάπτυξη της γεωργίας και κτηνοτροφίας. Επίσης, η παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων, η ξυλεία, ο ορυκτός και θαλάσσιος πλούτος.

3. Κατάσταση

α. Ελληνικού Κράτους

Η περίοδος που μεσολάβησε ανάμεσα στην ήττα του 1897 και τη βουλγαρική εξέγερση του 1903 στη Μακεδονία υπήρξε αναμφισβήτητα μια από τις χειρότερες της ελληνικής ιστορίας. Ο ατυχής Ελληνοτουρκικός πόλεμος έφερε απαισιοδοξία στα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα. Επικρατούσε ολοκληρωτική ηθική αποκαρ-

δίωξη σε όλους τους φορείς του κράτους και τα ευρωπαϊκά κράτη ήταν αρνητικά. Στην πολιτική κυριαρχούσαν το κομματικό συμφέρον και ο τυφλός φανατισμός. Οι κυβερνήσεις διαδέχοντο η μία την άλλη χωρίς πρόγραμμα και σαφή εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Ολόκληρη τη δραστηριότητα του Υπουργείου Εξωτερικών απορροφούσε το Κρητικό Ζήτημα. Ο Στρατός παρουσίαζε εικόνα πλήρους αποσυνθέσεως και οι στρατιώτες παρέμεναν κενοί από στρατιώτες εξαιτίας του ψηφοθηρικού νόμου «Περί απαλλαγέντων».

Η οικονομική κατάσταση του κράτους πήγαινε από το κακό στο χειρότερο. Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα, η Κυβέρνηση δεν μπορούσε να επηρεάσει με τρόπο ουσιαστικό τα διαδραματιζόμενα στη Μακεδονία. Περιοριζόταν σε ακαδημαϊκές μόνο διαμαρτυρίες προς την Τουρκική κυβέρνηση και τις Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Οι αγριότητες όμως των Βουλγάρων και των Τούρκων και η καταστροφή του ελληνικότατου Κρουσόβου αφύπνισαν τον Ελληνισμό, τους πάντες. Το Μακεδονικό Ζήτημα έγινε καθημερινό θέμα στις αθηναϊκές εφημερίδες και διοργανώθηκαν συλλαλητήρια. Η κοινή γνώμη άρχισε να πιέζει την Ελληνική Κυβέρνηση η οποία όμως δίσταζε, στο τέλος όμως εξανεμίσθησαν οι φόβοι. Έτσι στις αρχές του 1904 επείσθησαν οι αρμόδιοι για την οργάνωση ενόπλου αγώνα στη Μακεδονία.

β. Βουλγάρων-Τούρκων

Οι βουλγαρικές συμμορίες έδρασαν υπό την καθοδήγηση του Βουλγαρικού κράτους. Μετά τον ισχυρό κλονισμό τους στην καταστολή της εξέγερσης του Ίλιντεν είχαν σχεδόν διαλυθεί αλλά από τις αρχές της άνοιξης του 1904 άρχισαν να ανασυγκροτούνται. Άρχισαν να απευθύνουν προκηρύξεις κινητοποίησης στους χωρικούς, στρατολογούσαν συμμορίτες, συγκέντρωναν χρηματικά ποσά και κάθε είδους εφόδια. Μετά την καταστολή της επανάστασης αρκετές ποσότητες από όπλα και πυρομαχικά είχαν κρυφτεί στα βουνά και έτσι ο εξοπλισμός των συμμοριών ήταν εύκολος.

Η κύρια προσπάθεια όλων αυτών στρεφόταν ήδη κατά των Πατριαρχικών και γενικότερα του Ελληνισμού. Κατά κανόνα απέφευγαν τις συγκρούσεις με τον τουρκικό στρατό και όλες τους οι ενέργειες είχαν επικεντρωθεί κατά των στυλοβατών του Ελληνισμού. Παράλληλα με τους φόνους οι Έλληνες πρόκριτοι και ιερείς δέχονταν απειλές και πολλοί αναγκάστηκαν να εκπατρισθούν.

Την έκρυθμη αυτή κατάσταση για τον Ελληνισμό επιδείνωσε ακόμη περισσότερο η παρουσία στη Μακεδονία αλβανικών συμμοριών οι οποίες έφθασαν μέχρι και εξέγερση. Την εξέγερση αυτή ακολούθησαν ανταρσίες του τουρκικού στρατού στις φρουρές Πρισερένης και Ιπέκ και οι προσπάθειες της τουρκικής Διοίκησης προσανατολίστηκαν στις περιοχές αυτές. Έτσι οι βουλγαρικές συμμορίες είχαν ελεύθερο πεδίο δράσεως στη Μακεδονία. Οι Τούρκοι βασικώς τηρούσαν στις περισσότερες των περιπτώσεων ανθελληνική και παράλληλα φιλοβουλγαρική στάση. Όλα όσα γίνονταν εις βάρος των Ελλήνων γίνονταν υπό τα αδιάφορα βλέμματα των Τούρκων. Η κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα στα ευρωπαϊκά εδάφη της διευκόλυνε τις κινήσεις των Βουλγάρων. Το δημόσιο χρέος των Τούρκων είχε φθάσει στα ύψη και το σύνολο της οικονομίας έλεγχαν παντοδύναμες ευρωπαϊκές εταιρείες. Η τουρκική διοίκηση

προσπαθούσε με υπέρογκους φόρους να διορθώσει τα πράγματα και τα υποτελή έθνη δυσανασχετούσαν και οδηγούνταν στην παρανομία. Δια να επιβάλουν την τάξη έπαιρναν σκληρά μέτρα και κατά την εφαρμογή τους οι κατώτεροι Οθωμανοί αξιωματούχοι προέβαιναν σε κάθε είδους απάνθρωπες και απαράδεκτες ενέργειες. Όλα αυτά συνέβαλαν στην οικονομική εξαθλίωση των υποδούλων, προκαλούσαν την απόγνωση τους και προετοιμάζαν το έδαφος για εξεγέρσεις. Οι τουρκικές δυνάμεις την εποχή εκείνη στη Μακεδονία ήταν περίπου 240 τάγματα [167.000 πεζοί, 39 ίλες, 3.700 ιππείς και 74 πυροβολαρχίες (444 πυροβόλα)].

4. Διεξαγωγή αγώνα

Ανάμειξη του Στρατού στον Μακεδόνικο Αγώνα έχουμε από τον Φεβρουάριο του 1904. Υπήρχε μια μικρή ομάδα Αξιωματικών που την αποτελούσαν οι Λ/γοί Αναγνωστόπουλος Δημήτριος και Κοντούλης Ηλίας και οι Ανθ/γοί Παύλος Μελάς, Αθανάσιος Εξαδάκτυλος, Κων/νος Μαζαράκης, Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας, Γεώργιος Κατεχάκης και Πάνος Κολοκοτρώνης. Στην ομάδα προσετέθει ο Λ/γός Αναστάσιος Παπούλιας και ο Ανθ/γός Σουλιώτης Αθανάσιος.

Η Κυβέρνηση πιεζόμενη από την κοινή γνώμη αλλά κυρίως από οπαδούς των Μακεδονικών Συλλόγων, του Τύπου και του Πατριαρχείου αποφασίζει να διεξάγει μια έρευνα σε ολόκληρο τον Μακεδονικό χώρο. Απέστειλε τον Φεβρουάριο του 1904 στη Δυτική Μακεδονία επιτροπή τεσσάρων Αξ/κών (των Λ/γών Αναστασίου Παπούλα και Αλεξάνδρου Κονδύλη και των Ανθ/γών Πάνου Κολοκοτρώνη και Παύλου Μελά). Το μικρό αυτό σώμα εισήλθε στη Μακεδονία τον Μάρτιο και επέστρεψε τον Μάιο.

Από την εποχή αυτή αρχίζει πλέον η είσοδος στη Μακεδονία ενόπλων τμημάτων υπό την ηγεσία Αξ/κών ή Ανθ/στών. Η δύναμη των τμημάτων αποτελείτο κυρίως από εν ενεργεία στρατιωτικούς με τη συμμετοχή ιδιωτών που προήρχοντο κυρίως από την Κρήτη και τη Μάνη. Την 13η Οκτωβρίου 1904 πέφτει από τουρκικό βόλι ο Ανθ/γός Παύλος Μελάς στο χωριό Στάτιστα (νυν Μελά) της Δυτικής Μακεδονίας. Ο θάνατος του συνετάραξε το Πανελλήνιο, εθροηγήθη ως εθνικός ήρωας. Ο θάνατος του απετέλεσε εγερτήριο σάλπισμα και οι συνάδελφοι του Αξ/κοί ζητούσαν επιμόνως να μεταβούν στη Μακεδονία.

Την άνοιξη του 1905 ο Ελληνικός Στρατός, ενώ συνεχίζει να στέλνει μεμονωμένα στελέχη του, προβαίνει σε δύο ενέργειες, *πρώτον*: οργανώνει στη Βουλιαγμένη «Κέντρο Συγκροτήσεως και Εκπαιδεύσεως» των σωμάτων που επρόκειτο να δράσουν στη Μακεδονία. *Δεύτερον*: Τοποθετεί αθρόως στελέχη του στη Μακεδονία-Θράκη και Ήπειρο με διάφορες ιδιότητες (π.χ. υπαλλήλων προξενείου, δασκάλων ή στελεχών επιχειρήσεων). Το έργο των στελεχών αυτών ήταν διττό: *πρώτον* η οργάνωση, η συλλογή πληροφοριών για ενημέρωση του Στρατού και *δεύτερον* η υποδοχή και η υποστήριξη των σωμάτων. Το παραπάνω έργο αναλαμβάνει η συσταθείσα «Επιτελική Υπηρεσία Στρατού».

Μέχρι την επανάσταση των Νεότουρκων (Ιούλιος 1908) 80 στελέχη του Στρατού έδρασαν στη Μακεδονία και Θράκη ως Αρχηγοί Ανταρτικών Σωμάτων (οι απώλειές των ανήλθαν στους 16· ο αριθμός των οπλιτών που έδρασαν δεν είναι γνω-

στός είναι γνωστές όμως οι απώλειές των που ανέρχονται στους 315 οπλίτες). Με τη λήξη του Μακεδονικού Αγώνα (1908), ο Ελληνικός Στρατός συγκροτεί την «Πανελλήνια Οργάνωση» που είχε ως αποστολή την ηθική ενίσχυση, την αναπτέρωση του πληθυσμού από πλευράς εθνικού φρονήματος, την ανύψωση της οικονομικής και πολιτιστικής κατάστασης και τέλος τον εξοπλισμό του υπόδουλου πληθυσμού.

5. Διαπιστώσεις-συμπεράσματα

α. Η απόφαση συμμετοχής στα πρώτα σώματα που εισήλθαν στη Μακεδονία εμπείρων οπλαρχηγών και απλών ανταρτών από τους βετεράνους του Κρητικού αγώνα ήταν απόλυτα σωστή.

β. Η χρησιμοποίηση νεαρών Αξ/κών και Υπαξ/κών ως αρχηγών σωμάτων ήταν απόλυτα επιτυχής λόγω πάθους, φιλοπατρίας, θάρρους, ανδρείας, υπερβάλλοντος ζήλου και του παράτολμου του νεαρού της ηλικίας.

γ. Ο ηρωικός θάνατος του Παύλου Μελά έδωσε στον αγώνα το σύμβολο, το είδωλο, τον ήρωά του. Η θυσία του δημιούργησε μιμητές, γέννησε νέους ήρωες για τη συνέχιση του Αγώνα.

δ. Η επιτυχία του Μακεδονικού Αγώνα ωφείλετο κατά μεγάλο μέρος στη συμμετοχή των εν ενεργεία στρατιωτικών.

ε. Ο αριθμός των στρατιωτικών δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «μαζικός», αλλά τόσο η δράση του στην προκειμένη φάση όσο και η μετέπειτα δράση τους ήταν «ποιοτική».

στ. Τα στελέχη συνέχισαν τη δράση τους μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων και συνετέλεσαν:

(1) Στη διάσωση διατήρηση του φρονήματος.

(2) Στην οργάνωση του Ελληνισμού.

(3) Στην εκπαίδευση (των στελεχών) και στην υποβοήθηση των ενεργειών του Ελληνικού Στρατού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

ζ. Τα στελέχη που συμμετείχαν στον Μακεδονικό Αγώνα έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους διότι:

(1) Γνώριζαν το πεδίο δράσης.

(2) Είχαν αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με τον γηγενή πληθυσμό.

(3) Γνώριζαν τις δυνατότητες των τουρκικών και βουλγαρικών Ενόπλων Δυνάμεων.

Εδώ θα μου επιτρέψετε να ανοίξω μια παρένθεση υπογραμμίζοντας τον ρόλο τον οποίο έπαιξε στις εξελίξεις αυτές (Μακεδονικό Αγώνα-Βαλκανικούς πολέμους), ο χαρακτηριζόμενος ως ατυχής πόλεμος του 1897. Ο πόλεμος του 1897 αποτελεί για τη χώρα μας την πρώτη σε μεγάλη κλίμακα πολεμική εμπλοκή της αφότου απέκτησε την ανεξαρτησία της. Από την εποχή της επανάστασης του 1821 είχαν γίνει αρκετές αναδιοργανώσεις του Ελληνικού Στρατού, με αρκετή βέβαια βελτίωση, αλλά μέχρι το 1897 δεν απέδωσαν τίποτε το σπουδαίο. Στην ουσία δεν υπήρχε Επιτελείο να μελετήσει την οργάνωση και εκπαίδευση του στρατού στην ειρήνη, τον εφοδιασμό του, τη βελτίωση των μέσων τη σύνταξη σχεδίων (Επιστρατεύσεως-Επιχειρήσεων) καθώς και τη συγκρότηση των Μονάδων. Οι Μονάδες ησυχολούντο

περισσότερο με τη Δημόσια Ασφάλεια. Η επιμελητεία (Διοικητική Μέριμνα) ήταν άγνωστη. Επιπλέον η δύναμη ήταν μικρή, γιατί επί πολλά έτη οι περισσότεροι από τον μισό μάχιμο πληθυσμό της χώρας ήταν απαλλαγμένοι της Στρατιωτικής Υπηρεσίας. Τελικώς η Ελλάδα εισήλθε στον πόλεμο του 1897 τελείως απροετοίμαστη, με ένα στρατό ανοργάνωτο, ολιγάριθμο και ουσιαστικά ανίκανο για εκστρατεία. Όμως αποφεύχθηκε το χειρότερο και οι ζημιές περιορίστηκαν στην απώλεια ολίγων τετραγωνικών χιλιομέτρων εδάφους στη Θεσσαλία και σε μια μέτρια πολεμική αποζημίωση που υποχρεώθηκε να πληρώσει η χώρα. Από αυτήν όμως τη σκληρή δοκιμασία προέκυψαν και θετικά στοιχεία, αφού αντλήθηκαν τα ορθά διδάγματα που έμελλε να οδηγήσουν στην εθνική αφύπνιση, την αναδιοργάνωση και εξοπλισμό του στρατού, τη σοβαρή πολεμική προπαρασκευή, τη βελτίωση της διοικήσεως, τη σύναψη συμμαχιών με αποτέλεσμα να αποπλύνουμε τη ντροπή της ήττας του 1897, με την επιτυχή διεξαγωγή του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908, την αυτονομία της Κρήτης και τη μεγάλη εξόρμηση του 1912-1913 με την οποία απελευθερώθηκαν η Μακεδονία, η Ήπειρος και τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου. Έτσι διπλασιάστηκε η εδαφική μας έκταση. Αυτός ο ατυχής αλλά τόσο σημαντικός σε συμπεράσματα πόλεμος δεν διδάσκεται πουθενά. Ήταν ίσως η πρώτη φορά που ο Ελληνισμός εκμεταλλεύτηκε ένα ατυχές γεγονός. Και να έχουμε υπόψη μας ότι το *μάθημα* γράφεται με *ήττα*.

Eleftherios Mavroudis

MACEDONIA AND THE UNDECLARED WAR OF THE GREEK ARMY
1904-1908

Macedonian Fight (1904-1908), so much as an idea as well as an execution was a strange defensive but unorthodox war without a defined front line and troops in the battlefield. The front of this war was all the occupied, at the time, by Turks Macedonia and main opponents were the Bulgarians in one hand, that were carrying out an intense effort for the predominance in Macedonia and the role of the Greeks in the other, that was fighting a titanic holy fight in order to rescue and to maintain his national substance and to hold on to its ancestors lands.

All means of unconventional war were used –legitimate and illegitimate– without the objective of conquest of lands. The participation in armed bodies of volunteer active Officers, men of clergy and distinguished personalities, made this fight the concern of the whole nation. This fight was characterized «Rescue Fight», because at this time (around 1903-1908) it was not possible to be carried out martial enterprises in Macedonia for its liberation by the Greek Army, firstly because the international public opinion did not thought highly of the nation and secondly because not suitable preparation had been made. Therefore the population of Macedonia and Thrace, his schools, his churches and the national conscience had to «be rescued» from turning Bulgarian, the ferocity and the territorial extension of Bulgaria and when the time would be right to occupy the territories that Greece had the most historical titles but also compact and numerous Greek population.

Σπυρίδων Σφέτας

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΙΛΙΝΤΕΝ, Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΞΕΓΕΡΣΗΣ ΤΟΥ ΙΛΙΝΤΕΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΝΟΠΛΗΣ ΦΑΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) κυριαρχούσαν τρία βασικά ζητήματα. Η τύχη του Ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας, η άρση του βουλγαρικού σχίσματος και η οροθέτηση των σφαιρών επιρροής της Ελλάδας και της Βουλγαρίας στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο. Και τα τρία ζητήματα ήταν στενά συνδεδεμένα. Η Ελλάδα είχε κατανοήσει ότι η ημιαυτόνομη Ανατολική Ρωμυλία ήταν μακροπρόθεσμα μια χαμένη υπόθεση, αλλά αποφάσισε να στηρίξει τον εκεί Ελληνισμό (60.000) ως αντίρροπη δύναμη στις βουλγαρικές διεκδικήσεις επί της Μακεδονίας. Η ελληνική θέση για τη Μακεδονία ήταν σαφής: η Ελλάδα διεκδικούσε την ιστορική Μακεδονία (το σημερινό ελληνικό τμήμα της Μακεδονίας και τη γραμμή Αχρίδας-Μοναστηρίου-Στρώμνιτσας-Μελενίκου) και πάντοτε ανέμενε από τη Βουλγαρία την εκδήλωση ενδιαφέροντος για τον καθορισμό της διαχωριστικής γραμμής. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν πρόθυμο να προβεί σε άρση του βουλγαρικού σχίσματος, υπό τον όρο ότι ο Βούλγαρος Έξαρχος θα εγκατέλειπε την Κωνσταντινούπολη, θα εγκαθίστατο στη Σόφια και η δικαιοδοσία του θα περιοριζόταν στη Βουλγαρική Ηγεμονία και την Ανατολική Ρωμυλία. Η Μακεδονία με την ευρύτερη σημασία του όρου θα παρέμενε στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου το οποίο δεν είχε αντίρρηση να τοποθετήσει Βούλγαρους επισκόπους σε επαρχίες που πλειοψηφούσε το σλαβικό στοιχείο, επιτρέποντας την τέλεση της θείας λειτουργίας στην εκκλησιαστική σλαβονική. Αυτό σήμαινε ότι ο Βούλγαρος Έξαρχος δεν θα μπορούσε να διεκδικεί τη χορήγηση σουλτανικών βερατιών για εξαρχικούς επισκόπους στη Μακεδονία. Αλλά το Πατριαρχείο κινούνταν στο πλαίσιο της οικουμενικής του πολιτικής, ενώ η Εξαρχία ήταν πολιτικός θεσμός με ένα σαφή βουλγαρικό εθνοκεντρικό χαρακτήρα, σε πλήρη αρμονία με τις απώτερες βουλγαρικές βλέψεις στη Μακεδονία. Για τον λόγο αυτό ο Έξαρχος Josef I απέρριψε τις προτάσεις του Ιωακείμ του Γ΄ κατά την πρώτη του θητεία (1878-1884) για τις προϋποθέσεις της άρσεως του βουλγαρικού σχίσματος. Ο Έξαρχος παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς σύνοδο, και προσπαθούσε πάντα να

εξασφαλίσει επισκοπικές θέσεις στη Μακεδονία. Η επίσημη Βουλγαρία την περίοδο της διακυβέρνησης του ηγεμόνα Aleksander Battenberg (1879-1886) άφηνε αόριστα να εννοηθεί ότι δεν απέρριπτε προκαταβολικά την ιδέα της κατανομής της Μακεδονίας σε σφαίρες ελληνικής και βουλγαρικής επιρροής, αλλά επικαλούνταν πάντα την «εθνολογική γραμμή», χωρίς όμως να τη συγκεκριμενοποιεί. Εκτός των παραλίων, η Βουλγαρία φαινόταν γενικά απρόθυμη να αναγνωρίσει ελληνικές διεκδικήσεις στη μακεδονική ενδοχώρα. Η προαξιοποιητική προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρική Ηγεμονία (Σεπτέμβριος 1885) και η εφαρμοσθείσα πολιτική του εκβουλγαρισμού των Ελλήνων ψύχραναν περισσότερο τις σχέσεις Αθήνας-Σόφιας. Η πολιτική της διατήρησης καλών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία που εγκαινίασε ο Βούλγαρος Πρωθυπουργός Stefan Stambulov (1887-1894) αποσκοπούσε στη βουλγαρική διείδυση στη Μακεδονία μέσω της έκδοσης σουλτανικών βερατιών για Βούλγαρους επισκόπους και της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Σόφιας-Κιούστεντιλ-Σκοπίων. Ο Stambulov αντιτάχθηκε στα ρωσικά σχέδια μετατροπής της Βουλγαρίας σε ρωσικό προτεκτοράτο και έτσι δεν αποκαταστάθηκαν οι ρωσο-βουλγαρικές διπλωματικές σχέσεις που διακόπηκαν στις 6 Νοεμβρίου 1886, μετά την αποπομπή του Battenberg (Αύγουστος 1886) και την απόρριψη από τους Βούλγαρους του υποψηφίου της Ρωσίας ως ηγεμόνα της Βουλγαρίας, του γεωργιανού πρίγκιπα Nikolaj Migrieli. Η Βουλγαρία θα αποβεί το πεδίο του ανταγωνισμού Αυστρο-Ουγγαρίας-Ρωσίας. Λόγω ρωσικού βέτου η Υψηλή Πύλη δεν αναγνώρισε τον Ferdinand του Σαξωνικού Κοβούργου ως ηγεμόνα της Βουλγαρίας, τον οποίο είχε εκλέξει η Μεγάλη Βουλγαρική Εθνοσυνέλευση (6.7.1887). Οι απειλές του Stambulov ότι θα εκδιώξει τους Έλληνες Μητροπολίτες από τη Βουλγαρία και δεν θα καταβάλει στην Υψηλή Πύλη τον φόρο της Ανατολικής Ρωμυλίας, η κρίση στις σχέσεις Οικουμενικού Πατριαρχείου και Υψηλής Πύλης λόγω του γνωστού προνομιακού ζητήματος, η δυσαρέσκεια του Αβδούλ Χαμίτ από τις ταραχές στην Κρήτη (1889) και σε τελική ανάλυση η υποστήριξη της Βιέννης συνετέλεσαν ώστε το 1890 οι Βούλγαροι να αποκτήσουν εξαρχικούς επισκόπους στα Σκόπια και την Αχρίδα. Το πλήγμα που υπέστη το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ισχυρό, διότι de-jure η Υψηλή Πύλη αναγνώριζε τη δικαιοδοσία της βουλγαρικής Εξαρχίας στη Μακεδονία. Το 1894 οι Βούλγαροι απέκτησαν επίσης εξαρχικούς επισκόπους στα Βελεσσά και το Νευροκόπι. Ο Stambulov προωθούσε κυρίως το εκπαιδευτικό-εκκλησιαστικό βουλγαρικό έργο στη Μακεδονία, εκτιμώντας ότι έπρεπε πρώτα να διαμορφωθεί βουλγαρική εθνική συνείδηση, και απέρριπτε κάθε πρόωγη επαναστατική ενέργεια που θα επιδείωνε τις σχέσεις της Βουλγαρίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι επιτυχίες στο εκκλησιαστικό είχαν ενισχύσει την πεποίθηση των βουλγαρικών πολιτικών παραγόντων ότι το Μακεδονικό ήταν βουλγαρικό ζήτημα και μια χαμένη υπόθεση για τους Έλληνες και τους Σέρβους. Έτσι, οι βουλγαρικές κυβερνήσεις απέρριπταν κάθε συζήτηση για κατανομή της Μακεδονίας σε σφαίρες επιρροής και επιδίωκαν μονάχα τη λύση της αυτονομίας ως μέσου προσάρτησης στη Βουλγαρία, κατά το παράδειγμα της Ανατολικής Ρωμυλίας. Αλλά στη βουλγαρική πολιτική σκηνή δεν ήταν αμελητέα η επιρροή των Βουλγαρομακεδονικών κύκλων. Ένα σημαντικό τμήμα των αξιωματικών του βουλγαρικού στρατού προ-

ερχόταν από τη Μακεδονία και αποτελούσε μια ισχυρή ομάδα πίεσης στη χάραξη της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής. Οι βουλγαρομακεδονικοί κύκλοι στήριζαν τις ελπίδες τους για μια επαναστατική λύση του Μακεδονικού κυρίως στη Ρωσία. Η ρωσική διπλωματία καλλιεργούσε τέτοιες πεποιθήσεις κυρίως για την ανατροπή του Stambulov και τη μείωση της αυστριακής επιρροής στη Βουλγαρία, πράγμα που πέτυχε. Το 1894 έπεσε η κυβέρνηση Stambulov και ο ίδιος ο Stambulov δολοφονήθηκε το 1895 από Βουλγαρομακεδόνες. Ο νέος πρωθυπουργός Konstantin Stojlov (1894-1899) αποκατέστησε το 1896 τις ρωσο-βουλγαρικές διπλωματικές σχέσεις, ο Ferdinand αναγνωρίστηκε διεθνώς ως ηγεμόνας της Βουλγαρίας, ο διάδοχος του θρόνου, πρίγκηπας Boris, μεταβαπτίστηκε σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό και η Βουλγαρία περιήλθε στη σφαίρα της ρωσικής επιρροής. Ωστόσο, οι προσδοκίες της Βουλγαρίας για ρωσική υποστήριξη της αυτονομίας της Μακεδονίας δεν δικαιώθηκαν. Μετά το 1896 το κέντρο της ρωσικής πολιτικής ήταν η Άπω Ανατολή. Στη βαλκανική της πολιτική η Ρωσία ενέμενε στη διατήρηση του status-quo, πράγμα που επισημοποίησε σε συμφωνία με την Αυστρο-Ουγγαρία τον Απρίλιο του 1897. Η μακεδονική της πολιτική ήταν αυστηρά ισορροπημένη. Επιδίωξε το 1896 την άρση του βουλγαρικού σχίσματος με τους όρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου, πράγμα που απέρριψαν οι Βούλγαροι, και έλαβε σοβαρά υπόψη και τα σερβικά συμφέροντα στη Μακεδονία. Η Ρωσία, απασχολημένη με τα προβλήματα της Άπω Ανατολής και αντιμετωπίζοντας τον ιαπωνικό κίνδυνο, δεν ευνοούσε επαναστατικές ταραχές στη Μακεδονία ούτε ήταν πρόθυμη να στηρίξει στρατιωτικά τη Βουλγαρία σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου.

Ωστόσο, η εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας καθοριζόταν από τον ηγεμόνα Ferdinand και την ηγεσία του στρατεύματος στο οποίο ως ομάδα πίεσης δρούσε και το βουλγαρομακεδονικό λόμπυ. Οι ηγέτες των πολυδιασπασμένων πολιτικών κομμάτων της Βουλγαρίας ήταν στην ουσία μαριονέτες του ηγεμόνα Ferdinand, ο οποίος νωρίς έδωσε το στίγμα του λεγόμενου «προσωπικού καθεστώτος». Το «Ανώτατο Μακεδονικό Κομιτάτο» της Σόφιας ήταν υπό την άμεση κηδεμονία της βουλγαρικής αυλής και του Υπουργείου Πολέμου, έχοντας υπερχαλαγγίσει τη V.M.R.O. στη Θεσσαλονίκη. Η ευνοϊκή για την Ελλάδα τροπή του Κρητικού ζητήματος μετά τον ατυχή ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 (αυτονομία της Κρήτης με ύπατο αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο, αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων και εγκατάσταση διεθνών στρατευμάτων) λειτούργησε στη Βουλγαρία ως πρότυπο και για μια ανάλογη λύση του Μακεδονικού. Από τα τέλη του 19ου αιώνα όλο και εμφανέστερα τα βουλγαρομακεδονικά κομιτάτα τόνιζαν την ανάγκη μεταρρυθμίσεων στη Μακεδονία κατά το παράδειγμα της Κρήτης. Για να διευρύνει τη βάση της η V.M.R.O. το 1902 άλλαξε το καταστατικό της, απέβαλε το στενό της βουλγαρικό χαρακτήρα και κάλεσε σε συστράτευση όλα τα δυσαρεστημένα στοιχεία, ανεξαρτήτως εθνότητας, σε έναν επαναστατικό αγώνα με σκοπό την πολιτική αυτονομία της Μακεδονίας. Στην ουσία όμως η V.M.R.O. από το 1901, μετά τη σύλληψη των μελών της Κεντρικής Επιτροπής (Hristo Tatarčev, Hristo Matev) στις αρχές του 1901 στη Θεσσαλονίκη από τις οθωμανικές αρχές, ποδηγετούνταν από το «Ανώτατο Μακεδονικό Κομιτάτο», τους λεγόμενους βερχοβιστές (τον καθηγή Mihajlovski και

το στρατηγό Concen). Οι βερχοβιστές είχαν επιλέξει την οδό της υπόθαλψης εξεγέρσεων στη Μακεδονία, ώστε να διεθνοποιηθεί το Μακεδονικό Ζήτημα και να επέμβουν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Οι ταραχές στη Τζουμαγιά (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1902) ήταν ο προάγγελος των συμβησομένων. Παρά τις συμβουλές του Υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας, Lambsdorf, κατά την επίσκεψη του στη Σόφια τον Δεκέμβριο του 1902, να επιδείξουν οι Βούλγαροι σύνεση και υπομονή, σε συνέδριο της στη Θεσσαλονίκη τον Ιανουάριο του 1903, η V.M.R.O. αποφάσισε μια ένοπλη εξέγερση. Στο συνέδριο συμμετείχαν μονάχα 17 εκπρόσωποι και απουσίαζαν οι βασικοί παράγοντες της V.M.R.O., όπως οι Goce Delčev, Dame Gruev, Pere Tošev, Gjorce Petrov, Jane Sandanski. Οι Matev και Tatarčev, μετά την αποφυλάκιση τους το 1902, δεν είχαν το δικαίωμα παραμονής στη Μακεδονία και εγκαταστάθηκαν στη Σόφια. Η V.M.R.O., ουσιαστικά ακέφαλη στα χέρια του φιλοβερχοβιστή Ivan Garvanov, έλαβε μια μοιραία απόφαση. Σήμερα είναι τεκμηριωμένο ότι καταλυτική επίδραση στη λήψη της απόφασης είχαν οι υποσχέσεις βουλγαρικών στρατιωτικών κύκλων (κυρίως του Υπουργού Πολέμου Parfikov) ότι η Βουλγαρία θα συνδράμει στρατιωτικά τους εξεγερμένους κηρύσσοντας ακόμα και πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹. Όταν έγινε γνωστή η απόφαση, οι Goce Delčev, Gjorce Petrov και Jane Sandanski τάχτηκαν εναντίον μιας πρόωρης εξέγερσης, την οποία χαρακτήρισαν ως αυτοκαταστροφική. Η Βουλγαρία δεν ήταν προετοιμασμένη για πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και προφανώς ήθελε να εκμεταλλευτεί την επικείμενη εξέγερση για τη διεθνοποίηση του Μακεδονικού. Η ανατίναξη τον Απρίλιο του 1903 του γαλλικού ατιμόπλοιου *Quadalquivir* στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και της οθωμανικής τράπεζας από νεαρούς Βούλγαρους αναρχικούς, τους γεμιτζήδες, ήταν το προανάκρουσμα της επικείμενης εξέγερσης.

Η Ελλάδα είχε ως άξονα της πολιτικής της, πέρα από την προώθηση του εκπαιδευτικού και του εκκλησιαστικού έργου, την κατανομή του ευρύτερου μακεδονικού χώρου σε ελληνική και σλαβική ζώνη επιρροής. Η Σερβία, για την οποία το βιλαέτι του Κοσόβου (με πρωτεύουσα τα Σκόπια) δεν συμπεριλαμβανόταν στον μακεδονικό χώρο, αλλά αποτελούσε την Παλαιά Σερβία, δεν ήταν βασικά αντίθετη στη ιδέα της διανομής. Κατά τις σχετικές ελληνο-σερβικές διαπραγματεύσεις στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα η Αθήνα και το Βελιγράδι συμφωνούσαν ότι η νότια ζώνη ήταν ελληνική και η βόρεια σλαβική, αλλά υπήρχαν ορισμένες διαφωνίες σχετικά με την επιδίκαση ορισμένων πόλεων της μεσαίας ζώνης στην Ελλάδα ή τη Σερβία².

1. Βλ. T. Vlahov, *Krizata v bálgaro-turskite otnošenija 1895-1908*, Σόφια 1977, σ. 41.

2. Το 1890 ο Σέρβος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Stojan Novaković, είχε τις πρώτες συνομιλίες με τον Μαυροκορδάτο για την κατανομή της Μακεδονίας σε ελληνική και σερβική σφαίρα επιρροής: η βόρεια ζώνη επιδικάστηκε στη Σερβία, η νότια στην Ελλάδα, αλλά υπήρξε διαφωνία για τη μεσαία (και οι δύο πλευρές διεκδικούσαν τη Στρώμνιτσα, το Μοναστήρι, το Κρούσεβο και την Αχρίδα). Το 1892, μετά την επίσκεψη του Τρικούπη στο Βελιγράδι τον Ιούνιο του 1891, η κυβέρνηση Pašić έστειλε στην Αθήνα τον Βλάχο στην καταγωγή από την Ήπειρο Vladan Djordjević για νέες διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση. Ο Στέφανος Δραγούμης, Υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Τρικούπη, υπέβαλε στον Djordjević τις ακόλουθες προτάσεις: 1) στην ελληνική σφαίρα να παραμείνουν το Νευροκόπι, το Μοναστήρι, ο Περγλεπές και το Κρούσεβο, 2) οι αλβανικές περιοχές

Αντίθετα, τέτοια βάση συνεννόησης δεν υπήρχε με τη Βουλγαρία, τουλάχιστον από το 1890 και κατόπιν. Όταν τον Δεκέμβριο του 1896 ο Βούλγαρος Πρωθυπουργός, Konstantin Stojlon, πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να αναληφθεί μια συλλογική πρωτοβουλία Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας για την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στη Μακεδονία, ώστε να καταστεί «προνομιούχος» επαρχία, τον Μάρτιο του 1897, ενόψει των προετοιμασιών για πόλεμο με την Τουρκία, ο Υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Σκουζές απάντησε ότι η ελληνική κυβέρνηση είναι πρόθυμη για την έναρξη διαπραγματεύσεων, αλλά με αντικείμενο αποκλειστικά τον καθορισμό των ελληνο-βουλγαρικών σφαιρών επιρροής στη Μακεδονία, αναγνωρίζοντας ωστόσο στη Βουλγαρία το δικαίωμα διεξόδου στο Αιγαίο³. Το ζήτημα επανέφερε προς συζήτηση ο Πρωθυπουργός και Υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Ζαΐμης, τον Οκτώβριο του 1897, μετά την ήττα της Ελλάδας στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο και ενόψει των διαπραγματεύσεων για τη σύναψη συνθήκης ειρήνης. Πρότεινε στον Βούλγαρο διπλωματικό πράκτορα στην Αθήνα, Petâr Dimitron, να καθορίσουν η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Σερβία τις σφαίρες επιρροής τους στη Μακεδονία, χαρακτηρίζοντας ως ουδέτερη μια ζώνη, στην οποία θα είχαν διεκδικήσεις και οι τρεις πλευρές⁴. Η βουλγαρική κυβέρνηση του Stojlon απάντησε διπλωματικά στις 13 Νοεμβρίου ότι δέχεται βασικά να συζητήσει το θέμα, αλλά με τον όρο ότι η ελληνική κυβέρνηση να καθορίσει επακριβώς τη γεωγραφική περιοχή που διεκδικεί, όπως και την ουδέτερη ζώνη⁵. Ένα μήνα αργότερα ο Ζαΐμης άφησε να εννοηθεί ότι η ελληνική κυβέρνηση θα γνωστοποιήσει τα βόρεια όρια της ουδέτερης ζώνης, αλλά αναμένει ότι ταυτόχρονα και η Βουλγαρία θα αποσαφηνίσει τα νότια όρια της ουδέτερης ζώνης⁶. Τέτοιες υπεκφυγές αποδείκνυαν την αμοιβαία καχυποψία. Η Βουλγαρία, έχοντας εξασφαλίσει τον Οκτώβριο του 1897 τρία νέα σουλτανικά βεράτια για εξαρχικούς επισκόπους στη Δίβρα, το Μοναστήρι και τη Στρώμνιτσα, ως αποτέλεσμα της ουδέτερης στάσης που τήρησε στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο, σε καμιά περίπτωση δεν δεχόταν τη λύση της διανομής και απλά ήθελε να βολιδο-

μέχρι τη Στρούγκα και τη Δίβρα στη σερβική σφαίρα. Η σερβική κυβέρνηση απέρριψε τις προτάσεις. Το 1899 διεξήχθησαν στην Αθήνα και οι τελευταίες (ατελέσφορες) ελληνοσερβικές συνομιλίες μεταξύ του Υπουργού Εξωτερικών Ρωμανού στην κυβέρνηση Θεοτόκη και του Σέρβου εκπροσώπου Milicević. Η σερβική πλευρά πρότεινε την κατάργηση των σερβικών προξενείων με αντάλλαγμα την εξασφάλιση επισκοπικών θέσεων: Κατάργηση του προξενείου του Μοναστηρίου με αντάλλαγμα τον διορισμό Σέρβου επισκόπου στα Βελεσσά, κατάργηση του προξενείου Σερρών με αντάλλαγμα τον διορισμό του Φιρμιλιανού στα Σκόπια και κατάργηση του προξενείου Θεσσαλονίκης με αντάλλαγμα την κατοχύρωση των επισκοπικών θέσεων στα Σκόπια και τα Βελεσσά. Η Ελλάδα ζήτησε πρώτα την κατάργηση των προξενείων και μετά τον διορισμό των επισκόπων.

3. *Centralen Državen Istoricheski Arhiv (CDIA), Fond 176, Opis 1, Arhivna Edinica 1008*, Dimitron προς Stojlon, Έμπιστευτικό, Αθήνα, 22.3.1897.

4. *CDIA, Fond 176, Opis 1, Arhivna Edinica 1008*, Dimitron προς Stojlon, Έμπιστευτικό, Αθήνα, 15.10.1897.

5. *CDIA, Fond 322, Opis 1, Arhivna Edinica 4*, Stojlon προς Dimitron, Έμπιστευτικό, Σόφια, 13.11.1897.

6. *CDIA, Fond 176, Opis 1, Arhivna Edinica 1008*, Dimitron προς Stojlon, Έμπιστευτικό, Αθήνα, 13.12.1897.

σκοπήσει τη στάση της Ελλάδας. Η απόρριψη επίσης και των ρωσικών προτάσεων το 1896 για την άρση του βουλγαρικού σχίσματος⁷, όπως και η συνεχής εκδίωξη του Ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας με την υπαρπαγή των σχολείων του και των εκκλησιών του και τον εξαναγκασμό του να προσχωρήσει στην Εξαρχία είχαν οξύνει περισσότερο τις διμερείς σχέσεις.

Στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική εξωτερική πολιτική σε σχέση με τη Βουλγαρία ήταν πλέον σαφής: καμιά περαιτέρω προσπάθεια συνεννόησης, καμιά πρωτοβουλία για άρση του σχίσματος, διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης στη Μακεδονία και καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Προς την ίδια πολιτική προσανατολίστηκε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι φόβοι της κυβέρνησης Θεοτόκη ότι η επανεκλογή του Ιωακείμ του Γ΄ στον πατριαρχικό θρόνο θα ήταν επιζήμια για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα λόγω των φιλορωσικών του αισθημάτων δεν δικαιώθηκαν. Επανεκλεγείς στον Οικουμενικό Θρόνο τον Μάιο του 1901 ο Ιωακείμ ο Γ΄, λόγω των νέων πολιτικών συγκυριών, εφάρμοσε μια μετριοπαθή εθνική πολιτική, συνάδουσα πλήρως με τα ελληνικά συμφέροντα.

Η Αθήνα παρακολουθούσε τις κινήσεις των Βουλγαρομακεδονικών κοιμιτάτων και δεν απέκλειε βουλγαρική εξέγερση στη Μακεδονία. Μιλώντας στις 19 Μαΐου 1902 με τον πρέσβη της Αυστρο-Ουγγαρίας στην Αθήνα, Burian, ο πρωθυπουργός Ζαΐμης αναφέρθηκε στην προπαγάνδα της V.M.R.O. για μια υπερεθνική εξέγερση όλων των Χριστιανών της Μακεδονίας ώστε να αυτονομηθεί η Μακεδονία. Η προπαγάνδα αυτή, συνέχισε ο Ζαΐμης, παρέσυρε και μερικούς Έλληνες, που άρχισαν να πιστεύουν ότι ήρθε η στιγμή μιας κοινής ενέργειας με τους Σλάβους για την απελευθέρωση, αλλά η ελληνική κυβέρνηση μέσω των προξενείων της τους προειδοποίησε για τις οδυνηρές συνέπειες, διότι «αυτοί θα βγάλουν τα κάστανα από τη φωτιά αντί για τους Βούλγαρους»⁸. Ιδιαίτερα επισήμανε ο Ζαΐμης ότι η Θεσσαλία είχε καταστεί κέντρο λαθρεμπορίου όπλων από Βουλγάρους που εγκαθίσταντο εκεί δήθεν ως εργάτες, αλλά ο πραγματικός τους σκοπός ήταν η αγορά όπλων, που είχαν εγκαταλειφθεί από τον ελληνικό στρατό μετά την ήττα του 1897. Οι ελληνικές αρχές, όταν τους συνελάμβαναν, τους αφόπλιζαν και τους απέλαυναν, κατέληξε ο Ζαΐμης⁹.

7. Οι προτάσεις του Ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Nelidon ήταν οι ακόλουθες: ο Έξαρχος να εγκατασταθεί στη Σόφια και η δικαιοδοσία του να περιοριστεί στην Ηγεμονία, να συμμετέχει στις εργασίες της Πατριαρχικής Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως, ο Πατριάρχης να διορίζει Βούλγαρους μητροπολίτες στη Μακεδονία από τους υποψηφίους που θα πρότεινε ο Έξαρχος, αλλά μονάχα στις επαρχίες όπου οι Βούλγαροι αποτελούσαν την πλειοψηφία. Στις επαρχίες όπου οι Βούλγαροι ήταν μειοψηφία, θα υπήρχε Βούλγαρος Επίσκοπος. Ο Nelidon ισχυριζόταν ότι η ελληνική κυβέρνηση, το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ρωσική Σύνοδος δέχονταν αυτούς τους όρους. Βλ. P. Popov, *Balkanskata Politika na Bălgarija 1894-1898*, Σόφια 1984, σ. 82. Η Ρωσία ενδιαφερόταν περισσότερο για την ενότητα της ορθοδοξίας, ώστε να μην επωφελείται η ουνιτική και η προτεσταντική προπαγάνδα από τη διάσπαση της. Η Ελλάδα δεν ήταν αρνητική στη ρωσική πρωτοβουλία, διότι περιείχε τη βασιική γραμμή της ορθόθετης του ελληνισμού από τον σλαβισμό.

8. Βλ. τη συλλογή εγγράφων *Osvoboditelna Borba na Bălgarije v Makedonija i Odrisko 1902/1904. Diplomatičeski Dokumenti*, έπιμ. έκδοσης N. Todorov, Σόφια 1978, σ. 35.

9. Βλ. ό.π., σ. 36.

Το λαθρεμπόριο όπλων από την Ελλάδα ήταν συχνό φαινόμενο, καθώς τα θεσσαλο-μακεδονικά σύνορα δεν μπορούσαν να φυλαχτούν αποτελεσματικά. Αλλά και στην ίδια την Αθήνα υπήρχε μια μικρή ομάδα Βουλγάρων (μεταξύ των άλλων συγκαταλέγονταν οι Lambro Rali, Naum Ruka, Dimitâr Uzunov, Hristo Jambruki, Lazar Kiselinčev) με κύρια αποστολή την εξασφάλιση οπλισμού. Οι Βουλγαρομακεδόνες αυτοί αλληλογραφούσαν με τον Goce Delčev και είχαν επαφές με τον Κεντρικό Μακεδονικό Σύλλογο, δηλαδή τους Έλληνες από τη Μακεδονία που ζούσαν στην Αθήνα. Παρουσιάζοντας τον αγώνα τους ως μια χριστιανική υπερεθνική υπόθεση είχαν τη βοήθεια του Συλλόγου στην αγορά οπλισμού. Είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι στα τέλη Νοεμβρίου 1902 την Αθήνα επισκέφθηκε ο συνταγματάρχης Jankon, μέλος του Ανώτατου Μακεδονικού Κομιτάτου της Σόφιας, και συναντήθηκε με τους αδελφούς Γερογιάννη από τον Κεντρικό Μακεδονικό Σύλλογο. Συζήτησαν κυρίως τη δυνατότητα μιας εξέγερσης στη Μακεδονία. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Lazar Kiselinčev (28.11.1902) από την Αθήνα προς τον Delčev για τις επαφές του Jankon.

...Ο Jankon εδώ έκανε πολύ καλή εντύπωση στους Ελληνομακεδόνες. Ιδιαίτερα ο Γερογιάννης (ο αντισυνταγματάρχης του ελληνικού στρατού), ο αδελφός του (ο γιατρός) και μερικοί ακόμα άλλοι συζήτησαν με τον Jankon σχετικά με την οργάνωση και το ξέσπασμα μιας παλλαϊκής εξέγερσης. Ο Γερογιάννης κατέληξε στο εξής συμπέρασμα: να αναβληθεί η εξέγερση για 3-4 χρόνια, για να επέλθει συμφωνία μεταξύ των ηγετών του μακεδονικού κινήματος και των διαβιούντων στην Αθήνα Μακεδόνων, για να μπορέσουν οι τελευταίοι να κατανοήσουν καλύτερα τον σκοπό των μακεδονικών κομιτάτων. Κατά τη γνώμη μου πρέπει να επέλθει μια συμφωνία με τους εδώ Μακεδόνες. Γνωρίζετε ήδη πόσα τουφέκια και σφαίρες έδωσε ο θεός. Θα είναι πολύ δύσκολο να τα αγοράσει ένας μη Έλληνας. Για τον λόγο αυτό ελπίζω σ' αυτή τη συνεννόηση. Και να μη μας βοηθήσουν με κάτι, δεν θα μας εμποδίσουν...¹⁰

Ο Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος δεν είχε ακόμα σαφή γνώση των επιδιώξεων των βουλγαρομακεδονικών κομιτάτων και για τον λόγο αυτό ζήτησε πίστωση χρόνου, πριν καταλήξει σε μια ενδεχόμενη συμφωνία συνεργασίας με προοπτική την εξέγερση. Η βουλγαρική προπαγάνδα για έναν κοινό αγώνα των Χριστιανών κατά των Τούρκων στη Μακεδονία φαίνεται ότι δεν είχε μείνει ατελέσφορη. Κύκλοι στην Αθήνα εξόπλιζαν τα βουλγαρομακεδονικά κομιτάτα. Οι ελληνικές αστυνομικές αρχές γνώριζαν για τη δράση των Βουλγάρων της Αθήνας και τους φυλάκιζαν προσωρινά, για να τους απελευθερώσουν αργότερα, από φόβο μήπως στη Βουλγαρία εκδηλωθεί ανθελληνικό κίνημα.

Τα γεγονότα του 1903 άλλαξαν άρδην το σκηνικό και δεν άφηναν πλέον καμιά αμφιβολία για τις επιδιώξεις των Βουλγάρων. Η είδηση για την εξέγερση του Ίλιντεν, επίκεντρο της οποίας ήταν το βιλαέτι του Μοναστηρίου και τα θύματα Έλληνες και Βλάχοι, ούτε εξέπληξε την ελληνική κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη ούτε

10. Βλ. τη συλλογή εγγράφων της Γενικής Διεύθυνσης Αρχείων, *Arhivite Govorjat* (25). *Iz Arhiva na Goce Delčev*, επιμ. έκδοσης Iva Burilkova-Coco Biljarski, Σόφια 2003, σ. 194.

προκάλεσε πανικό στην Αθήνα. Η ελληνική κυβέρνηση απέστειλε τηλεγραφικές εγκυκλίους στα ελληνικά προξενεία της Μακεδονίας με τις οποίες προέτρεψε το ελληνικό στοιχείο να παραμείνει ήσυχο και να έχει την πεποίθηση ότι η τουρκική κυβέρνηση θα καταπνίξει το κίνημα¹¹. Στον ελληνικό τύπο η εξέγερση παρουσιάστηκε ως κίνημα ληστανταρτών, αλλά και ως κίνημα Βουλγάρων πατριωτών που αποσκοπούσε στην πραγμάτωση του ονείρου της Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου¹², ενώ η ανακατάληψη του Κρουσόβου από τον τουρκικό στρατό εκτιμήθηκε ως η απαρχή της καταστολής της εξέγερσης¹³. Τα όρια μεταξύ ληστή και εθνικού ήρωα δεν ήταν σαφώς διαγεγραμμένα. Ιδιαίτερη ευαισθησία επέδειξαν οι Μακεδόνες φοιτητές που σπούδαζαν στην Αθήνα και ο Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος. Πάνω από 150 φοιτητές προθυμοποιήθηκαν να μεταβούν στη Μακεδονία για να πολεμήσουν κατά των Βουλγάρων και για τον λόγο αυτό ζήτησαν την άδεια της τουρκικής πρεσβείας. Επίσης ο Γερογιάννης ως Πρόεδρος του Κεντρικού Μακεδονικού Συλλόγου υπέβαλε στην τουρκική πρεσβεία υπόμνημα, ζητώντας από την Υψηλή Πύλη να δοθούν όπλα στους Έλληνες της Μακεδονίας για να πολεμήσουν κατά των Βουλγάρων¹⁴. Αν και τα διαβήματα αυτά επαναλήφθηκαν, για ευνόητους λόγους οι τουρκικές αρχές απάντησαν αρνητικά, πιστεύοντας ότι έχουν τον έλεγχο της κατάστασης. Ο Γερογιάννης ζήτησε επίσης την άδεια της κυβέρνησης για τη διοργάνωση ενός συλλαλητηρίου στην Αθήνα, αλλά ο Ράλλης πρότεινε να αναβληθεί επί του παρόντος η διοργάνωσή του διότι δεν θα είχε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα, εφόσον η κυβέρνηση είχε λάβει όλα τα μέτρα για την ασφάλεια των Ελλήνων της Μακεδονίας¹⁵. Η Ελλάδα ζήτησε τόσο από την Υψηλή Πύλη όσο και από τις Μεγάλες Δυνάμεις την προστασία του ελληνισμού¹⁶, ενώ η ελληνική αστυνομία διατάχθηκε από τον Ράλλη να παρακολουθεί αυστηρά τις κινήσεις των Βουλγάρων στην Αθήνα και τη Θεσσαλία. Για προληπτικούς λόγους μερικοί Βούλγαροι φυλακίστηκαν προσωρινά¹⁷. Κατά τη ανάκριση αποδείχτηκε ότι ήταν μέλη βουλγαρομακεδονικών κομιτάτων που απέστειλαν πολεμοφόδια και περιστροφή στη Μακεδονία και μάλιστα ο Uzunov είχε φιλοξενήσει τον Cekalagon κατά την παραμονή του στην Αθήνα¹⁸.

Σχολιάζοντας το πνεύμα της αυτοθυσίας των Μακεδόνων φοιτητών και την υπόθεση του συλλαλητηρίου η εφημερίδα *Άστυ*, αφού έκρινε ως ανώφελη τόσο την έξοδο 150 ανταρτών όσο και την εκφώνηση πατριωτικών λόγων στην Αθήνα, αναζήτησε τα αίτια της δύσκολης θέσης της Ελλάδας στην έλλειψη μιας συστηματικής πολιτικής στο Μακεδονικό, αλλά και στην άγνοια του ευρύτερου κοινού για τις συνθήκες που επικρατούν στη Μακεδονία.

11. Βλ. *Τὸ Ἄστυ*, 26.7.1903.

12. Βλ. *ό.π.*, 24.7.1903.

13. Βλ. *ό.π.*, 26.7.1903.

14. Βλ. *ό.π.*, 28.7.1903.

15. Βλ. *ό.π.*, 29.7.1903.

16. Βλ. *ό.π.*, 1.8.1903.

17. Βλ. *ό.π.*, 27.7.1903.

18. Βλ. *ό.π.*, 27.8.1903.

Ἡ αἴτησις τῶν φοιτητῶν, Μακεδόνων καὶ μὴ, ὅπως μεταβῶσιν εἰς Μακεδονία καὶ πολεμήσωσιν μετὰ τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐπαναστατῶν, καὶ ἢ διοργανώσιν ὑπὸ τοῦ ἐνταῦθα Μακεδονικοῦ Συλλόγου συλλαλητηρίου, ὅπως διαμαρτυρηθῆ κατὰ τοῦ κινήματος τῶν Βουλγάρων ἐν Μακεδονία, ἂν καὶ εἶναι διαβήματα πατριωτικά, δηλωτικά τοῦ ὅτι τὸ ὑπὲρ τῶν ἐν Μακεδονία κινδυνευόντων ἀδελφῶν αἴσθημα συγκινεῖ πάντα τὸν Ἑλληνισμόν, δὲν φρονοῦμεν ὅτι θὰ ἀπολήξουν εἰς πρακτικόν τι ἀποτέλεσμα ὑπὲρ τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. ...Τὸ κίνημα τῶν Βουλγάρων, ὡς εἶνε διωργανωμένον καὶ ἐξηπλωμένον σήμερον, χάρις εἰς ἀνωτέρους ἀξιωματικούς τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἐθελοθυσίαν Βουλγάρων πατριωτῶν -ἃς μὴ ὑποβιάσωμεν τὸν ἠρωϊσμόν τῶν ριψοκινδύνων αὐτῶν Βουλγάρων- διὰ νὰ κατασταλῆ καὶ μηδενισθῆ ἀπαιτοῦνται ἔκτακτα στρατιωτικὰ μέτρα, μὲ ἄλλους λόγους χρειάζεται μεγάλη δύναμις πειθαρχοῦντος τακτικοῦ στρατοῦ διὰ νὰ ἐντόπιση τουλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸν κίνδυνον.

Πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ κατοικοκλεφτῶν ἢ κλεφτοπολέμων, ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς ἐπιθέσεως σώματος ἀνταρτῶν, διευθυνομένων καὶ ἐνεργούντων καθ' ὅλους τοὺς κανόνας τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου. Οἱ ἐπαναστάται δὲν εἶνε βέβαια σταυραετοὶ τοῦ ἐπαίσχυντου πολέμου μας, ὡς μόνον προσὸν ἔχοντες τὸ στρίψιμο μὲ τὴν πρώτην ντουφεκιά.

Οἱ Βούλγαροι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶνε ἄνδρες ἠσκημένοι εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ ὄπλου, τὰς κακουχίας καὶ τὰς στερήσεις τοῦ πολέμου, ἀποφασισμένοι ἢ νὰ ἀνάψουν πυρκαϊάν, καθ' ὅλην τὴν Μακεδονίαν, ἢ νὰ σκεπάσουν μὲ τὰ πτώματά των τὰ πεδία τῆς Μακεδονίας...

Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες ἃς παύσωμεν νὰ σκιαμαχῶμεν καὶ νὰ μεγαλαυχῶμεν, ἃς ἀφήσωμεν δὲ τὴν Τουρκίαν καὶ τὴν Εὐρώπην νὰ προστατεύσουν τὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Μακεδονία, διότι οἰονδήποτε ταραχῶδες ἐκ μέρους ἡμῶν κίνημα θὰ προκαλέσῃ τὴν χλεύην καὶ τὸ ὄνειδος καὶ αὐτῶν τῶν ὀλίγων φίλων μας¹⁹.

Οἱ πάσχοντες ἀπὸ ἀδιόρθωτον σωβινισμόν ἐνοχλοῦν καθ' ἑκάστην τὴν Κυβέρνησιν, ἐπιμένοντες καὶ καλὰ νὰ κατακεραυνώσουν τοὺς Βουλγάρους ἀπὸ τῆς πλατείας τοῦ Ἄρεως, ἐκσφενδονίζοντες εἰς τὴν Γουμένισαν καὶ τὸ Κρούσοβον ἀντὶ βομβῶν καὶ σφαιρῶν λόγους, λόγους, λόγους. Ἄλλ' εἶναι καιρὸς πλέον νὰ παύσουν αἱ ἀναίμακτοι καὶ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς αὐταὶ ἐπιδείξεις καὶ νὰ ἀφήσουν τὴν Κυβέρνησιν νὰ πράξῃ τὸ καθήκον της. Τί φρονοῦν οἱ διάφοροι φιλοπόλεμοι καὶ σταυραετάρχαι, ὅτι αἱ Δυνάμεις θὰ δώσουν περισσοτέραν σπουδαιότητα εἰς καπεταναίους καὶ τοὺς πιστικούς των, ὅσοι κατορθώσουν νὰ βγοῦν εἰς τὴν Μακεδονίαν διὰ νὰ μᾶς γελωτοποιήσουν, ἢ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, ἥτις ἐξ ὀνόματος ὄλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δούλου καὶ ἐλευθέρου, διεμαρτυρήθη καὶ εἰς τοὺς ἐδῶ πρεσβευτὰς καὶ εἰς τοὺς ἐν Εὐρώπῃ ἀντιπροσώπους τῆς ἢ Ἑλλάδα διὰ τὰς κακουργίας τῶν Βουλγάρων; Ὑποθέτουν ὅτι θὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν των τοὺς πενήντα ἢ ἑκατὸν ἀντάρτας διὰ νὰ ἐνθυμηθοῦν ὅτι ὑπάρχει καὶ ἐν Ἑθνος τὸ ὅποιον εὐλόγως ἀξιοὶ νὰ μὴ λησμονηθῆ ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ὅταν σκεφθῆ νὰ λύσῃ τὸ Μακεδονικὸν

19. Βλ. Τὸ Ἄστυ, 29.7.1903.

δίλημμα, ἢ τὴν ἐπίσημον διαμαρτύρησιν τῆς Ἑλλάδος;

Βεβαίως ὁ θόρυβος τὸν ὁποῖον προκαλοῦν οἱ Βούλγαροι, καὶ ἂν κατασταλῆ τὸ κίνημά των καὶ ἂν καταστραφοῦν οἱ ἔνοπλοι συρφετοί, θὰ τοὺς ὠφελήσῃ ἐθνολογικῶς, διότι ὑπάρχουν δυστυχῶς εἰς τὴν Μακεδονίαν πληθυσμοί, οἵτινες ἔχουν συγκεχυμένας ιδέας περὶ ἐθνικότητος, γλώσσης, θρησκείματος καὶ ἄς μὴ τὰ θέλωμεν ὅλα δικά μας, εὐρίσκονται πληθυσμοὶ πού σᾶς λέγουν «Ἐμεῖς θὰ πάμε μ' ἐκείνους πού θὰ μᾶς πρωτολευθερώσουν».

Καὶ ὁμιλοῦν μὲ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν οἱ ὀλίγοι αὐτοὶ πληθυσμοί, διότι ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ ἀδράνεια μας τοὺς ἠνάγκασαν νὰ ἐλπίζουν ὀλιγώτερον ἀπὸ ἡμᾶς καὶ περισσότερον ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Ὅ,τι δὲ δὲν ἐκάμαμεν εἰς διάστημα δεκάδων ἐτῶν φροντίζοντες πῶς νὰ ἀναπτεινώσωμεν τὸ φρόνημα τῶν Μακεδόνων, νὰ φανατίσωμεν αὐτοὺς ὑπὲρ ἡμῶν, νὰ ἐμπνεύσωμεν εἰς αὐτοὺς τὴν ἀποστροφή πρὸς τοὺς Βουλγάρους δολοφόνους, ἐρχόμεθα σήμερον νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν μὲ τὰ κενὰ λόγια καὶ τὰς ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς ἀπειλὰς καὶ τοὺς βρυγμοὺς τῶν ὀδόντων.

Ποῖος εἴμπορεῖ ν' ἀμφισβητήσῃ ὅτι οἱ Βούλγαροι μὲ τὰ τερατώδη κακουργήματα πού κάμνουν δεικνύουν καὶ ἐθελουσίαν πρωτοφανῆ καὶ πατριωτισμὸν τυφλὸν καὶ εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Μακεδονίας ἐμπνεύουν τὴν ιδέαν, ὅτι εἶνε Ἕθνος μὲ ζῶην καὶ νεῦρα καὶ ἀποφασιστικότητα;

Οἱ Ἕλληνες βεβαίως τοιοῦτο πρόγραμμα ἐνεργείας, πρόγραμμα ἐξοντώσεως, δηώσεως καὶ ἐμπρησιῶν οὐδέποτε διανοήθημεν νὰ καταρτίσωμεν οὔτε εἰς τὸ μέλλον θὰ ἐπιχειρήσωμεν παρόμοια κινήματα τούτων διὰ νὰ ἀμυνθῶμεν ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων μας ἐν Μακεδονίᾳ. Αἱ ἐνεργεῖαι μας ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ εἶνε ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι πρὸς τὰς τῶν κακούργων ὀρδῶν τῶν Βουλγάρων. Ἡμεῖς ἐργαζόμεθα ὅπως ἐμπνεύσωμεν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν οἰκούντων τὴν χώραν ταύτην διὰ τῆς διαδόσεως τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας, τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου. Ἄν ὅμως ἡ Εὐρώπη λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰ κακουργήματα τῶν Βουλγάρων καὶ δὲν ὑπολογίξῃ εἰς τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἐνέργειαν τῶν Ἑλλήνων, τί δυνάμεθα ἄλλο νὰ κάμωμεν παρὰ νὰ διαμαρτυρηθῶμεν ἐπ' ὀνόματι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῶν ἀναρίθμητων ὁμοεθνῶν μας, οἵτινες ὑφίστανται τόσα δεινοπαθήματα ἐκ μέρους τῶν ἐχόντων θηριώδη ἔνστικτα Βουλγάρων;

Ἐνῶ ὅμως οὗτοι προσπαθοῦν διὰ τοιούτων ἀτίμων μέσων νὰ προκαλέσουν τὴν προσοχὴν τῶν Μακεδόνων, ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες δὲν κατορθώσαμεν ἀκόμη νὰ ἔχωμεν ἓνα σύγχρονο χάρτη τῆς Μακεδονίας, ἀλλ' ἀρκοῦμεθα εἰς τὸν ξεθωριασμένον τοῦ Κίπερτ, οὔτε ἐμβριθές τι σύγγραμμα ἀπεκτήσαμεν πραγματευόμενον μὲ ἀκρίβειαν καὶ εὐσυνειδησίαν τὴν χώραν ταύτην ὑπὸ ἔποψιν ἐθνολογικὴν, τοπογραφικὴν καὶ γλωσσολογικὴν...²⁰

Ο ἀνώνυμος ἀρθρογράφος σκιαγράφησε τις διαφορές Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων. Στὴ σκληρότητα, τὴ βαρυσόφτητα, ἀλλὰ καὶ στὴν πειθαρχία, τὸ οργανωτικὸ πνεῦμα, τὴν αποφασιστικότητα γιὰ ἀνδραγαθήματα τῶν Βουλγάρων οἱ Ἕλληνες εἶχαν νὰ ἀντιτάξουν τὴν πολιτιστικὴ τους υπεροχή. Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα ἦταν κατὰ πόσο μπορούσε πλέον «ἡ πολιτιστικὴ υπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων» νὰ εἶναι λυσιτελής γιὰ τὴν πολιτικὴ

20. Βλ. Τὸ Ἄστυ, 3.8.1903.

του Ελληνισμού ή κατά πόσο οι Μεγάλες Δυνάμεις και ο Σουλτάνος μπορούσαν να σώσουν τον Ελληνισμό. Ο αρθρογράφος διαισθάνθηκε τον ελλοχεύοντα κίνδυνο για τον Ελληνισμό. Το κίνημα των Βουλγάρων ήταν καταδικασμένο σε αποτυχία, ωστόσο οι Βούλγαροι στη δίνη των ταραχών εξανάγκαζαν τους κατοίκους πατριαρχικών χωριών να μεταστραφούν στην εξουσία. Μέχρι τις αρχές του 1904 περίπου 65 πατριαρχικά χωριά είχαν προσχωρήσει με τη βία στη σχισματική βουλγαρική εκκλησία²¹. Έτσι, θα μπορούσαν ίσως να ισχυριστούν οι Βούλγαροι ότι πληθυσμιακά υπερείχαν. Επρόκειτο για μια τακτική που ήδη εφαρμοζόταν στην Ανατολική Ρωμυλία. Ειδήσεις στον ελληνικό τύπο για βιαιοπραγίες κατά Ελλήνων ιερέων στη Καστοριά από τις ομάδες του Vasil Cekalaton ερέθιζαν περισσότερο την κοινή γνώμη στην Αθήνα²².

Η εξέγερση του Ίλιντεν συνέπεσε με την έναρξη του προεκλογικού αγώνα για τη δημαρχία Αθηνών με υποψηφίους τον Σπυρίδωνα Μερκούρη, που διεκδικούσε μια δεύτερη θητεία, και τον Αγγελόπουλο. Τα κομματικά πάθη και τα συνηθισμένα στην Ελλάδα προεκλογικά έκτροπα επισκίασαν προσωρινά τα τεκταινόμενα στη Μακεδονία. Αλλά η είδηση για την καταστροφή του Κρουσόβου και την ύπαρξη θυμάτων μεταξύ των Ελλήνων της πόλης δεν άφησε ασυγκίνητο τον πληθυσμό της Αθήνας. Συγκροτήθηκε αμέσως μια «Επίκουρος των Μακεδόνων Επιτροπή» για τη συλλογή εράνων υπέρ των δεινοπαθόντων Ελλήνων της Μακεδονίας με Πρόεδρο τον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο και μέλη του Προεδρείου τον Ι. Βαλαωρίτη, τον Δ. Βικέλα, τον Μ. Δραγούμη, τον Ι. Καυτατζόγλου, τον Κ. Ρακτιβάν και τον Γ. Στρέιτ. Στην έκκληση της επιτροπής αναφερόταν χαρακτηριστικά:

Βαρεία συμφορὰ ἐνέσκηψεν ἐπὶ τὴν Μακεδονίαν. Ξένοι ἐπιδρομεῖς, τὴν ἐλευθερίαν ἔχοντες ἀνὰ στόμα, ἀλλὰ πῦρ καὶ σίδηρον ἀνὰ χεῖρας φέροντες, ἐπιδιώκουσιν τὴν ἐξόντωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ, ληστεύοντες, καίοντες οἰκίας, σχολεῖα καὶ ναοὺς, σφάζοντες ἄνδρας, γυναῖκας, παιδιά, ἱερεῖς, ὅλους τοὺς μὴ στέργοντας ἢ ἀπαρνηθῶσιν τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν καὶ τὴν πατρῶαν πίστιν.

Ὑψιστον εἶνε καθήκον τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων νὰ ἔλθωσιν ἄρωγοὶ εἰς τὴν τοσαύτην τῶν ὁμαιμόνων καὶ ὁμοθρήσκων κακοδαιμονίαν, νὰ ἐπουλώσωσι τὰ τραύματα, νὰ ἐνισχύσωσιν τὸ ἐθνικὸν φρόνημα καὶ ματαιώσωσι τὰς κατὰ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπιβουλάς²³.

Στη συλλογή των εράνων, με πρόταση του Ι. Πεσμαζόγλου, Διευθυντού της Τράπεζας της Ελλάδας, πρωτοστάτησαν οι τράπεζες²⁴, αλλά συγκινητική υπήρξε και η συνεισφορά του απλού κόσμου²⁵, που τώρα άρχισε να ευαισθητοποιείται στο

21. Βλ. Παράρτημα της έκθεσης του Δ. Καλλέργη προς τον Αθ. Ρωμάνο, Μοναστήρι 20.2.1904, στη συλλογή εγγράφων *Οι Απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904). 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας*, Εισαγωγή Βασίλης Γούναρης, Επιμέλεια-Σχολιασμός Π. Καραμπάτη - Π. Κολτούκη - Χρ. Μανδατζής - Ιακ. Μιχαηλίδης - Άγγ. Χοτζίδης, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 139.

22. Βλ. *Τὸ Ἄστυ*, 4.8.1903.

23. Βλ. *ό.π.*, 10.8.1903.

24. Βλ. *ό.π.*, 18.8.1903.

25. Βλ. *ό.π.*, 24.8.1903.

Μακεδονικό. Όταν φάνηκε ότι ο τουρκικός στρατός άρχισε να ανακτά τον έλεγχο, η κυβέρνηση Ράλλη επέτρεψε τη διοργάνωση μιας συγκέντρωσης διαμαρτυρίας των Μακεδόνων της Αθήνας. Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στις 15 Αυγούστου στις στήλες του Ολυμπίου Διός. Δεν εκφωνήθηκαν λόγοι αλλά απλά διαβάστηκε από τον Αντιπρόεδρο του Συλλόγου, Θωμά Σταύρου, ένα ψήφισμα όπου ανάμεσα στα άλλα τονιζόταν:

Διαμαρτυρούμεθα διὰ τὸ χυνόμενον αἷμα τῶν κατὰ χιλιάδας ἀγρίως κατακρεοσυργημένων ἀόπλων ἀδελφῶν ἡμῶν, διὰ τὰς λεηλασίας, ἀτιμώσεις, δηώσεις καὶ τοὺς ἐμπρησμοὺς τῶν χωριῶν αὐτῶν ὑπὸ τῶν ληστανταρτῶν τῆς Βουλγαρίας.

Βεβαιούμεν τὴν Εὐρώπην, ὅτι ἐὰν οἱ σήμερον δεινὰ πάσχοντες ὑπὸ τῶν Βουλγάρων Μακεδόνες ἤθελον ἀντεπεξέλθῃ ἐνόπλιως κατὰ τῶν ἐκ Βουλγαρίας ἐπιδρομέων, οὐδεμία σήμερον ληστρική βουλγαρική συμμορία ἤθελε τολμήσει νὰ λυμαίνεται τὴν χώραν ἡμῶν. Δὲν τὸ ἐπράξαμεν δέ, ἵνα μὴ διαταράξωμεν τὴν εἰρήνην τῆς Εὐρώπης καὶ διότι οὐδέποτε ἠλπίζομεν ὅτι ἡ Εὐρώπη ἤθελεν ἐπιτρέψει πρὸς τῶν ὁμιμάτων αὐτῆς νὰ διαπράττωνται τοιαῦτα κακουργήματα.

Δηλοῦμεν, ὅτι ἐν δικαίᾳ ἀγανακτήσει διατελοῦντες πάντες οἱ Μακεδόνες διὰ τὴν παράτασιν τῆς ἀγρίας καὶ ἀφόρητου ταύτης καταστάσεως, θέλουσιν ἐπὶ τέλους ἐξαναγκασθῆ εἰς ἔνοπλον δράσιν πρὸς ἰδίαν αὐτῶν ἄμυναν κατὰ τῶν ἐκ Βουλγαρίας ληστῶν²⁶.

Η «πολιτιστική υπεροχή των Ελλήνων», το εκπαιδευτικό και εκκλησιαστικό έργο, δεν αρκούσε πλέον για την επιβίωση του Ελληνισμού της Μακεδονίας. Η καταφυγή στα μέσα που μετερχόταν ο εχθρός κρίθηκε αναγκαία, αν η κατάσταση εκτραχυνόταν. Ο αγώνας εκ των πραγμάτων θα ήταν αμυντικός μπροστά στη θηριώδη επέλαση των Βουλγάρων. Όταν ταυτίστηκαν τα θύματα της καταστροφής του Κρουσόβου, τελέστηκε μνημόσυνο στις 24 Αυγούστου στη Μητρόπολη Αθηνών με κάθε επιβλητικότητα μέσα σε μια συγκινησιακή ατμόσφαιρα. Παραβρέθηκαν ο δήμαρχος Μερκούρης, δημοτικοί σύμβουλοι, μέλη του Κεντρικού Μακεδονικού Συλλόγου, αξιωματικοί του Πεζικού και της Χωροφυλακής και πολλοί Μακεδόνες της Αθήνας και του Πειραιά²⁷. Ήταν η πρώτη φορά που όχι μονάχα το αθηναϊκό κοινό αλλά και ο Ελληνισμός του εξωτερικού διέγνωσαν τον κίνδυνο για τη Μακεδονία και ευαισθητοποιήθηκαν. Η ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου διοργάνωσε έρανο για τους άστεγους Έλληνες του Κρουσόβου, βρίσκοντας μεγάλη ανταπόκριση στην εκεί ελληνική παροικία²⁸. Στο Μόναχο η ελληνική κοινότητα τέλεσε μνημόσυνο για τα θύματα του Ίλιντεν, ενώ σε εκδήλωση στο Ξενοδοχείο Mirabbel της βαυαρικής πρωτεύουσας μίλησε ο Καθηγητής της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπυρίδων Λάμπρος ο οποίος στον λόγο του επισήμανε ότι θα έλθει η ημέρα που και η Ελλάδα θα διεκδικήσει τα δικάια της στη Μακεδονία δια του πυρός και δια του ξίφους²⁹.

26. Βλ. *Τὸ Ἄστυ*, 16.8.1903.

27. Βλ. *ό.π.*, 25.8.1903.

28. Βλ. *ό.π.*, 17.11.1903.

29. *Αυτόθι*.

Με αφορμή την εξέγερση του Ίλιντεν το Μακεδονικό συζητήθηκε στη Βουλή των κοινοτήτων στο Λονδίνο. Όπως είναι γνωστό, λόγω της γερμανικής οικονομικής και πολιτικής διείσδυσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά κυρίως των αυστριακών σχεδίων για την κατασκευή του βοσνιακού σιδηροδρόμου (Σεράγιεβο-Θεσσαλονίκη), η αγγλική πολιτική είχε τώρα αντιτουρκική αιχμή, επιδιώκουσα την εξασθένιση της τουρκικής κυριαρχίας στη Μακεδονία, ενώ για τη μείωση της ρωσικής επιρροής στη Βουλγαρία το Λονδίνο εξευμένιζε τα βουλγαρομακεδονικά κομιτάτα. Σαφώς φιλοβουλγαρικός ήταν ο προσανατολισμός του Βαλκανικού Κομιτάτου στο Λονδίνο. Μιλώντας στη Βουλή των Κοινοτήτων ο Βρετανός Πρωθυπουργός Arthur James Balfour απέδωσε τις ταραχές στην τουρκική κακοδιοίκηση και στην αβελτηρία της Ευρώπης να εισαγάγει μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία, όπως προέβλεπε η Συνθήκη του Βερολίνου. Αν και παραδέχτηκε ότι οι αγριότητες των Βουλγάρων κομιτατζήδων υπερερούσαν των τουρκικών, δήλωσε ότι το Λονδίνο δεν θα επιτρέψει αντεκδικήσεις των Μουσουλμάνων κατά των Χριστιανών. Το επίμαχο σημείο της ομιλίας του Βρετανού Πρωθυπουργού ήταν η αναφορά του στη σαφή πληθυσμιακή υπεροχή των Βουλγάρων έναντι των άλλων εθνοτήτων³⁰. Η ελληνική κυβέρνηση του Ράλλη αντέδρασε έντονα και έδωσε οδηγίες στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου να δραστηριοποιηθεί προς την κατεύθυνση της απόδειξης της ελληνικής πληθυσμιακής υπεροχής στη Μακεδονία, με στοιχεία που χορήγησε το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας. Ο ατέρμονος πόλεμος των στατιστικών για τη Μακεδονία μεταφέρθηκε στις στήλες των εφημερίδων του Λονδίνου σε μια προσπάθεια της ελληνικής πλευράς να διαφωτίσει την αγγλική κοινή γνώμη για την υπεροχή των Ελλήνων και των Βλάχων έναντι των άλλων ομάδων³¹. Η ελληνοβουλγαρική διένεξη εκφράστηκε στο Λονδίνο και ως αντιπαράθεση του φιλοβουλγαρικού Βαλκανικού Κομιτάτου και της φιλελληνικής «Εταιρείας του Βύρωνα». Το Βαλκανικό Κομιτάτο διοργάνωσε στην αίθουσα του Αγίου Ιακώβου, στο κέντρο του Λονδίνου, συλλαλητήριο, όπου παραβρέθηκαν κυρίως μέλη του φιλελεύθερου κόμματος. Οι ομιλητές καταδίκασαν την τουρκική κακοδιοίκηση στη Μακεδονία, επέκριναν την πολιτική της Βρετανίας το 1878 που εμπόδισε την εφαρμογή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και διαιώνισε την κακοδαιμονία της Μακεδονίας και πρότειναν ως λύση ένα αυτόνομο καθεστώς, κατά το πρότυπο της Κρήτης, με χριστιανό Γενικό Διοικητή, υπόλογο στις Μεγάλες Δυνάμεις³². Απαίτησαν επίσης την εφαρμογή των διατάξεων της Συνθήκης του Βερολίνου για μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία και έκαναν έκκληση για έρανο υπέρ των Βουλγαρομακεδόνων που είτε έμειναν άστεγοι είτε είχαν καταφύγει στη Βουλγαρία. Η Εταιρεία του Βύρωνα, με στοιχεία της ελληνικής πρεσβείας του Λονδίνου, δημοσίευσε τον αριθμό των Ελλήνων που σφαγιάστηκαν από τους Βούλγαρους κομιτατζήδες και ζήτησε τη συνδρομή αγγλικών φιλανθρωπικών οργανώσεων για τις οικογένειές τους. Απαίτησε από την αγγλική κυβέρνηση να αναλάβουν τα αγγλικά προξενία στη Μακεδονία

30. Βλ. *Τὸ Ἄστυ*, 5.8.1903.

31. Βλ. *ὁ.π.*, 19.8.1903 και 20.8.1903.

32. Βλ. *ὁ.π.*, 23.9.1903.

την προστασία των εκεί δεινοπαθούντων Ελλήνων και με τηλεγράφημα προς τη βουλγαρική κυβέρνηση επέστησε την προσοχή της στην καταδίωξη που υφίστατο ο Ελληνισμός της Ανατολικής Ρωμυλίας³³.

Το φθινόπωρο η εξέγερση είχε κατασταλεί και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανέκτησε τον έλεγχο της κατάστασης. Ωστόσο, η κινητοποίηση του Ελληνισμού δεν μπορούσε πλέον να ανακοπεί και σ' αυτό συνετέλεσαν πολλοί παράγοντες. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Μυρστέγης (Οκτώβριος 1903) προέβλεπε τον διορισμό Οθωμανού Γενικού Επιθεωρητού με την παρουσία Ρώσου και Αυστριακού συμβούλου, την οργάνωση της χωροφυλακής από Ευρωπαίους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς υπό την ανώτατη διεύθυνση Ιταλού στρατηγού και διάφορες μεταρρυθμίσεις διοικητικής, δικαστικής και φορολογικής φύσης. Αλλά το άρθρο γ' του προγράμματος της Μυρστέγης δεν απέκλειε ενδεχόμενη μεταβολή των γεωγραφικών ορίων των διοικητικών περιφερειών για να επιτευχθεί η ομοιογενέστερη κατανομή των εθνοτήτων. Η διάταξη αυτή προκάλεσε τη διεξαγωγή νέας έντονης προπαγάνδας Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων που προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι οι ομόφυλοί τους ήταν το επικρατέστερο στοιχείο στα περισσότερα σαντζάκια. Χρειάστηκε να παρέλθει αρκετό χρονικό διάστημα μέχρι οι Μεγάλες Δυνάμεις να δηλώσουν ρητά ότι σε περίπτωση αλλαγής των διοικητικών συνόρων θα λαμβάνονταν υπόψη αποκλειστικά οι στατιστικές πριν από την εξέγερση του Ίλιντεν. Αλλά η ερμηνεία αυτή δεν είχε πειστικότητα, δεδομένης της αδυναμίας του διεθνούς παράγοντα να επιφέρει την ειρήνευση και των μεγάλων αποκλίσεων που υπήρχαν στις διάφορες στατιστικές. Οι Μεγάλες Δυνάμεις εκμεταλλεύθηκαν την ανάμιξή τους στις μακεδονικές υποθέσεις για την προώθηση των ιδίων συμφερόντων και δεν κατόρθωσαν να επιβάλουν την τάξη. Η Γερμανία δεν συμμετείχε στο πρόγραμμα της Μυρστέγης και ως αντάλλαγμα έλαβε διάφορα προνόμια, κυρίως αναφορικά με την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Κωνσταντινούπολης-Βαγδάτης. Η Αυστρία, ενδιαφερόμενη για την ενίσχυση της τουρκικής κυριαρχίας, τελικά στις αρχές του 1908 εγκατέλειψε το πρόγραμμα της Μυρστέγης με αντάλλαγμα τη χορήγηση άδειας από τον Αβδούλ Χαμίτ για την κατασκευή του βοσνιακού σιδηροδρόμου. Η Αγγλία, ενδιαφερόμενη για την υπονόμευση της τουρκικής κυριαρχίας στη Μακεδονία, ευνοούσε ένα κατά το μάλλον ή ήττον αυτόνομο καθεστώς με χριστιανό Γενικό Διοικητή, υπόλογο στις Μεγάλες Δυνάμεις, ο οποίος θα διόριζε τους δημοσίους υπαλλήλους. Οι Ρώσοι επωφελήθηκαν από την παραμονή τους στη Θεσσαλονίκη για την ανάπτυξη μιας πανσλαβιστικής προπαγάνδας.

Παρόλο που μετά την οριστική καταστολή της εξέγερσης άρχισε να παρατηρείται μια επιστροφή των εξαρχηκών χωριών στο Πατριαρχείο, η τουρκο-βουλγαρική συνθήκη της 26ης Μαρτίου 1904, στη σύναψη της οποίας συνετέλεσε κατά πολύ η Ρωσία, προέβλεπε μεταξύ των άλλων τη χορήγηση γενικής αμνηστίας στους επαναστάτες, την αποφυλάκιση των κρατουμένων και την επιστροφή των προσφύγων που στη διάρκεια των ταραχών είχαν καταφύγει στη Βουλγαρία. Έτσι, δεν μπορούσαν να υπάρξουν εγγυήσεις για την προστασία του Ελληνισμού.

Ερχόμενη στην εξουσία τον Δεκέμβριο του 1903 η κυβέρνηση Θεοτόκη δεν διείδε

33. Βλ. *Τὸ Ἄστυ*, 27.9.1903.

άλλη διέξοδο παρά την καταφυγή στον ένοπλο αγώνα, το έδαφος για τον οποίο είχε ήδη προλειανθεί με την προπαγανδιστική δραστηριότητα του Καραβαγγέλη. Ο αγώνας υπήρξε στην ουσία αμυντικός και σε μια εποχή που το ορθόδοξο Millet ως υπερεθνική κοινότητα είχε διασπαστεί, με την ταύτιση του Πατριαρχικού με τον Έλληνα και του Εξαρχικού με τον Βούλγαρο, στήριξη των συμφερόντων του ελληνισμού σήμαινε στην ουσία στήριξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι επιτυχίες των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων οφείλονταν κυρίως στην υποστήριξη του ντόπιου ελληνικού στοιχείου, των πατριαρχικών Σλαβοφώνων και των Γραικομάνων Βλάχων και δευτερευόντως στη ανοχή των τουρκικών αρχών, στον βαθμό που η ελληνική δράση εξισορροπούσε τη βουλγαρική, και στον εμφύλιο πόλεμο εντός της V.M.R.O. Δεν υπάρχει λόγος να αποκρύπτονται, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ακρότητες των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων (Ζαγοριτσάνη, ο ματωμένος γάμος στο Σκλήθρο, το κάψιμο της Αβδέλας), να σχηματοποιούνται τα δρώντα πρόσωπα στους «καλούς» Έλληνες και τους «κακούς» Βούλγαρους, ή να υπερτονίζονται ενδεχόμενα υλικά οφέλη των Μακεδονομάχων (ζωοκλοπές των Κρητών στη Μακεδονία) σε βάρος της εθνικής τους προσφοράς και της εθνικής τους αυτοσυνειδησίας. Τέτοια φαινόμενα δεν ήταν ασυνήθιστα την εποχή εκείνη και ένας λόγος για παράδειγμα της διάσπασης της V.M.R.O. ήταν και η διαχείριση των οικονομικών της οργάνωσης. Αλλά κανένας Βούλγαρος δεν αμφισβήτησε την εθνική προσφορά των αντιμαχομένων ομάδων, Jane Sandanski-Todor Panica και Boris Sarafov-Ivan Garvanov. Το ότι ο Sandanski ήταν και ένας ληστής (ήταν γνωστή η τακτική των απαγωγών για την εξασφάλιση λύτρων με χαρακτηριστική την περίπτωση της Miss Stone) σε καμιά περίπτωση δεν μειώνει την καταξίωσή του ως διεκδικούμενου εθνικού ήρωα τόσο από τους Βούλγαρους όσο και από τους κατοίκους της Π.Γ.Δ.Μ. Εφόσον απέτυχε η διπλωματία, ο ένοπλος αγώνας διεξήχθη για την επιβίωση του Ελληνισμού και όποιος ερχόταν στη Μακεδονία να πολεμήσει γνώριζε ότι διακύβευε την ύπαρξη του.

Οι επιτυχίες των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων εξέπληξαν και προβληματίσαν τη V.M.R.O. Τον Νοέμβριο του 1905 ο Hristo Tatarčev σε σημείωμά του απέδωσε στους εξής παράγοντες την αποτελεσματικότητα των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων.

1. Η ελληνική ένοπλη προπαγάνδα είναι αποτέλεσμα κυρίως της πολιτικής της Ελλάδας στο Μακεδονικό Ζήτημα.
2. Τα ένοπλα σώματα οργανώνονται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στο Βασίλειο της Ελλάδας και από εκεί στέλνονται στη Μακεδονία.
3. Από την Ελλάδα μέχρι το πεδίο της οργάνωσης [μας] η περιοχή είναι ορεινή και κατοικείται κυρίως από Έλληνες και Γραικομάνους Βλάχους. Κατά συνέπεια, δεν συναντούν δυσκολίες στην είσοδο και έξοδο.
4. Στο εσωτερικό της Μακεδονίας, ιδιαίτερα στο νοτιοδυτικό της τμήμα, οι Έλληνες και οι Γραικομάνοι τους φιλοξενούν και συνεργάζονται.
5. Επί πλέον, στο εσωτερικό της Μακεδονίας, ο τουρκικός πληθυσμός και η τουρκική κυβέρνηση τους ανέχονται και τους υποστηρίζουν.³⁴

34. Βλ. Hr. Tatarčev, *Makedonska Revoljucionna Sistema. VMRO Sâčinenija*, επιμ. έκδοσης Coco Biljarski, Σόφια 2001, σ. 199.

Αφού απέκλεισε την ικανότητα της V.M.R.O. να αντιμετωπίσει επιτυχώς τα ελληνικά ανταρτικά σώματα, πρότεινε μαζικά αντίποινα ώστε να εξαναγκαστεί η Αθήνα να σταματήσει την αποστολή ενόπλων σωμάτων στη Μακεδονία: εμπρησμό ελληνικών χωριών, ελληνικών συνοικιών στις πόλεις, αποκλεισμό ελληνικών χωριών, οικονομικό πόλεμο, απαγωγές Ελλήνων ως μέσο πίεσης, απηνή καταδίωξη των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας σε συνεργασία της V.M.R.O. των Βουλγαρομακεδόνων προσφύγων, του απλού βουλγαρικού λαού με την κυβέρνηση, κατά το ρουμανικό παράδειγμα³⁵.

Αλλά το ανθελληνικό κίνημα στη Βουλγαρία το 1906 αναπτέρωσε περισσότερο τον Μακεδονικό Αγώνα, το νόημα του οποίου, όπως και του σημερινού μακεδονικού αγώνα, της μάχης για το όνομα της Π.Γ.Δ.Μ., ήταν η οροθέτηση του Ελληνισμού από τον Σλαβισμό.

35. Βλ. Tatarčev, *ό.π.*, σσ. 203-205.

Spyridon Sfetas

DER ILINDEN- AUFSTAND, SEIN WIDERHALL IN GRIECHENLAND
UND DER BEGINN DES GRIECHISCHEN BEWAFFNETEN KAMPFES
IN MAKEDONIEN

Der Ilinden-Aufstand löste in Athen keine Panik aus. Die griechische Regierung von Rallis zweifelte nicht daran, dass die osmanische Regierung im Stande wäre, den Aufstand niederzuschlagen. Dennoch, die Katastrophe von Krussevo löste bei der griechischen Bevölkerung Empörung aus. Der Aufstand wurde als ein Versuch Bulgariens empfunden, die Griechen in Makedonien auszurotten. Die Unfähigkeit der Grossmächte, Ruhe und Ordnung in Makedonien herzustellen, sowie das osmanisch-bulgarische Abkommen von 1904, veranlassten die griechische Regierung von Theotokis, den bewaffneten Kampf aufzunehmen.

Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης

ΑΝΕΠΙΤΥΧΕΙΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΣΛΑΒΙΚΗΣ ΔΙΕΙΣΔΥΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και κατά την εξέλιξη του Μακεδονικού Αγώνα (19ος-20ός αι.), σύμφωνα με την τότε οθωμανική διοικητική οργάνωση, η Έδεσσα, με το όνομα Βοδενά¹, διοικητικώς υπαγόταν στο βιλαέτι² και το σαντζάκι³ της Θεσσαλονίκης και ήταν πρωτεύουσα του τότε καζά⁴ και του τότε ναχιγιέ⁵ Βοδενών⁶.

Εκκλησιαστικώς ήταν έδρα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, της σημερινής δηλαδή Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, και υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο συνολικός μικτός, χριστιανικός και μωαμεθανικός, πληθυσμός της πόλεως κυμαινόταν, κατά διαστήματα, από 8.000 έως 12.000 κατοίκους περίπου. Ο χριστιανικός πληθυσμός κυμαινόταν από 5.000 έως 7.000 κατοίκους περίπου⁷, ενώ η εκκλησιαστική περιφέρεια της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών περιελάμβανε περισσότερα από 100 χωριά με κύριες πόλεις την Έδεσσα, τα Γιαννιτσά, τη Γουμένισσα και τη Γευγελή⁸.

1. Για τα ονόματα της Έδεσσας βλ. ενδεικτ. Κ. Γ. Σταλίδης, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. - 1912*, Έδεσσα 1988, σσ. 13-43 (στο εξής: *Έδεσσα*).

2. Η λ. βιλαέτι προέρχεται από την τουρκική λ. vilâyet: διοικητική περιφέρεια με διοικητή βαλή.

3. Η λ. σαντζάκι προέρχεται από την τουρκική λ. sancak: 1. σημαία, λάβαρο, 2. νομός.

4. Η λ. καζάς προέρχεται από την τουρκική λ. kaza: επαρχία.

5. Η λ. ναχιγιές προέρχεται από την τουρκική λ. nahîye: περιοχή, δήμος, επαρχία.

6. Βλ. ενδεικτ. Δ. Πλαταριδής, *Έκθεσις τής κατά τήν επαρχίαν Βοδενών διανοητικῆς ἀναπτύξεως*, Έν Κωνσταντινουπόλει 1874· V. Kānčon, *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofia ¹1900, ²1996, σ. 150· D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905, σσ. 190-191· Άθ. Χαλκιόπουλος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική τῶν βιλαετίων Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου*, ἐν Ἀθήναις 1910, σσ. 23-25· Χαρίσης Πούλιος, «Διοικητική διαίρεσις τῆς Μακεδονίας», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* (Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου), ἔτος Δ΄ 1911, σσ. 162-165.

7. Για τον πληθυσμό στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. Σταλίδης, *Έδεσσα*, *ό.π.*, σσ. 268-278.

8. Βλ. ενδεικτ. E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, I, Paris 1831, σ. 77· εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, ἔτος II, φ. 53/3.10.1861, σσ. 212-213· Πλαταριδής, *ό.π.*, σσ. 17-47· Kānčon, *ό.π.*, σσ. 146-150· Χαλκιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 23-25· Άθ. E. Καραθανάσης - Αντ. Δ. Σατραζάνης, *Πρακτικά του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 118-121.

Ι. Σλαβική – βουλγαρική προσπάθεια διεισδύσεως στην Έδεσσα

Α. Η αδιάσπαστη ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση

Η Έδεσσα, και κατά το απώτερο, αλλά και κατά το εξεταζόμενο παρελθόν, παρουσίαζε, κοντά σε όλα τα άλλα, δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά:

1. Κατείχε σπουδαία στρατηγική θέση και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, απετέλεσε κέντρο προσοχής, ενδιαφέροντος, αλλά και κατοχής πολλών λαών (Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Βούλγαροι, Σέρβοι, Οθωμανική Αυτοκρατορία κ.ά.).

2. Επίσης για ιστορικούς λόγους, οι κάτοικοι της Έδεσσας, κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, ήταν πολύγλωσσοι. Μιλούσαν ελληνικά, τουρκικά, σλαβικά, κουτσοβλαχικά κ.ά.

Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους, ο πρώτος ως αιτία και ο δεύτερος ως αφορμή, υπήρξε στόχος της ρωσικής, της σερβικής, της ρουμανικής και της βουλγαρικής πολιτικής.

Ειδικότερα η βουλγαρική πολιτική, περισσότερο από κάθε άλλη περίπτωση, επεχείρησε με διάφορους τρόπους να διεισδύσει στην Έδεσσα και κατ' αρχάς μεν να επηρεάσει και να διαμορφώσει βουλγαρική εθνική συνείδηση στους κατοίκους της, πράγμα το οποίο είχε επιτύχει, εν μέρει, σε μια μικρή μειονότητα των κατοίκων, και, αργότερα, να την εντάξει στο Βουλγαρικό Κράτος, πράγμα το οποίο, τελικά, δεν είχε επιτευχθεί.

Μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, ο ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός της Έδεσσας ζει αρμονικά κάτω από τη σκέπη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία υπάγεται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, και είναι οργανωμένος στο εκκλησιαστικό και κοινοτικό του καθεστώς⁹. Δεν διαιρείται τόσο με βάση την εθνική του συνείδηση, όσο ενώνεται με βάση τη χριστιανική ορθόδοξη συνείδησή του.

Από τα μέσα όμως περίπου του 19ου αιώνα, ο χριστιανικός πληθυσμός της Έδεσσας, στην αρχή δειλά-δειλά και ανώδυνα και όσο πλησιάζουμε προς τον ένοπλο Μακεδονικό Αγώνα εντονότερα και με σοβαρές συνέπειες, αρχίζει να διχάζεται σε πατριαρχικούς, που είναι οι περισσότεροι, και σε εξαρχικούς, που είναι μικρή, αλλά δυναμική μειοψηφία, με αποτέλεσμα σε ορισμένους από τους εξαρχικούς ν' αφυπνισθεί αργά-αργά βουλγαρική εθνική συνείδηση¹⁰. Στην ουσία δηλαδή, τελικά, έχουμε χωρισμό σε Έλληνες και Βουλγάρους. Και γι' αυτό το γεγονός υπάρχουν και αιτίες και αφορμές.

9. Κ. Γ. Σταλίδης, «Η Δημογεροντία στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995), Πρακτικά*, τ. ΙΣΤ', Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 57-83 (στο εξής: «Δημογεροντία»).

10. Κ. Γ. Σταλίδης, «Η προετοιμασία και η αντίδραση του Ελληνισμού της Έδεσσας πριν και κατά την διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα», Συμπόσιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας», Θεσσαλονίκη 1987 (Ι.Μ.Χ.Α.), σσ. 381-395 (στο εξής: «Προετοιμασία και αντίδραση»): βλ. και «Ο διακοπής άποστολος τών Αγίων Αναργύρων», εφ. Έδεσσα, Α', φ. 5/1.3.1919, σσ. 4-5· Κ. Γ. Σταλίδης, «Πάθη και πράξεις των Έδεσσαίων κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα», εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 2198/22.10.2005, σ. 10 κ.ε.

Β. Τα αίτια και οι αφορμές της βουλγαρικής διεισδύσεως στην Έδεσσα

1. Εσωτερικές διαμάχες, απαξιώσεις κ.ά.

Το πρόβλημα σχετικά με τα αίτια και τις αφορμές της βουλγαρικής διεισδύσεως στη Μακεδονία το αναλύει με πειστικότητα ο Κ. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, ο οποίος, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: *Ὁ ἐν Μακεδονία βουλγαρισμὸς προέκυψεν ἀπὸ τὰ μεταξὺ τῶν κοινοτικῶν συμβουλιῶν μίση. Ἡ ἀντιπολίτευσις ἐγένετο βουλγαρική, προσηλυτίζουσα τὸν ἀγράμματον χωρικόν. Ἡ πανσλαβικὴ προπαγάνδα ὑπεκίνηει. Οἱ μισοῦντες τὸν ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον κλήρον ἐπίσης. Ἡ περιφρόνησις τῶν ἀστῶν, τῶν ὀμιλούντων τὴν ἑλληνικὴν, πρὸς τοὺς ἀγρότας συνεπλήρου τὴν ἀντίδρασιν. Μερικοὶ ἐπίσκοποι ἐκ τοῦ κλήρου ἐφορολόγουν ἀνηλεῶς τὸν χωρικόν¹¹, ὁ δὲ Ἑλλην διδάσκαλος ἐμισθοδοτεῖτο γλίσχρως. Ἡ τουρκικὴ διοίκησις ὑπεβοήθει τὴν διαίρεσιν, ἥτις κατὰ τὸ πλεῖστον συνέτεινε εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βουλγαρισμοῦ παρὰ τοῖς σλαβοφώνοις καὶ τοῦ ρουμανισμοῦ παρὰ τοῖς Κουτσοβλάχοις¹².*

Σύμφωνα με τις ελληνικές και βουλγαρικές μαρτυρίες, κάτι ανάλογο συνέβαινε και στην Έδεσσα. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Σύμφωνα με τον τότε δάσκαλο και γραμματέα του «Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενῶν»¹³ Δημ. Πλαταρίδη, το θέμα του διαχωρισμού των Εδεσσαίων, όπως αναφέρει το έτος 1874, είχε προκύψει από τα εκπαιδευτικά πράγματα της πόλεως. Αναφέρει, λοιπόν, ότι τα εκπαιδευτικά πράγματα στην Έδεσσα πήγαιναν θαυμάσια και ότι είχε ανεγερθεί τὸ μεγαλοπρεπὲς σχολεῖον τῶν ἀρρένων¹⁴.

Αλλά, επειδή ο αριθμός των μαθητῶν ἦταν μεγάλος, οἱ δάσκαλοι εἶχαν ζητήσει ἀπὸ τὴν τότε εφορεία τῶν σχολείων ἀκόμη ἕναν δάσκαλο, προκειμένου να καλύψουν τα κενά. Η εφορεία ὁμως τῶν σχολείων εἶχε ταυτισθεῖ με τὴ γνώμη τοῦ τότε μητροπολίτη Νικοδήμου Α΄ Κωνσταντινίδου, τοῦ Τενεδίου (1859-1870)¹⁵, ο οποίος εἶχε ἀρνηθεῖ ὄχι για λόγους οικονομίας, ὅπως ισχυριζόταν, ἀλλὰ αὐτὸ το γεγονός, σύμφωνα με τον Δημ. Πλαταρίδη, ἦτο ἰδέα, τὴν ὁποῖαν καὶ ἐνεφύτευσε εἰς τοὺς περὶ αὐτόν, ὅτι δὲν χρῆζει τοῖς νέοις εὐρεία παιδεία καὶ ἐπιστημονικὰ γνώσεις, πληροῦσαι τὸν ἐγκέφαλον αὐτῶν ἀέρος, καὶ ἐπομένως δὲν τοῖς χρησιμεύουσι διὰ τὰς ἐν τῇ πατρίδι τῶν ἐργασίας. Τὰς ἰδέας δὲ ταύτας ἔθετε καὶ εἰς ἐνέργειαν προσπαθῶν διὰ πάσης θυσίας νὰ παρακωλύσῃ τοὺς μέλλοντας νὰ μεταβῶσιν εἰς

11. Βλ. ενδεικτ. εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, ὄ.π.: *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 3, Sofia 1966, σσ. 660-661, 723, 737, 748-752· εφ. *Makedonija*, Carigrad, ἔτος Ι΄, φ. 26/27.5.1867, σ. 2· εφ. *Makedonija*, Carigrad, ἔτος Ι΄, φ. (31)43/4.7.1867, σ. 2· εφ. *Ἀνατολικὸς Ἀστήρ*, Κωνσταντινούπολις, φ. 479/13.7.1867.

12. Κ. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, «Ἀναμνήσεις», *Ὁ Μακεδονικὸς Αγῶνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α., 1984, σ. 203.

13. Κ. Γ. Σταλίδης, «Ὁ Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Βοδενῶν», *Εδεσσαϊκά Χρονικά* (Έδεσσα 1975) τεύχ. 8, σσ. 10-23 (στο ἐξῆς: «Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος»)· Καραθανάσης - Σατραζάνης, ὄ.π.

14. Βλ. ενδεικτ. Ε. Ι. Στουγιαννάκης, *Ἔδεσσα ἡ μακεδονικὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1932, σσ. 244-245· Κ. Γ. Σταλίδης, «Τὸ Ἀρρεναγωγεῖο τῆς Ἔδεσσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1480/4.1.1992, σ. 7.

15. Βλ. ενδεικτ. Τ. Κ. (Αρχμ.) Καράντζαλης - Δ. Β. Γόνης, «Κῶδιξ τῆς ἀλληλογραφίας» τοῦ Βοδενῶν Ἀγαθαγγέλου. *Ἀγῶνες τοῦ Ἀγαθαγγέλου κατὰ τοῦ βουλγαρισμοῦ (1870-1871)*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 30-31· Κ. Γ. Σταλίδης, «Ὁ μητροπολίτης Νικοδήμος Α΄ Κωνσταντινίδης, ὁ Τενεδιος (8.2.1859 ἕως 2.4.1870)», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1583/31.12.1993, σ. 6· φ. 1584/8.1.1994, σ. 6.

την ἀλλοδαπήν εἰς ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια¹⁶.

Ἔτσι, σύμφωνα πάντα με τον Δημ. Πλαταρίδη, τοιαύτη ἦν ἡ κατάσταση τῶν πραγμάτων, ὅτε ὑψώθη ἡ ὑπὲρ τοῦ βουλγαρισμοῦ φωνή, τὴν ὁποῖαν ἠσπάσθησαν καὶ διατηροῦσιν εἰσέτι 60 περίπου οἰκογένειαι γενομένης δὲ τότε καὶ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἀρχιερέως ἐκείνου, καὶ ἀντικαταστάτος ὑπὸ τοῦ νῦν ἀρχιερέως Ἀγαθαγγέλου¹⁷, οἱ φίλοι τοῦ προκατόχου, παραπείσαντες καὶ 130 περίπου ἑτέρως οἰκογενείας, ἤρξαντο ἀντιπολιτευόμενοι τὸν νέον ἀρχιερέα των, καὶ ἐν τῇ ἐξάψει τῶν παθῶν των, οἱ ἄλλοτε θιασῶται τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἐλληνισμοῦ, οὐχὶ ἐκ πεποιθήσεως, ἀλλ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ πολιτικῆς ἐπιρροῆς, ἐδείκνυντο συνασπιζόμενοι μετὰ τῶν βουλγαροφρονούντων, ὅπερ καὶ κατέστησεν αὐτοὺς ὑπόπτους εἰς τοὺς ὑπὲρ τοῦ ἐλληνισμοῦ ἀγωνιζομένους, καὶ ἐπομένως διηγέρθη καὶ ἡ μέχρι σήμερον ὑφισταμένη μετὰ τῶν δύο ἐλληνοφρονούντων πάλῃ, ἥτις δυστυχῶς πάντοτε λήγει πρὸς βλάβην τῶν ἐκπαιδευτηρίων¹⁸.

2. Ο Βούλγαρος Α. Σορον αναφέρει, το ἔτος 1893, ὅτι το βουλγαρικό ἐκκλησιαστικό ζήτημα εἶχε εμφανιστεῖ στην Ἐδεσσα το ἔτος 1863, κατὰ τὴν ποιμαντορία του τότε μητροπολίτη Βοδενῶν Νικόδημο Α΄.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, σχετικά με τα ἐκκλησιαστικά καὶ κοινοτικά πράγματα, εἶχαν διαμορφωθεῖ, ὅπως τονίζει, δύο ομάδες παραγόντων. Ἡ μία ἦταν με τὸν μητροπολίτη Νικόδημο Α΄ καὶ ἡ ἄλλη ἐναντίον του.

Κατ' ἀρχὰς ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία παραγόντων να διαβάξεται μερικῶς ο «ἀπόστολος» καὶ το «εὐαγγέλιο» στο ντόπιο γλωσσικό ἰδίωμα. Αὐτή ἦταν ἡ ομάδα ἡ οποία ἦταν με τὸ μέρος του μητροπολίτη. Ἡ ἄλλη ομάδα ἡ οποία ἦταν ἐναντίον του μητροπολίτη ἦλθε σε ἐπικοινωνία με Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἑλλάδας καὶ ἐγένετο τὸ κέντρο του Ἑλληνισμοῦ στην Ἐδεσσα. Αὐτὰ συνέβαιναν μέχρι που ἔφυγε ο Νικόδημος Α΄.

Ὅταν ὅμως ἦλθε στην Ἐδεσσα ο νέος μητροπολίτης Αγαθάγγελος Α΄ Παπαρηγοριάδης (1870-1975), ἡ ομάδα ἡ οποία ἦταν με τὸν Νικόδημο Α΄ καὶ ἐπιθυμοῦσε να διαβάξεται ο «ἀπόστολος» καὶ το «εὐαγγέλιο» στο ντόπιο γλωσσικό τους ἰδίωμα εἶχε διασπαστεῖ. Απ' αὐτὴν τὴν ομάδα, μια υποομάδα ἔμεινε πιστή στον μέχρι τότε μητροπολίτη Νικόδημο Α΄, μια ἄλλη υποομάδα προσεχώρησε στον μητροπολίτη Αγαθάγγελο Α΄ καὶ ἐνώθηκε με τὴν ομάδα των Ἑλλήνων, «Γκραικομάνων» ὅπως αναφέρεται. Μια μικρὴ υποομάδα ἔμεινε ουδέτερη. Καὶ μια ἄλλη παρουσιάζεται φανερά πλέον ως βουλγαρική καὶ ἀρχίζει να δραστηριοποιεῖται αποφασιστικά.

Ἡ βουλγαρική υποομάδα, ἡ οποία εἶχε ἀρχηγό τὸν Ἐδεσσαῖο Georgi Gogon, δραστηριοποιεῖται αποφασιστικά, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη, ἀναλαμβάνει ἰσχυρὸν ἀγῶνα ἐναντίον του μητροπολίτη καὶ των Ἑλλήνων, «Γκραικομάνων», καὶ

16. Πλαταρίδης, ὁ.π., σσ. 5-6.

17. Πρόκειται για τὸν μητροπολίτη Αγαθάγγελο Α΄ Παπαρηγοριάδη (2.4.1870 ἕως 18.10.1875), για τὸν οποίο βλ. ἐνδεικτ. Γ. Σακελλαρόπουλος, «Αγαθάγγελος Α΄ Μητροπολίτης Ἐδέσσης», *Μακεδονικὴ Ζωὴ* 96 (1974) 40-42· Καράντζαλης - Γόνης, ὁ.π.· Κ. Γ. Σταλίδης, «Ὁ μητροπολίτης Αγαθάγγελος Α΄ (2.4.1870 ἕως 18.10.1875)», ἐφ. *Ἐδεσσαϊκή*, φ. 1574/30.10.1993, σ. 6 ἕως φ. 1579/4.12.1993, σ. 6.

18. Πλαταρίδης, ὁ.π., σ. 6.

καθιστά εκκλησιαστικό, κοινοτικό και εκπαιδευτικό κέντρο την ίδια την οικία του Georgi Gogon¹⁹.

Τελικά όλοι αυτοί είχαν συγχωνευθεί σε δύο ομάδες: 1. Οι εξαρχικοί Βούλγαροι, μια πολύ μικρή, αλλά δυναμική ομάδα. 2. Οι πατριαρχικοί Έλληνες, «Γκραικομάνοι» κατά τους Βουλγάρους, η πιο μεγάλη και η πιο ισχυρή ομάδα. Και, όπως τονίζει, το έτος 1872, η Βουλγάρρα δασκάλα Stanislava (Slavka Nedelkina ή Nedelkova) Καραϊναπονα στα απομνημονεύματά της, «στην Έδεσσα υπήρχαν πολλοί Γκραικομάνοι» (Έλληνες)²⁰.

2. Η γλώσσα

Μια άλλη αιτία – αφορμή του διαχωρισμού των Έδεσσαίων ήταν το θέμα της γλώσσας.

Στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1867, αναφέρεται ότι στην Έδεσσα γραπτή γλώσσα είναι η ελληνική, στις εκκλησίες οι θρησκευτικές τελετές γίνονται στην ελληνική γλώσσα, στα σχολεία διδάσκονται την ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά γράμματα, υπάρχουν μόνο ελληνικά σχολεία και δεν υπάρχει ούτε ένα βουλγαρικό σχολείο. Και κάποιοι διαμαρτύρονται στην εφημερίδα γι' αυτό. Έτσι δηλώνεται ότι ζητούν όλα αυτά να γίνονται στη βουλγαρική γλώσσα²¹.

Αυτό δείχνεται ολοκάθαρα και σε επιστολή από την Έδεσσα, με ημερομηνία 18 Μαΐου 1867, την οποία γράφει και υπογράφει στα ελληνικά «*Εἰς Μακεδῶν Βούλγαρος*», όπως αναφέρεται, και η οποία είχε δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 27 Μαΐου 1867. Σ' αυτήν, σε ελληνική γλώσσα, αναφέρεται, σχετικά με την ουνία, ότι ο μητροπολίτης Νικόδημος Α' *πήρε καθαρὰν ἐπαρχίαν καὶ τὴν ἐμόλυνεν διὰ τοῦ οὐνιτισμοῦ*²², *ὅπου ἂν δὲν ληφθοῦν μέτρα σύμφωνα μὲ τὴν πρόοδον τοῦ αἰῶνος ὁ οὐνιτισμὸς θὰ ἐξαπλωθῆ, διότι οἱ Βούλγαροι τῆς Μακεδονίας θέλουν τὴν γλῶσσαν τους εἰς τὰς ἐκκλησίας, θέλουν σχολεῖα καὶ διὰ τὰ ὑποστηριχθῶν αὐτὰ θέλουν ὁμογενὴν Βούλγαρον ἀρχιερέα*²³.

Το γεγονός αυτό προεκτείνεται έτι περαιτέρω. Έτσι, λίγο αργότερα και σε άλλη επιστολή, με ημερομηνία 7 Μαΐου 1870, προς τη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija* (φ. 54/30.5.1870), αναφέρεται ότι στην Έδεσσα όσοι απέστειλαν αυτή την επιστολή: 1. Δεν αναγνωρίζουν το Ελληνικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και τους μητροπολίτες του και ζητούν επίσκοπο της Βουλγα-

19. A. Šopov, *Iz života i položenieto na Bălgarite v vilaetite*, Plovdiv 1893, σσ. 209-212· βλ. και G. Vestitelev, «Grad Voden», *Makedonski Pregled* (Sofia 1924) I/2, σ. 119.

20. V. Dumev, «Iz spomenite na dve učitelki v Makedonija», *Makedonski Pregled* (Sofia 1925) I/3, σ. 101.

21. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, Γ', φ. 28/10.6.1867, σ. 3.

22. Βλ. ενδεικτ. Ι. Τ. Τιμοθεάδης, *Η Ουνία Γιαννιτσών και η πολιτική του Βατικανού χτες και σήμερα*, Γιαννιτσά 1992· Γ. Τουσίμης, «Προβλήματα Ουνίας μέσα στα όρια της Μητροπόλεως Βοδεβόν (Εδέσσης)», *Ανάλεκτα* (Έδεσσα 1992) 2, σσ. 19-25· του ίδιου «Συμπληρωματικά στο Οικοτροφείο Εδέσσης», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1603/21.5.1994, σ. 6.

23. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, Γ', φ. 26/27.5.1867, σ. 2.

ρικής Εκκλησίας. 2. Ζητούν στα σχολεία τους να διδάσκεται η βουλγαρική και η τουρκική γλώσσα, και μετά κάποια άλλη γλώσσα, αν κριθεί αναγκαίο. 3. Ζητούν να τελείται η θεία λατρεία στους ναούς στη βουλγαρική γλώσσα²⁴.

Μάλιστα οι βουλγαρίζοντες της Έδεσσας, τριάντα συνολικά, έφεραν στην Έδεσσα κάποιον παράνομο ιερέα από το Κιλκίς και στις 28 Οκτωβρίου 1870, έξι απ' αυτούς είχαν παρουσιαστεί στον μητροπολίτη Αγαθάγγελο Α΄ και του ζήτησαν ν' αναγνωρίσει τον ιερέα τους και να τους δώσει και μιαν εκκλησία, όπου θα ψάλλουν στα σλαβικά.

Φυσικά ο Αγαθάγγελος Α΄ τους απάντησε ότι πρέπει πρώτα να δηλώσουν ότι αναγνωρίζουν την Εκκλησία και τον ίδιο και ότι τὸ ζήτημά των εἶναι γλώσσης μόνον ζήτημα καὶ οὐχὶ θρησκευτικόν, καὶ τότε, ἀφοῦ γίνῃ σύσκεψις μετὰ τῶν προυχόντων τῆς πόλεως, ἂν θὰ κριθῆ εὐλογον, ἤμπορεῖ νὰ τοὺς δοθῆ ἄδεια²⁵.

Οι βουλγαρίζοντες όμως, με διάφορα προσχήματα, αρνήθηκαν κάτι τέτοιο και τα επεισόδια, σχετικά με τις εκκλησίες, συνεχίστηκαν²⁶.

Το θέμα της γλώσσας είχε κατανοήσει πολύ καλά ο τότε αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, ο οποίος, το έτος 1908, είχε αναλάβει, κατ' εντολήν, υπηρεσία ως διευθυντής²⁷ στο τότε *Ἡμιγυμνάσιον Ἐδέσσης* και ο οποίος, για το θέμα της γλώσσας, αναφέρει: *Ζήτησα καὶ ἐπέμεινα στὸν Δεσπότη²⁸ νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ κάνω κήρυγμα στὴν ἐκκλησία. Εἴχαμε δύο ἐκκλησίες ἐμεῖς. Ὁ Δεσπότης ἐγέλασε χλευαστικὰ καὶ μοῦ εἶπεν ἂν ἐπιμένεις σοῦ δίνω τὴν ἄδειαν. Μὰ μοῦ φαίνεται πὼς θὰ πέσεις ἔξω. Ἐγὼ ἐπέμεινα καὶ συμφωνήσαμε στὴν ἐκκλησία τῆς Μητροπόλης²⁹ νὰ κηρύσσει ὁ Δεσπότης κάθε Κυριακὴ καὶ ἑορτῆ, κι' ἐγὼ στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης³⁰. Ὅταν ἄρχισα τὸ κήρυγμα τὸ δικό μου, ἔγινε ἐκπληξίς τοῦ ἀκροατηρίου γιατί ἐκήρυσσα στὴ δημοτικὴ τὴν ὁποία καταλάβαιναν ὅλοι. Καὶ ἄρχισε νὰ τρέχη κόσμος πὸν νὰ μὴν τὸν χωρῆ ἢ μικρὴ ἐκκλησοῦλα τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης, ἐγέμιζε καὶ τὸ προαύλιο ἀκροατῆς καὶ κατόπιν παρετήρησαν ὅλοι, ὅτι στὴ*

24. *Macedonia. Documents and Material*, Sofia 1978, σσ. 267-268, No 113.

25. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σσ. 62-66.

26. *Ό.π.*

27. Α. Mazarakis-Ainian, *Mémoires*, Thessaloniki 1979, σ. 60 Π. Παπατζανετέας, «Ὁ Μακεδονικὸς Ἄγών. Ἀπομνημονεύματα», *Αρχεῖο Μακεδονικὸ Ἀγώνα Πηνελόπης Δέλτα. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α., 1984, σ. 251.

28. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Στέφανο, για τον οποίο βλ. ενδεικτ. Κ. Γ. Σταλίδης, «Ὁ μητροπολίτης Στέφανος Δανηλίδης (29 Ἰαν. 1904 - 13 Μαΐου 1910)», *εφ. Ἐδεσσαϊκή*, φ. 1548/1.5.1993, σ. 6 ἕως φ. 1554/12.6.1993, σ. 6.

29. Βλ. ενδεικτ. Κ. Γ. Σταλίδης, «Ὁι ιεροὶ ναοὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ Παναγίας τῆς Γαβαλιωτίσσης στὴν Ἐδεσσα. Ἱστορικὴ συμβολὴ καὶ συγκριτικὴ θεώρηση», *Πρακτικὰ Ἀ΄ Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Ἡ Ἐδεσσα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς. Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς (Ἐδεσσα 4, 5 καὶ 6 Δεκεμβρίου 1992)*, Ἐδεσσα 1995, σσ. 185-209.

30. Βλ. ενδεικτ. Ν. Γ. Τσαϊλακόπουλος, «Ἀρχαιότητες Ἐδέσσης. Ζ. Ἡ Ἁγία Ἐλεούσα», *εφ. Ἐλεύθερος Λόγος*, φ. 18/24.2.1935, σ. 1-Γ. Κ. Σταλίδης, «Ὁ Ἱερός Ναός τῆς Παναγίας Ἐλεούσας στὴν Ἐδεσσα (1817-1944)», *ΙΣΤ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995)*, *Πρακτικὰ*, τ. ΙΣΤ΄, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 255-268-Κ. Γ. Σταλίδης, «Κώδιξ λογαριασμῶν ἐπιτροπῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Ἐλεούσης, Ἐδεσσα 1823 ἕως 1910», *ΙΖ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο (31 Μαΐου-2 Ἰουνίου 1996)*, τ. ΙΖ΄, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 97-158.

Μητρόπολη δὲν πήγαιναν πολλοὶ ν' ἀκούσουν τὰ «τέκνα μοι ἐν Χριστῷ ἀγαπητὰ καὶ περιπόθητα» ποὺ ἔλεγε ὁ Δεσπότης [...] Ἐπὶ τέλους κατάλαβε ὅτι τὸ δικό μου κήρυγμα στὴ δημοτικὴ, τὴν λιγοστὴ διάρκεια καὶ τὴν ἀπλούστευση τῶν ἐννοιῶν, ἄρρεσε πολὺ στὰ πλήθη καὶ μ' ἄφησε νὰ κάνω ὅ,τι θέλω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα³¹.

Γ. Παράγοντες, συντελέσαντες στην προσπάθεια σλαβικής διεισδύσεως

Την κατάσταση αυτή, η οποία επικρατούσε τότε στην Έδεσσα, είχε προκαλέσει και, φυσικά, είχε εκμεταλλευθεί ο πανσλαβισμός. Και άρχισε να δραστηριοποιείται δεόντως.

Ο Έλληνας προξενικός υπάλληλος Γεώργιος Τσορμπατζόγλου σε έκθεσή του, με ημερομηνία 12 Μαΐου 1904, προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας αναφέρει ότι είχε επισκεφθεί την Έδεσσα ὡς κύριον κέντρον τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ διαρκῆ στόχον τῶν παντοίων βελῶν τοῦ Πανσλαβισμοῦ ἢ Βουλγαρισμοῦ³².

Επίσης υπάρχει μαρτυρία του έτους 1908, σύμφωνα με την οποία δηλώνονται τα εξής: ἄρξαμένου τοῦ ἔργου τῶν (πανσλαβιστῶν) ἀπὸ τοῦ 1860 καὶ προτιήτερα μάλιστα, ὡς πολὺ καλῶς ἐνθυμούμεθα. Συχνὰ τότε ἐπεσκέπτοντο αὐτὴν Ρῶσοι πρόξενοι, ποικίλοι ἀπόστολοι Σλάβοι, ὁ Μλαδενῶφ, ἀποθανὼν μετὰ ταῦτα ἐν ταῖς φυλακαῖς Κων/πόλεως, ὁ ἐντόπιος τυχοδιώκτης Γῶγος, ἐγκατασταθεὶς ἐπὶ τέλους ἐν Ἐδέσσει, πρῶτος αὐτὸς ὑψώσας τὴν σημαίαν τοῦ βουλγαρισμοῦ καὶ ἀνοίξας ἐν τῇ οἰκίᾳ του τὸ πρῶτον βουλγαρικὸν σχολεῖον καὶ ἄλλοι³³.

Έτσι, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, οι σπουδαιότεροι παράγοντες οι οποίοι επιχειρούν να εισαγάγουν τη σλαβική πολιτική και να αφυπνίσουν τη σλαβική, κυρίως βουλγαρική, εθνική συνείδηση³⁴ στους κατοίκους της Έδεσσας είναι οι παρακάτω:

1. Dimităr Hr. Miladinov (1810-1862)³⁵

α. Καταγωγή- σπουδές: Ο Dimităr Hr. Miladinov είχε γεννηθεί στη Στρούγκα το 1810 και πέθανε το 1862 στις φυλακές της Κωνσταντινουπόλεως.

Ήταν ελληνοδιδάσκαλος και δίδαξε στην Αχρίδα, στο Κιλκίς, στο Μοναστήρι, στον Περγλεπέ, στη Στρούγκα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε επιστολή του, με ημε-

31. Νεόκ. Γρηγοριάδης, *Άπομνημονεύματα*, Αθήναι 1966, σσ. 40-41.

32. Γ. Τσορμπατζόγλου, *Έκθεσις περὶ τῶν διαμερισμάτων Βοδενῶν καὶ Βεροίας, 1 Ἰουνίου 1904*, Ἰ. Ἐξ. 1973, σ. 2, βλ. καὶ σ. 38.

33. Έδεσσαίου, «Έδεσσα (τέως Βοδενά)», *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον*, ἔτος 1908, σ. 215.

34. Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτ. Ἀντ.-Αἰμ. Ταχιάος, *Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ ἐμφάνισις βουλγαρικῆς ἐθνικῆς κινήσεως ἐν Μακεδονίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1974, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

35. Για τον Dimităr Hr. Miladinov βλ. ενδεικτ. Α. Ρ. Stoilov, *Bălgarski knižovnici ot Makedonija, I. 1704-1878*, Sofia 1922, σσ. 37-47 (στο εξής: *Bălgarski knižovnici*)· *Makedonija. Album*, Sofia 1931, σ. 64· Hr. Popov, «Danni po vāzraždāneto v Makedonija», *Duhovna Kultura* (Sofia 1938) XIX/5, σσ. 136-145, για Έδεσσα σ. 139· *Arhiv na G. S. Rakovski* (Sofia 1957) 2, σσ. 130, 363, 401, 410, 425, 427, 433, 436, 437, 443, 460, 461, 797, 822· τ. 3(1966), σσ. 106, 162, 193, 263, 314, 330, 339, 512, 538, 555, 605, 606, 645, 646, 748, 802, 819, 849, 851· I. Traikov, *Bratja Miladinovi. Prepiska*, Sofia 1964· M. Arnaudov, *Bratja Miladinovi, Život i deinost (1810, 1830-1868)*, Sofia 1969 (στο εξής: *Bratja Miladinovi*)· K. Ireček, *Istorija na Bălgarite, Popravki ot samija avtor*, Sofia 1839, σ. 420· Bratja Miladinovi, *Bălgarski narodni pesni*, Sofia 1961· Ταχιάος, ὁ.π., σσ. 25-39.

ρομηνία «Τὴν 25. φευρ[ουαρί]ου 1846. Ὀχρίδα», πρὸς τὸν Ρώσο καθηγητὴ Πανεπιστημίου Viktor Ivanovič Grigorovič (1810-1876)³⁶, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴ Βιέννη, ἀνάμεσα στα ἄλλα, σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα υπογράφει: «Ὁ δοῦλος σας / Δημήτριος Μηλαδὸν / ὁ ἐν Ἀχρίδι ἐλληνοδιδάσκαλος»³⁷.

Παρόλο ὅμως πὺ εἶχε ἐλληνικὴ παιδεία, ἐντούτοις, ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζουν οἱ Βούλγαροι, εἶχε ἐργασθεῖ «για τὴ λαϊκὴ ἀφύπνιση τῶν Βουλγάρων τῆς Μακεδονίας»³⁸.

Μαζὶ με τὸν ἀδελφὸ του Konstantin³⁹ εἶχαν συλλέξει καὶ ἐκδώσει τὸ βιβλίο *Sbornik na bălgarki narodni pesni*, Zagreb 1861 (Συλλογὴ βουλγαρικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, Ζάγκρεμπ 1861)⁴⁰.

β. *Ἡ δράση του στὴν Ἐδεσσα*: Τὸ ἔτος 1856/1857⁴¹, ὁ Miladinov ἐρχεται δυο φορὲς στὴν Ἐδεσσα, με σκοπὸ νὰ ἀφύπνισι τοὺς Ἐδεσσαῖους βουλγαρικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, ὅπου, κατὰ τὸν Βούλγαρο Hr. Popov, «ρίχνει σπῆρο, ἀφύπνίζει τὸν ἐν ὑπνώσει λαὸ»⁴².

Ὅταν ἐφτάσε στὴν Ἐδεσσα⁴³, ἀρχισε τὶς συγκεντρώσεις καὶ τὶς κατηχήσεις, ἀποτελεσμα τῶν ὁποῖων ἦταν νὰ καθοδηγήσει μερικοὺς, ὥστε νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν τότε μητροπολίτη Βοδενῶν Ἄνθιμο (1848-1859)⁴⁴ ἡ θεῖα λειτουργία νὰ γίνετα, ὅπως τονίζεται, στὴ μητρικὴ τοὺς γλῶσσα, χωρὶς νὰ φοβούνται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ μερίδα.

Ἐντωμεταξὺ ὅμως, αὐτὸ τὸ γεγονός τὸ εἶχαν ἀντιληφθεῖ οἱ ἀρχές καὶ γι' αὐτὸ υποχρεώθηκε πρῶτα νὰ κρυφτεῖ ἕξι μέρες σ' ἓνα ταβάνι σπιτιοῦ καὶ μετὰ ν' ἀναγκασθεῖ νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα⁴⁵.

Σε ἐπιστολὴ του, σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ με ἡμερομηνία 28 Ἰουνίου 1858, ἀπὸ τὸ Κιλκίς, ὅπου βρίσκεται, πρὸς τὸν Konstantin A. Robev⁴⁶ στὸ Μοναστήρι, «*Bitolja*» ὅπως γράφει, προσπαθεῖ νὰ τὸν πείσει με ἐπιχειρήματα, ὥστε με τὴ σειρά του ὁ Konstantin A. Robev νὰ πείσει τοὺς γονεῖς τῶν μαθητῶν, ἐκθειάζοντας τὰ πλεονεκτήματα τῶν σπουδῶν, ὥστε νὰ τὰ στείλουν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀδησοῦ *χωρὶς νὰ δαπανᾷ οὔτε ὀβολὸν εἰς τὴν ἐκεῖσε διατριβὴν τῶν, οὔτε νὰ ἀπαιτῶνται ἀνταποδόσεις ἐξόδων, ἐκτὸς μέχρι Ὀδησοῦ, ὡς ἐσχάτως μοὶ ἔγραφον ἐκεῖσε*⁴⁷.

36. Ὁ Ρώσος Viktor Ivanovič Grigorovič (1810-1876) υπῆρξε καθηγητὴς στὸ Καζάν καὶ στὴν Ὀδησοῦ τῆς Ρωσίας. Για τὸν βίῳ καὶ τὸ ἔργο του βλ. ἐνδεικτ. V. Grigorovič, *Očerk putešestvija po evropejskoj Turcij*, Moskva ¹1877, Sofia ²1978, στὸν πρόλογο, ὅπου καὶ βιβλιογραφία: Traikov, ὁ.π., σσ. 15-16.

37. Traikov, ὁ.π., σ. 13.

38. *Makedonija, Album*, ὁ.π., σ. 64.

39. Iv. Hadžov, *Konstantin Miladinov i G. S. Rakovski*, Sofia 1926, II, βιβλ. 4, σσ. 65-66.

40. *Macedonia. Dokuments and Material*, ὁ.π., σ. 182.

41. Popov, ὁ.π., σ. 139· ὁ Arnaudov, ὁ.π., σ. 75, ἀναφέρει ὡς ἔτος ἀφίξεως τοῦ Dimităr Hr. Miladinov στὴν Ἐδεσσα τὸ ἔτος 1857.

42. Popov, ὁ.π., σ. 139.

43. Ἐδεσσαῖου, ὁ.π., σ. 215.

44. Κ. Γ. Σταλίδης, «Ὁ μητροπολίτης Ἄνθιμος (1848-1859)», ἐφ. *Ἐδεσσαϊκὴ*, φ. 1524/7.11.1992, σ. 6.

45. Arnaudov, ὁ.π., σ. 75.

46. Για τοὺς Robevi (Ρόμπη) βλ. ἐνδεικτ. Traikov, ὁ.π., σ. 24.

47. Ὁ.π., σ. 61, βλ. καὶ σ. 65.

Μάλιστα, προκειμένου να τους πείσει, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: *Ἀπορῶ μὲ τοὺς πατριώτας τοὺς καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς πῶς δὲν δύνανται νὰ πεισθῶσιν εἰς τὰ φανερὰ πλεονεκτήματα, ἐν ᾧ ἀπὸ Βοδενὰ καὶ Στρούμιτσαν παρακαλοῦσι*⁴⁸.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι ήδη η σλαβική (ρωσική) προσπάθεια διεισδύσεως επιτυγχάνεται κοντά σε όλα τα άλλα και με υποτροφίες μαθητών, για να σπουδάσουν στα σλαβικά πανεπιστήμια, όπου, φυσικά, εκτός από τις σπουδές, καλλιεργείται και σλαβική εθνική συνείδηση.

Όσο για την αναφορά του Miladinov, ότι δηλαδή στην Έδεσσα τον παρακαλούν οι γονεῖς να στείλουν τα παιδιά τους, για να σπουδάσουν στην Οδησσό, αυτό πρέπει να θεωρηθεί υπερβολή, γιατί μόνο ένας μαθητής από την Έδεσσα, ο Andrej Stojanov, μεταβαίνει τελικά για πανεπιστημιακές σπουδές στην Οδησσό, ο οποίος και σπουδάζει νομικά⁴⁹.

Ωστόσο το παραπάνω δείχνει ότι ο Miladinov κατάφερε να πείσει έστω και έναν μαθητή από την Έδεσσα να σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο της Οδησσού και ο οποίος, τελικά, απέκτησε σλαβική (βουλγαρική) συνείδηση⁵⁰.

Σε επιστολή του προς τον Ρώσο αρχαιολόγο Petär Ivanovič Sevastijanov (1811-1867)⁵¹, με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1858, από το Κιλκίς, όπου βρίσκεται, αναφέρει σε ελληνική γλώσσα ότι *ζητείται σλαβοδιδάσκαλος ἐκ τῶν πόλεων Βοδενῶν (Έδεσσης), Γουμέντζου*⁵² *καὶ Δοϊρανίου· ἀλλ' οἱ σλαβοδιδάσκαλοι σπάνιοι εἰσίν*⁵³, πράγμα που δείχνει ότι, παρά τις προσπάθειες, δεν υπάρχουν σλαβοδιδάσκαλοι στην Έδεσσα και στις άλλες περιοχές της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενῶν.

Εκτός από τις επισκέψεις του στην Έδεσσα, ο Miladinov είχε αποκτήσει φίλους στην πόλη, ανάμεσα στους οποίους και τον Georgi Gogov⁵⁴, με τους οποίους αλληλογραφούσε, όπως προκύπτει από επιστολή του, την οποία αποστέλλει από τη γενέτειρά του, *Στρούγα* όπως γράφει, προς τους αδελφούς Ρόμπη και υιούς (Robevi) στο Μοναστήρι, με ημερομηνία 11 Δεκεμβρίου 1859, στην οποία, ανάμεσα στα άλλα, σε ελληνική γλώσσα αναφέρει: *Ἦδη δὲ ἐντὸς ταύτης ἐσωκλείω ἑτέραν πρὸς τινὰς ἐν Βοδενοῖς φίλους μου, τὴν ὁποίαν, μὲ φιλικὸν θάρρος παρακαλεῖσθε, νὰ διευθύνετε ἀσφαλῶς κατ' ἐπιγραφὴν διὰ τοῦ ταχυδρομείου*⁵⁵.

Από τις επιστολές του Miladinov προς τους Ρόμπη (Robevi) στο Μοναστήρι, με ημερομηνία 17 και 31 Αυγούστου 1860, φαίνεται ότι, ως τα τέλη Αυγούστου 1860,

48. Traikov, *ό.π.*, σσ. 61, 65.

49. Hadžov, *ό.π.*, σσ. 65-66· Traikov, *ό.π.*, σσ. 51, 66, 133· *Macedonia. Documents and Material*, *ό.π.*, σ. 175, Νο 44.

50. Traikov, *ό.π.*, σ. 51. Γιος του Andrej Stojanov υπήρξε ο Βούλγαρος ακαδημαϊκός Nikolaj Stojanov.

51. Βλ. ενδεικτ. *ό.π.*, σσ. 49-50.

52. Κ. Γ. Σταλίδης, «Το όνομα Γουμένισσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα. Ιστορική και γλωσσική θεώρηση», *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην επαρχία Παιονίας. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού συνεδρίου, Γουμένισσα 20 και 21 Οκτωβρίου 2001*, Σύλλογος Γουμενισσιωτών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 43-91.

53. Traikov, *ό.π.*, σ. 68.

54. *Ό.π.*, σ. 103.

55. *Ό.π.*, σ. 102.

είχε επισκεφθεί αρκετές πόλεις και είχε πρόγραμμα να επισκεφθεί και άλλες. Είχε επισκεφθεί επίσης και την Έδεσσα⁵⁶.

Το έτος 1860, η Βουλγαρική Κοινότητα της Κωνσταντινουπόλεως ανέθεσε στον Dimităr Hr. Miladinov ένα βασικό έργο: να επισκεφθεί δηλαδή πόλεις και χωριά της Μακεδονίας, με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα, για να ανεγερθεί νέα βουλγαρική εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη.

Πράγματι ο Miladinov δέχτηκε την πρόταση και περιεφέρετο 4-5 μήνες στη Μακεδονία γι' αυτόν τον σκοπό. Και ανάμεσα στις άλλες πόλεις επισκέπτεται και την Έδεσσα, όπου φυσικά, πέρα από τα χρήματα που θα συγκέντρωσε, θα είχε μεταφέρει οπωσδήποτε και την πολιτική της Βουλγαρικής Κοινότητας Κωνσταντινουπόλεως⁵⁷.

Έτσι ο ρόλος του υπήρξε καθοριστικός στην προετοιμασία σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα.

2. Georgi Gogov (έως †11-11-1876)⁵⁸

Ένας άλλος βασικός παράγων ο οποίος είχε επιχειρήσει να αφυπνίσει βουλγαρική εθνική συνείδηση στους Έδεσσαίους είναι και ο Έδεσσαίος Georgi Gogov⁵⁹.

Ο ίδιος αναφέρει ότι είχε ελληνική παιδεία, αλλά βουλγαρική συνείδηση, όπως βεβαιώνεται από επιστολή του την οποία αποστέλει από την Έδεσσα, με ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1861, προς τον Βούλγαρο Georgi S. Rakovski, εκδότη της εφημερίδας *Dunavski Lebed* στο Βελιγράδι, και η οποία δημοσιεύεται με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1861. Σ' αυτήν, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει σε σλαβική γλώσσα: 1. «Δικός σας ειλικρινής φίλος, ελληνοτραφής βούλγαρος, κάτοικος της Έδεσσας», 2. «Εμείς οι Έδεσσαίοι, όπως όλοι οι Βούλγαροι»⁶⁰.

α. Το ονοματεπώνυμό του: Σύμφωνα με τις σωζόμενες γνωστές μαρτυρίες, το ονοματεπώνυμό του αναφέρεται ως Georgi Gogov (Γεοργι Γογοβ)⁶¹ ή Γώγκος Παπα-

56. Traikov, *ό.π.*, σ. 150.

57. Stoilov, *Bălgarski knižovnici*, *ό.π.*, σ. 40· Bratja Miladinovi, *ό.π.*, σ. 15· Arnaudov, *Bratja Miladinovi*, *ό.π.*, σσ. 74-75.

58. Για τον Georgi Gogov βλ. ενδεικτ. *Arhiv na G. S. Rakovski*, τ. 2, Sofia 1957, σσ. 756, 757 (όπου σύντομη βιογραφία του), 776, 777, τ. 3, Sofia 1966, σσ. 748-752 (όπου σύντομη βιογραφία του)· Šopov, *ό.π.*, σσ. 201-212· Popov, *ό.π.*, σσ. 136-145· St. Čilihiro, *Bălgarski čitališta predi osvoboždenieto. Prinos kām istorijata na Bălgarskoto Băzraždane*, Sofia 1930, σ. 597· Dumev, *ό.π.*, σ. 99 κε· G. St. Kandilarov, «Bălgarskite učilišta v grad Voden ot 1869 do 1913 g.», *Belemorski Pregled*, II, Sofia 1944, σσ. 203-236 (passim) (στο εξής: «Bălgarskite učilišta»)· *Macedonia, Documents and Material*, *ό.π.*, σ. 53· G. M. Mackenzie - A. P. Irby, *Travels in the slavonic provinces of Turkey in Europe*, London and New York 1866, σ. 63· Pop Georgiev, «Materiali po cārkovna borba», *ό.π.*, σσ. 315, 317, 321 (όπου υπογράφει ελληνικά), 322 (όπου υπογράφει ελληνικά), 323 (όπου υπογράφει ελληνικά), 324, 325, 326 (διάφορες μορφές και γραφές του ονόματος), 309-326· T. Säben, *Učredjavane i diocez na Bălgarskata Ekzarhia do 1878 g.*, Sinodalno izdatelstvo, Sofia 1973, σ. 139· Vestitelev, *ό.π.*, σσ. 105-122 (passim)· Καράντζαλης - Γόνις, *ό.π.*, σ. 34 σημ. 2, 35 σημ. 3, 37, 42, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 64, 70, 72, 78, 82, 83, 94, 96, 99, 106, 107, 115 σημ. 1.

59. Έδεσσαίου, *ό.π.*, σ. 215.

60. Εφ. *Dunavski Lebed*, *Belgrad*, II, φ. 53/3.10.1861, σσ. 212-213· *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 3, Sofia 1966, σ. 752· *Macedonia. Dokuments and Material*, *ό.π.*, σσ. 187-188, No 53.

61. Popov, *ό.π.*, σ. 144· Čilihiro, *ό.π.*, σ. 597· *Album Makedonija*, *ό.π.*, σ. 66.

γιάννης⁶² ή «Γῶγγος Παπαγιάννη»⁶³ ή Gogo Parajani (Γογο Παπαјани)⁶⁴ ή Georgi Gogun (Γεοργι Γογυв)⁶⁵ ή Gogo (Γογο)⁶⁶ ή Georgij Gogon (Γεοργίј Γογoв)⁶⁷ ή G. Goga (Γ. Γογα)⁶⁸ ή Gogo Georgiev (Γογο Γεοργιев)⁶⁹ ή Georgi Gogon (Γεοργι Γογoвъ)⁷⁰ ή Gogo Popov (Γογο Ποποвъ)⁷¹.

Στα Πρωτόκολλα (*Protokoli*) της Βουλγαρικής Εθνικής Συνελεύσεως του έτους 1871 αναφέρεται με το όνομα Georgi Gogon (Γεοργι Γογoв)⁷² ή Gogo (Γογο)⁷³.

Ο ίδιος υπογράφει, άλλοτε ελληνικά και άλλοτε βουλγαρικά, ως «Γ. Γογος»⁷⁴, «Γεωργιος Γωγος»⁷⁵, Georgi Gogon («Γεοργι Γογoвъ»)⁷⁶, Georgij Gogon («Γεοργίј Γογoвъ»)⁷⁷ ή «Γ. Γ.»⁷⁸.

β. Η καταγωγή και η δράση του στην Έδεσσα: Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες για την καταγωγή και τη δράση του γνωρίζουμε τα εξής:

1. Σε αναφορά του, με ημερομηνία 27 Μαΐου 1870, ο τότε Έλληνας Πρόξενος της Θεσσαλονίκης, αναφερόμενος στους παράγοντες οι οποίοι δρουν στην Έδεσσα υπέρ του Βουλγαρισμού τονίζει ότι, ανάμεσα στους άλλους, είναι ο Γεώργιος Γῶγος, ὅστις ἐκ λαμπροτάτης οἰκογενείας καταγόμενος, ἐὰν ἤδη φέρῃ ἐν ἑαυτῷ σημεῖον τι ἀνθρωπισμοῦ, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἐν Ρωσσίᾳ πολυετῆ διαμονὴν του⁷⁹.

2. Οι Αγγλίδες G. Muir Mackenzie και A. P. Irby τονίζουν, ανάμεσα στα άλλα, το έτος 1866, ότι ο Georgi Gogon ήταν «Βούλγαρος, σπουδαγμένος στη Βιέννη, [και] ήταν πολύ έξυπνος». Επίσης αναφέρουν ότι είχε εργοστάσιο επεξεργασίας μεταξιού και στο σπίτι του έμενε και ένας Ελβετός έμπορος μεταξιού, με τον οποίον ο Georgi Gogon συνεργαζόταν⁸⁰.

3. Ο Βούλγαρος A. Šopov αναφέρει, το έτος 1893, ότι, όπως τον πληροφορήσαν

62. Εφ. *Dunavski Lebed, Belgrad*, φ. 15/20.12.1860· *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 2, Sofia 1957, σ. 756.

63. Iv. Snegarov, *Solun v bālgarskata duhovna kultura. Istoričeski očerk i dokumenti*, Sofia 1937, σσ. 198-199 (στο εξής: *Solun v bālgarskata*).

64. Βλ. ενδεικτ. *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 2, Sofia 1957, σ. 757· Traikov, *ό.π.*, σ. 103.

65. Pop Georgiev, *ό.π.*, σ. 326, No 527.

66. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 72/7.8.1870, σ. 3· εφ. *Turcija*, Carigrad, VIII, φ. 24/29.7.1872, σ. 7· Snegarov, *Solun v bālgarskata*, *ό.π.*, σ. 142· Popov, *ό.π.*, σ. 144.

67. Εφ. *Pravo*, Carigrad, VI, φ. 11/10.5.1871, σσ. 43-44· Šopov, *ό.π.*, σ. 201.

68. Εφ. *Pravo*, Carigrad, VI, φ. 15/7.6.1871, σσ. 59-60· εφ. *Turcija*, Carigrad, VIII, φ. 24/29.7.1872, σ. 7.

69. Εφ. *Turcija*, Carigrad, VIII, φ. 24/29.7.1872, σ. 7· εφ. *Stara Planina*, I, φ. 53/6.3.1877, σ. 3.

70. Dumev, *ό.π.*, σ. 99 κ.ε.

71. Kandilarov, «Bālgarskite učilišta», *ό.π.*, σσ. 203-236, passim.

72. *Protokoli na Bālgarskija Narodn Sābor v Carigrad prez 1871 g.*, Sofia 1911, σ. 27(5.3.1871).

73. *Protokoli*, *ό.π.*, σ. 27(5.3.1871), 108(20.4.1871), 117(13.4.1871), 126(4.5.1871).

74. Pop Georgiev, *ό.π.*, σ. 321, No 522.

75. *Ό.π.*, σ. 322, No 523, σ. 323, No 524.

76. *Ό.π.*, σ. 324, No 525, σ. 325, No 526.

77. *Ό.π.*, σ. 326, No 527.

78. Εφ. *Dunavski Lebed, Belgrad*, II, φ. 53/3.10.1861, σσ. 212-213.

79. Β. Έλληνικὸν Πρόξενεῖον, ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἀριθ. πρωτ. 389/27.5.1870.

80. Mackenzie - Irby, *ό.π.*, σ. 63.

οι Έδεσσαίοι, ο Georgi Gogon ήταν παντρεμένος, η γυναίκα του ήταν Ελληνίδα από τις Σέρρες και ότι είχε μια θυγατέρα για την οποία του ανέφεραν ότι είχε πεθάνει, και ότι η γυναίκα του, δυστυχημένη πλέον, έφυγε από την Έδεσσα και εργαζόταν ως υπηρέτρια στην Κωνσταντινούπολη ή τη Φιλιππούπολη⁸¹.

4. Επίσης ο Βούλγαρος Hr. Popov, το έτος 1938, αναφέρει ότι ο Georgi Gogon γεννήθηκε στο χωριό Λουτράκι (παλαιό Rožarsko)⁸² της Αλμωπίας, απ' όπου είχε μετοικήσει πρώτα στο χωριό Άγρας (παλαιό Vladovo)⁸³ του νομού Πέλλας, όπου είχε την κατοικία του και από εκεί, αργότερα, μετοίκησε στην Έδεσσα⁸⁴.

Είχε σπουδάσει στην Ευρώπη, ταξίδεψε σε πολλές χώρες, γνώριζε πολλές γλώσσες και είχε επιδοθεί στο εμπόριο από το οποίο απέκτησε μεγάλη περιουσία: είχε στην Έδεσσα σπίτι, χάνι⁸⁵, εργοστάσιο και άλλα περιουσιακά στοιχεία. Στο σπίτι του, το έτος 1869, άνοιξε το πρώτο βουλγαρικό σχολείο και βουλγαρικό παρεκκλήσι. Υπήρξε αντιπρόσωπος από την Έδεσσα στη Βουλγαρική Εθνική Συνέλευση στην Κωνσταντινούπολη. Όλη του την περιουσία την προσέφερε στους αγώνες για τη βουλγαρική εκκλησιαστική και εκπαιδευτική υπόθεση και όταν, το έτος 1876, πέθανε, η γυναίκα του δεν είχε τίποτε και πέρασε τη ζωή της φτωχή. Ο Georgi Gogon, κατά τον Hr. Popov, από το έτος 1869 έως το έτος 1876 αφιέρωσε την ψυχή του στον Θεό και όσα είχε τα έχασε⁸⁶.

5. Από το έτος 1870 βρίσκεται στην Έδεσσα η Βουλγάρα δασκάλα Stanislava Karaivanova. Αυτή διέμενε στο σπίτι του Georgi Gogon για τον οποίο αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, ότι ήταν πλούσιος άνθρωπος, κάτοχος μεταξουργείου με συνεταιίρο κάποιον Ελβετό⁸⁷. Ακόμη η ίδια αναφέρει ότι η γυναίκα του Georgi Gogon ήταν Ελληνίδα από τις Σέρρες και ανειψιά του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Β' (α. 1860-1863, β. 1873-1878)⁸⁸, από τον οποίο, μαζί με τον αδελφό της Δημητράκη, είχε κληρονομήσει πολλά υλικά αγαθά. Σ' αυτήν η Stanislava Karaivanova μάθαινε τα προφορικά ελληνικά, ενώ τα γραπτά ελληνικά τα μάθαινε από την Ελληνίδα δασκάλα στην Έδεσσα⁸⁹.

Πρώτη μαρτυρία για την παρουσία και το ενδιαφέρον του Georgi Gogon για

81. Šorov, *ό.π.*, σσ. 201-203.

82. *Στοιχεία συστάσεως και εξέλιξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων. 37 Νομὸς Πέλλης*, Ἀθήναι 1962, σσ. 32-33 (στο εξής: *Στοιχεία συστάσεως ... Νομὸς Πέλλης*). Σύμφωνα με τον Βούλγαρο V. Kānčov, το χωριό Rožarsko (σημ. Λουτράκι), το έτος 1900, είχε 2.004 κατοίκους χριστιανούς (Kānčov, *Makedonija, ό.π.*, σ. 150).

83. *Στοιχεία συστάσεως ... Νομὸς Πέλλης, ό.π.*, σσ. 152-153. Σύμφωνα με τον Βούλγαρο V. Kānčov, το χωριό Βλάδοβο (σημ. Άγρας), το έτος 1900, είχε 740 κατοίκους χριστιανούς (Kānčov, *ό.π.*, σ. 149).

84. Βλ. και Έδεσσαίου, *ό.π.*, σ. 215.

85. Ο Βούλγαρος A. Šorov, το έτος 1893, αναφέρει ότι ο Georgi Gogon είχε χάνι, το οποίο πούλησε για τον αγώνα του βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος και το οποίο, όταν πέρασε από την Έδεσσα, οι Τούρκοι το είχαν μετατρέψει σε στρατώνα (Šorov, *ό.π.*, σ. 203).

86. Popov, *ό.π.*, σ. 144.

87. Dumev, *ό.π.*, σσ. 101-102.

88. Β. Σταυρίδης, *Οί Οικουμενικοί Πατριάρχαι. 1860- Σήμερον. Α΄ Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 89-135.

89. Dumev, *ό.π.*, σσ. 101-102.

την Έδεσσα μας τη δίνει ο τυπογράφος της Θεσσαλονίκης Κυριάκος Δερζήλοβιτς⁹⁰, σε επιστολή του από τη Θεσσαλονίκη, με ημερομηνία 29 Νοεμβρίου 1860, προς τον Georgi S. Rakovski, εκδότη της εφημερίδας *Dunavski Lebed* στο Βελιγράδι, στην οποία αναφέρει: *Ὁ ἐν Βοδενοῖς κύριος Γῶγκος Παπαγιάννης ἐνεγράφη συνδρομητῆς [...] μετὰ τῆς συνδρομῆς τοῦ κυρ. Παπαγιάννη, ὅστις [μετὰ] τινὰς ἡμέρας θὰ μοὶ πέμψῃ*⁹¹.

Επίσης ο Κυριάκος Δερζήλοβιτς, σε άλλη του επιστολή από τη Θεσσαλονίκη, με ημερομηνία 9 Δεκεμβρίου 1860, προς τον Georgi S. Rakovski, εκδότη της εφημερίδας *Dunavski Lebed* στο Βελιγράδι, αναφέρει: *Ἦδη λοιπὸν ἔχομεν τρεῖς συνδρομητὰς, τὸν ἐν Βοδενοῖς κ. Παπαγιάννην, τὸν Παρθένιον*⁹² *καὶ τὸν Βούλγαρον*^{93,94}.

Σε επιστολή του από την Κωνσταντινούπολη, με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1870, ο P. T. Musevič ανακοινώνει στον Pavel Božigrobski, ο οποίος ήδη έχει αναλάβει Πρόεδρος της Βουλγαρικής Κοινότητας στην Έδεσσα, ότι ο Georgi Gogon έχει εκλεγεί ως εκπρόσωπος της Βουλγαρικής Συνελεύσεως στην Κωνσταντινούπολη από την επαρχία της Έδεσσας και ότι, μετά από λίγες μέρες, θα τον καλέσουν στην Κωνσταντινούπολη⁹⁵.

Σε επιστολή του από τη Θεσσαλονίκη, με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1870, ο Georgi Gogon ανακοινώνει στον Pavel Božigrobski ότι ο ίδιος μαζί με τον V. D. Makedonski μεταβαίνουν σε λίγες μέρες, ως αντιπρόσωποι από την επαρχία της Έδεσσας στην Κωνσταντινούπολη, για να πάρουν μέρος στη Βουλγαρική Συνέλευση⁹⁶.

Ὅπως διαπιστώνεται από επιστολή του την οποία στέλνει από την Κωνσταντινούπολη προς τον Pavel Božigrobski, με ημερομηνία 4/16 Οκτωβρίου 1870, ο Georgi Gogon μαζί με τον D. V. Makedonski βρίσκονται ήδη στην Κωνσταντινούπολη, ως εκπρόσωποι της Βουλγαρικής Κοινότητας της Έδεσσας⁹⁷.

Επίσης διαπιστώνεται από άλλη επιστολή την οποία στέλνουν στην Έδεσσα προς τον Pavel Božigrobski, με ημερομηνία 18 Νοέμβρ./1 Δεκεμβρίου 1870, από την Κωνσταντινούπολη (Ορτάκιοϊ) οι «Γεωργιος Γωγος» και D. V. Makedonski, όπου είναι μέλη της Βουλγαρικής Συνδιασκέψεως⁹⁸, ότι ο Georgi Gogon έλαβε μέρος στη Βουλγαρική Εθνική Συνέλευση η οποία είχε πραγματοποιηθεί, κατά τα έτη 1870-1871, στην Κωνσταντινούπολη⁹⁹.

90. Για τον Κυριάκο Δερζήλοβιτς βλ. ενδεικτ. *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 2, Sofia 1957, σ. 625.

91. Εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, φ. 15/20.12.1860· *Arhiv G. S. Rakovski*, ό.π., τ. 2, σ. 756.

92. Πρόκειται για τον αρχιμανδρίτη της Ιεράς Μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους Παρθένιο (1818-1876) και κατόπιν επίσκοπο Πολυανής (1859-1867) (*Arhiv G. S. Rakovski*, ό.π., τ. 2, σσ. 436-437).

93. Οι μεταφραστές του ονόματος από τα ελληνικά στα βουλγαρικά το αποδίδουν ως «*edin drug bālgarin*», δηλαδή «ένας άλλος βούλγαρος» και όχι ως βαπτιστικό όνομα ή επώνυμο (*Arhiv G. S. Rakovski*, ό.π., τ. 2, σ. 777).

94. Εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, φ. 15/20.12.1860· *Arhiv G. S. Rakovski*, ό.π., τ. 2, σσ. 755-776.

95. Pop Georgiev, ό.π., σ. 319, No 519.

96. Ό.π., σ. 321, No 522.

97. Ό.π., σσ. 322-323, No 524.

98. Ό.π., σσ. 323-324, No 525.

99. *Album Makedonija*, ό.π., σσ. 66, 91, 92, 106.

Σύμφωνα με τα Πρωτόκολλα (*Protokoli*) της Βουλγαρικής Εθνικής Συνελεύσεως του έτους 1871, ο Georgi Gogon εκπροσωπεί όλη την επαρχία της Έδεσσας και την επαρχία Πολυανής¹⁰⁰.

Στα Πρωτόκολλα (*Protokoli*) της Βουλγαρικής Εθνικής Συνελεύσεως του έτους 1871, ο Georgi Gogon αναφέρεται επανειλημμένως. Για πρώτη φορά αναφέρεται στις 12 Φεβρουαρίου 1871¹⁰¹, ενώ για πρώτη φορά υπογράφει, με ημερομηνία 19 Φεβρουαρίου 1871, πράξη των Πρωτοκόλλων¹⁰². Το τελευταίο πρακτικό των Πρωτοκόλλων που υπογράφει είναι με ημερομηνία 25 Ιουνίου 1871¹⁰³, ενώ υπογράφει τα πρακτικά των Πρωτοκόλλων στις ενδιάμεσες συνεδριάσεις¹⁰⁴.

γ. Το τέλος του Georgi Gogon: Όπως αναφέρεται στη βουλγαρική εφημερίδα *Stara Planina*, με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1877, ο Georgi Gogon πέθανε στην Έδεσσα, στις 11 Νοεμβρίου 1876¹⁰⁵.

Ο Βούλγαρος Α. Σορον, αναφέρει, το έτος 1893, ότι, όπως τον πληροφορήσαν στην Έδεσσα την οποία είχε επισκεφθεί, τα λείψανα του Georgi Gogon δεν βρισκόνταν στο χριστιανικό νεκροταφείο της Έδεσσας¹⁰⁶, όπου τα είχε αναζητήσει, αλλά ότι βρισκόνταν στο χωριό Άγρας (Βλάδοβο)¹⁰⁷.

δ. Εκτιμήσεις των Βουλγάρων για τον Georgi Gogon: Σύμφωνα με τις σωζόμενες γνωστές μαρτυρίες, οι Βούλγαροι θεωρούν τον Georgi Gogon σπουδαίο παράγοντα της Βουλγαρικής Αναγεννήσεως («*Bălgarsko Vāzraždane*»). Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Από το έτος 1870 βρίσκεται στην Έδεσσα η Βουλγάρρα δασκάλα Stanislava Karaivanova η οποία διέμενε στο σπίτι του Georgi Gogon τον οποίο στα απομνημονεύματά της χαρακτηρίζει, ανάμεσα στα άλλα, ως «τον μεγαλύτερο πατριώτη». Ακόμη η ίδια αναφέρει ότι «ο πατριώτης Georgi Gogon συνέχιζε να συντηρεί και την ίδια και το σχολείο στο σπίτι αυτού του μεγάλου Βούλγαρου ήταν ανοιχτό για κάθε ξένο και φίλο της βουλγαρικής ιδέας»¹⁰⁸.

2. Στη βουλγαρική εφημερίδα *Stara Planina*, με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1877, αναφέρεται ότι ο Georgi Gogon «υπήρξε ο πρώτος υπέρμαχος της λαϊκής υποθέσεως στην Έδεσσα, πρώτος άνοιξε βουλγαρικό σχολείο στο σπίτι του και είχε αποσταλεί ως αντιπρόσωπος στη Βουλγαρική Συνέλευση του έτους 1871, στην Κωνσταντινούπολη»¹⁰⁹.

100. *Protokoli*, ό.π., σ. 126(4.5.1871)· βλ. και Σορον, ό.π., σ. 202.

101. *Protokoli*, ό.π., σ. XVIII.

102. Ό.π., σ. XXIX.

103. Ό.π., σ. 166.

104. Ό.π., σσ. 6(23.2.1871), 14(26.2.1871), 25(2.3.1871), 37(5.3.1871), 44(9.3.1871), 53(12.3.1871), 64(16.3.1871), 74(19.3.1871), 80(23.3.1871), 85(26.3.1871), 90(6.4.1871), 97(9.4.1871), 101(13.4.1871), 105(18.4.1871), 111(23.4.1871), 116(27.4.1871), 126(4.5.1871), 134(7.5.1871), 140(14.5.1871), 152(25.5.1871), 157(27.5.1871), 164(11.6.1871), 166(18.6.1871), 166(25.6.1871).

105. Εφ. *Stara Planina*, I, φ. 53/6.3.1877, σ. 3.

106. Το χριστιανικό νεκροταφείο της Έδεσσας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας βρισκόταν στο μέρος όπου σήμερα βρίσκεται ο Κήπος των Καταρακτών.

107. Σορον, ό.π., σ. 201.

108. Dumev, ό.π., σ., 129.

109. Εφ. *Stara Planina*, I, φ. 53/6.3.1877, σ. 3.

3. Ο Βούλγαρος Α. Σορον, το έτος 1893, αναφέρει ότι ο Georgi Gogon θεωρείται ότι υπήρξε «*ψυχή των λίγων Έδεσσαίων προυχόντων, οι οποίοι ενέπνευσαν το ιερό λαϊκό αίσθημα και έθεσαν τις βάσεις της βουλγαρικής αναγεννήσεως στην Έδεσσα*»¹¹⁰.

4. Γενικά, όπως αναφέρεται από τους Βουλγάρους, «*υπήρξε ένας από τους πιο αξιόλογους παράγοντες της Βουλγαρικής Αναγεννήσεως. Έλαβε μέρος στον εκκλησιαστικό αγώνα εναντίον τού Οικουμενικού Πατριαρχείου και στην ίδρυση βουλγαρικών σχολείων στην πατρίδα του*»¹¹¹.

Κι αυτό, φυσικά, έβλαψε τον Ελληνισμό της Έδεσσας.

3. Pavel Božigrobski (±1810 έως Οκτώβριος 1871)¹¹²

Ένας άλλος βασικός παράγων, ο οποίος είχε επιχειρήσει να αφυπνίσει βουλγαρική συνείδηση, όχι μόνο στους Έδεσσαίους, αλλά και σ' άλλους κατοίκους της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, είναι και ο αρχιμανδρίτης Hadzi Pavel Božigrobski (X^{ος} Παύλος Αγιοταφίτης), ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος πρόεδρος της Βουλγαρικής Κοινότητας στην Έδεσσα¹¹³.

α. Η καταγωγή και οι βασικοί σταθμοί της ζωής του: Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, ο Pavel Božigrobski είχε ελληνική παιδεία, καταγόταν από το χωριό Γραμματικό του Νομού Πέλλας, αλλά είχε γεννηθεί στο χωριό Κονίκοβο (σημ. Δυτικό)¹¹⁴ της Επαρχίας Γιαννιτσών του Νομού Πέλλας, όπως αναφέρεται σε ευαγγέλιο το οποίο μετέφρασε και εξέδωσε το έτος 1852, ο ίδιος, όπου σε ελληνική γραφή αναφέρει: *Ρόδομ Βόδεσκα (Επαρχία) οτ σέλο Κονίκοβω* (Γεννηθείς στην επαρχία Βοδενών από το χωριό Κονίκοβο)¹¹⁵.

Επίσης για την καταγωγή του, έχουμε μαρτυρία σε επιστολή του τότε Διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Βελιγραδίου Zan Šafarik, με ημερομηνία 22 Σεπτ./4 Οκτωβρίου 1865, ο οποίος γράφει στην τσεχική γλώσσα, ανάμεσα στα άλλα, για τον

110. Σορον, *ό.π.*, σ. 201.

111. *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 2, Sofia 1957, σ. 757.

112. Για τον Pavel Božigrobski βλ. ενδεικτ. Pop Georgiev, *ό.π.*, σ. 324, No 525, σσ. 309-326· Stoilov, *Bălgarski knižovnici*, *ό.π.*, σσ. 28-30· G. St. Kandilarov, *Bălgarskite gimnazii i osnovi učilišta v Solun*, Sofia 1930, σ. 4 (στο εξής: *Bălgarskite gimnazii*)· A. Stoilov, *Arhimandrit hadži Pavel Božigrobski*, Sofia 1917 (στο εξής: *Arhimandrit hadži*)· Snegarov, *Solun v bălgarskata*, *ό.π.*· M. Stojanov, *Bălgarska vāzroždenka knižina*, τ. 1, Sofia 1957, σ. 274· Kandilarov, «Bălgarskite učilišta», *ό.π.*, σ. 212· *Album Makedonija*, *ό.π.*, σ. 63· Hr. Šaldev, «Narodnoto probuždane v Bojmija», *Makedonski Pregled* (Sofia 1931) VI/4, σσ. 54-60· Dumev, *ό.π.*, σ. 99 κε· Iv. Snegarov, «Vāzraždane na bălgarstinata v Solun», *Makedonski Pregled* (Sofia 1936) X/1 και 2, σσ. 8-15 (στο εξής: «Vāzraždane»)· *Makedonski vozroždenski i revolucioneri*, *Album*, Skopje 1950, σ. 17· *Dokumenti za Bălgarskoto Vāzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič 1860-1893*, Sofia 1969, σ. 151· Bojan Vālčev, «Pavel Božigrobski», *Bălgarski Vāzroždenski Knižovnici ot Makedonija. Izbrani stranici*, Sofia 1983, σ. 119· Καρόντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σ. 34 σημ. 1.

113. Kandilarov, «Bălgarskite učilišta», *ό.π.*, σ. 212.

114. *Στοιχειά συστάσεως ... Νομὸς Πέλλης*, *ό.π.*, σ. 108.

115. J. Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija*, Sofia ¹1931, ²1970, σ. 182 (στο εξής: *Bălgarski starini*).

Pavel Božigrobski: *On je rozeny makedonsky Bulhar ze Soluna* (Αυτός είναι το γένος Μακεδόνας Βούλγαρος από τη Θεσσαλονίκη)¹¹⁶.

Στην 28η συνεδρίαση της Βουλγαρικής Εθνικής Συνελεύσεως στην Κωνσταντινούπολη, με ημερομηνία 1 Ιουνίου 1871, μετά από συζήτηση, προτείνεται να συμπεριληφθεί ο Pavel Božigrobski στον κατάλογο των υποψηφίων μητροπολιτών και μάλιστα προτείνεται για μητροπολίτης στις βουλγαρικές επαρχίες, ενώ ο Βούλγαρος σύνοδος St. Kostov ενημερώνει την Εθνική Συνέλευση ότι ο Pavel Božigrobski είναι περίπου 60 ετών¹¹⁷.

Άρα, σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, ο Pavel Božigrobski πρέπει να είχε γεννηθεί, περίπου, κατά το έτος 1810.

Έγινε μοναχός και πήγε στο Άγιον Όρος, όπου εμόνασε στην Ιερά Μονή Ζωγράφου.

Μετά από το Άγιον Όρος πήγε στην Ιερουσαλήμ, έγινε αρχιμανδρίτης και πήρε τον τίτλο του χατζή¹¹⁸.

Αργότερα, τότε ακριβώς άγνωστο, πήγε και στη Ρωσία απ' όπου γύρισε με μερικά πολυτελή ιερατικά άμφια από τα οποία ένα δώρισε στην εκκλησία του χωριού του απ' όπου το πήρε ο τότε μητροπολίτης Βοδενών, και ένα στην εκκλησία της Παναγίας στη Γουμένισσα. Στο χωριό του, μάλιστα, με δαπάνες δικές του είχε ανεγείρει και μια βρύση.

Γύρω στο έτος 1850, ο Pavel Božigrobski ήταν πρωτοσύγκελλος του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Κυρίλλου Β' (1845-1872).

Ο Pavel Božigrobski είχε την εποπτεία των μετοχιών του Παναγίου Τάφου στη Μακεδονία, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, γι' αυτό και από την Ιερουσαλήμ είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη.

Σε δύο του επιστολές από το Κιλκίς, με ημερομηνία 22 Φεβρουαρίου και 8 Απριλίου 1865, προς τον Σέρβο Stefan I. Verkovič (1827-1893)¹¹⁹, ο Atanas G. Kušvali, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Κιλκίς δεν ήταν ευχαριστημένοι από τον τότε μητροπολίτη Παρθένιο (1859-1867), επιθυμούν να τον διώξουν και ότι κατάλληλος γι' αυτή τη θέση είναι ο Pavel Božigrobski¹²⁰.

Κατά το φθινόπωρο του έτους 1865, ο Pavel Božigrobski είχε μεταβεί στην Πράγα, για να ζητήσει βοήθεια για την Ιερά Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ της Ιερουσαλήμ¹²¹.

β. Το συγγραφικό του έργο: Ο Pavel Božigrobski είχε και συγγραφικό έργο.

Γνωστά είναι τα έργα του:

1. Το ευαγγέλιο το οποίο τύπωσε με ελληνικούς χαρακτήρες σε σλαβική γλώσσα,

116. Ό.π., σ. 184.

117. *Protokoli*, ό.π., σσ. 160, 167.

118. Χατζής: *προσκυνητής των Αγίων Τόπων* < τουρκ. hacı < αραβ. hajji < hajj: *προσκύνημα*.

119. Για τη ζωή του Stefan I. Verkovic βλ. ενδεικτ. *Dokumenti za Bălgarskoto Văzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 5-15.

120. *Dokumenti za Bălgarskoto Văzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 150-151, No 117, σ. 159, No 122.

121. Ivanov, *Bălgarski starini*, ό.π., σ. 184.

το έτος 1852, στο εξώφυλλο του οποίου αναφέρεται: *ΕΥΑΓΓΕΛΙΕ / ΝΑ ΓΟΣΠΟΔΑ ΜΠΟΓΑ Η ΣΠΑΣΑ ΝΑ ΣΕΓΟ ΙΗΣΟΥΣΑ ΧΡΙΣΤΩ, ΣΙΓΑ ΝΟΒΟ / ΤΥΠΟΣΑΝΟ ΝΑ ΜΠΟΓΑΡΣΚΟΙΓΕΖΙΚ. ΖΑ ΣΕΚΟΑ ΝΕΔΕΛΙΑ / ΟΤ ΓΟΔΙΝΑ ΔΟΓΟΔΙΝΑ ΣΟΡΕΤ. / ΠΡΕΠΙΣΑΝΟ Η ΔΙΟΡΤΩΣΑΝΩ ΟΤ ΜΕΝΕ / ΠΑΥΕΛ ΙΡΟΜΟΝΑΧ, / ΜΠΟΖΙΓΡΟΠΣΚΗ ΠΡΩΤΟΣΥΓΓΕΛ, ΡΟΔΟΜ ΒΟΔΕΝΣΚΑ (Έπαρχία) / ΟΤ ΣΕΛΟ ΚΟΝΙΚΟΒΩ. / ΣΟΛΟΝ, / ΣΤΑΜΠΑ ΚΥΡΙΑΚΟΒΑ ΔΑΡΖΗΛΕΝ. / 1852*¹²².

2. Επίσης το έτος 1865, ο Pavel Božigrobski εξέδωσε στην Κωνσταντινούπολη, στο τυπογραφείο του Aleksandār Ekzarh, επιλογές από τις *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*¹²³.

Όπως παρατηρεί κανείς, αποδίδει το *Εὐαγγέλιον* και τις *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* σε ιδιωματική βουλγαρική γλώσσα, αλλά με ελληνική γραφή. Έτσι, με το συγγραφικό του έργο αρχίζει μια προσπάθεια στις περιοχές της Έδεσσας και αλλού, ώστε να αφυπνίσει βουλγαρική συνείδηση στους κατοίκους, όπως προσπάθησε, κατά τον 18ο αιώνα, με το έργο του *Slavjano - Bǎlgarska Istorija* (1762), ο Βούλγαρος μοναχός Paisij Hilendarski (±1720/1722-1773/1798) γι' αυτούς που θεωρούσε Βουλγάρους¹²⁴.

γ. *Η παρουσία και η δράση του στην Έδεσσα*: Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, η παρουσία και η δράση του Pavel Božigrobski στην Έδεσσα είναι έντονη.

1. Το έτος 1866 αφήνει την Ιερουσαλήμ, έρχεται στη Θεσσαλονίκη κι από εκεί αναλαμβάνει δράση στην περιοχή και την πόλη της Έδεσσας, όπου εγκαθίσταται¹²⁵. Μάλιστα, με τη βοήθεια μιας μειοψηφίας Έδεσσαίων με πρωταγωνιστή τον Έδεσσαίο Georgi Gogon, καταλαμβάνουν, κατά την πρώτη του αυτή παρουσία

122. Ivanov, *Bǎlgarski starini*, ό.π., σ. 182, όπου φωτογραφία του τίτλου, βλ. και *Makedonski Pregled*, IX/3 και 4, σσ. 110-112· J. Ivanov, *Bǎlgarite v Makedonija*, Sofia 1917, σ. 267. Οι Βούλγαροι το κείμενο αυτό το έχουν αποδώσει ως εξής (μεταφορά από τη βουλγαρική γλώσσα): «*Evangelie na gospoda boga i spasa našego Isusa Hrista, siga novo tiposano na bogarski jezik za sekoja nedelja ot godina do godina so red. Prepisano i diortosano ot mene Pavel ieromonah božigrobski protosingel, rodom ot Bodenska eparhija, ot selo Konikovo*, Solun, Štampa Kyrjakova Daržilen, 1852» (*Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 2, Sofia 1957, σ. 625). Η δική μου μετάφραση είναι: «Ευαγγέλιο του Κυρίου Θεού και Σωτήρος Ημών Ιησού Χριστού, τώρα εκ νέου τυπωμένο στη βουλγαρική γλώσσα. Για κάθε εβδομάδα από έτος εις έτος στη σειρά. Αντιγεγραμμένο (ξαναγεγραμμένο) και διορθωμένο από μένα τον ιερομόναχο Παύλο, αγιοταφίτη, πρωτοσύγκελλο, γεννημένο στην Επαρχία της Έδεσσας, από το χωριό Κονίκοβο, Θεσσαλονίκη, Τυπογραφείο Κυριάκου Δαρζίλεν, 1852»).

123. Ivanov, *Bǎlgarski starini*, ό.π., σ. 184.

124. Βλ. ενδεικτ. Hilendarski Paisij, *Slavjano - Bǎlgarska Istorija*, Sofia 1972· Mih. Arnaudov, *Paisij Hilendarski. Ličnost - Delo - Epoha*, Sofia 2¹⁹⁷² (στο εξής: *Paisij Hilendarski*)· Ταχιάος, ό.π., σσ. 7-25· Βαίτσα Χανή-Μουσιδου, *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία του Παΐσιου Χιλανδαρινού*, Θεσσαλονίκη 2003· της ίδιας, «Είναι ανθελληνικό το πνεύμα του Παΐσιου Χιλανδαρινού στη *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία*;», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, ΚΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (30-31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2003)*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 195-206.

125. Απ' αυτή την περίοδο που δείχνει τα σχέδια και τις σχέσεις του με την Έδεσσα, έχουμε την πληροφορία, η οποία είχε δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1866, και στην οποία αναφέρεται ότι ο Pavel Božigrobski δωρίζει αντίτυπα της εφημερίδας αυτής στην Έδεσσα (Εφ. *Makedonija*, Carigrad, I, 5/31.12.1866, σ. 4).

στην Έδεσσα, για πρώτη φορά την εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, όπου, χωρίς την άδεια του οικείου μητροπολίτη, είχε προλάβει να λειτουργήσει στη σλαβική γλώσσα¹²⁶.

Όμως ο τότε μητροπολίτης Νικόδημος Α΄ (1859-1870), ο οποίος έσπευσε, εντωμεταξύ, στον ναό, προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα, πλην όμως αυτοί, οι οποίοι είχαν καταλάβει την εκκλησία, δημιούργησαν επεισόδια. Αποτέλεσμα αυτής της αντικανονικής, κατά τους ορθόδοξους εκκλησιαστικούς κανόνες, πράξεως ήταν να εκδιωχθεί ο Pavel Božigrobski από την Έδεσσα¹²⁷.

Μετά απ' αυτά τα γεγονότα, ο Pavel Božigrobski φεύγει από την Έδεσσα και μεταβαίνει στο χωριό Λέσκοβο το οποίο βρίσκεται κοντά στο Κράτοβο των Σκοπίων, όπου, από το έτος 1867 έως τον Μάιο του έτους 1870, είναι ηγούμενος στο «*Leskovskie manastir*»¹²⁸ του Αγίου Γαβριήλ¹²⁹.

2. Όμως σε επιστολή τους, το έτος 1870, οι Εδεσσαίοι βουλγαρίζοντες καλούν και πάλι τον Pavel Božigrobski να έλθει στην Έδεσσα και να αναλάβει Πρόεδρος της Βουλγαρικής Κοινότητας¹³⁰, πράγμα το οποίο και έγινε¹³¹.

Και πράγματι, στα μέσα περίπου Ιουνίου, του έτους 1870, ο Pavel Božigrobski εγκαταλείπει την Ιερά Μονή του Αγίου Γαβριήλ Leskovski και φθάνει στην Έδεσσα, όπως προκύπτει από επιστολή από την Έδεσσα, με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1870, στην οποία αναφέρεται ότι έφτασε, πριν λίγες μέρες, στην Έδεσσα ο αρχιμανδρίτης Pavel Božigrobski¹³².

Στις 30 Ιουνίου 1870, ο Pavel Božigrobski εγκαθίσταται στο σπίτι του Georgi Gogon¹³³, με το πρόσχημα ότι θέλει ν' αναπαυθεί, ενώ παράλληλα οι βουλγαρίζοντες διαδίδουν ότι είναι εφοδιασμένος με επίσημα έγγραφα ως πληρεξούσιος της Βουλγαρικής Εκκλησίας. Οι δικοί του μάλιστα του κάνουν και αρχιερατική υποδοχή¹³⁴.

Ο Pavel Božigrobski είχε δεχθεί με ευχαρίστηση αυτή την πρόσκληση, γιατί οι Εδεσσαίοι βουλγαρίζοντες, με επικεφαλής τον Georgi Gogon, του είχαν υποσχεθεί πως σε περίπτωση που η τότε Ιερά Μητρόπολις Βοδενών θα απεσπάτο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και θα προσηρτάτο στη Βουλγαρική Εξαρχία, θα τον έκαναν μητροπολίτη τους.

126. Šaldev, *ό.π.*, σ. 58· Kiril, Patriarh Bălgarski, *Prinos kām bālgarskija cārkovent vāpros. Dokumenti ot Avstrijsko Konsulstvo v Solun*, Sofia 1961, σ. 257· του ίδιου, *Prinos kām uniatstvoto v Makedonija sled osvoboditelnata vojna (1879-1895)*, Sofia 1968, σσ. 256, 257.

127. Šaldev, *ό.π.*, σ. 58.

128. *Ό.π.*

129. Ireček, *ό.π.*, σσ. 336, 386.

130. Stoilov, *Bălgarski knižovnici*, *ό.π.*, σσ. 28-30.

131. Εφ. *Turcija*, Carigrad, VI, φ. 39/14.11.1870, σ. 4.

132. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 72/7.8.1870, σ. 3.

133. Η εγκατάσταση του Pavel Božigrobski στην Έδεσσα πιστοποιείται και από επιστολή της Βουλγαρικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, με ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1870, με την οποία τον καλούν να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη (Pop Georgiev, *ό.π.*, σ. 318, No 518).

134. Καράντζαλης - Γόννης, *ό.π.*, σσ. 35, 37, 42.

Όμως η πρόσκληση αυτή του Pavel Božigrobski από τον Georgi Gogon, κατά τον μητροπολίτη Αγαθάγγελο Α΄, είχε και άλλον σκοπό. Επειδή δηλαδή ο Georgi Gogon έβλεπε ότι αποτυγχάνει, κατέφυγε εις τὸ μέτρον τοῦτο, διὰ τὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ὀλίγους ὀπαδοὺς του¹³⁵.

Μάλιστα, από την παραμονή του Pavel Božigrobski στην Έδεσσα, πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η παρακάτω πληροφορία: Σε αχρονολόγητη επιστολή τους, η οποία όμως μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στο χρονικό διάστημα από 24 Σεπτεμβρίου 1870 έως 4/16 Οκτωβρίου 1870, από την Κωνσταντινούπολη, όπου βρίσκονται ως εκπρόσωποι της Βουλγαρικής Κοινότητας της Έδεσσας, προς τον Pavel Božigrobski, ο οποίος βρίσκεται πια στην Έδεσσα, οι «Γεωργιος. Γωγος» και D. V. Makedonski, ανάμεσα στα άλλα, δηλώνουν ότι επιθυμία τους δεν είναι μόνο να χωρίσουν από το Πατριαρχείο, αλλά αυτό να κατοχυρωθεί με «εμιρναμέ»¹³⁶.

Όμως, για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, όπως αναφέρουν στην επιστολή τους, απευθυνόμενοι στον Pavel Božigrobski, «πρέπει κάποιος, όπως εσείς, να πάει φυλακή, για να δημιουργηθεί το κατάλληλο κλίμα, και ότι, αν πετύχετε να κάνετε αυτό, σαν αληθινός πατριώτης, σας υποσχόμαστε ηθική ανδρεία, και εμείς πάλι τότε δίκαια θα μπορούμε να περηφανευόμαστε ότι παραμείναμε στ' αλήθεια άξιοι και ικανοί ὀπαδοί. Αλλ' αν πάλι μέχρι τώρα ούτε στην εκκλησία δεν πάμε για δεύτερη φορά, τότε αλίμονο σε μας και στον λαό μας»¹³⁷.

Ο Pavel Božigrobski στην Έδεσσα έρχεται αμέσως σε σύγκρουση με τον τότε μητροπολίτη Βοδενών Αγαθάγγελο Α΄, ο οποίος είχε εκλεγεί μητροπολίτης Βοδενών προσφάτως, δηλαδή τον Απρίλιο του έτους 1870.

Η σύγκρουση αυτή είχε κέντρο τον ιερό ναό των Αγίων Αναργύρων¹³⁸, τον οποίο πολλές φορές οι βουλγαρίζοντες επεχείρησαν να καταλάβουν.

Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, κατά τη δεύτερη παρουσία του Pavel Božigrobski στην Έδεσσα, η πρώτη συστηματική και βίαιη προσπάθεια καταλήψεως άρχισε την 1η Ιουλίου 1870¹³⁹, ημέρα της εορτής των Αγίων Αναργύρων και

135. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σ. 34.

136. Τουρκ. emirname: *έγγραφος διαταγή*.

137. Pop Georgiev, *ό.π.*, σσ. 321-322, No 523.

138. Για τα γεγονότα των συγκρούσεων, των καταλήψεων και ανακαταλήψεων του ιερού ναού των Αγίων Αναργύρων βλ. ενδεικτ. εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 82/21.9.1870, σ. 3· εφ. *Makedonija*, Carigrad, V, φ. 16/20.4.1871, σ. 3· εφ. *Makedonija*, Carigrad, V, φ. 5/1.2.1871, σ. 4· εφ. *Pravo*, Carigrad, VI, φ. 11/10.5.1871, σσ. 43-44· εφ. *Pravo*, Carigrad, VI, φ. 15/7.6.1871, σ. 60· εφ. *Turcija*, Carigrad, VII, φ. 24/29.7.1872, σ. 7· εφ. *Napredak*, Carigrad, IX, φ. 44/31.5.1875, σ. 176· Šopov, *ό.π.*, σ. 211· «Ο διακοπής απόστολος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων», εφ. *Έδεσσα*, Α΄, φ. 5/1.3.1919, σσ. 4-5· P. Nikov, «Avstriiski konsuli za Bălgarite v Makedonija», *Makedonski Pregled* (Sofia 1925) I/5-6, σσ. 102-103, 104, 117-118, 118-119· Τσορπατζόγλου, *ό.π.*, σ. 12· Dumev, *ό.π.*, σσ. 127-129· Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, passim· Γ. Κ. Σταλίδης, «Ο ιερός ναός των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού στην Έδεσσα», *Β΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα 19, 20, 21 Σεπτεμβρίου 1997)*, Έδεσσα, σ. (υπό έκδοση).

139. Τσορπατζόγλου, *ό.π.*, σ. 12.

μετά από πολλές, βίαιες καταλήψεις¹⁴⁰ και ανακαταλήψεις¹⁴¹, τελικά με απόφαση των τουρκικών αρχών, παρά τις αντιδράσεις του μητροπολίτη και των πατριαρχικών Έδεσσαίων, στις αρχές Ιανουαρίου του έτους 1873, ο ιερός ναός των Αγίων Αναργύρων είχε παραχωρηθεί στους βουλγαρίζοντες της Έδεσσας¹⁴². Έκτοτε παρέμεινε στους εξαρχικούς μέχρι την απελευθέρωση της πόλης από τον τουρκικό ζυγό (18.10.1912)¹⁴³, οπότε και επανήλθε στο παλαιό καθεστώς.

Μετά από πολλές συγκρούσεις το Οικουμενικό Πατριαρχείο έστειλε συνοδική πράξη με την οποία ο Pavel Božigrobski καθαιρείται για τις αντικανονικές αυτές πράξεις. Αυτός όμως όχι μόνο δεν συμμορφώνεται αλλά δηλώνει στον Αγαθάγγελο Α΄ ότι δέν αναγνωρίζει ούτε Μητρόπολιν, ούτε Πατριαρχείον¹⁴⁴.

Μετά απ' αυτό είχε αναγνωσθεί σ' όλες τις εκκλησίες η καθαίρεση του Pavel Božigrobski.

Αποτέλεσμα αυτού ήταν οι βουλγαρίζοντες, χωρίς καμιά αντίδραση, ν' αναδιπλωθούν, ν' αρχίσουν μεταξύ τους οικογενειακές έριδες, αρκετοί ν' αποσύρουν τα παιδιά τους από το βουλγαρικό σχολείο, ενώ οι άλλοι χριστιανοί είχαν δεχθεί μ' ευχαρίστηση την καθαίρεση του Pavel Božigrobski¹⁴⁵.

Όμως οι συγκρούσεις συνεχίζονται και ο Αγαθάγγελος Α΄, ευρισκόμενος στη Θεσσαλονίκη, επιτυγχάνει με ενέργειές του να έλθει στις 18 Δεκεμβρίου 1870 από τη Θεσσαλονίκη στην Έδεσσα ο ίδιος ο Μουτσαρίφ¹⁴⁶-Μπέης για να εξετάσει τα πράγματα από κοντά, ενώ παράλληλα είδε και τον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης, τον οποίο διαβεβαίωσε πως, για να πάψουν οριστικά οι έριδες στην Έδεσσα μεταξύ των δύο αντιμαχομένων ομάδων, πρέπει οπωσδήποτε να εκδιωχθεί ο Pavel Božigrobski¹⁴⁷.

Παράλληλα στα μέσα Δεκεμβρίου 1870, οι Έδεσσαίοι στέλνουν μία αναφορά στον Μουτσαρίφη Θεσσαλονίκης, στην οποία εκθέτουν όλη τη φοβερή κατάσταση που υπάρχει στην Έδεσσα, εξαιτίας της δραστηριότητας των βουλγαριζόντων, με επικεφαλής τον Georgi Gogon και της παρουσίας εκεί του Pavel Božigrobski, και τον καλούν να δώσει λύση με την αποπομπή του και να επιβάλει την τάξη στην Έδεσσα¹⁴⁸.

140. Βλ. ενδεικτ. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*: Δ. Γόνης, «Άνεπιτυχείς προσπάθειαι συμβιβασμού Βουλγαριστών καὶ Πατριαρχικῶν εἰς Βοδενά (Έδεσσα)», *Θεολογία*, Ἀθήναι 1973 (ανάτυπο), σσ. 3-14· «Ὁ διακοπὴς ἀπόστολος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων», *ό.π.* Στο κείμενο αυτό αναφέρεται το έτος 1862, αλλά σίγουρα πρόκειται ή για τυπογραφικό λάθος ή για λάθος μνήμης, γιατί ο αναφερόμενος μητροπολίτης Αγαθάγγελος Α΄ ποιμαίνει την Ιερά Μητρόπολη Βοδενών κατά το χρονικό διάστημα 1870-1875. Το πιθανότερο είναι ο Κώστος Παναγιώτου να αναφέρεται στα γεγονότα της 1ης Ιουλίου 1872, τα οποία μνημονεύει και η Βουλγάρα δασκάλα Stanislava Karaivanova (Dumev, *ό.π.*, σσ. 128-129).

141. Βλ. ενδεικτ. εφ. *Makedonija*, Carigrad, V, φ. 16/20.4.1871, σ. 3. Για βίαια επεισόδια βλ. και εφ. *Makedonija*, Carigrad, V, φ. 5/1.2.1871, σ. 4 εφ. *Pravo*, Carigrad, VI, φ. 15/7.6.1871, σ. 60 Νίκον, *ό.π.*

142. Dumev, *ό.π.*, σσ. 128-129.

143. Για την απελευθέρωση της Έδεσσας βλ. ενδεικτ. Σταλίδης, *Έδεσσα*, *ό.π.*, σσ. 225-260.

144. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σ. 58.

145. *Ό.π.*, σσ. 57-58.

146. Μουτσαρίφης < τουρκ. mutasarrif: 1. νομέας, κτήτορας, 2. έπαρχος, αρμοστής, βεκύλης, διοικητής σαντζακίου, που αντιστοιχεί με τον νομάρχη.

147. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σσ. 77-79.

148. *Ό.π.*, σσ. 82-85.

Και πράγματι, μετά από λίγες μέρες και συγκεκριμένα στις 22 Δεκεμβρίου 1870, ήρθε από τη Θεσσαλονίκη στην Έδεσσα ο ίδιος ο Μουτσαρίφ-Μπέης και, αφού εξέτασε επιτοπίως την κατάσταση, *ἐπέπληξε λίαν αὐστηρὰ τὸν αἴτιον τῶν ταραχῶν Χ΄ Παῦλον καὶ ἔδωσε ἐντόνους διαταγὰς εἰς τὴν ἐπιτόπιον ἀρχήν, ἵνα μὴ τοῦ λοιποῦ ἀφίνη νὰ λαμβάνωσι χώραν τοιαῦτα πραξικοπήματα*¹⁴⁹.

Μάλιστα την επόμενη μέρα της αναχωρήσεως από την Έδεσσα του Μουτσαρίφ-Μπέη, δηλαδή στις 23 Δεκεμβρίου 1870, ήρθε επιστολή στον Αγαθάγγελο Α΄ από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με ημερομηνία 17 Δεκεμβρίου 1870, η οποία συνοδευόταν και με βεζιρική διαταγή προς το βιλαέτι (νομαρχία) της Θεσσαλονίκης, με την οποία αποφαιζόταν η αποπομπή του Pavel Božigrobski από την Έδεσσα.

Αμέσως τότε ο Αγαθάγγελος Α΄ αποφασίζει να κατεβεί στη Θεσσαλονίκη, για να προβεί σε παραστάσεις προς τις τουρκικές αρχές και μάλιστα, όταν έφτασε, το βράδυ 23 Δεκεμβρίου 1870, στα Γιαννιτσά, συνάντησε τον ίδιο τον Μουτσαρίφ-Μπέη στον οποίο και ενεχείρισε τα επίσημα έγγραφα, ώστε να ενεργήσει ο ίδιος την αποπομπή του Pavel Božigrobski¹⁵⁰.

Ο Pavel Božigrobski, τις μέρες που ακολούθησαν, δεν δημιούργησε κανένα πρόβλημα στην Έδεσσα, εκτός από την ημέρα των Χριστουγέννων, που έβαλε τέσσερις βουλγαρίζοντες να τηλεγραφήσουν στον Διοικητή Θεσσαλονίκης, ώστε να τους παραχωρήσει μια εκκλησία, για να λειτουργήσουν σ' αυτήν.

Όμως η απάντηση ήταν πως ο Pavel Božigrobski δεν είναι πια ιερέας και πως δεν έχει το δικαίωμα να ιερουργεί. Και μάλιστα ο καιμακάμης¹⁵¹ της Έδεσσας κάλεσε αντιπροσωπία βουλγαρίζοντων ενώπιόν του και τους διάβασε το σχετικό έγγραφο. Όμως ο Pavel Božigrobski, ενώ ησύχαζε στην Έδεσσα, άρχισε να διεγείρει με τους δικούς του ταραχές σε άλλα μέρη της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών και κυρίως στη Γουμένισσα¹⁵².

Επειδή όμως παρά τις αποφάσεις δεν φεύγει από την Έδεσσα, ο Αγαθάγγελος Α΄ σε επιστολή του προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1871, ζητά να λάβουν αποφασιστικά μέτρα, ώστε να απομακρυνθεί από την Έδεσσα, ενώ αναφέρει ότι συνεχίζονται οι προκλήσεις, όχι όμως σε τόση ένταση, από τους βουλγαρίζοντες.

Στις 16 Φεβρουαρίου 1871, ο Pavel Božigrobski μεταβαίνει από την Έδεσσα στη Θεσσαλονίκη, όπου μένει λίγες μέρες και επιστρέφει πάλι στην Έδεσσα, όπου βρίσκεται οπωσδήποτε μέχρι τις 26 Φεβρουαρίου 1871¹⁵³.

δ. *Η αναχώρηση από την Έδεσσα και ο θάνατος του Pavel Božigrobski*: Το κλίμα είναι πλέον βαρύ. Και μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, ο Pavel Božigrobski αναγκάζεται να φύγει οριστικά πια από την Έδεσσα.

149. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σ. 80.

150. *Ο.π.*, σσ. 80-81.

151. Η λ. καιμακάμης προέρχεται από την τουρκική λ. kaymakam: *έπαρχος, καιμακάμης*.

152. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σσ. 90-93.

153. *Ο.π.*, σσ. 93-95.

Ο Αγαθάγγελος Α΄ σε επιστολή του προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1871, μας πληροφορεί ότι ο «Κακοπαῦλος», όπως τον αποκαλεί, έχει φύγει πια από την Έδεσσα, αλλά φεύγοντας, έδωσε εντολή στους δικούς του να δημιουργούν προβλήματα στον Αγαθάγγελο Α΄ και ότι θα επιστρέψει σε λίγο και πάλι¹⁵⁴.

Έτσι ο Pavel Božigrobski αναχωρεί από την Έδεσσα, γιατί, εντωμεταξύ, έπρεπε να πάει στο Μοναστήρι, όπου με επιμονή των Βουλγάρων μητροπολιτών, στην αρχή θα ήταν Πρόεδρος εκεί των βουλγαριζόντων και μετά μητροπολίτης τους.

Στις 11 Μαΐου 1871, ημέρα της εορτής των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, ο Pavel Božigrobski, πριν μεταβεί στο Μοναστήρι, βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη, όπου οι Βούλγαροι γιόρτασαν για πρώτη φορά τη γιορτή αυτή¹⁵⁵.

Από εκεί και πριν μεταβεί στο Μοναστήρι, πέρασε από το χωριό του, το Κονίκοβο (σημ. Δυτικό). Αλλά φεύγοντας από το χωριό του, πεθαίνει καθ' οδόν, τον Οκτώβριο του έτους 1871. Από εκεί τον μετέφεραν στη Σκύδρα (παλ. Βερτεκόπ), όπου και τον έθαψαν πίσω από το ιερό του παλαιού ναού του Αγίου Στεφάνου¹⁵⁶.

Ο Pavel Božigrobski πέθανε σε ηλικία περίπου 60 ετών, όπως προκύπτει από την 28η συνεδρίαση της Βουλγαρικής Εθνικής Συνελεύσεως στην Κωνσταντινούπολη, με ημερομηνία 1 Ιουνίου 1871¹⁵⁷.

Έτσι ο Pavel Božigrobski σ' όλη του τη ζωή έδρασε συνειδητά υπέρ του Βουλγαρισμού και αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, επέφερε πολλά δεινά στους Εδεσσαίους και τον Ελληνισμό της πόλεως και της περιοχής.

4. Σουλεϊμάν Αγάς Δορτζή¹⁵⁸

Επίσης ένας άλλος παράγων ο οποίος παίζει βασικό ρόλο στην προσπάθεια διεισδύσεως της σλαβικής πολιτικής στην Έδεσσα είναι και ο Οθωμανός αλλά αξιωματικός του Ρωσικού στρατού Σουλεϊμάν Αγάς Δορτζή.

Ο Σουλεϊμάν Αγάς Δορτζή ήταν ο δεύτερος από τους τρεις γιους της μεγάλης οθωμανικής οικογένειας των Δορτζήδων, η οποία ανέπτυξε τις δραστηριότητές της στην Έδεσσα και κατείχε και καλλιεργούσε μεγάλες εκτάσεις κτημάτων στην περιοχή της Αλμωπίας (παλ. Καρατζόβα).

Σύμφωνα με αναφορά του Ελληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, με ημερομηνία *Έν Θεσσαλονίκη τη 27η Μαΐου*

154. Καράντζαλης - Γόνης, *ό.π.*, σσ. 100-101.

155. Kandilarov, *Bălgarskite gimnazii*, *ό.π.*, σ. 8.

156. Šaldev, *ό.π.*, σσ. 59-60· Stoilov, *Bălgarski knižovnici*, *ό.π.*, σσ. 28-30.

157. *Protokoli*, *ό.π.*, σσ. 160, 167.

158. Για την οικογένεια Δορτζή / Ντουρτζή / Ντουρεζή βλ. ενδεικτ. εφ. *Έδεσσα*, φ. 18/1.10.1919, σ. 6· Γ. Τουσίμης, «Η αντιπαράθεση μεταξύ Ελληνικής Κοινότητας Βοδενών και οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρτζή», *Δήμος Έδεσσας, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου επιστημονικού Συμποσίου. Η Έδεσσα και η Περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992)*, Έδεσσα 1995, σσ. 237-251· Κ. Γ. Σταλίδης, «Η βουβάλα του Ντουρεζή», *Κάπως έτσι... Παραδόσεις*, Έδεσσα 1980, σσ. 91-94.

1870¹⁵⁹, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται ότι, ένεκα των βιαιοπραγιών και των καταχρήσεων των τριών αδελφών Δορτζή στην περιοχή Αλμωπίας, οι τουρκικές αρχές, το έτος 1861, τους κατεδίωξαν και ο μιν μικρότερος αδελφός Ζεϊνέλ πέθανε στις φυλακές Θεσσαλονίκης, ο μεγαλύτερος αδελφός Μείμέτης δραπέτευσε στην Κωνσταντινούπολη, ό δέ μεσαίος αδελφός, ό περὶ οὗ ό λόγος/ Σουλεϊμάνης, μετὰ τὴν καταδίκην του κατώρθωσε νὰ γείνη φυ/γόδικος, καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς τοῦ τότε Ρωσικοῦ Προξένου τῶν/ Βιτωλίων¹⁶⁰, νὰ διασωθῆ εἰς Ρωσσίαν./ Ἐκεῖ ἄριστα περιποιήθη καὶ ἐπὶ πέντε ὀλόκληρα ἔτη διετέλε/σεν ἀξιωματικὸς εἰς τὸ στρατιωτικὸν ἐν Πετροπόλει, καὶ τοιοῦτοτρόπως/ πληρέστατα μνηθεῖς τὰ μυστήρια τοῦ Πανσλαβισμοῦ, ἀπελύθη/ ἀπόστολος τούτου, καὶ κατὰ τὸ 1866 ἐπανῆλθεν εἰς Θεσσαλονίκην. Καὶ, σύμφωνα με τὴν αναφορά, ό Πανσλαβισμὸς οὐδαμοῦ ἄλλαχού ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχη/ ἴσως τοιοῦτον ὄργανον.

Ὅπως μνημονεύεται στὴν ἴδια αναφορά, παρὰ τὴν απαγόρευση τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῆς Θεσσαλονίκης νὰ του χορηγηθεῖ ἄδεια παραμονῆς στὴν Έδεσσα καὶ τὴν περιοχή τῆς, οὐχ ἦττον ὁμως ό κεκηρυγμένος οὗτος Ρῶσος ἀξιωματικὸς ἐπιστρέ/ψας καὶ αὐθις εἰς Κων/πολιν, ἐπανῆλθεν μετ' ὀλίγον εἰς Βοδε/νὰ ἐλευθέρως, φέρων ἀγερώχως τὴν Κοζακικὴν στολὴν του, μένεα/ πνέων κατὰ τῆς ἀδίκως δῆθεν καταδιωξάσης αὐτὸν Τουρκικῆς Ἀρ/χῆς, καὶ θερμὸς ζηλωτῆς τῆς σωσάσης αὐτὸν Ρωσσίας, ἤρξατο/ ἀναφανδὸν νὰ κατηγῆ ὑπὲρ ἐκείνης οὐ μόνον χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ Ὀθωμανούς, εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ὁποίους ἐξακολουθεῖ/ νὰ ἐμπνέη τρόμον, καθότι τοσαῦτα ῥέξας καὶ φυγόδικος γενό/μενος, οὐδὲν μόνον οὐδὲν ἔπαθεν, ἀλλὰ καὶ ἐπισήμως τῷ παρεχωρήθη νὰ χαιρῆ τὰ προνόμια καὶ τοὺς τίτλους τοῦ Ρῶσσοῦ Ἀξιωματικοῦ.

Κατὰ τὴν ἴδια αναφορά ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Καρατζόβης ἡ βουλγαρικὴ προπα/γάνδα ἠδυνήθη νὰ κάμη προσηλύτους καὶ νὰ ὑπογράψῃ ἀναφορὰν/ περὶ ἀποχωρισμοῦ ἀπὸ τῆς ἐν Κων/πόλει ἐκκλησίας, χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Ὀθωμανοῦ Σουλεϊμάν ἀγὰ Δορτζῆ, ἀξιωματικοῦ τοῦ Ρωσικοῦ/ στρατοῦ, ὅστις ἀναφανδὸν καὶ ἐν γνώσει τῶν τοπικῶν ἀρχῶν ἐνεργεῖ/ ὑπὲρ τοῦ βουλγαρισμοῦ καὶ κατὰ τῶν Ἑλληνικῶν Πατριαρχείων/ Κ/πόλεως διὰ θεμιτῶν καὶ ἀθεμιτῶν μέσων.

Μάλιστα στὴν ἴδια αναφορά εκφράζεται ἡ ἀπορία πὼς ο Σουλεϊμάν Ἀγὰς Δορτζῆ καταφέρει, με τὴν ἀνοχὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης, νὰ προβαίνει σε ποικίλες πιέσεις, ὡστε οἱ μουχτάρηδες¹⁶¹ τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς Αλμωπίας νὰ σφραγίζον βιαίως ἐγγράφα καὶ ἀναφορές περὶ ἀποχωρισμοῦ τῶν ἀπὸ το Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ, ἐπιπλέον, νὰ συντηρῆ δὲ/ ἰδίαις δαπάναις τὸ βουλγαρικὸν Σχολεῖον ἐν Βοδενοῖς καὶ νὰ/ ὑμνηται δημοσίᾳ ὑπὸ τῶν μαθητῶν δι' ἐπίτηδες ὑπὲρ αὐτοῦ συντε/θέντος βουλγαρικοῦ ἄσματος, ἐνῶ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον τῶν Βοδενοῶν ἐπισήμως ἀνέφερε ταῦτα ἄλλοτε εἰς τὸ ἐνταῦθα Γεν. Διοικη/τήριον διὰ μαζιματα¹⁶² (ἐκθέσεως).

159. Β. Ἑλληνικὸν Προξενεῖον, ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἀριθ. πρωτ. 389/27.5.1870.

160. Ἄλλο ὄνομα τῆς πόλεως Μοναστήρι τῶν Σκοπίων.

161. Λ. τουρκ. muhtar: 1. κοινοτάρχης, πρόεδρος κοινότητος. 2. προεστός.

162. Τουρκ. mazbata: πρωτόκολλο, πρακτικὸ υπογεγραμμένο ἀπὸ πολλὰ άτομα.

Μάλιστα έχει τέτοια δύναμη στις τοπικές τουρκικές αρχές και διαθέτει τέτοιο πλούτο, ώστε ἡ ἐν Βοδενοῖς νεοσυστάσα Σλαβική Σχολή συντηρεῖται παρ' αὐτοῦ, διαβε/βαιούντος ὅτι αὐτὸς θέλει ἀποτίσει τὸν ἐκ πεντήκοντα τεσσάρων/ λιρῶν μισθὸν τοῦ Βουλγάρου διδασκάλου. Ὅτε τὸ πρῶτον ἐπεσκέφθη τὴν Σχολὴν ταύτην ἐδώρησατο εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτῆς/ ἀνὰ ἓν ἀργυροῦν μετζίτιον¹⁶³, καὶ ἐφεξῆς κατὰ πᾶσαν σχεδὸν/ πρῶϊαν ἐπισκεπτόμενος αὐτήν, παρέχει εἰς ἓνα ἕκαστον μαθη/τὴν τὸ ὠρισμένον σμιτ παρασι¹⁶⁴, οἱ δὲ εὐγνώμονες μαθηταὶ/ ὀρθοστάδην τῷ ψάλλουσι τὸ εἰς ὄνομασί του ἐξεπίτηδες μελοποι/ηθὲν ᾄσμα (σαρκί¹⁶⁵).

Ακόμη στην ίδια αναφορά τονίζεται ὅτι ὁ Δορτζής εἶναι πασίγνωστον ἐνταῦθα ὅτι/ εἶναι ὄργανον τοῦ πανσλαβισμοῦ μισότουρκος δ' ἐν ταύτῳ καὶ μισέλλην/ καὶ μυρίας διαπράττων ἀθαιρεσίας κατὰ τῶν δυστυχῶν χωρικῶν/ ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν ἀρχῶν. Δι' αὐτοῦ ἐνεργεῖ τὸ ἐν Κ/πόλει Βουλγαρικὸν/ Κομιτάτον ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Βοδενῶν καὶ δι' αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐνταῦθα/ Ρωσικοῦ Προξενείου ἀνταλλάσσονται ἢ μεταξὺ Κ/πόλεως, Βοδενῶν/ καὶ τῶν πέριξ ἀλληλογραφία τοῦ Βουλγαρικοῦ κομιτάτου.

Από την ίδια αναφορά πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Σουλεϊμάν Ἀγάς Δορτζή ἐφτασε στην Ἐδεσσα, τὸ ἔτος 1866, ἐν στολῇ Ρώσσου ἀξιωματικοῦ καὶ ἀπὸ τότε, με τις ἐνέργειες του Ρώσου Προξένου τῆς Θεσσαλονίκης, παρὰ τις μὴ νόμιμες καὶ ἐν πολλοῖς ἀπαγορευτικές διαδικασίες παραμονῆς του στην Ἐδεσσα καὶ τὴν περιοχὴ, ἐντούτοις τοσαύτην δ' ἰσχὺν ἀπέκτησεν ἐν/ τῇ ἐπαρχίᾳ Βοδενῶν ἕνεκα τῆς Ρωσικῆς του προστασίας καὶ τῆς ἀτιμωρη/σίας του, ὥστε πάντες ἐνώπιόν του ὑποτάσσονται. Εἴτε λοιπὸν διὰ τῆς βίας/ καὶ τῶν ἀπειλῶν εἴτε δι' ἀμοιβῶν καὶ ὑποσχέσεων παραπείθει τοὺς ἱερεῖς/ τῶν χωριῶν καὶ τοὺς χωρικοὺς νὰ ἐπανίστανται κατὰ τοῦ ἐν Κ/πόλει Πατρι/αρχείου καὶ νὰ ἐπιζητοῦν βούλγαρον ἀρχιερέα, τὴν κατάλυσιν τῆς Ἑλληνικῆς/ γλώσσης ἐν ταῖς ἐκκλησίαις καὶ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ τὴν σύστασιν/ βουλγαρικοῦ καὶ ἐν γένει συνταράσσει τὴν ἐπαρχίαν καὶ ἐνσπείρει τὸ μῖσος/ καὶ τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν ἀπλοϊκῶν χωρικῶν.

Μάλιστα ὁ Ἕλληνας Προξένος στὴ Θεσσαλονίκη τελειώνει τὴν αναφορά του με μιὰ δυσοίωνα διαπίστωση: Οὕτω δὲ βαθμηδὸν/ θὰ δυνηθῆ νὰ πραγματοποιησῆ τὸ σχέδιον τοῦ ἐν Κ/πόλει Βουλγαρικοῦ Κο/μιτάτου περὶ προσαρτήσεως τῆς ἐπικαίρου ἐπαρχίας Βοδενῶν εἰς τὴν Βουλγαρικὴν/ Ἐξαρχίαν.

Φυσικά αὐτὸ δὲν εἶχε κατορθωθεῖ, ἕνεκα τῶν ποικίλων ἀντιδράσεων τῶν Ἐδεσσαίων, οἱ ὁποῖοι ἐμείναν πιστοὶ στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸν Ἑλληνισμό.

5. Goce Delčev (1872-1903)¹⁶⁶

Ἄλλος βασικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος προσπάθησε σὲ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ βάση, ὥστε νὰ διεισδύσει ἡ σλαβικὴ πολιτικὴ καὶ, κατ' ἐπέκτασιν, ἡ σλαβικὴ – βουλ-

163. Το μετζίτι [*< τουρκ. mecit: ἐνδοξος*] εἶναι νόμισμα, τὸ ὁποῖο εἶχε κοπεῖ ἀπὸ τὸν σουλτάνο Ἀμπντούλ Μετζίτ (1839-1861), ἀπὸ τὸν ὁποῖο πήρε καὶ τὸ ὄνομά του.

164. Χρήματα γιὰ τὸ σμιτ [*< τουρκ. λ. simit: κουλούρι + τουρκ. λ. para: παράς, ὑποδιαίρεση (= 1/40) τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος*].

165. Τουρκ. λέξι *şarki: ἄσμα, σαρκί*.

166. Βλ. ἐνδεικτ. Goce Delčev, *Spomeni. Dokumenti. Materiali*, Sofia 1978.

γαρική συνείδηση στους κατοίκους της πόλεως και της περιοχής, είναι και ο Goce Delčev.

Ο Goce Delčev είχε γεννηθεί στο Κιλκίς, το έτος 1872, και σκοτώθηκε στις 4 Μαΐου 1903, σε μάχη με τουρκικό απόσπασμα. Ήταν ανεγνωρισμένος καθοδηγητής (αρχηγός) της V.M.O.R.O.¹⁶⁷ και οι Βούλγαροι τον θεωρούν απόστολο του λαού τους¹⁶⁸.

Κατά τα τέλη του έτους 1901 πέρασε ως καθοδηγητής από την Έδεσσα¹⁶⁹.

Σύμφωνα με επιστολή του Βούλγαρου Todor Stankov, η οποία έχει δημοσιευθεί στην εφημερίδα της Σόφιας *Iliden*, με ημερομηνία 6 Μαΐου 1923¹⁷⁰, οι βάσεις για την ίδρυση της βουλγαρικής οργανώσεως V.M.O.R.O. είχαν τεθεί στη Θεσσαλονίκη το έτος 1893 και σε κάποιες άλλες πόλεις, ανάμεσα στις οποίες και η Έδεσσα¹⁷¹.

Σύμφωνα με τον Sava Mihajlov, ο Goce Delčev, προς τα τέλη του έτους 1901 και αρχές του έτους 1902, βρίσκεται στην περιοχή της Έδεσσας¹⁷². Τα παραπάνω αναφέρει και ο Georgi Pophrstov¹⁷³, ενώ ο Slavejko Arson αναφέρει ότι, κατά τα τέλη 1901 και αρχές 1902, ο Goce Delčev, πέρασε από τα χωριά Πάτημα (παλ. Πάτελε), Άρνισσα (παλ. Όστροβο), Βρυττά (παλ. Γκούγκοβο) και Ζέρβη.

Μάλιστα στην Άρνισσα είχε πραγματοποιήσει συγκέντρωση, όπου είχαν παρευτεί και εξαρχικοί και πατριαρχικοί, «γκραικομάνοι» όπως τους αποκαλεί. Τους μίλησε για τον σκοπό των ανταρτικών σωμάτων, ότι πρέπει ν' αφήσουν τις διχόνοιας και τις έριδες και μάλιστα, όπου πήγαινε, τόνιζε ότι «σκοπός των ανταρτικών σωμάτων δεν είναι να γίνουν Βούλγαροι ή Έλληνες, αλλά να απελευθερωθούν από τους Τούρκους, και μετά ο καθένας να γίνει ό,τι θέλει»¹⁷⁴.

Ο Hristo Siljanov (1880-1939), μέλος της βουλγαρικής ανταρτικής ομάδας, με την οποία ο Goce Delčev περιοδεύει στα παραπάνω χωριά της Έδεσσας (Άρνισσα, Πάτημα, Βρυττά, Ζέρβη κ.α.), αναφέρει στο ημερολόγιό του, με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 1902 από τα Βρυττά (Γκούγκοβο), ότι εκείνη τη βραδιά στα Βρυττά είχαν συγκεντρώσει τους χωρικούς στην εκκλησία.

Ο Goce Delčev, κατά τον Hristo Siljanov, στεκόταν δίπλα στον δεσποτικό θρόνο. Και, αφού μέσα στη σιωπή και τη μυσταγωγία της εκκλησίας, τους απεκάλεσε «αδέλφια», τους τόνισε για τον σκοπό του αγώνα και, αφού έφεραν μπροστά του μια εικόνα, ένα όπλο κι ένα σπαθί, τους έβαλε να ορκιστούν. Και μετά, όσοι βρί-

167. Είναι τα αρχικά της βουλγαρικής οργάνωσης Vätreshna Makedono-Odrinska Revoljuciona Organizacija («Εσωτερική Μακεδονική – Αδριανουπολίτικη Επαναστατική Οργάνωση»).

168. Goce Delčev, *ό.π.*, σ. 7.

169. *Ο.π.*, σ. 11.

170. Εφ. *Iliden*, Sofia, έτ. III, φ. 28/6.5.1923, σσ. 2-3.

171. Goce Delčev, *ό.π.*, σ. 83. Σύμφωνα με τον Βούλγαρο Gjorče Petrov, στις διακοπές του έτους 1896, έγινε ένα είδος συνεδρίου στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο έλαβαν μέρος 15-16 άτομα. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο Kiril Pärličev από την Έδεσσα (Goce Delčev, *ό.π.*, σ. 89· *Borbite v Makedonija i Odrinsko*, *ό.π.*, σ. 177· βλ. και *Macedonia. Dokuments and Material*, *ό.π.*, σσ. 728-730, No 17).

172. Goce Delčev, *ό.π.*, σ. 138.

173. *Ο.π.*, σ. 144.

174. *Ο.π.*, σ. 148.

σκονταν μέσα στην εκκλησία, έρχονταν όλοι με τη σειρά και φιλούσαν πρώτα την εικόνα και μετά το όπλο και το σπαθί. Πολλοί φιλούσαν τον ίδιο, όλοι έλεγαν «Ο Θεός βοηθός» και αισθάνονταν ότι αύριο δεν θα είναι πια αυτό που ήταν χθες¹⁷⁵.

Αφού ο Goce Delčev πέρασε από τα παραπάνω χωριά και τους έδωσε αυτές τις συμβουλές, ανεχώρησε για την Έδεσσα, όπου είχε ιδιαίτερες συναντήσεις με τους δικούς του¹⁷⁶.

Δεν γνωρίζουμε περισσότερες λεπτομέρειες για τον Goce Delčev στην Έδεσσα, όμως, όπως φαίνεται από τις υπάρχουσες πληροφορίες, είχε αφήσει τα σημάδια του στους κατοίκους, χωρίς βεβαίως να κατισχύσει στην προσπάθειά του να εμφυσήσει βουλγαρική συνείδηση σ' αυτούς.

6. Η Βουλγαρική Κοινότητα¹⁷⁷

Επίσης σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα έπαιξε και η Βουλγαρική Κοινότητα της πόλεως.

α. *Μαρτυρίες για τη Βουλγαρική Κοινότητα στην Έδεσσα*: Για την ύπαρξη Βουλγαρικής Κοινότητας στην Έδεσσα, διαθέτουμε σχετικές μαρτυρίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Το έτος 1870 ιδρύεται επισήμως και αρχίζει να λειτουργεί Βουλγαρική Κοινότητα στην Έδεσσα¹⁷⁸, όπως προκύπτει από σωζόμενη σφραγίδα, στην οποία γράφει σε βουλγαρική γλώσσα και γραφή: «*Vodenska Bălgarska Obština 1870*»¹⁷⁹ (Βουλγαρική Κοινότητα Έδεσσας 1870).

2. Από το ίδιο έτος 1870 σώζεται άλλη σφραγίδα, στην οποία, σε βουλγαρική γλώσσα και γραφή, γράφει: «*Vodenska Bălgarska Cărkovna Obština 1870*»¹⁸⁰ (Βουλγαρική Εκκλησιαστική Κοινότητα Έδεσσας 1870).

Τις παραπάνω σφραγίδες τις είχε παραγγείλει στη Θεσσαλονίκη, τον Ιανουάριο του έτους 1870, ο ίδιος ο Georgi Gogon¹⁸¹. Οι σφραγίδες αυτές, το αρχείο και άλλα επίσημα έγγραφα φυλάσσονταν σε εδεσσαϊκή οικία στην οποία συνεδρίαζαν και τα μέλη της Βουλγαρικής Κοινότητας¹⁸².

3. Σε δύο επιστολές τους τις οποίες στέλνουν Εδεσσαίοι από την Έδεσσα προς τον Pavel Božigrobski, με ημερομηνίες 11 Μαΐου 1870¹⁸³ και 19 Μαΐου 1870¹⁸⁴ αναφέρεται η «*Vodenska B(ălgarska) Obština*» και οι ίδιοι υπογράφουν ως μέλη της.

175. Ό.π., σσ. 163-164 *Borbite v Makedonija i Odrinsko*, ό.π., σ. 472.

176. Goce Delčev, *Spomeni*, ό.π., σ. 148.

177. Για τη βουλγαρική κοινότητα στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. Hr. Hristov, *Bălgarskite obštini*, Sofia 1973, σσ. 179, 188- Säbeu, ό.π., σ. 173.

178. Καράντζαλης - Γόνης, ό.π. Γόνης, ό.π., σσ. 3-14.

179. Ivanov, *Bălgarski starini*, ό.π., σ. 230.

180. Ό.π.

181. Kandilarov, «*Bălgarskite učilišta*», ό.π., σ. 214.

182. Ό.π., σ. 213, βλ. και σ. 215, όπου αναφέρονται και μερικά από τα ιδρυτικά μέλη της Βουλγαρικής Κοινότητας.

183. Pop Georgiev, ό.π., σ. 315, No 512.

184. Ό.π., σ. 316, No 513.

4. Η Βουλγαρική Κοινότητα της Έδεσσας, σε επιστολή της από την Έδεσσα, με ημερομηνία 2 Οκτωβρίου 1870, προς τη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Turcija*, η οποία είχε δημοσιευθεί με ημερομηνία 14 Νοεμβρίου 1870, υπογράφει σε βουλγαρική γλώσσα και γραφή ως «*Vodenska Bălgarska Obština*» και ότι Πρόεδρος της είναι ο Pavel Božigrobski¹⁸⁵.

5. Σε επιστολή του από την Κωνσταντινούπολη (Ορτάκιοϊ), με ημερομηνία 27 Νοεμβρίου 1870, προς τα μέλη της Βουλγαρικής Κοινότητας στην Έδεσσα, ο Βούλγαρος St. Čomakov τους καλεί να είναι ενωμένοι, να έχουν θάρρος και ότι σύντομα θα απαλλαγούν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και θα ενταχθούν πλήρως στη Βουλγαρική Εξαρχία¹⁸⁶.

6. Ακόμη υπάρχει μια ομάδα στην Έδεσσα, οι οποίοι δηλώνουν ότι είναι Βούλγαροι, όπως αναφέρεται σε επιστολή, με ημερομηνία 1 Φεβρουαρίου 1871, η οποία δημοσιεύεται στη βουλγαρική εφημερίδα *Makedonija* της Κωνσταντινουπόλεως¹⁸⁷.

7. Οι μετέχοντες στη Βουλγαρική Κοινότητα αναφέρονται ως Βούλγαροι, όπως αναφέρεται στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Turcija*, με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1872, όπου μνημονεύονται ως «*Vodenskite Bălgari*», δηλαδή «*Έδεσσαίοι Βούλγαροι*»¹⁸⁸.

β. *Η πληθυσμιακή δύναμη των μελών της Βουλγαρικής Κοινότητας*: Οι βουλγαρίζοντες στην Έδεσσα, καθ' όλην την περίοδο της δράσεώς των, ήταν μειοψηφία. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Σε επιστολή από την Έδεσσα του Έδεσσαίου πρωταγωνιστή του βουλγαρισμού Georgi Gogon, με ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1861, προς την εφημερίδα του Βελιγραδίου *Dunavski Lebed*, η οποία έχει δημοσιευθεί με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1861, αναφέρεται για πρώτη φορά ότι στην Έδεσσα υπάρχουν 600 χριστιανικά σπίτια, χωρίς να μας δίνει πληροφορίες πόσοι απ' αυτούς είναι άνθρωποι στον οποίων τη συνείδηση προετοιμάζεται η μελλοντική απόσχιση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁸⁹.

2. Σύμφωνα με αναφορά του Ελληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, με ημερομηνία *Έν Θεσσαλονίκη τῇ 27ῃ Μαΐου 1870*/, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται ότι *ἡ λεγομένη βουλγαρικὴ/ μερὶς ἢ ἐπιδιώκουσα τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Βουλγαρισμοῦ ἐν τῇ/ ἐπαρχίᾳ Βοδενῶν καὶ τὴν προσάρτησιν αὐτῆς εἰς τὴν Βουλγα/ρικὴν ἐξαρχίαν ἐν μὲν τῇ πόλει τῶν Βοδενῶν ὀλιγίστους ἀριθμεί/ ὅπαδός*¹⁹⁰.

3. Ο τότε δάσκαλος και γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας Δημήτριος Πλαταρίδης, το έτος 1874, αναφέρει ότι επί συνόλου 800 χριστιανικών οικογενειών στην Έδεσσα (και 400 οθωμανικών), *ἠσπάσθησαν (τὸν*

185. Εφ. *Turcija*, Carigrad, VI, φ. 39/14.11.1870, σ. 4.

186. Pop Georgiev, *ό.π.*, σ. 320, No 521.

187. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, φ. 5/1.2.1871, σ. 3· *Macedonia. Dokuments and Material*, *ό.π.*, σσ. 274-275, No 119.

188. Εφ. *Turcija*, Carigrad, VIII, φ. 22/15.7.1872, σ. 3.

189. Εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, II, φ. 53/3.10.1861, σσ. 212-213.

190. Β. Έλληνικὸν Προξενεῖον, ἐν Θεσσαλονίκη, ἀριθ. πρωτ. 389/27.5.1870.

βουλγαρισμόν) καὶ διατηροῦσι εἰσέτι 60 περίπου οἰκογένειαι¹⁹¹.

4. Οι Έδεσσαίοι, με αφορφή τη δημοσιογραφική καμπάνια του Βέλγου δημοσιογράφου Emile Laveleye, ο οποίος, το έτος 1884, υπερασπίζεται τα σλαβικά δίκαια στη Μακεδονία, σε επιστολή τους με ημερομηνία *Ἐν Βοδενοῖς τῇ 11ῃ Ἰανουαρίου 1885*, η οποία είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Νεολόγος* (φ. 4716/1885), αναφέρουν, ανάμεσα στα άλλα, ότι *λαμβάνομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀναλογίας τοῦ ἐνταῦθα πληθυσμοῦ, ἀποβαίνει πρόδηλον ὅτι ὁ βουλγαρικὸς πληθυσμὸς μειοψηφεῖ. Ἐφ' ᾧ τὰ εἰρημμένα δημοσιεύματα διαψεύδοντες ἐκτίθεμεν ὅσα ἐξ αὐτοψίας καὶ αὐτηκοῖας γινώσκομεν*¹⁹².

5. Ο Βούλγαρος Α. Ξορον αναφέρει, το έτος 1893, ότι στην Έδεσσα το σύνολο των εξαρχικών με αρχηγό τον Georgi Gogon αριθμούσε 160 οικίες¹⁹³.

6. Ο Α. Struck, ο οποίος περνά από την Έδεσσα στις 2 Ιουνίου 1902, αναφέρει ότι στην Έδεσσα, σύμφωνα με υπηρεσιακές πληροφορίες, στις 13 συνοικίες της πόλης υπάρχουν 1950 οικίες και 8.900 κάτοικοι, από τους οποίους 3.620 Έλληνες, 3.480 Τούρκοι και Αθίγγανοι, 1.530 Σλάβοι και 270 Μακεδονο-ρωμούνιοι. Όμως τον πραγματικό αριθμό των κατοίκων μπορεί κανείς να τον υπολογίσει σε 12.500. Από τους αναφερόμενους 5.420 χριστιανούς, οι 3.900 ανήκουν στο Πατριαρχείο και οι 1.520 στην Εξαρχία¹⁹⁴.

7. Ο Έλληνας προξενικός υπάλληλος Γ. Τσορμπατζόγλου, σε έκθεσή του, με ημερομηνία *Ἐν Σέρραις τῇ 12ῃ Μαΐου 1904*, προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας αναφέρει ότι ο πληθυσμός της Έδεσσας την εποχή αυτή είναι: *Ὁρθόδοξοι οἰκίαι 750 / Σχισματικά 150 / Τουρκικαὶ 500 / Προτεσταντίζοντες 45 ἄτομα / Σερβίζοντες ἐλάχιστοι*¹⁹⁵.

8. Επίσης, σε έκθεσή του, με ημερομηνία 3 Ιουλίου 1905, ο Γενικός Επιθεωρητής των Ελληνικών Σχολείων αναφέρει ότι στην Έδεσσα υπάρχουν: *Οἰκίαι ὀρθοδόξων Ἑλλήνων 710, ψυχὰ 3.170 [...] Βούλγαροι: Οἰκίαι 302, ψυχὰ 1.261. Τὰ 2/3 τῶν Βουλγάρων εἶναι Ἀθίγγανοι [...] Εὐαγγελικοί: Οἰκίαι 2 [...] Σερβίζοντες: Οἰκίαι 13, ψυχὰ 81*¹⁹⁶.

9. Το έτος 1905, ο D. M. Brancoff αναφέρει ότι στην Έδεσσα υπάρχουν, συνολικά, 10.300 κάτοικοι, από τους οποίους 6.280 Ορθόδοξοι Πατριαρχικοί, 3.600 Ορθόδοξοι Εξαρχικοί, 120 Σερβίζοντες Πατριαρχικοί, 30 Βλάχοι και 270 Αθίγγανοι¹⁹⁷.

10. Σύμφωνα με στατιστική του έτους 1907, ο πληθυσμός της Έδεσσας έχει ως εξής: *Βοδενά: Οἰκογένειαι ἐν ὄλῳ 1.710, Κάτοικοι ἐν ὄλῳ 8.645 [...] ἐν ὄλῳ*

191. Πλαταρίδης, *ό.π.*, σσ. 5-6.

192. Γ. Τουσίμης, «Η πόλη μας στην πατριωτική καμπάνια κατά της αρθρογραφίας Laveleye», *εφ. Έδεσσαϊκή*, φ. 1667/12.8.1995, σ. 6.

193. Ξορον, *ό.π.*, σ. 212.

194. Α. Struck, *Makedonischen Fahrten. II. Die Makedonische Niederlande*, Sarajevo 1908, σσ. 59-60.

195. Τσορμπατζόγλου, *ό.π.*, σ. 3.

196. Έκθεσις τῆς περιοδείας τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ, *ό.π.*

197. Brancoff, *ό.π.*, σσ. 190-191.

ὀρθόδοξοι 4.890, Βούλγαροι Σχισματικοί 745, Σερβίζοντες 210, Μουσουλμάνοι 2.800¹⁹⁸.

11. Ο Γάλλος M. Paillarès αναφέρει, το έτος 1907, ότι η Έδεσσα αριθμεί συνολικά 11.200 κατοίκους, από τους οποίους 6.000 είναι Έλληνες, 3.000 Τούρκοι, 2.000 Βούλγαροι, 200 Σέρβοι κ.ά.¹⁹⁹

12. Ο Ανδρ. Ι. Αρβανίτης, το έτος 1909, αναφέρει ότι η Έδεσσα είναι πόλη μετὰ 15.000 κατοίκων, ἐξ ὧν 10.000 Ἑλληνομακεδόνες, 900 σχισματικοὶ καὶ οἱ λοιποὶ Ὀθωμανοί²⁰⁰.

13. Ο προξενικός γραμματέας Αθ. Χαλκιόπουλος για τον πληθυσμό της Έδεσσας, το έτος 1910, αναφέρει: Κάτοικοι: 3.800 ὀρθόδοξοι Ἑλληνες, 1.500 σχισματικοὶ Βουλγαρίζοντες, 18 ὀρθόδοξοι Σερβίζοντες, 15 Ρουμανίζοντες, 10 Προτεστάνται Βουλγαρίζοντες καὶ 3.460 Μουσουλμάνοι, διάφοροι 25²⁰¹.

14. Ο Βούλγαρος G. Vestitelev αναφέρει ότι, σύμφωνα με μια στατιστική των ετών 1911-1912, η Έδεσσα έχει συνολικά 11.200 κατοίκους²⁰².

15. Κατά την απελευθέρωση της Έδεσσας (18.10.1912), σύμφωνα με τον Ηλ. Π. Βουτιερίδη, στην πόλη: Ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἕως 6.000 εἶναι Τούρκοι, 2.000 Βούλγαροι καὶ 4.000 Ἑλληνες²⁰³.

16. Ο Διοικητικὸς Ἐπίτροπος Βοδενῶν σε αναφορά του Πρὸς τὸν Νομάρχην Θεσσαλονίκης, με ημερομηνία Ἐν Ἐδέσση τῇ 21ῃ Αὐγούστου 1913, για τον πληθυσμό της Έδεσσας αναφέρει τα εξής: Ἐδεσσα (Βοδενὰ) Πληθυσμὸς Νομάρχου: Ἑλληνας] 3.697, Τούρκοι] 2.778, Βούλγαροι] 1.485, Βλαχόφ[ωνοι] 273, Ἀθίγ[γανοι] 290, Σύν[ολον] 8.523. Πληθυσμὸς διδασκάλων: Ἑλληνας] 6.000 [...] Τούρκοι] 3.000, Βούλγαροι] 3.000, Βλαχόφ[ωνοι] 100, Ἀθίγ[γανοι] Τούρκοι] 100. Σύνολον 12.200 [...] [Συνοικισμὸς] Ἡ Ἐδεσσα (τὰ Βοδενὰ) [...] [Πληθυσμὸς] [...] Ἑλληνες 6.000, Τούρκοι [...] 3.000, Βούλγαροι [...] 3.000/ Κουτσόβλαχοι [...] 1.000 [...] [Συνοικισμοί] Βοδενὰ [Ἐθνικότης] Ἑλληνας] Μουσουλμάνοι Βούλγαροι] Βλάχοι Ἄρρενες] 4.307 [Θήλεις] 4.282 [Ὀλικὸν Ἄθροισμα] 8.589²⁰⁴.

17. Ὅμως ο αξιωματικὸς του Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, ο οποίος, το έτος 1908, είχε αναλάβει, κατ' εντολήν, ως διευθυντής στο τότε «Ἡμιγυμνάσιον Ἐδέσσης», αναφέρει σχετικά: Εἶχα παρατηρήσει τότες με ὄριμη σκέψη, ὅτι, ἐνῶ οἱ δικοὶ μας εἶσαν τριπλάσιοι τῶν βουλγαριζόντων, ἀπὸ τὴν κίνηση ποὺ ἔκαναν οἱ βουλγαρίζοντες, φαινότανε ἡ πόλις ὡς βουλγαροκρατούμενη²⁰⁵.

γ. Βουλγαρίζοντες με ελληνική παιδεία: Ὅπως προκύπτει ἀπὸ επιστολή, με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1867, στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, στην Έδεσσα, την εποχή αυτή, οι Έδεσσαίοι έχουν γραπτή γλώσσα

198. Στατιστική τῶν καζάδων (1907).

199. M. Paillarès, *L'imbroglio Macédonien*, Paris 1907, σ. 232.

200. Αρβανίτης, *ό.π.*, σ. 101.

201. Χαλκιόπουλος, *ό.π.*, σ. 23.

202. Vestitelev, *ό.π.*, σ. 107.

203. Βουτιερίδης, *ό.π.*, σ. 38.

204. Πίναξ Στατιστικὸς (21.8.1913).

205. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 40.

την ελληνική, στις εκκλησιές τους ψάλλουν στα ελληνικά, στα σχολεία διδάσκεται η ελληνική γλώσσα και ότι δεν λειτουργεί ούτε ένα βουλγαρικό σχολείο²⁰⁶.

Έτσι και τα μέλη της Βουλγαρικής Κοινότητας στην Έδεσσα, την εποχή εκείνη, όσοι ήξεραν γράμματα, είχαν ελληνική παιδεία. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Ο ίδιος ο αρχηγός της εξαρχικής μερίδας στην Έδεσσα Georgi Gogon σε επιστολή του την οποία αποστέλει από την Έδεσσα, με ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1861, προς τον Βούλγαρο Georgi S. Rakovski, εκδότη της εφημερίδας *Dunavski Lebed* στο Βελιγράδι, και η οποία δημοσιεύεται με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1861, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει σε σλαβική γλώσσα: «Δικός σας ειλικρινής φίλος, ελληνοτραφής βούλγαρος, κάτοικος της Έδεσσας»²⁰⁷.

Ακόμη ο ίδιος υπογράφει ελληνικά ως «Γ. Γόγος» ή «Γεώργιος Γώγος»²⁰⁸.

2. Επειδή οι εξελληνισμένοι Βούλγαροι, όπως τονίζουν, δεν γνωρίζουν βουλγαρικά, γι' αυτό σε επιστολή τους, με ημερομηνία 22 Οκτωβρίου 1864, προς τους Βουλγάρους διανοουμένους της εποχής, ζητούν να γραφεί ένα δίγλωσσο ελληνοβουλγαρικό λεξικό, δίγλωσση γραμματική και δίγλωσση βουλγαρική ιστορία. Και τονίζουν, ανάμεσα στα άλλα, πως ένα τέτοιο λεξικό θα είναι πολύ χρήσιμο για τους «εξελληνισμένους Βουλγάρους», «*rogārcani Bālgari*» όπως αναφέρουν, και κυρίως για τους «*Μακεδόνες Βουλγάρους*» από τη Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Μοναστήρι, Καστοριά, Έδεσσα²⁰⁹.

3. Σε επιστολή τους από την Έδεσσα, με ημερομηνία 11 Μαΐου 1870, προς τον Pavel Božigrobski και σε βουλγαρική γραφή, από τους δώδεκα (12) Έδεσσαίους οι οποίοι υπογράφουν, οι ένδεκα (11) υπογράφουν ελληνικά, κι ας υπογράφουν ως *Členove na Vodenska B(ālgarska) Obština* (Μέλη της Βουλγαρικής Κοινότητας Εδέσσης)²¹⁰.

4. Επίσης σε άλλη επιστολή τους με βουλγαρική γραφή από την Έδεσσα προς τον Pavel Božigrobski, με ημερομηνία 19 Μαΐου 1870, όλοι, όσοι Έδεσσαίοι υπογράφουν, υπογράφουν ελληνικά²¹¹.

Έτσι τα μέλη της Βουλγαρικής Κοινότητας καταπολεμούν την ελληνική παιδεία, με την οποία είχαν γαλουχηθεί.

δ. *Η δραστηριότητα της Βουλγαρικής Κοινότητας στην Έδεσσα*: Η Βουλγαρική Κοινότητα στην Έδεσσα, κοντά σε όλα τα άλλα, είχε δραστηριοποιηθεί στους παρακάτω τρεις τομείς: 1. Στην ίδρυση ξεχωριστής Βουλγαρικής Εκκλησίας. 2. Στην ίδρυση Βουλγαρικού Σχολείου. 3. Στην ίδρυση Βουλγαρικού Συλλόγου.

206. Εφ. *Makedonia*, Carigrad I. φ. 28 /10.6.1867, σ. 3.

207. Εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, II, φ. 53/3.10.1861, σσ. 212-213· *Arhiv G. S. Rakovski*, τ. 3, Sofia 1966, σ. 752· *Macedonia. Dokumenti and Material*, ό.π., σσ. 187-188, No 53.

208. Pop Georgiev, ό.π., σ. 321, No 522, σ. 322, No 523, σ. 323, No 524.

209. *Dokumenti za Bālgarskoto Vāzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 133-134, No 101.

210. Pop Georgiev, ό.π., σ. 315, No 512.

211. Ό.π., σ. 316, No 513.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Όπως προκύπτει από τις γνωστές μαρτυρίες, η Βουλγαρική Κοινότητα στην Έδεσσα, από την ίδρυσή της ακόμη, ζητούσε ανεξάρτητη Βουλγαρική Εκκλησία. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Η πρώτη μνεία για ανεξάρτητη Βουλγαρική Εκκλησία αναφέρεται σε επιστολή από την Έδεσσα του Έδεσσαίου Georgi Gogon, με ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1861, προς την εφημερίδα του Βελιγραδίου *Dunavski Lebed*. Αυτή είχε δημοσιευθεί, με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1861, στην οποία, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει ότι ο μητροπολίτης Νικόδημος Α΄ (1859-1870) εισπράττει πολλά δικαιώματα από τους χριστιανούς και γι' αυτό, όπως ισχυρίζεται, οι Βούλγαροι μισούν το ελληνικό ιερατείο και ότι επιθυμούν μια ιδιαίτερη και καθαρή Βουλγαρική Ιεραρχία²¹².

2. Σε επιστολή από την Έδεσσα, με ημερομηνία 18 Μαΐου 1867, την οποία γράφει και υπογράφει ελληνικά «*Εἷς Μακεδῶν Βούλγαρος*» και η οποία έχει δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 27 Μαΐου 1867, αναφέρεται, σχετικά με την ουνία, ότι ο μητροπολίτης Νικόδημος Α΄ πῆρε καθαρὰν ἐπαρχίαν καὶ τὴν ἐμόλυνεν διὰ τοῦ οὐνιτισμοῦ, ὅπου, ἂν δὲν ληφθοῦν μέτρα σύμφωνα μὲ τὴν πρόσδοον τοῦ αἰῶνος, ὁ οὐνιτισμὸς θὰ ἐξαπλωθῆ, διότι οἱ Βούλγαροι τῆς Μακεδονίας θέλουν τὴν γλῶσσαν τους εἰς τὰς ἐκκλησίας, θέλουν σχολεῖα καὶ διὰ τὰ ὑποστηριχθῶν αὐτὰ θέλουν ὁμογενὴν Βούλγαρον ἀρχιερέα²¹³.

3. Σε επιστολή τους με βουλγαρική γραφή από την Έδεσσα προς τον Pavel Božigrobski, με ημερομηνία 11 Μαΐου 1870, υπογράφουν 12 Έδεσσαίοι, ως ανήκοντες στη Βουλγαρική Κοινότητα της Έδεσσας, από τους οποίους μάλιστα μόνο ο ένας υπογράφει στα βουλγαρικά, ενώ όλοι οι άλλοι υπογράφουν ελληνικά. Αυτοί πληροφορούν τον Pavel Božigrobski ότι, πριν 15 μέρες, είχαν τηλεγραφήσει στον Μεγάλο Βεζίρη και τον πληροφορούν ότι η επαρχία της Έδεσσας κατοικείται καθαρά από Βουλγάρους και ότι δεν αναγνωρίζουν το Ελληνικό Πατριαρχείο ούτε τον επιχώριο μητροπολίτη και ότι επιθυμούν βούλγαρο επίσκοπο και από τη Βουλγαρική Εκκλησία²¹⁴.

4. Σε άλλη επιστολή από την Έδεσσα, με ημερομηνία 5 Ιουνίου 1870, η οποία έχει δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 15 Ιουνίου 1870, δηλώνεται ότι, πριν από 6-7 μήνες, κάποιοι κάτοικοι από την Έδεσσα αποφάσισαν να αποκοπούν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τώρα, με αφορμή τη μετάθεση του μητροπολίτη Νικοδήμου Α΄, ζητούν από την Υψηλή Πύλη να έρθει Βούλγαρος μητροπολίτης στην Έδεσσα²¹⁵.

5. Όπως αναφέρει, το έτος 1893, ο Βούλγαρος Α. Šopron, ο Σεφκέτ Πασάς αναλαμβάνει, το έτος 1872, το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης. Αυτός ήλθε και στην Έδεσσα για να εξετάσει την κατάσταση. Οι εξαρχηκοί μίλησαν εναντίον του τότε μητροπο-

212. Εφ. *Dunavski Lebed*, Belgrad, II, φ. 53/3.10.1861, σσ. 212-213.

213. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, I, φ. 26/27.5.1867, σ. 2.

214. Pop Georgiev, ό.π., σσ. 314-315, No 512.

215. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 58/15.6.1870, σ. 3.

λίτη Αγαθαγγέλου Α΄ και εναντίον των Ελλήνων. Λύση δεν υπήρξε. Κοντά σε όλα τα άλλα, οι εξαρχηκοί της Έδεσσας μάζεψαν υπογραφές, ζήτησαν να αποκοπούν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και έστειλαν στην Υψηλή Πύλη στην Κωνσταντινούπολη αίτηση με την παράκληση να τους στείλει Βούλγαρο μητροπολίτη²¹⁶.

Πλην όμως, παρά τις ενέργειες των βουλγαριζόντων, η τότε Ιερά Μητρόπολις Βοδενών παρέμεινε πιστή και αναπόσπαστο τμήμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ²¹⁷

Επίσης η Βουλγαρική Κοινότητα είχε δραστηριοποιηθεί, ώστε να ανοίξει βουλγαρικό σχολείο στην Έδεσσα, πράγμα το οποίο και είχε επιτύχει το έτος 1869. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Σε είδηση, η οποία είχε δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 11 Φεβρουαρίου 1867, αναφέρεται ότι στην Έδεσσα ζητούν να τους στείλουν «στοιχειώδη» βιβλία στη βουλγαρική γλώσσα²¹⁸. Και είναι η πρώτη φορά που αναφέρεται ένα τέτοιο γεγονός.

2. Σχετικά με την ίδρυση βουλγαρικού σχολείου στην Έδεσσα μας πληροφορεί ο Έδεσσαίος πρόκριτος Κώστος Παναγιώτου. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του, στις 11 Νοεμβρίου 1858²¹⁹ ήλθαν στην Έδεσσα από το χωριό των Σκοπίων Κράτοβο οι

216. Šopron, *ό.π.*, σ. 211.

217. Για τα βουλγαρικά σχολεία στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. Šopron, *ό.π.*, σ. 213· Dumev, *ό.π.*, σ. 99 κ.ε.: Čilingirov, *ό.π.*, σ. 597· Popov, *ό.π.*, σ. 139· Vestitelev, *ό.π.*, σσ. 105-122· Kandilarov, «Balgarskite učilišta», *ό.π.*, σσ. 203-236· Κώδιξ *άλληλογραφίας Δημογεροντίας. Άλληλογραφία Δημογεροντίας 1884. Έν Βοδενοίς τῇ 10 Ὀκτωβρίου*, φ. 54α/4.12.1889· Κ. Γ. Σταλίδης, «Η κατάσταση της παιδείας στην Έδεσσα το έτος 1899», *Έδεσσαϊκά Χρονικά* (Έδεσσα 1972) 2, σ. 29 (στο εξής: «Παιδεία στην Έδεσσα 1899»). Επίσης στην Έδεσσα, κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, λειτουργούσαν και άλλα μη ελληνικά σχολεία. Για τα τουρκικά σχολεία στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. Πίναξ/ *Στατιστικός του πληθυσμού τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913*· Β. Δημητριάδης, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή*, (εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 240· Ιω. Α. Σκούρτης, «Μουσουλμανικά σχολεία και τεμένη στην Έδεσσα των αρχών του 20ού αιώνα», *Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο. Ἡ Έδεσσα και η περιοχή της. Ἱστορία και πολιτισμός (Έδεσσα 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992)*, Πρακτικά, Έδεσσα 1995, σσ. 321-330. Για τα σερβικά σχολεία στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. Κώδιξ *άλληλογραφίας Δημογεροντίας, ό.π.*· Τσορμπατζόγλου, *ό.π.*, σσ. 3-4· *Ἐκθεσις τῆς περιουσίας τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων εἰς Βοδενά, Βλάδοβον, Μεσημέρι, Τσαρκόβιανη, Βερτικόπ, Τρέμπολιτς καὶ Ὅστροβον. 1904-1905*, Θεσσαλονίκη 3 Ἰουλίου 1905· Brancoff, *ό.π.*, σσ. 190-191· Struck, *ό.π.*, σ. 59· Πίναξ/ *Στατιστικός του πληθυσμού τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913*· Σταλίδης, «Παιδεία στην Έδεσσα 1899», *ό.π.*, σ. 29. Για τα ρουμανικά σχολεία στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. Πίναξ/ *Στατιστικός του πληθυσμού τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913*· Brancoff *ό.π.*, σσ. 190-191, St. Romanski, «Makedonskite Romăni», *Makedonski Pregled* (Sofia 1925) 1/5-6, σ. 93. Για τα προτεσταντικά σχολεία στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ. *Ἐκθεσις τῆς περιουσίας τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ό.π.* Μετά την απελευθέρωση της Έδεσσας (18.10.1912) και την ένταξή της στα όρια του Ελληνικού Κράτους, όλα τα παραπάνω σχολεία των ξένων (μη ελληνικών) γλωσσικών πολιτισμών ουσιαστικά έπαψαν να λειτουργούν. Και με το πέρας του χρόνου, όσα ακόμη λειτουργούσαν υποτυπωδώς, σταδιακά, το ένα μετά το άλλο, έκλεισαν.

218. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, I, φ. 11/11.2.1867, σ. 4.

219. Μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος ή λάθος μνήμης. Η ορθή χρονολογία πρέπει να είναι το έτος 1868 και όχι το 1858, επειδή το πρώτο υποτυπώδες βουλγαρικό σχολείο στην Έδεσσα λειτουργεί για ελάχιστο χρονικό διάστημα, το έτος 1869, πράγμα που ταιριάζει και με την έκφραση «καί σ' ένα χρόνο κατόρθωσαν να μαζεύσουν 30 μαθητάς».

Τζανεσαίοι για να πωλήσουν δήθεν κονκουλόσπορο στην Έδεσσα. Αυτοί όμως άρχισαν να κατηχοῦν, ξεγέλασαν τούς πιὸ κοντούς, ἀγόρασαν ἄλλους καὶ σ' ἓνα χρόνο κατόρθωσαν νὰ μαζεύσουν 30 μαθητὰς καὶ νὰ ἀνοίξουνε σχολεῖο²²⁰.

3. Σε εἴδηση ἡ οποία ἔχει δημοσιευθεῖ, με ἡμερομηνία 26 Σεπτεμβρίου 1869, στὴ βουλγαρικὴ εφημερίδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως *Otečestvo* (Πατρίδα), ἀναφέρεται ὅτι ὁ Βουλγαρικὸς Σύλλογος τῆς Κωνσταντινουπόλεως στέλνει ἓναν δάσκαλο στὴν Έδεσσα²²¹. Ὁ δάσκαλος αὐτὸς εἶναι ὁ Βούλγαρος διάκονος Agarij Vojnov ἀπὸ τὸ Κιουσταντίλ τῆς Βουλγαρίας, ὁ ὁποῖος πράγματι στέλνεται ἀπὸ τὸν Βουλγαρικὸ Σύλλογο τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὴν Έδεσσα²²². Ὅμως δὲν ἔχει καλὴ τύχη²²³.

Καὶ πράγματι, σὲ εἴδηση ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία δημοσιεύεται στὴ βουλγαρικὴ εφημερίδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ἡμερομηνία 22 Νοεμβρίου 1869, ἀναφέρεται ὅτι, μετὰ ἀπὸ ἀντιδράσεις τῶν πατριαρχικῶν στὴν Έδεσσα, συλλαμβάνεται ὁ πρῶτος Βούλγαρος δάσκαλος τοῦ βουλγαρικοῦ σχολεῖου στὴν Έδεσσα διάκονος Agarij Vojnov καὶ ὁ Σαμπρί Πασάς τῆς Θεσσαλονίκης τὸν ἀπελευθερώνει²²⁴.

4. Ὁ Βούλγαρος Α. Ὕορον ἀναφέρει, τὸ ἔτος 1893, ὅτι τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ σχολεῖο στὴν Έδεσσα ἀνοίξε στὶς 5 Νοεμβρίου 1869. Δάσκαλος υπῆρξε ὁ διάκονος Agarij Vojnov ἀπὸ τὸ Κιουσταντίλ. Αὐτὸς εἶχε σπουδάσει στὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης. Δίδαξε μόνον ἐπτὰ μέρες, μετὰ τὶς ὁποῖες τὸ υποτυπῶδες σχολεῖο εἶχε κλείσει ἀπὸ τὸν Ἕλληνα μητροπολίτη Νικόδημο Α΄ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε ὀδηγηθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη, με τὴ συνοδεία τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Τὸ ἔτος 1872 ὁ δάσκαλος Agarij Vojnov εἶχε κληθεῖ καὶ πάλι στὴν Έδεσσα, ὅπου εἶχε διδάξει οκτῶ μῆνες²²⁵. Τὶς ἴδιες περὶ τούτων πληροφορίες μας δίνουν καὶ οἱ Βούλγαροι G. Vestitelev²²⁶ καὶ G. St. Kandilarov²²⁷.

5. Τὶς πρῶτες μέρες τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου 1870 φτάνει στὴν Έδεσσα ἡ Βουλγάρα δασκάλα Stanislava Karaivanova ἡ ὁποία καὶ ἀνοίγει τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ σχολεῖο θηλέων στὴν πόλη με 50 μαθητρίες, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων κάθε ἔτος ἦταν διαφορετικὸς. Εἶχε προσκληθεῖ καὶ συμφωνηθεῖ ἀπὸ τὴ Βουλγαρικὴ Κοινότητα τῆς Έδεσσας γιὰ τρία ἔτη καὶ ὁ ετήσιος μισθὸς τῆς ἦταν 40 τουρκικὲς λίρες. Αὐτὴ διέμενε, κυρίως, στὸ σπίτι τοῦ Georgi Gogov. Μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια διδασκαλίας ἀνεχώρησε γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη²²⁸.

220. «Ὁ διακοπὴς ἀπόστολος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων», ὁ.π., σ. 4.

221. Εφ. *Otečestvo*, Carigrad, I, φ. 10/26.9.1869, σ. 39.

222. *Dokumenti za Bălgarskoto Văzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ὁ.π., σ. 557, No 461, σημ. 1· Snegarov, ὁ.π., σσ. 59, 71, 131.

223. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 3/22.11.1869, σ. 2· *Macedonia. Dokuments and Material*, ὁ.π., σσ. 255-256, No 104.

224. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 3/22.11.1869, σ. 2.

225. Ὕορον, ὁ.π., σ. 213· βλ. καὶ Dumev, ὁ.π., σ. 102· Vestitelev, ὁ.π., σ. 121· Kandilarov, «Bălgarskite učilišta», ὁ.π., σσ. 213, 217.

226. Vestitelev, ὁ.π., σ. 121.

227. Kandilarov, «Bălgarskite učilišta», ὁ.π., σσ. 213, 217.

228. Dumev, ὁ.π., σσ. 101-102· Kandilarov, «Bălgarskite učilišta», ὁ.π., σσ. 215-217.

6. Σε επιστολή από την Έδεσσα, με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1870, η οποία έχει δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija*, με ημερομηνία 7 Αυγούστου 1870, αναφέρεται ότι στην Έδεσσα μόλις άρχισαν να λειτουργούν βουλγαρικά σχολεία αρρένων και θηλέων, στα οποία, όπως αναφέρεται, *εναποτίθενται μεγάλες ελπίδες εδώ*²²⁹.

7. Η Βουλγαρική Κοινότητα της Έδεσσας σε επιστολή της, με ημερομηνία 2 Οκτωβρίου 1870, η οποία έχει δημοσιευθεί στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Turcija*, με ημερομηνία 14 Νοεμβρίου 1870, ευχαριστεί τον Βουλγαρικό Σύλλογο της Κωνσταντινουπόλεως, επειδή δώρισε στα βουλγαρικά σχολεία της Έδεσσας 663 βιβλία διδασκαλίας, και κάποιους άλλους άγνωστους, οι οποίοι πρόσφεραν στο βουλγαρικό σχολείο μια ετήσια σειρά των βουλγαρικών εφημερίδων της Κωνσταντινουπόλεως *Makedonija* και *Turcija*²³⁰.

8. Το έτος 1872 ιδρύεται στην Κωνσταντινούπολη η *Makedonska Družina* (*Μακεδονικό Τάγμα*), με σκοπό να ιδρύσει και να ενισχύσει σχολεία σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, ανάμεσα στις οποίες και την Έδεσσα²³¹.

9. Στη βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινουπόλεως *Turcija*, με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1872, αναφέρεται ότι στην Έδεσσα λειτουργούν βουλγαρικά σχολεία εδώ και τρία χρόνια²³².

10. Σε αναφορά προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, με ημερομηνία Σόφια, 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1903, αναφέρεται ότι, λόγω της δύσκολης καταστάσεως, τα βουλγαρικά σχολεία είναι κλειστά²³³.

Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες των Βουλγάρων να ιδρύσουν και να λειτουργήσουν βουλγαρικά σχολεία σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας, ανάμεσα στα οποία και η Έδεσσα, δεν τα καταφέρνουν. Και αυτό οφείλεται, όπως αναφέρει ο Βούλγαρος Atanas G. Kušvali από το Κιλκίς σε επιστολή του, με ημερομηνία 24 Μαρτίου 1883, προς τον Stefan I. Verkovič (1827-1893)²³⁴, επειδή οι Έλληνες, «Γιαρμι» (*Gjármi*) όπως αναφέρει, αντιδρούν παντοιοτρόπως²³⁵.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

Εκτός από τα σχολεία, το έτος 1870, στην Έδεσσα λειτουργεί Βουλγαρικός Μορφωτικός Σύλλογος, όπως προκύπτει από σωζόμενη σφραγίδα στην οποία γράφει: «*Bългарsko čitalište*²³⁶ V Voden 1870»²³⁷ («Βουλγαρικός Μορφωτικός Σύλλογος.

229. Εφ. *Makedonija*, Carigrad, IV, φ. 72/7.8.1870, σ. 3.

230. Εφ. *Turcija*, Carigrad, VI, φ. 39/14.11.1870, σ. 4.

231. *Dokumenti za Bългарското Vāzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σ. 537, No 448, σημ. 1.

232. Εφ. *Turcija*, Carigrad, VIII, φ. 22/15.7.1872, σ. 3.

233. *Osvoboditel'nata borba na Bālgarite v Makedonija i Odrinsko. 1902-1904. Diplomatičeski dokumenti*, Sofia 1978, σ. 323, No 127.

234. Για τη ζωή του Stefan I. Verkovic βλ. ενδεικτ. *Dokumenti za Bālgarskoto Vāzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 5-15.

235. *Dokumenti za Bālgarskoto Vāzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 615-616, No 503.

236. Η λ. *čitalište* σημαίνει: 1. αίθουσα (ή οίκος) αναγνωστηρίου, 2. αναγνωστήριο, 3. βιβλιοδανειστήριο, 4. μορφωτικός σύλλογος (*Bālgarsko-Grācki Rečnik*, Sofia 1960, σ. 1444, λήμμα *čitalište*).

237. *Čilingirov*, ό.π., σ. 204.

Έδεσσα 1870»). Όμως για τη δράση του τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό.

ε. *Διάρκεια της Βουλγαρικής Κοινότητας*: Η Βουλγαρική Κοινότητα, όπως προκύπτει από διάφορες μαρτυρίες²³⁸, λειτουργεί υποτυπωδώς μέχρι την απελευθέρωση της Έδεσσας (18.10.1912)²³⁹.

Όμως μετά την απελευθέρωση όσοι σχισματικοί είχαν μείνει είχαν προσχωρήσει στην Ελληνική Κοινότητα Βοδενών, όπως προκύπτει και από πρακτικό σωζόμενου κώδικα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, με ημερομηνία 26 Αυγούστου 1913, στο οποίο, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: *κατόπιν τῆς προσχωρήσεως τῶν ἀδελφῶν μας τέως σχισματικῶν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν*²⁴⁰.

Ἐκτοτε συνεχίζεται η κοινή ζωή και δημιουργία μέσα στα όρια της Ελληνικής Πολιτείας.

7. Οργάνωση και αποστολή ανταρτικών βουλγαρικών σωμάτων

Επίσης στην προσπάθεια διεισδύσεως της σλαβικής πολιτικής στην Έδεσσα, σημαντικό ρόλο είχαν παίξει και τα βουλγαρικά ανταρτικά σώματα τα οποία είχαν δράσει στην Έδεσσα και την περιοχή της. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Σε επιστολή του, με ημερομηνία 29 Αυγούστου 1902, το Κεντρικό Βουλγαρικό Κομιτάτο της Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι στην περιοχή της Έδεσσας δραστηριοποιείται ο συνταγματάρχης του Βουλγαρικού Στρατού Anastas Jankon με 54 άτομα, χωρισμένα σε τέσσερις ομάδες στις περιοχές των χωριών Αετοχώρι (παλ. Τούσιν ή Τούσιανη), Σαρακηνοί (παλ. Σαρακίνοβο), Άρνισσα (παλ. Όστροβο) κι αλλού.

Στην Έδεσσα ο Anastas Jankon καλεί τους καθοδηγητές του βουλγαρισμού και τους αποκαλύπτει τα σχέδια των δραστηριοτήτων και τον χρόνο, κατά τον οποίο θα αρχίσει το κίνημα. Όμως, όπως αναφέρεται, τα πράγματα των βουλγαριζόντων στην Έδεσσα δεν πάνε καλά για τις προσδοκίες τους και γι' αυτό πρέπει να πάρουν σχετικά μέτρα. Μάλιστα για τον σκοπό αυτό δίνουν σε κάποιον Radomir Atanasov, ο οποίος ήταν ένας από τους καθοδηγητές στην Έδεσσα, 300 τουρκικές λίρες, για να εντείνουν τις προσπάθειές τους²⁴¹. Αλλά τα πράγματα γι' αυτούς δεν πάνε καλά.

2. Ο αξιωματικός του Βουλγαρικού Στρατού Hristo Černopeev (1868-1915), το φθινόπωρο του έτους 1902, μαζί με τον Trenev και τον φοιτητή Kiril Pärlichev ξεκινούν από τη Σόφια με 30 άτομα για την περιοχή της Έδεσσας²⁴².

3. Ο Γ. Τσορμπατζόγλου αναφέρει, το έτος 1904, για τα βουλγαρικά ανταρτικά

238. Κώδιξ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βοδενῶν ἐμπεριέχων τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱψηλῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας περὶ τοῦ προνομιακοῦ ζητήματος. Καὶ κανονισμόν, ὡς καὶ πρακτικὰ καὶ ἀποφάσεις ἀφορῶσας ἅπαντα τὰ συμφέροντα τῶν Ἱερῶν Καθιδρυμάτων. (Ἐν τέλει δὲ καὶ κτηματολόγιον αὐτῶν, ὅπερ κατεχωρίσθη ἐν τῷ μεγάλῳ κώδικι τῆς Σχολῆς). Ἐν Βοδενοῖς τῇ 25ῃ Αὐγούστου 1891, φ. 175α (10.1.1914).

239. Σταλίδης, *Έδεσσα*, ὁ.π., σσ. 225-260.

240. Κώδιξ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βοδενῶν, ὁ.π., φ. 167β (26.8.1913).

241. Goce Delčev, ὁ.π., σσ. 336-337.

242. *Borbite v Makedonija i Odrinsko*, ὁ.π., σ. 369.

σώματα: Ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα ἐξ ὄλων τῶν ἐκεῖθεν²⁴³ πληροφοριῶν μου εἶνε ὅτι μία τῶν δύο κυριωτέρων Ἀνταρτικῶν συμμοριῶν, αἵτινες δρῶσι μέχρι σήμερον ἐν τῇ περιφερείᾳ Βοδενῶν, ἐκ 15 περίπου ἀτόμων ἐκάστη, ἐκυριαρχεῖτο ὀλόκληρος μέχρι πρό τινος χρόνου ὑπὸ ἑπτὰ ἀνδρείων καὶ φανατικῶν Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων στρατολογηθέντων ὄλως αὐθορμήτως ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου Μεσημερίου. Ἐξ αὐτῶν οἱ τρεῖς ὀνόματι Σωτήριος Νικολάου, υἱὸς φανατικωτάτης Ἑλληνικῆς οἰκογενείας αὐτόθι, ὁ Ἀθανάσιος Κάλτσας καὶ ὁ Ἀναστάσιος Καρατζῆς, μετὰ μακρὰν δρᾶσιν ἀπώλεσαν τὴν ὑπομονὴν ἀναμένοντες τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς χώρας καὶ ἀπῆλθον πρὸ δύο περίπου μηνῶν εἰς Θεσσαλίαν²⁴⁴.

Ἡ παραπάνω πληροφορία δείχνει τὸν πόθο τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων κατοίκων τῆς περιοχῆς γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ ἔτσι ἐντάσσονται σὲ ανταρτικὰ σώματα τα ὁποῖα, πολλὰς φορὰς, ἐργάζονται γιὰ τὴν σλαβικὴ πολιτικὴ. Ὅμως οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοῦς, ὅταν ἀντιλαμβάνονται τὰ τεκταινόμενα, ἀποχωροῦν ἀπὸ τῆς βουλγαρικῆς ανταρτικῆς ομάδας καὶ ἐντάσσονται, ὅπως οἱ παραπάνω, σὲ ἐλληνικὰ ανταρτικὰ σώματα, ὅπου συνεχίζουν τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία.

4. Στὴν ἐφημερίδα *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* τῆς Κωνσταντινουπόλεως, με ἡμερομηνία 3 Φεβρουαρίου 1907, δημοσιεύεται, ἀνάμεσα στα ἄλλα, ἡ πληροφορία ὅτι δρῶν βουλγαρικὰ σώματα *Ἐν τῷ καζᾶ Βοδενῶν 2. Ἐν τῷ καζᾶ Γιενιτσᾶς 4*²⁴⁵.

Π. Ἡ ἀντίδραση καὶ ἡ ἀντοχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἐδεσσα²⁴⁶

Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα παραπάνω, τὰ πράγματα δὲν ἦταν εὐκόλα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Ἐδεσσας. Ὁ ἀντίπαλος δὲν ἦταν ευκαταφρόνητος. Οἱ πιέσεις τῆς σλαβικῆς πολιτικῆς ἦταν, κυριολεκτικὰ, φοβερές. Τὰ πάθη ἦταν μεγάλα²⁴⁷. Κι αὐτὸ δὲν τὸ πλήρωσαν μόνο οἱ πατριαρχικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξαρχικοί οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐμπλακεῖ σὲ μιὰ ἀσκοπη τέτοια περιπέτεια.

Ἡ δυσάρεστη αὐτὴ κατάσταση περιγράφεται σαφέστατα στὶς παρακάτω δύο μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὰ δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα:

1. Σὲ ἀπόρρητη ἀναφορὰ τοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, με ἡμερομηνία 17 Μαΐου 1903, ὁ Βούλγαρος Ἐξαρχος Ἰωσήφ (1840-1915) ἐκθέτει τὴν κατάσταση τοῦ βουλγαρικοῦ πληθυσμοῦ στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἀδριανούπολη. Στὴν ἀναφορὰ τοῦ αὐτῆ ἀναφέρεται καὶ στὴν Ἐδεσσα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς. Σ' αὐτὴν ἐκθέτει με οἰκτρὸ τρόπο ὅτι συλλαμβάνονται ἀπὸ τῆς τουρκικῆς ἀρχῆς πολλοὶ κάτοικοι ἀδιακρίτως, ἰδίως προύχοντες, ἱερεῖς, δάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι βασανίζονται καὶ φυλακίζονται. Οἱ Τούρκοι στρατιῶτες δὲν ἐξαιροῦν οὔτε γυναῖκες οὔτε παιδιὰ. Καὶ μάλιστα,

243. Δηλαδή ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα.

244. Τσορμπατζόγλου, *ὁ.π.*, σ. 42.

245. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐτ. ΚΖ', τ. 31, φ. 5/3.2.1907, σ. 62.

246. Βλ. καὶ Σταλίδης, «Προετοιμασία καὶ ἀντίδραση», *ὁ.π.*, σσ. 381-395.

247. Βλ. ἐνδεικτ. Σταλίδης, «Τὰ δύσκολα χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα», *ὁ.π.*, σσ. 23-26 ἐφ. *Makedonija*, Carigrad, V, φ. 5/1.2.1871, σ. 4 βλ. καὶ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, σσ. 59-64, γιὰ πάθη Βουλγάρων στὴ Μακεδονία.

κατά την πιο ουσιώδη περίοδο εργασιών, κατά την οποία δηλαδή οι Έδεσσαίοι εκτρέφουν τους μεταξωσκώληκες²⁴⁸, οι κάτοικοι είναι αναγκασμένοι να μένουν μέσα στα σπίτια τους και να απέχουν από κάθε εργασία βιοπορισμού²⁴⁹.

2. Επίσης, σύμφωνα με επιστολή, την οποία στέλνουν οι ίδιοι οι Έδεσσαίοι προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1904, χρονιά δηλαδή δύσκολη για την εξέλιξη του Μακεδονικού Αγώνα, η κατάσταση η οποία επικρατεί στην Έδεσσα και την περιοχή είναι πολύ δυσάρεστη.

Στην επιστολή αυτή, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρονται και τα παρακάτω: *Ἀπὸ τριῶν καὶ πλέον ἐτῶν ἡ πόλις ἡμῶν καὶ σύμπασα σχεδὸν ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βοδενῶν εὐρίσκονται ἐν ὄλῃ ἐκρύθμῳ καταστάσει, διότι ἐξέλιπεν πλέον ἡ ἀσφάλεια τῆς ζωῆς, τῆς περιουσίας καὶ τῆς τιμῆς, εἰς ἐπίμετρον δὲ καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεως, καθόσον βάρβαροι καὶ κακοήθεις τινὲς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀντάρτου καὶ ἐλευθερωτοῦ δῆθεν περιερχόμενοι κατὰ στίφη τὴν ὄλην ἐπαρχίαν τὴν ταχθεῖσαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν διοίκησιν τοῦ Μητροπολίτου Βοδενῶν ἐξαναγκάζουσι διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου τοὺς πάντας καὶ ἰδίως τοὺς χωρικοὺς μηδ' αὐτῶν τῶν ἱερέων καὶ διδασκάλων ἐξαιρουμένων νὰ ὑπογράψωσι τὰς ὑπ' αὐτῶν συντασσομένας αἰτήσεις πρὸς τὰς ἐπιτοπίους Ἀρχὰς καὶ ἀναφορὰς πρὸς τὸν ἔξαρχον τῶν Βουλγάρων, δηλοῦντας δι' αὐτῶν ὅτι προσχωροῦσι τῇ Ἐξαρχίᾳ καὶ ἀποχωρίζονται τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἀνέκαθεν ὑπήγοντο*²⁵⁰.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση, οι Έδεσσαίοι αντιδρούν παντοιοτρόπως. Και παρ' όλες τις προσπάθειες της σλαβικής πολιτικής να διεισδύσει στην Έδεσσα και παρ' όλες τις δυσκολίες τις οποίες οι Έδεσσαίοι είχαν αντιμετωπίσει, εντούτοις άντεξαν.

Κι αυτό επειδή, όπως αναφέρει ο Έλληνας προξενικός υπάλληλος Γεώργιος Τσορμπατζόγλου σε έκθεσή του, με ημερομηνία 12 Μαΐου 1904, προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας *ὁ φόβος περὶ ἐπικρατήσεως τῶν γνησίων Βουλγάρων ἐν*

248. Κ. Γ. Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα ¹1974, σσ. 97-107, Θεσσαλονίκη ²1999, σσ. 117-129.

249. *Osvoboditel'nata borba na Bălgarite v Makedonija i Odrinsko*, ὁ.π., σ. 194, βλ. και σ. 323, Νο 127.

250. Σταλίδης, «Τα δύσκολα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα», ὁ.π., σσ. 23-26. Βλ. και διάφορες εκθέσεις και περιγραφές δυσάρεστων γεγονότων στην Έδεσσα και την περιοχή της τότε Ιερᾶς Μητροπόλεως Βοδενῶν στην εφημερίδα *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐτ. ΚΔ', τ. 28, φ. 27(9.7.1904), σσ. 317-320, ἐτ. ΚΔ', τ. 28, φ. 38(25.9.1904), σσ. 445-449, ἐτ. ΚΕ', τ. 29, φ. 31(5.8.1905), σσ. 375-376, ἐτ. ΚΣΤ', τ. 30, φ. 17(28.4.1906), σσ. 222-223, ἐτ. ΚΣΤ', τ. 30, φ. 54(16.12.1906), σ. 626, όπου αναφέρονται διάφορα γεγονότα ἀπὸ το χωριὸ Τέχοβο (σημ. Καρυδιά), ἐτ. ΚΖ', τ. 31, φ. 5(3.2.1907), σσ. 59-64, όπου υπάρχουν περιγραφές δυσάρεστων γεγονότων ἀπὸ βουλγαρικῆς θέσεως, ἐτ. ΚΕ', τ. 29, φ. 10(11.3.1905), σσ. 114-115, όπου αναφέρονται τα δυσάρεστα γεγονότα, τα οποία είχαν συμβεῖ στο χωριὸ Μεσημέρι και στην Ιερὰ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου του Μεσημερίου, για τα οποία βλ. ενδεικτ. Κ. Γ. Σταλίδης, «Ἡ Ιερὰ Μονὴ του Τιμίου Προδρόμου της Νάουσας», Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης, *Γνωριμία με τη Γη του Αλέξανδρου. Ἡ περίπτωση του Νομοῦ Ημαθίας. Ἱστορία-Αρχαιολογία. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Διημερίδας 7-8 Ἰουνίου 2003*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 255-272.

τῆ χώρα ἐμποιεῖ τοιαύτην ἀποτροπίασιν, ὄσσην καὶ ἡ ἰδέα τῆς διαιωνίσεως τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ²⁵¹.

Φυσικά η ἀντοχή αὐτῆ του Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἐδεσσας δὲν προήλθε ἀπὸ τυχαίες και στιγμιαίες ἐξάρσεις, ἀλλὰ ἦταν βαθιά στηριγμένη στον ἴδιο τον τρόπο τῆς ζωῆς τους και στον μακροχρόνιο ἑλληνικό πολιτισμό τους.

Ἡ «Ὁρθόδοξος Ἑλληνική Κοινότης Βοδενῶν», ἡ Δημογεροντία²⁵², ἡ Ἐκκλησία, τα σχολεῖα²⁵³, οἱ Σύλλογοι²⁵⁴, τα ἐργοστάσια και οἱ ἐργοστασιάρχες²⁵⁵, τα ἑλληνικά ἀνταρτικά σώματα²⁵⁶, ὡς ἀντίδραση στα βουλγαρικά ἀνταρτικά σώματα, εἶναι οἱ βασικοί παράγοντες οἱ ὁποῖοι ἐνίσχυαν με κάθε τρόπο τὴν ἀντοχή των Ἐδεσσαίων.

Ἔτσι ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε μερικές μαρτυρίες στις ὁποῖες γίνονται κατανοητοί οἱ λόγοι τῆς υπεροχής, τῆς ἀντοχῆς, τῆς ἀντιδράσεως, τῆς ἀντιστάσεως και, ὡς ἐκ τούτου, τῆς νίκης των Ἐδεσσαίων ἀπέναντι στην προσπάθεια διεισδύσεως τῆς σλαβικῆς πολιτικῆς:

1. Σὲ ἐπιστολή ἀπὸ το Μοναστήρι, με ἡμερομηνία 1η Ἰουλίου 1863, ἡ ὁποία δημοσιεύεται στη βουλγαρική ἐφημερίδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως *Gajda* του Βούλγαρου ποιητῆ Petko Rašov Slavejkov (1827-1895), ἀναφέρεται ὅτι στα σχολεῖα τῆς Ἐδεσσας διδάσκεται ἡ ἑλληνική γλῶσσα και στις ἐκκλησίες ψάλλουν κανονικά στην ἑλληνική γλῶσσα²⁵⁷.

2. Σὲ ἐπιστολή του τὴν ὁποία στέλνει ἀπὸ τα Γιαννιτσία πρὸς τον Σέρβο Stefan I. Verkovic (1827-1893)²⁵⁸, με ἡμερομηνία 19 Αὐγούστου 1865, ὁ Βούλγαρος Veniamin

251. Τσορμπατζόγλου, ὄ.π., σ. 7.

252. Βλ. ἐνδεικτ. Σταλίδης, «Δημογεροντία», ὄ.π., σσ. 57-83.

253. Βλ. ἐνδεικτ. Σταλίδης, «Παιδεία στην Ἐδεσσα 1899», ὄ.π., σσ. 25-29· Κ. Γ. Σταλίδης, «Ἡ ἑλληνική ἐκπαίδευση στην Ἐδεσσα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ θεσμός των ἐπιτρόπων – ἐφόρων (1782-1912)», *Ἰθ' Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο (29, 30, 31 Μαΐου 1998)*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 123-153, ὅπου και βιβλιογραφία.

254. Οἱ Σύλλογοι, οἱ ὁποῖοι λειτούργησαν στην Ἐδεσσα κατὰ τὴν περίοδο του Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, ἦταν, κατὰ χρονολογική σειρά, οἱ ἐξῆς: 1. «Ἡ ἐν Βοδενοῖς Ἀδελφότης τῶν Νέων» (3 Ἰανουαρίου 1862), γιὰ τὴν ὁποία βλ. ἐνδεικτ. Κώδιξ τοῦ Νοσοκομείου τῆς ἐν Βοδενοῖς Ἀδελφότητος: Κ. Γ. Σταλίδης, «Ἡ ἴδρυση τοῦ πρώτου νοσοκομείου στην Ἐδεσσα», *Ἐδεσσαϊκά Χρονικά* (Ἐδεσσα 1972) 1/15-17· τοῦ ἴδιου, «Το πρώτο νοσοκομείο στην Ἐδεσσα», ἐφ. *Ἐδεσσαϊκή*, φ. 1483/25.1.1992, σ. 6· 2. Ὁ «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Βοδενῶν. Ἡ Μακεδονία» (1872), γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. ἐνδεικτ. Πλαταρίδης, ὄ.π.: Σταλίδης, «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», ὄ.π., σσ. 10-23· Καραθανάσης – Σατραζάνης, ὄ.π.: 3. *Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἐδέσσης* (1903), γιὰ τὴν ὁποία βλ. ἐνδεικτ. Γρηγοριάδης, ὄ.π., σ. 40· Ἐδεσσαίου, ὄ.π., σ. 222, βλ. και «Ἀρχαιρεσία τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος», ἐφ. *Ἐδεσσα*, ἐτ. Α', φ. 9/1.5.1919, σ. 5, φ. 26/15.2.1920, σ. 4· Κ. Ι. Σιβένας, *Ἡ Ἐδεσσα ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Λαογραφική περιγραφή*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 24· 4. «Ἀγαθοεργὸς Ἀδελφότης τῶν Δεσποινῶν Ἐδέσσης» (1905), γιὰ τὴν ὁποία βλ. ἐνδεικτ. Ἐδεσσαίου, ὄ.π., σσ. 222-223· Σιβένας, ὄ.π., σ. 24.

255. Τσορμπατζόγλου, ὄ.π., σσ. 4, 38.

256. Βλ. ἐνδεικτ. Τσορμπατζόγλου, ὄ.π., σ. 37· *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐτ. ΚΖ', τ. 31, φ. 5/3.2.1907, σ. 62.

257. *Macedonia. Documents and Material*, ὄ.π., σσ. 201-203, No 63.

258. Γιὰ τὴ ζωὴ του Stefan I. Verkovic βλ. ἐνδεικτ. *Dokumenti za Bǎlgarskoto Vǎzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ὄ.π., σσ. 5-15.

Mačukovski (±1847-1878)²⁵⁹, ο οποίος βρίσκεται στα Γιαννιτσά ως δάσκαλος στα παιδιά των «Βουλγαρο-ουνιτών», όπως αναφέρεται, γίνεται κατανοητή η αιτία της υπεροχής του Ελληνισμού στην Έδεσσα.

Ο Veniamin Mačukovski αναφέρει ότι πολλοί Έδεσσαίοι στέλνουν τα παιδιά τους στην Αθήνα, για να σπουδάσουν εκεί, και τονίζει ότι ξέρει γιατί δεν υπάρχει καμιά σπίθα βουλγαρισμού, επειδή, όπως και στα Γιαννιτσά, οι κάτοικοι στην Έδεσσα, ανάμεσα στα άλλα, όπως γράφει, «*ca погыпани вѣ грѣхизмъ*», είναι δηλαδή, κατά τη λαϊκή έκφραση, «βαρεμένοι με τον Ελληνισμό»²⁶⁰.

3. Σύμφωνα με αναφορά του Ελληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, με ημερομηνία *Έν Θεσσαλονίκη τῆ 27ῃ Μαΐου 1870/*, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται ότι *ἀπὸ πολλῶν ἤδη χρόνων ἡ Βουλγαρικὴ προπαγάνδα/ δραστηριὸς ἠργάσθη διὰ τὸ κεντρικὸν τοῦτο τῆς Μακεδονίας μέρους*²⁶¹. *οἱ κάτοικοι ὁμως μέχρι τοῦδε ἀρκετὰ φρονίμως προσεφέρ/θησαν καὶ οὐ μόνον ἀδιάφθοροι διετηρήθησαν ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς/ Ἐκκλησιαστικῆς των Ἀρχῆς ἔναρμονίως συζοῦντες, μετὰ ζήλου προ/ήγαγον τὰ κατ' αὐτοὺς πράγματα, ἐπέδóθησαν εἰς σύστασιν καὶ/ προαγωγὴν σχολείων δι' ἀμφοτέρω τὰ φύλλα, καὶ οὕτως ἀπὸ δεκα/ετίας ἤδη τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἀρκετὰ καλλιεργήθησαν./ ἀρκετοὶ νέοι ἀπῆλθον εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς Εὐρώπην, χάριν/ τελειοτέρας σπουδῆς, καὶ δὲν ἀπατώμεθα, ἂν εἴπωμεν, ὅτι με/ταξὺ ὄλων τῶν περιοίκων πόλεων, ἐξαιρουμένης τῆς Θεσσαλο/νίκης, τὰ Ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ καταστήματα τῶν/ Βοδενῶν πρωτεύουσι. [...] Ἄπαντες δ' οἱ πρόκριτοι/ τούναντίον καὶ πιστοὶ εἰς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχεῖον ἐμμένουσι/ καὶ τὰ Ἑλληνικὰ παιδευτήρια ὑποστηρίζουσιν*²⁶².

4. Η Βουλγάρρα δασκάλα Stanislava Karaivanova, η οποία από το έτος 1870 βρίσκεται στην Έδεσσα σταλμένη από τους Βουλγάρους, για να διδάξει σε βουλγαρικό σχολείο, αναφέρει στα απομνημονεύματά της, ανάμεσα στα άλλα, ότι μόλις είχε φτάσει στην Έδεσσα, συνάντησε δύο Έδεσσαίους εμπόρους, οι οποίοι, σε σχετική συζήτηση μαζί της και σε σχετική ερώτηση της δασκάλας, απάντησαν: «*Εμεῖς δεν χωρίζουμε ἀπὸ τῆ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. [...] Βούλγαροι στὴν Έδεσσα υπάρχουν μόνο λίγοι [...] Μιλοῦμε βουλγαρικά, ἀλλὰ εἴμαστε Ἕλληνες*»²⁶³.

5. Ο Βούλγαρος Α. Σορον, το έτος 1893, αναφέρει ότι στην Έδεσσα ο πληθυσμός είναι χωρισμένος σε δύο ομάδες, την ελληνική, «*gärkomanska partija*», δηλαδή «*γκραικομανική μερίδα*», όπως την αναφέρει, και τη βουλγαρική. Όμως η ελληνική ομάδα είναι πραγματικά ισχυρή και ότι οι Έλληνες, «*gärkomani*», δηλαδή «*γκραικομάνοι*», όπως τους αναφέρει, είναι οι πιο πλούσιοι και οι πολίτες με το μεγαλύ-

259. Για τη ζωή του Veniamin Mačukovski βλ. ενδεικτ. *Dokumenti za Bălgarskoto Văzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 80-81, No 50, σημ. 7.

260. *Dokumenti za Bălgarskoto Văzraždane ot Arhiva na Stefan I. Verkovič*, ό.π., σσ. 180-182, dok. 143, σ. 81: *Macedonia. Dokuments and Material*, ό.π., σσ. 226-227, II 82.

261. Δηλαδή την Έδεσσα.

262. Β. Έλληνικόν Προξενεῖον, ἐν Θεσσαλονίκη, ἀριθ. πρωτ. 389/27.5.1870.

263. Dumev, ό.π., σσ. 100-101.

τερο κύρος στην Έδεσσα. Αυτούς τους ακολουθεί το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Γενικά οι Βούλγαροι στην Έδεσσα δεν έχουν σχεδόν τίποτε στα χέρια τους. Όλα είναι στα χέρια των Ελλήνων. Και ότι η κύρια αιτία για την αρνητική εξέλιξη των βουλγαρικών εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών εργασιών στην Έδεσσα είναι ότι η βουλγαρική μερίδα είναι πάρα πολύ φτωχή και αδύνατη. Πενία κοινή, πενία προσωπική²⁶⁴.

6. Ο Έλληνας προξενικός υπάλληλος Γεώργιος Τσορμπατζόγλου σε έκθεσή του, με ημερομηνία 12 Μαΐου 1904, προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει για την Έδεσσα: *Ἡ μεγάλη ἐν αὐτῇ²⁶⁵ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὑλικὴ τε καὶ ἠθικὴ, παραμένει ἀμείωτος, ὑπερβαίνει δὲ ὡς ἐκ τῆς γενικῆς ἐπίρροῦς τοῦ ἑλληνικοῦ γοήτρου καὶ τῆς ἐθνικῆς τοῦ κέντρου δυνάμεως καὶ αὐτὰ τὰ ὅρια τῆς ἀναλογίας, ἥτις προκύπτει ἐκ τῆς ἀριθμητικῆς διαφορᾶς τῶν κατοίκων (ὀρθοδόξων Ἑλλήνων 14,149 καὶ σχισματικῶν 5,750). [...] Οὕτω ἡ ὅλη περιφέρεια Βοδενῶν παρουσιάζει μορφήν ἑλληνικὴν ἐν συνόλῳ²⁶⁶.*

7. Ο Βούλγαρος Gjorče Petron (1864-1921), ο οποίος παίρνει μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα από την άλλη πλευρά, στα απομνημονεύματά του, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει ότι κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, παρ' ὅλο που από την Έδεσσα πέρασε ο ίδιος (αρχές 1897;) και πριν απ' αυτόν άλλοι Βούλγαροι, όπως π.χ. μια φορά ο Dame, επίσης δύο φορές ο Luka Ivanov, ο οποίος ήταν βοεβόδας στην περιοχή της Έδεσσας²⁶⁷, εντούτοις, όπως αναφέρει, η πραγματική κατάσταση ήταν ότι οι παλιές ηγετικές ομάδες του βουλγαρισμού στην Έδεσσα δεν διέθεταν καμιά ψυχική δύναμη και ότι δεν διέθεταν ούτε πίστη ούτε ενθουσιασμό²⁶⁸.

8. Οι ίδιοι οι Εδεσσαίοι, σε επιστολή τους προς τις τουρκικές αρχές, αλλά και προς τις προξενικές αρχές της Θεσσαλονίκης, με ημερομηνία *Ἐν Βοδενοῖς τῇ 13ῃ Ἀπριλίου 1904*, αναφέρουν, ανάμεσα στα άλλα, και τα εξής: *Οἱ ὑπογεγραμμένοι ἱερεῖς, Δημογέροντες, ἔφοροι τῶν σχολείων, ἐπίτροποι τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ μουχτάρηδες, ὡς ἀντιπρόσωποι καὶ ἐντολοδόχοι τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου κοινότητος τῆς πόλεως Βοδενῶν, δηλοῦμεν διὰ τοῦδε τοῦ ἐνυπογράφου ἡμῶν καὶ ἐπισήμου γράμματος, ὅτι ἐμμένομεν στερεῶς εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν, πιστὰ καὶ ἀφοσιωμένα τέκνα τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ὡς καὶ οἱ πατέρες καὶ οἱ προπάτορες ἡμῶν καὶ ὅτι διατελοῦμεν μέλη τοῦ Ἑλληνομακεδονικοῦ Ἔθνους, διότι τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ ἀμνημονεῦτων χρόνων ἔχομεν καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς καὶ ἐν τοῖς σχολείοις καὶ ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς συναλλαγαῖς²⁶⁹.*

9. Μεθοδικότερη και οπωσδήποτε ουσιαστικότερη αντίδραση του Ελληνισμού στην Έδεσσα άρχισε, όταν πια είχε συσταθεί η τοπική επιτροπή του Μακεδονικού

264. Σορον, *ό.π.*, σσ. 205-206.

265. Δηλαδή στην Έδεσσα.

266. Τσορμπατζόγλου, *ό.π.*, σ. 4.

267. *Borbite v Makedonija i Odrinsko*, όπου μεταξύ των σελίδων 624 και 625 υπάρχει φωτογραφία του Luka Ivanov με την τσέτα του.

268. *Borbite v Makedonija i Odrinsko*, *ό.π.*, σ. 196.

269. Γ. Τουσίμης, «Μηνύματα από την Έδεσσα το 1904», *εφ. Εδεσσαϊκή*, φ. 1630/26.11.1994, σ. 6.

Αγώνα που την αποτελούσαν ο τότε μητροπολίτης Βοδενών Στέφανος Δανηλίδης (1904-1910), ως Πρόεδρος, ενώ μέλη της είχαν διατελέσει ο γιατρός Δημήτριος Ρίζος, ο Διευθυντής του Αρρεναγωγείου Αθανάσιος Φράγκος, ο Ιωάννης Χατζηνίκος, ο Κ. Σαλαμπάσης και ο ιερέας Ιωάννης Σιβένας ή Παπασιβένας, αρχιερατικός επίτροπος της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών²⁷⁰.

Ο Βούλγαρος Α. Σορον, εξετάζοντας ότι η βουλγαρική υπόθεση στην Έδεσσα δεν προχωρεί κατά τις προσδοκίες των Βουλγάρων, τονίζει, το έτος 1893, τα εξής: «η κατάσταση στην Έδεσσα είναι όπως και στο παρελθόν ο θάνατος δεν επήλθε ακόμη»²⁷¹.

Φυσικά αυτός ο «θάνατος», όπως με μεγάλη ευστοχία αναφέρει ο Βούλγαρος Α. Σορον, επήλθε λίγο αργότερα, ένεκα της αντιδράσεως των Εδεσσαίων η οποία οφείλεται στην υπεροχή του Ελληνισμού των κατοίκων της Έδεσσας.

Κι αυτή ακριβώς η υπεροχή είναι αυτή η οποία συνετέλεσε, ώστε να κρατηθεί όρθια και άγρυπνη η ελληνική ορθόδοξη συνείδηση των κατοίκων έναντι των ποικίλων σλαβικών πιέσεων.

Και, ως εκ τούτου, η σλαβική πολιτική, όσο κι αν προσπάθησε να διεισδύσει στην Έδεσσα με ποικίλους τρόπους και μεγάλες συνέπειες, εντούτοις δεν τα κατάφερε. Και, τελικώς, απέτυχε.

270. Γ. Τουσίμης, «Σημειώματα. Ο Όμηρος και η Ομηρούπολη», *Ανάλεκτα* (Έδεσσα 1992) 2, σσ. 57-58.

271. Σορον, *ό.π.*, σ. 212.

Konstantinos G. Stalidis

UNSUCCESSFUL ATTEMPTS OF SLAVIC INFILTRATION IN EDESSA
DURING THE TIME OF THE MACEDONIAN STRUGGLE

In this article, the attempts of slavic (russian, bulgarian, serbian) policy to infiltrate the habitants of Edessa are reported, according to known sources, both in peaceful and violent manners, in the mid nineteen and early twentieth century, with the purpose of shaping a slavic, mainly bulgarian, conscience.

However, these attempts were unsuccessful, due to the firm resistance and reaction of the Hellenism against the slavic-bulgarian pressure, through the orthodox greek community, the orthodox church, the greek schools, the compact orthodox and greek conscience, and in general the greek culture.

The greek cultivation of the habitants of Edessa conduces in the failure of slavic infiltration in Edessa, during the Macedonian Struggle era.

Γεώργιος Π. Τσότσος

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΩΝ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

1. Περίληψη

Στην παρούσα εργασία περιγράφονται, με κείμενα και χάρτες, ορισμένες από τις διαδρομές των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων στη Δυτική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Παρέχεται, επίσης, και μια πρόταση αξιοποίησής τους μέσω της ένταξής τους σε ένα δίκτυο πεζοπορικών διαδρομών, με στόχο την τόνωση της εθνικής μνήμης, αλλά και, κυρίως, τη συμβολή στην τοπική τουριστική ανάπτυξη των ορεινών περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας.

2. Ορεινός τουρισμός και πεζοπορικές διαδρομές

Κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρείται στην Ελλάδα ανάπτυξη του οικολογικού τουρισμού ή οικοτουρισμού, κυρίως ως μορφής του ορεινού τουρισμού. Ο *οικολογικός τουρισμός* περιλαμβάνει ήπιες τουριστικές δραστηριότητες μη μαζικού τουρισμού, φιλικές προς το περιβάλλον, που σχετίζονται με την απόλαυση της φύσης, αλλά και φέρνουν το ευρύ κοινό σε επαφή με τον πολιτισμό, την ιστορία και την παράδοση ενός τόπου. Η ανάπτυξη του οικολογικού τουρισμού προκύπτει από τις αναγκαιότητες της αρμονικότερης γεωγραφικής κατανομής της τουριστικής ανάπτυξης, της χρονικής επιμήκυνσης της τουριστικής περιόδου, και της προστασίας του περιβάλλοντος στις τουριστικές περιοχές.

Είναι πλέον κοινός τόπος ότι ο ορεινός-οικολογικός τουρισμός, αποτελεί τη μοναδική και τελευταία ελπίδα επιβίωσης των ορεινών οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας. Επειδή μάλιστα οι οικισμοί αυτοί δεν έχουν δεχθεί μέχρι τώρα ογκώδη τουριστικά ρεύματα, και επομένως διασώζουν σχετικά αλώβητο το οικολογικό, αλλά και το δομημένο περιβάλλον, επιβάλλεται η τουριστική ανάπτυξη να γίνει με τους όρους και τις προδιαγραφές της λεγόμενης *βιώσιμης* ή *αιεφόρου ανάπτυξης* (sustainable development). Πρόκειται για την ανάπτυξη η οποία θα μπορεί να συνεχίζεται και στο μέλλον, χωρίς να εξαντλεί τους φυσικούς πόρους, λαμβάνοντας υπόψη αρχές όπως η οικολογική ισορροπία, η αποφυγή νέων περιφερειακών ανι-

σοτήτων και η παράλληλη ανάπτυξη και άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Η κύρια δραστηριότητα του οικολογικού τουρισμού είναι η πεζοπορία σε μονοπάτια με σήμανση που διέρχονται από φυσικά και ανθρώπινα μνημεία, όπως τόποι ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ιστορικοί τόποι, αρχιτεκτονικά μνημεία, παραδοσιακοί οικισμοί. Αυτού του είδους η πεζοπορία απαιτεί προσδιορισμό στο έδαφος ειδικών διαδρομών, παραγωγή κατάλληλου χαρτογραφικού και λοιπού ενημερωτικού υλικού, ύπαρξη καταλυμάτων κατά μήκος των διαδρομών και κατασκευή και συντήρηση τεχνικών έργων.

Ήδη στην Ελλάδα αναπτύσσεται η οργανωμένη από επαγγελματίες πεζοπορία (trekking) σε ειδικά επιλεγμένες διαδρομές που προσφέρουν αξιόλογο φυσικό περιβάλλον και επίσκεψη μνημείων. Ιδιωτικές τουριστικές επιχειρήσεις που παρέχουν προγράμματα πεζοπορικών διαδρομών σε ορεινές περιοχές λειτουργούν στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Γρεβενά, Κόνιτσα, Καρπενήσι, κ.ά. πόλεις. Σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου έχουν υλοποιηθεί προγράμματα χάραξης και σήμανσης μονοπατιών σε πεζοπορικές διαδρομές από διάφορους φορείς. Κλάδοι των διεθνών (ευρωπαϊκών) μονοπατιών E4 και E6, αλλά και εθνικές διαδρομές, έχουν χαραχθεί σε χάρτες και έχουν υλοποιηθεί επί του εδάφους από στελέχη της Ελληνικής Ομοσπονδίας Ορειβάσις -Αναρρίχησης. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις, οι Τοπικές και Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις έχουν προβεί σε ανάλογα έργα με ρυθμό ολοένα και αυξανόμενο κατά την τελευταία δεκαετία. Αναφέρουμε ενδεικτικά παρόμοια έργα στη λίμνη Πλαστήρα, στη Σητεία, στην Κάρυστο, στο Μέτσοβο, στην Κόνιτσα, στην Πιερία, στην Ιθάκη, στη Μάνη κ.ά. Παράλληλα, ανάλογες δραστηριότητες έχουν αναπτυχθεί στον διεθνή χώρο από πολλές δεκαετίες, κυρίως σε ορεινές τουριστικές περιοχές, όπως στις Άλπεις, στα Καρπάθια, στα Ιμαλάια κ.ά. Συνεπώς, υπάρχει ένα νέο τουριστικό προϊόν που σχετίζεται με την πεζοπορία στο βουνό και για το οποίο αυξάνονται και η ζήτηση, αλλά και η προσφορά σχετικών υπηρεσιών.

Στον γεωγραφικό χώρο της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας, το υπάρχον (υλοποιημένο επί του εδάφους) δίκτυο πεζοπορικών διαδρομών μπορεί να επεκταθεί με *ιστορικές διαδρομές*, δηλαδή με διαδρομές που έχουν διανυθεί από ιστορικά πρόσωπα και σχετίζονται με σημαντικές φάσεις της νεότερης τοπικής ιστορίας. Οι διαδρομές των ανταρτικών σωμάτων του Μακεδονικού Αγώνα προσφέρονται για μια παρόμοια αξιοποίηση. Πρόκειται για ορισμένες διαδρομές, η πορεία των οποίων είναι γνωστή μέσα από τις ιστορικές πηγές, κυρίως από τις επιστολές και τα απομνημονεύματα των Μακεδονομάχων. Οι διαδρομές αυτές διέρχονται, εκτός από ιστορικούς τόπους, και από τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (π.χ. δάση, ρεματιές με πλούσια βλάστηση, κορυφογραμμές βουνών), καθώς και από σημαντικά μνημεία τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, όπως παραδοσιακούς οικισμούς, μεταβυζαντινές εκκλησίες, μοναστήρια, πέτρινα γεφύρια, παλαιούς υδρόμυλους κ.ά.

Ακολουθεί η περιγραφή ορισμένων διαδρομών που θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε ένα πρόγραμμα επέκτασης του υπάρχοντος δικτύου μονοπατιών, με πρωτοβουλία και ενέργειες των τοπικών αρχών, και κυρίως των Νομαρχιών, των Δήμων και των Κοινοτήτων.

3. Πορείες των αγωνιστών του 1896-1897

Η πρώτη ελληνική ένοπλη αντίδραση απέναντι στη δραστηριότητα των Βουλγάρων κομιτατζήδων ήταν η επαναστατική κίνηση του 1896-1897 που έλαβε χώρα κυρίως στη Δυτική Μακεδονία. Οργανώθηκε από την Εθνική Εταιρεία, η οποία εξόπλισε και απέστειλε στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία μια σειρά από ανταρτικά σώματα για να ενθαρρύνει τους ελληνικούς πληθυσμούς και να καλύψει το κενό της τότε κρατικής αδιαφορίας για το Μακεδονικό Ζήτημα. Οι αρχηγοί και οι άνδρες των ανταρτικών σωμάτων ήταν, οι περισσότεροι, από τη Δυτική Μακεδονία, και η επαναστατική τους δράση διήρκεσε ένα περίπου χρόνο, κατά τη διάρκεια του οποίου πραγματοποίησαν μακρές πορείες στον δυτικομακεδονικό χώρο. Οι πορείες αυτές των ανταρτικών σωμάτων περιγράφονται από τον Γ. Λυριτζή στο έργο του *Η Εθνική Εταιρεία και η δράσις αυτής* (Κοζάνη 1970), το οποίο έγραψε μετά από έρευνα σε τμήμα του αρχείου της Εθνικής Εταιρείας και σε σύγχρονα του αγώνα δημοσιεύματα. Στον χάρτη 1 περιγράφονται οι γενικές πορείες των εξής επτά σημαντικότερων ανταρτικών σωμάτων που έδρασαν στη Δυτική Μακεδονία κατά το 1896-1897:

α) Του Αθανασίου Μπρούφα (φωτ. 1) από το Στεζάχι (σημ. Αηδόνια Γρεβενών), που ήταν ο πρωταγωνιστής και πρωτομάρτυρας της επαναστατικής κίνησης, και ακολούθησε τη γενική πορεία Κάτω Πιέρια - Βέρμιο - Βόρας - Αξιός.

β) Του Τάκη Περήφανου από τη Νιζόπολη Μοναστηρίου, ο οποίος αποσπάστηκε στη θέση Καρατάς Βερμίου από το σώμα του Μπρούφα και περιπλανήθηκε επί πολλούς μήνες στην περιοχή Μοναστηρίου - Πρεσπών - Καστοριάς, καθώς και στον χώρο της Βόρειας Πίνδου.

γ) Του Λάξου Βαρζή από τη Σιάτιστα, που επίσης αποσπάστηκε από το κύριο σώμα του Μπρούφα στο Καρατάς Βερμίου και κινήθηκε κατά μήκος της κορυφογραμμής Βαρνούντα - Βίτσι - Σινιάτσικου - Μπούρινου.

δ) Του Χρήστου Βερβέρα από το Κλεπίστι (σημ. Πολυκάστανο Βοΐου), που κινήθηκε στην περιοχή Πιερίων - Βερμίου.

ε) Των Λεπενιώτη - Βράκα - Σαράντη από το Περιβόλι Γρεβενών, οι οποίοι κινήθηκαν στην περιοχή Γρεβενών - Πενταλόφου.

στ) Του Γούλα Γκρούτα από το Κωσταντσικό (σημ. Αυγερινό Βοΐου), που κινήθηκε στην περιοχή Χασίων - Γρεβενών - Δοτσικού.

ζ) Του Αλέξιου Βελούλα από το Καταφύγι Κοζάνης, που κινήθηκε στην περιοχή νότια του Μπούρινου.

Από τις παραπάνω πορείες προσφέρονται για υλοποίηση κυρίως οι εξής τρεις επιμέρους διαδρομές, που αποτελούν ειδικά τμήματα των γενικών πορειών των ανταρτικών σωμάτων:

i) Διάσχιση της κορυφογραμμής του Βερμίου, από την Καστανιά προς τη θέση Καρατσαΐο (όπου δόθηκε σημαντική μάχη) και από εκεί στην κορυφή Καρατάς, και συνέχιση της διαδρομής βόρεια μέχρι την κορυφή του Βόρα (Καϊμακτσαλάν), την οποία πραγματοποίησε το σώμα του Μπρούφα.

ii) Διάσχιση της οροσειράς Βαρνούντα, από το χωριό Ακρίτας προς τη διάβαση Πισοδερίου, και από εκεί προς την κορυφογραμμή του Βίτσι μέχρι την Κλεισούρα,

την κορυφή Μουρίκι και τη Βλάστη. Η διαδρομή Κλεισούρα – Βλάστη μπορεί να διανυθεί από τον υπάρχοντα δασικό χωματόδρομο. Τη διάσχιση πραγματοποίησε το σώμα του Λ. Βαρζή.

iii) Διάσχιση της Βόρειας Πίνδου στον άξονα Γράμμοστα - Αρένες - Επταχώρι - Ζούζουλη - Σαμαρίνα - Σμίξη - Αβδέλλα, που αποτελεί τμήμα της πορείας του σώματος του Τ. Περήφανου.

Οι πορείες αυτές εντάσσονται στις πολυήμερες διασχίσεις βουνών και μπορούν να συνδεθούν με τα υπάρχοντα στη Δυτική Μακεδονία τμήματα των εθνικών και διεθνών μονοπατιών. Επίσης, μέσα από την καθιέρωση των διαδρομών αυτών θα μπορούσε να γίνει ευρύτερα γνωστή μια, σχετικά άγνωστη στο ευρύ ελληνικό κοινό, πτυχή της τοπικής ιστορίας της Δυτικής Μακεδονίας.

4. Διαδρομές στην περιοχή του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα στο Μπούρινο

Ανατολικά της κορυφής του όρους Μπούρινος, και λίγα χιλιόμετρα βόρεια από το χωριό Χρώμιο Κοζάνης, βρίσκεται το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα (φωτ. 2), που δημιουργήθηκε σε μια έκταση εκατό περίπου στρεμμάτων από τον Σύνδεσμο Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, κυρίως με πρωτοβουλία (έμπνευση και υλοποίηση) του προέδρου του Συνδέσμου Κωνσταντίνου Σιαμπανόπουλου, με την οικονομική συνδρομή της Πολιτείας και ιδιωτών δωρητών. Η γεωγραφική θέση του Μουσείου είναι ιστορικός τόπος. Στη σωζόμενη εκκλησία του Αγίου Νικολάου, γύρω από την οποία αρθρώνονται τα κτίρια και οι υπαίθριοι χώροι του Μουσείου, κηρύχθηκε το 1878 η «επανάσταση της επαρχίας Ελιμείας», ως αντίδραση των εντοπίων Μακεδόνων στην αποδοχή από τις Μεγάλες Δυνάμεις των βουλγαρικών ιμπεριαλιστικών σχεδίων (συνθήκη του Αγίου Στεφάνου). Ο περιβάλλων χώρος είναι ένα υποβλητικό ορεινό τοπίο, το οποίο συνδυάζει το φυσικό κάλλος με την ιστορικότητα. Η θέση του Μουσείου, που αποτελεί τουριστικό αξιοθέατο και συνήθη τόπο επισκέψεων και εκδρομών, προσφέρεται ως αφετηρία για τρεις ορειβατικές διαδρομές (χάρτης 3).

Η πρώτη διαδρομή είναι η ανάβαση στην παρακείμενη ψηλότερη κορυφή του Μπούρινου (υψ. 1866 μ.), η οποία μπορεί να συνδυάσει ορεινή πεζοπορία και αναρρίχηση, καθώς και θέα προς την Κοιλιάδα του Μεσιανού Νερού, που αποτελεί φυσικό μνημείο και προστατευόμενη περιοχή για τη σπάνια γλωρίδα της. Οι άλλες δύο διαδρομές αποτελούν διασχίσεις του βουνού προς τα ανατολικά, με κατάληξη τα χωριά Χτένι και Ροδιανή αντίστοιχα, και διέρχονται από δάσος ελάτης, που είναι ένα από τα ελάχιστα του δυτικομακεδονικού χώρου.

Οι διαδρομές αυτές δεν συμπίπτουν με πορείες αγωνιστών, και επομένως δεν είναι ιστορικές διαδρομές, αλλά συνδέονται με τον λεγόμενο πολιτιστικό τουρισμό (επίσκεψη μνημείων, μουσείων κ.ά.). Η υλοποίησή τους μπορεί να συμβάλει στην αύξηση των επισκεπτών του Μουσείου, με αποτέλεσμα την τόνωση της τουριστικής κίνησης της περιοχής, αλλά και στη γνωριμία των Ελλήνων και ξένων ορειβατών με την πλούσια τοπική ιστορία, μέσα από την επίσκεψη του Μουσείου.

5. Περιοδείες του Παύλου Μελά

Οι διαδρομές που διήνυσε ο Παύλος Μελάς στις τρεις περιοδείες του στη Δυτική Μακεδονία περιγράφονται λεπτομερώς στις επιστολές του, που αποτελούν ένα είδος προσωπικού ημερολογίου, τις οποίες δημοσίευσε αργότερα η σύζυγός του Ναταλία Μελά στο έργο της *Παῦλος Μελάς* (1η έκδοση Αθήνα 1926). Στο ίδιο βιβλίο, η συγγραφέας δημοσίευσε και αποσπάσματα από μαρτυρίες συναγωνιστών του Παύλου, όπως του Ν. Πύρζα. Ορισμένες επιπρόσθετες πληροφορίες για την τρίτη περιοδεία αναφέρει ο Ιωάννης Καραβίτης, επίσης συναγωνιστής του Παύλου Μελά, στο έργο του *Ο Μακεδονικός Αγών: Απομνημονεύματα*, τ. 1ος (Αθήνα 1994).

Στα κείμενα αυτά, εκτός από τις περιγραφές των γεωγραφικών στοιχείων, που παρέχουν δεδομένα για την αποτύπωση των διαδρομών στον χάρτη, αναφέρονται και οι δυσκολίες που συναντούσαν τα ανταρτικά σώματα κατά τις πορείες τους, όπως οι κακουχίες από τις καιρικές συνθήκες, από το δύσβατο του εδάφους, από την άγνοια του γεωγραφικού χώρου και την έλλειψη κατάλληλων οδηγών, την ανάγκη για νυχτερινές πορείες και για διανυκτέρευση στην ύπαιθρο, τις αδυναμίες εφοδιασμού σε τρόφιμα, πέρα και πάνω από τους πολεμικούς κινδύνους που διατρέχει ένα ανταρτικό σώμα.

Το χαρτογραφικό υλικό που είχε στη διάθεσή του ο Παύλος Μελάς ήταν δύο χάρτες, ένας ελληνικός, του Χρυσοχόου, και ένας αυστριακός (χάρτης 2). Και στους δύο το χαρτογραφικό υπόβαθρο ήταν ανακριβές, ακόμα και για τα δεδομένα της εποχής, με ατέλειες, λάθη και παραλείψεις, που παραπλανούσαν τα ανταρτικά σώματα. Ο Παύλος Μελάς συχνά διόρθωνε τα λάθη που επεσήμανε στους χάρτες και τα σημείωνε στις επιστολές του. Το σώμα του Παύλου Μελά συχνά έπασχε, επίσης, από έλλειψη ικανών και εμπίστων εντοπίων οδηγών. Αποτέλεσμα των αδυναμιών αυτών ήταν οι συχνές άσκοπες περιπλανήσεις, που είχαν ως αποτέλεσμα την ταλαιπωρία του σώματος και τη σπατάλη πολύτιμου χρόνου.

Με βάση τις παραπάνω πηγές επιχειρήσαμε μια ανίχνευση των γεωγραφικών λεπτομερειών που βοηθούν στην αποτύπωση των διαδρομών στον σύγχρονο χάρτη. Η αποτύπωση αυτή άλλοτε είναι ακριβής και άλλοτε προσεγγιστική, ανάλογα με την αναφορά ή όχι των πηγών σε λεπτομέρειες. Μαζί με τη χαρτογραφική αποτύπωση της πορείας σε κάθε μια από τις τρεις περιοδείες, παραθέτουμε επιλεκτικά ορισμένες από τις αναφορές στις δυσχέρειες που συναντούσαν τα ανταρτικά σώματα, με σκοπό την πιο ολοκληρωμένη περιγραφή των ιδιαίτερων συνθηκών κάτω από τις οποίες διανύονταν οι διαδρομές. Τα αυτούσια αποσπάσματα από τα κείμενα των επιστολών του Παύλου Μελά που περιγράφουν τις δυσχέρειες αυτές αναγράφονται με πλάγια γραφή, και προέρχονται από το έργο της Ν. Μελά, *Π. Μελάς*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα ²1992 (οι αριθμοί των σελίδων σημειώνονται σε παρένθεση αμέσως μετά το απόσπασμα του κειμένου). Οι οικισμοί αναφέρονται με τα παλαιά ονόματα της περιόδου Τουρκοκρατίας, ενώ οι σημερινές ονομασίες ακολουθούν μέσα σε παρένθεση (στην ονομαστική πτώση).

5.1. Πρώτη περιοδεία

Ο Παύλος Μελάς πραγματοποίησε την πρώτη του περιοδεία στη Δυτική Μακεδονία από τις 27 Φεβρουαρίου μέχρι το τέλος του Μαρτίου του 1904, δηλαδή σε μια περίοδο του έτους, η οποία θεωρείται χειμερινή για το ορεινό ηπειρωτικό δυτικομακεδονικό κλίμα, με έντονο ψύχος, συχνές χιονοπτώσεις, και θερμοκρασίες κάτω από το μηδέν κατά τις νυκτερινές ώρες, πράγμα που καθιστούσε δυσχερή την παραμονή στην ύπαιθρο.

Στις 27.2.1904 η ολιγομελής ομάδα του Παύλου Μελά μετακινείται με υποζύγια από την Καλαμπάκα στο Βελεμίσι (Αγιόφυλλο), κοντά στα σύνορα της ελληνικής επικράτειας με την οθωμανική αυτοκρατορία (χάρτης 3). Ξεκινούν από την Ασπροκκλησιά στις 1.3 πεζοπορώντας με φορτίο 22 οκάδες έκαστος (σ. 201) και βαδίζουν νύχτα. Περιπλανώνται επί 6 ημέρες στην περιοχή των συνόρων και κοιμούνται σε σπηλιές για να φτάσουν τελικά ανάμεσα στο Ρομπάρι (σήμερα ερημωμένο) και στο Φελλί Γρεβενών στις 8.3. Ο καιρός είναι άσχημος, χιονίζει, και ο Παύλος γράφει: *Εἰς κάθε βῆμα ἐκινδυνεύαμεν νὰ πέσωμεν ἢ νὰ χάσωμεν τὰ μάτια μας ἀπὸ τοὺς κλάδους τῶν δένδρων. Σκοντάμματα καὶ πτώσεις δὲν τὰ ἐμέτρησα. Ἐπεράσαμεν 4 ποτάμια μὲ τὸ νερὸ ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὰ γόνατά μας, ἀλλ' αὐτὰ δὲν ἦσαν τίποτε παραβαλλόμενα μὲ τὸ βάσανον τῆς λάσπης, προσκολλημένης εἰς τὰ ὑποδήματά μας. Τουλάχιστον 5 ὀκάδων βάρους εἶχομεν νὰ σύρωμεν εἰς τὰ πόδια μας ἐπὶ σχεδὸν 2 ½ ὥρας ... Τὸ ψῦχος εἶναι δριμύτατον. Τὰ πόδια μας παγωμένα ... περιπατοῦμεν ἐπὶ πάγου. Πίπτομεν ἡμιθανεῖς σχεδόν, τυλισσόμενοι εἰς τὴν κάπαν μας* (σ. 215).

Διαβαίνουν τον ποταμό Βενέτικο, μέσα από το νερό, άλλοι πάνω στα άλογα του πορθμέα και άλλοι πεζοί. Περνούν έξω από το Καλόχι και το Ζυγόστι (Μεσόλακκος), διαβαίνουν επίσης μέσα από το νερό τον ποταμό Γρεβενίτικο, και διαπλέουν με λέμβο τον Αλιάκμονα. Κατευθύνονται προς το Παλιόκαστρο, ενώ όλη η πορεία γίνεται σε χιονισμένο έδαφος. Ο Παύλος σημειώνει: *Οὐδὲν ἴχνος μονοπατιοῦ ὑπάρχει. Λίθοι, ὀγκόλιθοι, θάμνοι καὶ ἀγκάθια μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ὑπιοποδίζωμεν διαρκῶς. Πυκνοὶ θάμνοι μᾶς ξεσχίζουν πρόσωπα, χέρια καὶ κάπες* (σ. 220). Διορθώνει και τον ελληνικό χάρτη: *Ὁ χάρτης Χρυσοχόου κακῶς ἔχει θέσει ἐντεῦθεν Βενέτικου Ζυγόστι, ἐνῶ εἶναι πέραν αὐτοῦ* (σ. 218). Ἦδη ἀπὸ 5 ἡμερῶν τρέφονται με μμπομπότα και τυρί (σ. 224), ενώ, λημεριάζοντας έξω από το Παλιόκαστρο (11.3), με θερμοκρασία κάτω του μηδενός, δεν κοιμούνται τη νύχτα για να μην παγώσουν.

Διέρχονται έξω από τη Σιάτιστα (11.3) ορειβατώντας, πάντα νύχτα, στα απόκρημνα ασβεστολιθικά υψώματα του Σβέρνιτσου, και, όπως γράφει ο Παύλος, *ἀνὰ τὰ φοβερὰ πετρώδη ὄρη, ἀνεβοκατεβαίνοντας 6 τοιαῦτα, σκοντάπτοντες καὶ στραγγουλιζόντες τὰ πόδια μας ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν* (σ. 225). Έξω από το Κοντσικό (Γαλατινή) τρώνε χιόνι για να ξεγελάσουν τη δίψα τους και λημεριάζουν στον λόφο του Αηλιά (12.3), όπου οι κάτοικοι τους εφοδιάζουν πλήρως (για πρώτη φορά από την είσοδό τους στο δυτικομακεδονικό έδαφος) με άφθονα τρόφιμα και υποζύγια.

Προχωρούν προς το Βογατσικό (13.3), όπου λημεριάζουν στο ερημοκλήσι του Αγίου Αθανασίου (χάρτης 4), διέρχονται από τη Μονή Τσιριλόβου (15.3), διασχί-

ζουν το λεκανοπέδιο της Καστοριάς ανατολικά της λίμνης, περνούν έξω από την Τιχόλιστα (Τοιχιό), το Σίστεβο (Σιδηροχώρι), και φθάνουν στα Κορέστια (16.3). Διευθύνονται βόρεια προς Τσερνόλιστα ή Τσερνόβιστα (Μαυρόκαμπος), Γαβρέσι (Γάβρος), Ρούλια (Κώτας), Όστιμα (Τρίγωνο), Ζέλοβο (Ανταρτικό) (φωτ. 3), και δια του αυχένα Πρεβάλι φθάνουν στο Όροβνικ (Καρυές), κοντά στη λίμνη Πρέσπα (22.3), όπου λαμβάνουν διαταγή επιστροφής. Από το Όροβνικ ο Παύλος κατευθύνθηκε στο Μοναστήρι, σε μια πορεία που μας είναι άγνωστη στις λεπτομέρειές της, και από εκεί σιδηροδρομικώς προς Θεσσαλονίκη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τους προαναφερθέντες δυτικομακεδονικούς οικισμούς, ο Παύλος Μελάς επέλεξε ως σταθμούς όπλων, προς ανεφοδιασμό των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων και εξοπλισμό των εντοπίων Μακεδόνων, το Παλιόκαστρο, το Κοντσικό (Γαλατινή) και το Κωσταράζι.

Από την πρώτη περιοδεία του Παύλου Μελά (χάρτες 3 και 4), οι κατά τόπους Δήμοι και Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις μπορούν να επιλέξουν για αξιοποίηση τμήματα της πορείας του, που να συμπίπτουν με τα παλιά μονοπάτια τα οποία ακολουθούσαν στο παρελθόν οι οδοιπόροι και τα υποζύγια για να μετακινηθούν από οικισμό σε οικισμό, και, μάλιστα μονοπάτια που να διέρχονται από τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ή κατάλληλα για ορειβατικές διαδρομές. Κατά την άποψή μας, παρόμοια τμήματα είναι:

(α) Η διαδρομή Φελλί - Καλόχι - Ζυγόστι (Μεσόλακκος) - Γκοστόμι (Πόρος), που διέρχεται από μεγάλο δάσος δρυών. Η διαδρομή μπορεί να περιλαμβάνει και διέλευση των τριών ποταμών: Βενέτικου, Γρεβενίτικου και Αλιάκιμονα, με παραδοσιακό τρόπο που χρησιμοποιούνταν στις αρχές του 20ού αιώνα, όπως το σχοινί με τροχαλία από τη μία όχθη στην άλλη. Πρόκειται για μια δράση που παρέχεται από ιδιωτικές τουριστικές επιχειρήσεις στα πλαίσια οργανωμένων εκδρομών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

(β) Η διαδρομή Σιάτιστα - κορυφή Σβέρνιτσου (υψ. 1300) - λόφος Αηλιά Κοντσικού (Γαλατινής).

(γ) Η διάσχιση του όρους Σαρακίνα, από τον Άγιο Αθανάσιο Βογατσικού μέχρι τη Μονή Τσιριλόβου.

(δ) Η διάσχιση του όρους Μπίκοβικ στα Κορέστια, από το Σίστεβο (Σιδηροχώρι) μέχρι την Τσερνόλιστα (Μαυρόκαμπος).

Και οι τέσσερις παραπάνω διαδρομές συνδυάζουν το ορειβατικό - φυσιολατρικό ενδιαφέρον με την ιστορικότητα και κινούνται μακριά από αμαξιτούς δρόμους, προσφέροντας στο ευρύ ελληνικό και ξένο κοινό γνωριμία με σχετικά άγνωστες ορεινές περιοχές του δυτικομακεδονικού χώρου.

5.2. Δεύτερη περιοδεία

Ο Παύλος Μελάς έκανε τη δεύτερη περιοδεία του στη Δυτική Μακεδονία ως ξωέμπορος, με το ψευδώνυμο Παύλος Δέδες, από τις 18 Ιουλίου 1904 μέχρι το τέλος του ίδιου μήνα. Ταξίδεψε νόμιμα, με συνοδεία αγωγιάτη, άλλοτε έφιππος και άλλοτε πεζός, κινούμενος στους δημόσιους δρόμους της εποχής, στον άξονα Ελασσόνα - Σέρβια - Κοζάνη - Σιάτιστα. Δεν κινήθηκε σε μονοπάτια, και για τον λόγο αυτό η

δεύτερη περιοδεία του δεν προσφέρεται για ένταξη σε κάποιο δίκτυο πεζοπορικών διαδρομών, αφού συμπίπτει με τους σημερινούς αυτοκινητόδρομους. Περιοριζόμεστε, επομένως, σε μια σύντομη περιγραφή της (χάρτης 5).

Ο Παύλος εισήλθε στη Μακεδονία από το Χάνι Σαρανταπόρου (18.7), προχώρησε στα στενά της Πόρτας Σερβίων (19.7), πέρασε τον Αλιάκμονα έφιππος, δια μέσου της Γκόμπλιτσας (Κρόκος) έφτασε στην Κοζάνη, και κατέληξε στη Σιάτιστα (22.7), από όπου επέστρεψε στην Κοζάνη (24.7).

Κατά την παραμονή του στην Κοζάνη, όπου είχε συνεργασία με την τοπική επιτροπή Μακεδονικού Αγώνα, φαίνεται ότι εντυπωσιάστηκε από την αρχιτεκτονική των κοζανίτικων αρχοντικών σπιτιών, και ειδικότερα από το κτίριο της Μητρόπολης, το οποίο περιγράφει σε επιστολή του προς τη σύζυγό του Ναταλία, και, μάλιστα, παραθέτει και σκαρίφημά του (φωτ. 4). Η ακρίβεια των αναλογιών και η απόδοση των λεπτομερειών στη σχεδίαση του σκαριφήματος αποδεικνύουν ότι είχε γνώσεις σχεδίου. Ακόμη, φανερώνουν την επιστημονική περιέργεια με την οποία αντιμετώπιζε κάθε τι που έβλεπε στη Μακεδονία. Όπως προκύπτει και από άλλες περιγραφές ποικίλων γεωγραφικών στοιχείων από τις περιοδείες του, που περιέχονται στις επιστολές του, ήθελε να γνωρίσει κάθε πτυχή και κάθε λεπτομέρεια του φυσικού και ανθρωπογενούς γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας, και να μεταδώσει αυτές τις πληροφορίες και στην Αθήνα, με σκοπό την πληρέστερη ενημέρωση του εθνικού κέντρου για μια περιοχή που παρέμενε ακόμη σχετικά άγνωστη, όχι μόνο στο ευρύ κοινό, αλλά και στους πολιτικούς και επιστημονικούς κύκλους της πρωτεύουσας.

5.3. Τρίτη περιοδεία

Η τρίτη περιοδεία του Παύλου Μελά ήταν και η πιο ενδιαφέρουσα από άποψη διαδρομών. Το ανταρτικό σώμα του διήνυσε τις μεγαλύτερες σε μήκος και χρονική διάρκεια, αλλά και πιο επίπονες πορείες, που περιείχαν και σοβαρούς πολεμικούς κινδύνους.

Εισήλθε στις 27.8.1904 στη Δυτική Μακεδονία από την περιοχή των Χασίων, και συγκεκριμένα από τη Μονή Μεριτσας ή Σταγιάδων (χάρτης 3). Στην αρχή κινήθηκε με ταχύτητα, αλλά χωρίς καλή γνώση του γεωγραφικού χώρου, και πραγματοποίησε άσκοπες κυκλοτερείς πορείες στο νοτιοδυτικό άκρο του σημερινού νομού Γρεβενών, για να καταλήξει στο πρώτο λημέρι βόρεια της Κρανιάς (28.8), αφού πέρασε το ομώνυμο μικρό ποτάμι (το οποίο ο Παύλος συγγέει με τον παραπόταμο του Αλιάκμονα Βενέτικο) μετά από πεζοπορία 13 ωρών (χάρτης 6).

Ακολούθως, οι άνδρες του σώματος περιπλανήθηκαν επί τέσσερις ημέρες (29.8 - 1.9) στις βόρειες παρυφές του ορεινού συγκροτήματος της Βαλιακάλντας (φωτ. 5), για να καταλήξουν στις δυτικές πλαγιές της Βασιλίτσας, πάνω από τη Μπριάζα (Δίστρατο). Ο Παύλος γράφει: *Έξακολουθοῦμεν τὴν πορείαν, τώρα πλέον διαρκῶς διὰ μέσου πυκνοτάτου δάσους καὶ πυκνοτάτου σκότους. Ὅταν κατερχόμεθα ἀποτόμους κλίσεις καὶ τὸ σκότος βαίνει αὐξανόμενον, αἰσθάνομαι ὅτι κατεβαίνω εἰς τὸν Τάρταρον καὶ ὅτι δὲν θὰ ξαναἰδῶ φῶς. Δὲν διακρίνομεν τὸν ἔμπρὸς μας βαδίζοντα καὶ μόνον διὰ ψιθύρων συνεννοούμεθα διὰ τὰ μὴ διακοπῆ ἢ γραμμῆ*

μας ... μετὰ κοπιωδεστάτην καὶ ἐπίπονον πορείαν, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ ὄπλα καὶ κάπες καὶ σκοῦφοι ἐρρίπτοντο ἀπὸ τοὺς κλάδους τῶν δένδρων, ἐξήλθομεν καταματωμένοι ἀπὸ τὸ δάσος αὐτό (σ. 332). Πιο κάτω περιγράφει ἄλλη νυκτερινή αναρριχητική διαδρομή: Κατερχόμεθα εἰς τὸ βάθος μιᾶς χαράδρας ἐπὶ κλίσεως 2:1 μὲ κίνδυνον νὰ κατακρημνισθῶμεν κάτω (300 - 400 μ.) ἢ νὰ φονευθῶμεν ἀπὸ τοὺς λίθους τοὺς ὁποίους ἀκουσίως οἱ ἄνωθι κυλίουν κάτω (σ. 341).

Τὴν ἐπόμενη μέρα (2.9) προχώρησαν βόρεια, παρακάμπτοντας ἀπὸ τὰ δυτικά τὸν αυχένα ἀνάμεσα Γομάρα - Βασιλίτσα, ὅπου τὸ σημερινὸ χιονοδρομικὸ κέντρο, καὶ περνώντας ἔξω ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα, ἔφτασαν (4.9) βορειοδυτικά του Κωσταντίκου (Αυγερινός). Ἀπὸ ἐκεῖ, ἀκολούθησαν τὴ διαδρομὴ (περνώντας ἔξω ἀπὸ τοὺς οικισμοὺς) πρὸς Κλεπίστι (Πολυκάστανο) (5.9), Ζάντισκο (Ζώνη) (6.9), Λούτιστα (Κερασώνα), Ζηκόβιστα (Σπήλιος), Τσουκαλοχώρι (Σκαλοχώρι) (χάρτης 4), Βιτάνι (Βοτάνι) (7.9), Λάγουρη, ὅπου πέρασαν τὸν Αλιάκμονα πεζή, καὶ κατέλυσαν στὸ Κωσταράζι (ὁ παλιὸς οικισμὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. βρισκόταν ψηλότερα ἀπὸ τὸν σημερινὸ στα βορειοανατολικά), ὅπου βρέθηκαν στὸ κύριον πεδίον δράσης τοὺς ὡς ἀνταρτικὸ σῶματος.

Ἀπὸ τὸ Κωσταράζι ἔκαναν μιὰ παράκαμψη πρὸς τὰ νότια γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ Βογατσικὸ (11.9), καὶ στὴ συνέχεια ἀκολούθησαν τὴ διαδρομὴ Κωσταράζι, Μονὴ Τσιριλόβου (12.9), δάσος πάνω ἀπὸ τὸ Κουμανίτσοβο (Λιθιά), δάσος Λεχόβου (14.9), καὶ δάσος πάνω ἀπὸ τὸ Στρέμπενο (Ἀσπρόγεια) (15.9), ὅπου ὁ Παῦλος διορθώνει τὰ σφάλματα τοῦ αὐστριακοῦ χάρτη.

Στὴ συνέχεια τὸ σῶμα τοῦ Παύλου Μελά περιοδεύει στὶς ἀνατολικὲς πλαγιές τῆς οροσειρᾶς Νερέτσα - Βίτσι (χάρτης 4), περνώντας, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, καὶ δύο φορὲς ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό. Ἀρχικὰ ἀκολουθεῖ τὸ δρομολόγιο (χωρὶς πάντοτε νὰ διέρχεται μέσα ἀπὸ τοὺς οικισμοὺς) Στρέμπενο (16.9), Πρεκοπάννα (Περικοπή), δάσος Μπελκαμένης (Δροσοπηγή), Ἐλοβο (Ελατιά). Κατόπιν τὸ σῶμα χάνει τὸν προσανατολισμὸ του καὶ περιπλανάται στὰ ἀέραντα δάση τῶν ἀνατολικῶν κλιτύων τοῦ ὄρους Βίτσι, κατεβαίνοντας, ἀπὸ λάθος, μέχρι τὸν κάμπο τῆς Φλώρινας, ἔξω ἀπὸ τὸ τουρκικὸ χωριὸ Μαχαλά (Τροπαιούχος), ἀπὸ ὅπου ἀνεβαίνει δυτικὰ πρὸς τὸ Νερέτι (Πολυπόταμο) (φωτ.6). Ὁ Παῦλος γράφει ὅτι βρέχει συνεχῶς ἐπὶ 23 ἡμέρας καὶ κοιμώμεθα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν βροχὴν (σ. 394).

Ἀκολουθῶς τὸ σῶμα κινεῖται στὴ διαδρομὴ Νερέτι, Πρεκοπάννα, Λέχοβο (25.9), καὶ, πραγματοποιώντας μιὰ κυκλικὴ πορεία γύρω ἀπὸ τὸ Βίτσι, πάνω ἀπὸ τὸ Μπαπτσιόρι (Ποιμενικό), πρὸς Μπελκαμένη (2.10), Νεγοβάνη (Φλάμπουρο) (9.10), Νερέτι. Κατὰ τὴν περιοδεία τοῦ αὐτῆς στὸ ἀνατολικὸ Βίτσι, ὁ Παῦλος ορίζει ὡς κέντρα ἐνεργείας τῆς περιφερείας (σ. 398) τὰ χωριά Νεγοβάνη καὶ Λέχοβο, ἐνῶ τῶν δύο τούτων κέντρων ἐνεργείας ὡς διευθύνον κέντρον τὴν Νέβεσκαν (Νυμφαίον) (σ. 399) (φωτ. 7). Ἀπὸ τὸ Νερέτι τὸ σῶμα μετακινεῖται δυτικὰ τοῦ ὄρους Νερέτσα, πρὸς τὰ Κορέστια, με προορισμὸ τὸ Ζέλοβο. Διέρχεται ἀπὸ τὴν Τούρια (Κορυφή) καὶ καταλήγει στὴ Στάτισσα (Μελάς), ὅπου ὁ Παῦλος Μελάς φονεύεται (13.10) στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ, πού σώζεται μέχρι σήμερον καὶ λειτουργεῖ ὡς ὑποτυπῶδες Μουσεῖο (φωτ. 8). Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ ἥρωα, γιὰ νὰ μὴν περιέλθει στὰ χέρια τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, μεταφέρεται ἀρχικὰ στὸ Ζέλοβο καὶ κατόπιν στὸ Πισοδέρι,

όπου και ενταφιάζεται, διανύοντας, έτσι, μια τελευταία ιστορική διαδρομή.

Θεωρούμε πως η τρίτη περιοδεία του Παύλου Μελά κατεξοχήν προσφέρεται για ένταξη τμημάτων της πορείας της σε δίκτυο πεζοπορικών τουριστικών διαδρομών, καθώς σχεδόν ολόκληρη διασχίζει δασώδη ορεινά τοπία με ιδιαίτερο φυσικό κάλλος, συναντά οικισμούς με αξιόλογα στοιχεία παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, ενώ έχει και ιδιαίτερη ιστορική φόρτιση. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα κατάλληλα τμήματα της πορείας:

(α) Η διαδρομή από τη Μονή Σταγιάδων, δια των Χασίων και των βορειοανατολικών κρασπέδων του ορεινού όγκου της Βαλιακάλντας, προς τη Βασιλίτσα, και βορειότερα, δια της Σαμαρίνας προς τις δυτικές πλαγιές των ορέων Βόϊο και Όντρια, μέχρι το Βιτάι στον Αλιάκμονα (χάρτες 3, 6 και 4 διαδοχικά), προσφέρεται για μια πολυήμερη διάσχιση.

(β) Η διαδρομή από το παλιό Κωσταράζι προς την κορυφογραμμή της Σαρακίνας, και δια της Κλεισούρας και του αυχένα Νταούλι μέχρι το Λέχοβο, προσφέρεται επίσης για πολυήμερη διάσχιση.

(γ) Από τις πολλές διαδρομές στην περιοχή του ανατολικού Βιτσίου προτείνουμε το μονοπάτι Νέβεσκα (Νυμφαίο) - Μπελκαμένη (Δροσοπηγή) - Νεγοβάνη (Φλάμπουρο) - Νέβεσκα, που συνδέει από βατά και ομαλά μονοπάτια, και μέσα από δασώδη ορεινά τοπία, τα δύο τοπικά κέντρα ενεργείας με το διευθύνον κέντρον του Μακεδονικού Αγώνα.

(δ) Με αφετηρία την ιστορική οικία στη Στάτιστα (Μελάς), όπου φονεύθηκε ο Παύλος Μελάς, και η οποία θα πρέπει να αποτελέσει το κέντρο ενός ευρύτερου μουσειακού και εθνικού προσκυνηματικού χώρου, θα πρέπει να υλοποιηθούν τρεις τοπικές διαδρομές: Η πρώτη, προς Τούρια (Κορυφή), είναι η τελευταία που διήνυσε ο Παύλος Μελάς. Η δεύτερη, προς Ζέλοβο (Ανταρτικό) και Πισοδέρι, είναι αυτή που διήνυσε η αποκοπέισα κεφαλή του νεκρού ήρωα. Η τρίτη θα μπορούσε να είναι μια διαδρομή Στάτιστα - Πισοδέρι μέσω Βίγλας, που να συνδέει τους δύο ιστορικούς τόπους, από τους σημαντικότερους του Μακεδονικού Αγώνα. Και οι τρεις αυτές διαδρομές μπορούν να αξιοποιήσουν παλιά μονοπάτια που διασχίζουν ορεινούς αυχένες με πυκνά δάση δρυός και οξυάς, και να αναδείξουν τους τρεις οικισμούς Μελά, Πισοδέρι, Ανταρτικό, που χαρακτηρίζονται από την ιδιαίτερή τους τοπική παραδοσιακή αρχιτεκτονική.

6. Επίμετρο

Η δημιουργία σύγχρονων πεζοπορικών διαδρομών στα ίχνη των ιστορικών πορειών των αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα θα μπορούσε να συμβάλει στην ανάπτυξη του οικολογικού τουρισμού στον δυτικομακεδονικό χώρο, και ιδιαίτερα στους απομονωμένους γεωγραφικά οικισμούς των Κορεστίων και του Βιτσίου. Οι οικισμοί αυτοί υποφέρουν από οικονομικό και δημογραφικό μαρασμό, ενώ διαθέτουν σημαντικά δείγματα τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, φυσικό περιβάλλον ιδιαίτερου κάλλους, και πλούσιο ιστορικό παρελθόν, όπως π.χ. το Ανταρτικό (φωτ. 3), το Πολυπόταμο (φωτ. 6), ο Μελάς (φωτ. 8), κ.ά. Το παράδειγμα της πρόσφατης ραγδαίας τουριστικής ανάπτυξης του Νυμφαίου (φωτ.7) δείχνει ότι υπάρ-

χουν προϋποθέσεις και δυνατότητες για τουριστική ανάπτυξη των ορεινών οικισμών της περιοχής, μέσα στα πλαίσια του οικολογικού τουρισμού.

Οι πεζοπορικές διαδρομές θα πρέπει να υλοποιηθούν επί του εδάφους με κατάλληλη σήμανση και να συνδεθούν με το υπάρχον δίκτυο διαδρομών. Προς το σκοπό αυτό μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα υπάρχοντα παλιά μονοπάτια, τα οποία στο παρελθόν χρησιμοποιούνταν για τις μετακινήσεις ανάμεσα στους οικισμούς. Τα πεζοπορικά δίκτυα μπορούν να υποστηριχθούν με ήπια τεχνικά έργα, κυρίως με έργα ανάδειξης των ιστορικών χώρων. Θα πρέπει, επίσης, οι διαδρομές να απεικονιστούν σε κατάλληλους χρηστικούς χάρτες με τη βοήθεια του Παγκόσμιου Δορυφορικού Συστήματος Εντοπισμού Θέσης (GPS), και του Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών (GIS), και να παρέχεται έντυπο ή και ηλεκτρονικό υλικό με όλες τις πληροφορίες για να ενημερώνονται οι χρήστες των διαδρομών. Τα υλικό αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για παραγωγή πολυμέσων (multimedia) για την τουριστική διαφήμιση της περιοχής.

Στο οικονομικό επίπεδο στόχος θα είναι η παραγωγή ενός ανταγωνιστικού τουριστικού προϊόντος, σε σχέση με γειτονικές περιοχές που προσφέρουν παρόμοιες δυνατότητες οικολογικού τουρισμού. Στο πολιτιστικό επίπεδο στόχος θα είναι, εκτός από την επαφή με τον τοπικό πολιτισμό (στοιχείο που συνήθως παρέχεται μέσα από τον οικολογικό τουρισμό), και η ανάδειξη της τοπικής ιστορίας. Για τον λόγο αυτό, στο παρεχόμενο πληροφοριακό υλικό θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται κείμενα με ποικιλία γεωγραφικών, και, κυρίως, ιστορικών πληροφοριών, όπως π.χ. για τις διαδρομές του Παύλου Μελά οι αντίστοιχες περιγραφές του με τις δυσχέρειες της πορείας και με τα λοιπά ιστορικά γεγονότα. Με τον τρόπο αυτό θα γίνεται η κατάλληλη σύνδεση με το ιστορικό παρελθόν, και οι διαδρομές θα λειτουργούν ως πραγματικά ιστορικές, δηλαδή η χρήση τους θα αποσκοπεί όχι μόνο στη γνωριμία με τον τοπικό πολιτισμό, στη σωματική άσκηση, και στη φυσιολατρία, αλλά και στη γνώση της τοπικής ιστορίας και στην τόνωση της εθνικής μνήμης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σ. Αυγερινού-Κολώνια, «Πολιτιστικός τουρισμός και αναπτυξιακά προγράμματα», *Τουρισμός και Μνημεία - Πολιτιστικός Τουρισμός, Επιστημονικό Διήμερο*, ΤΕΕ-ICOMOS, Αθήνα 1993, σσ. 38-41.

—, «Πολιτιστικές διαδρομές: Δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα* 55 (1995) 104-111.

Ε. Π. Δημητριάδης - Γ. Π. Τσότσος, «Προοπτικές για βιώσιμη ανάπτυξη στον ιστορικό - παραδοσιακό οικιστικό χώρο του Σμόλικα: Η συμβολή ενός δικτύου πεζοπορικών διαδρομών οικολογικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος», *Μνημεία και Περιβάλλον* 6 (2000) 143-160.

100 Χρόνια από την Επαναστατική Κίνηση του 1896-97 στη Μακεδονία: Οι Εθνικοί Αγωνιστές Μπρούφας - Νταβέλης, Γ. Τσότσος (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1997.

Π. Καραβίτης, *Ο Μακεδονικός Αγών: Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, εισαγωγή - επιμέλεια Γ. Πετσίβας, Αθήνα 1994.

Γ. Λυριτζής, *Η Έθνική Έταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη 1970.

Ν. Μ. Μελά, *Παύλος Μελάς*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα ²1992.

Θ. Παπαγιάννης, «Ο Τουρισμός υπό το πρίσμα της αειφορίας», *Ημερίδα Τουρισμός και Περιβάλλον: Επιλογές για Βιώσιμη Ανάπτυξη*, *Τεχνικά Χρονικά* 5 (1995) 27-30.

Α. Ρήγας, *Ευρωπαϊκό Μονοπάτι Μεγάλων Διαδρομών E4 GR*, έκδ. Ε.Ο.Τ., Αθήνα 1990.

Κ. Σιαμπανόπουλος, *Ο Νομός Κοζάνης στο Χώρο στο Χρόνο*, Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Ν. Κοζάνης, Κοζάνη 1993.

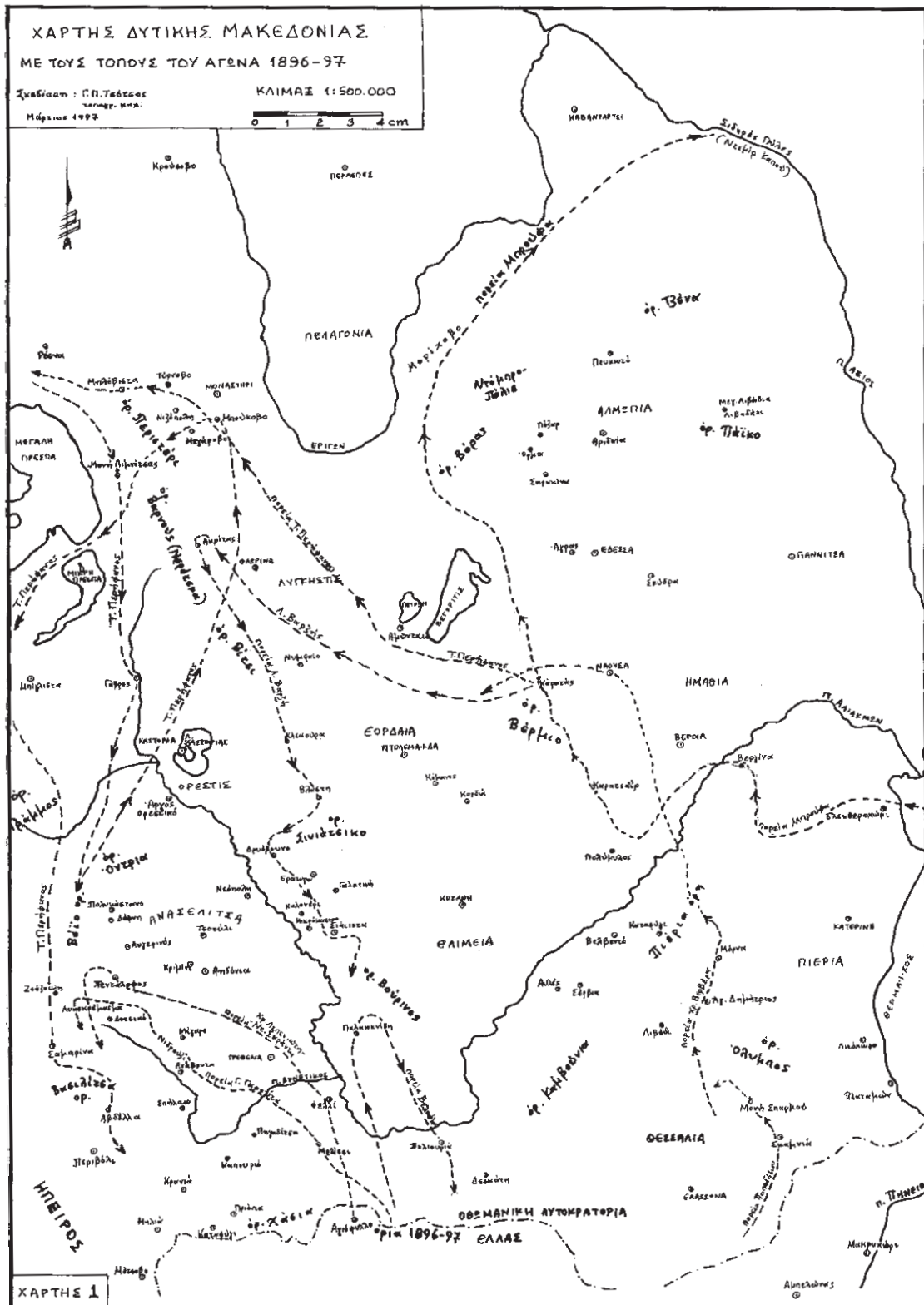
Κ. Τσίππρας, *Στα Ελληνικά Βουνά: Οι 50 Ωραιότερες Πεζοπορικές και Οικολογικές Διαδρομές*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1992.

Γ. Τσότσος, *Μακεδονικά Γεφύρια: Τοπογραφία - Αρχιτεκτονική - Ιστορία - Λαογραφία*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

—, «Το δυτικό τμήμα του νομού Φλώρινας: Παρατηρήσεις στη παραδοσιακή αρχιτεκτονική των οικισμών», *Αριστοτέλης* 235-236 (1996) 82-92.

—, «Ορεινοί δρόμοι στη Βόρεια Πίνδο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα», *Ιστορική Γεωγραφία: Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής. Από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη*, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 179-190.

Γ. Τσότσος - Π. Σαββαΐδης - Α. Μπαντέλας, «Αποτύπωση ορεινών διαδρομών με το σύστημα GPS και παραγωγή χαρτογραφικού υλικού για την ορειβασία και τον οικολογικό τουρισμό», *4ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας: Χαρτογραφία και Χάρτες στην Ανάδειξη και Προστασία του Περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 59-68.

Χάρτης 1. Οι διαδρομές των αγωνιστών του 1896-1897 (σχεδίαση του συγγραφέα).

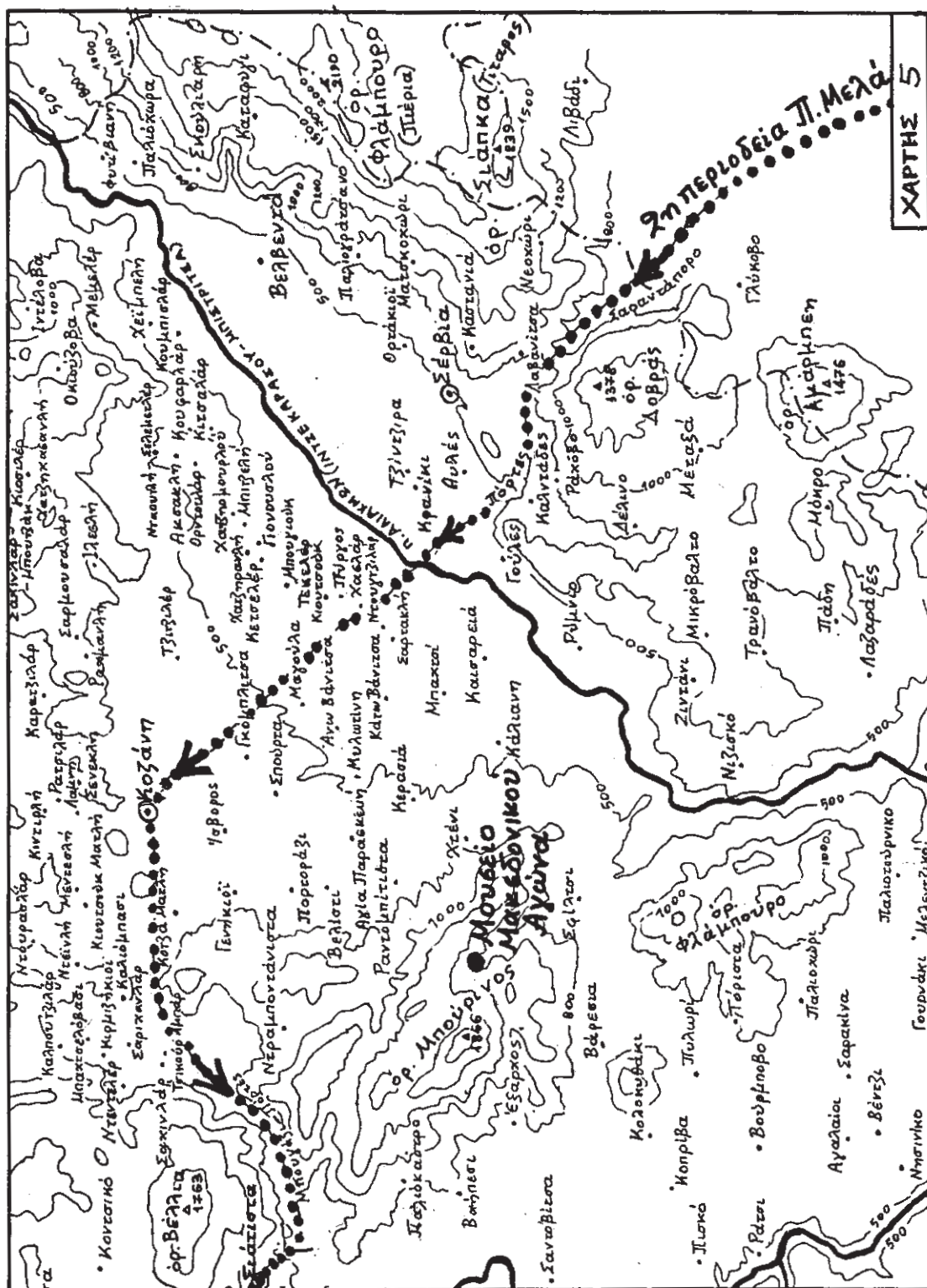
Χάρτης 2. Απόσπασμα του αυστριακού χάρτη Landkartenhandlung Artaria Touristen Karten, φ. 39ο 40ο Janina, 1:50.000, Wien 1904, με τις περιοχές Γρεβενών και Ανασελίτσας (από το αρχείο του συγγραφέα).

Χάρτης 3. Τμήματα της διαδρομής της 1ης και 3ης περιόδου του Παύλου Μελά στη Δυτική Μακεδονία (περιοχές Γρεβενών και Σιάτιστας), και των διαδρομών στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα στο Μπούρινο (σχεδίαση του συγγραφέα).

Χάρτης 4. Τμήματα της διαδρομής της 1ης και 3ης περιόδεας του Παύλου Μελά στη Δυτική Μακεδονία (περιοχές Καστοριάς και Φλώρινας) (σχεδίαση του συγγραφέα).

Χάρτης 5. Η διαδρομή της 2ης περιόδου του Παύλου Μελά στη Δυτική Μακεδονία (σχεδίαση του συγγραφέα).

Χάρτης 6. Τμήμα της διαδρομής της 3ης περιόδου του Παύλου Μελά στη Δυτική Μακεδονία (σχεδίαση του συγγραφέα).

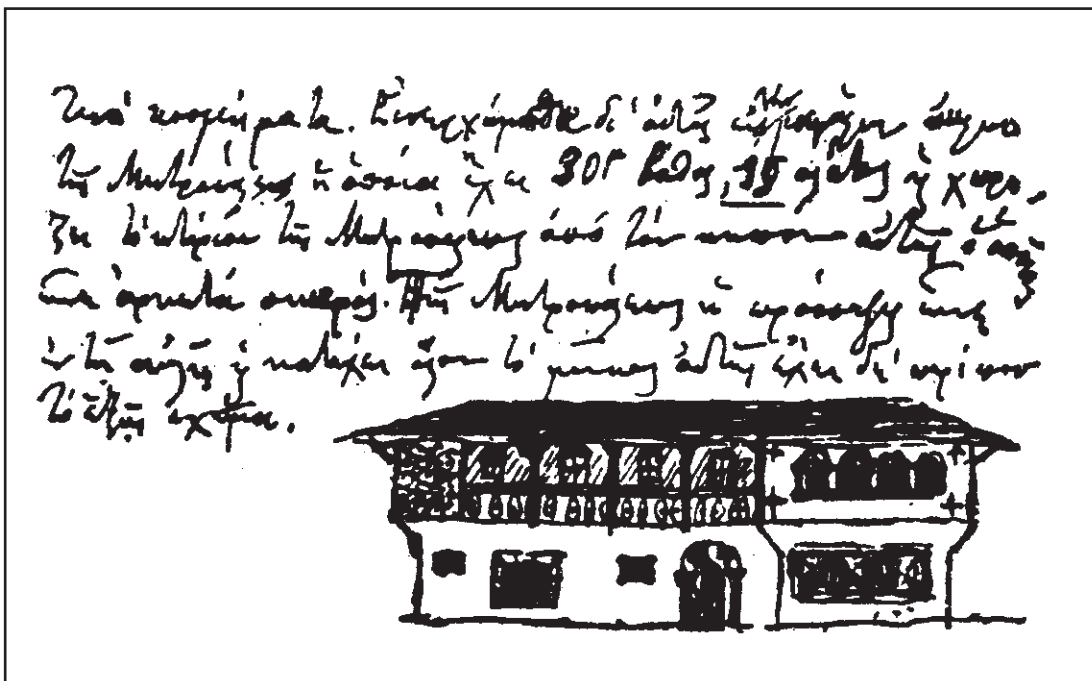
Φωτ. 1. Η προτομή του Μακεδονομάχου Αθανασίου Μπρούφα, πρωταγωνιστή και πρωτομάρτυρα της επαναστατικής κίνησης του 1896-97, στο χωριό καταγωγής του, τα Αηδόνια Γρεβενών (φωτ. του συγγραφέα, 2001).

Φωτ. 2. Το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα και Μακεδονικής Ιστορίας στο Μπούρινο Κοζάνης (φωτ. του συγγραφέα, 1996).

Φωτ. 3. Αποψη του χωριού Ανταρτικό (πρ. Ζέλοβο) Φλώρινας
(φωτ. του συγγραφέα, 1995).

Φωτ. 4. Απόσπασμα από επιστολή του Παύλου Μελά, με σκίτσο του κτιρίου της
Μητρόπολης Κοζάνης, σχεδιασμένο από τον ίδιο (πηγή: Ναταλία Μελά, Παύλος Μελάς,
εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 21992, σ. 289).

Φωτ. 5. Άποψη του ορεινού όγκου της Βαλιακάλντας (φωτ. του συγγραφέα, 1991).

Φωτ. 6. Άποψη του χωριού Πολυπόταμο (πρ. Νερέτι) Φλώρινας (φωτ. του συγγραφέα, 1996).

Φωτ. 7. Άποψη του χωριού Νυμφαίο (πρ. Νέβεςκα) Φλώρινας
(φωτ. του συγγραφέα, 2000).

Φωτ. 8. Η οικία όπου σκοτώθηκε ο Παύλος Μελάς στο χωριό Μελάς (πρ. Στάτιστα)
Καστοριάς (φωτ. του συγγραφέα, 1999).

Georgios P. Tsotsos

THE GREEK STRUGGLE IN WESTERN MACEDONIA:
MAPPING THE MOUNTAINOUS ROUTES USED BY THE FIGHTERS.
PROPOSALS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
OF THE NOWADAYS AREA

In this paper, some of the mountainous routes used by the fighters of the Greek struggle in Macedonia (1896-1908), mainly those used by Pavlos Melas, are described and mapped. A proposal for establishing a network of rambler trails of environmental and cultural interest is also presented to contribute in the sustainable development of the nowadays area, by employing environmental-friendly methods of fostering tourism. This network will be composed by a series of long distance or shorter trails, that were used by the fighters, which will allow walkers to pass through natural landscapes of outstanding beauty, traditional villages, and to visit places and monuments associated with important events of national history.

Άθανάσιος Ε. Καραθανάσης

ΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΔΗΓΟΙ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ

Άπό δεκαετιῶν μέ ἀπασχολοῦσε ἡ ζωὴ τῶν Μακεδονομάχων, ἀπό τὴν τακτικὴ τους, τὰ ἦθη τους, τίς ἡγετικὲς τους ἰκανότητες, μέχρι τὴν ψυχολογία τους. Ἀλλὰ ἀνάμεσα σέ αὐτὰ μέ ἀψηχόλησαν τὰ περάσματά τους στήν τουρκοπατημένη Μακεδονία πού ἀπαιτοῦσαν εἰδικὲς ἰκανότητες γνώσεως ἀνταρτοπολέμου. Καί ἀκόμη, ποῖοι ἦσαν, ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνταρτοπόλεμου, οἱ συνεργάτες τους, οἱ ὀμάδες ὑποδοχῆς σέ ἄγνωστο ἢ ἐχθρικό ἔδαφος καί οἱ ὀδηγοί τους, οἱ ὁποῖοι, ὀμολογουμένως, πολλὰ προσέφεραν καί εἶναι πρόσωπα καί πρωταγωνιστές πού παραμελήθηκαν ἀπό τὴν ἔρευνα παρά τὴν προσφορὰ τους.

Γιὰ νά γνωρίσουμε τὰ περάσματά τους στή Μακεδονία κύρια πηγή εἶναι οἱ ἀφηγήσεις τῶν Μακεδονομάχων, ὅπως αὐτὲς ἀποτυπώνονται στὰ ἐκδεδομένα ἀπομνημονεύματα ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν, ὅσοι δηλαδή κατέγραψαν τίς ἀναμνήσεις τους ἀπό τὴ διείσδυσή τους στή Μακεδονία, ἀποφεύγοντας τοὺς Τούρκους στρατιῶτες τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων, ἀλλὰ καί αὐτοὺς ἐντός τοῦ μακεδονικοῦ, τουρκοπατημένου τότε, ἐδάφους. Στόχος τους, ἀσφαλῶς, ἦταν μετὰ τὴ διείσδυσή τους, νά φθάσουν στή λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, τὴ Δυτ. Μακεδονία (Φλώρινα, Καστοριά), Ἄνω Μακεδονία (Μοναστήρι, Μορίχοβο), ἀλλὰ καί τὴν Ἄνατ. Μακεδονία καί τὴ Χαλκιδική, τόποι δηλαδή πού συνιστοῦσαν, ὁ καθείς, τὴ σκληρὴ ἔνοπλη ἑλληνοβουλγαρικὴ σύγκρουση.

Θά ἀρχίσουμε μέ τό σῶμα τοῦ Ἰω. Καραβίτη πού ἦταν μάλιστα μέ τόν Παῦλο Μελᾶ, ὅταν ξεκίνησε τόν Δεκαπενταῦγουστο τοῦ 1904 ἀπό τόν Βόλο, πέρασε στίς 19 Αὐγούστου στή Λάρισα καί ἀπ' ἐκεῖ στὰ Τρίκαλα. Ὁδηγός ἦταν ὁ παλιός κλέφτης Ἄθανάσιος Κατσαμάκας ἀπό τὴν Ἀκαρνανία μέ τόν υἱό του Γεώργιο. Πρῶτος σταθμός ἦταν ἡ Καλαμπάκα· ἔπειτα προχώρησαν στή βουνοσειρά τοῦ Ριγκλόβου κοντὰ στό χωριό Γάβρος Καλαμπάκας. Ὁδηγός μέχρι τὴ συνοριακὴ γραμμὴ ἦταν ὁ ἐκ Γαβρόβου παπᾶ-Μῆτρος πού θά ἔφερε τοὺς ἄνδρες στό σημεῖο μετὰξὺ τοῦ χωρίου Σταγιάδες καί Μερτίσας, στή μονὴ τῆς Μερτίσας. Ὁδηγός μετὰ ἀνέλαβε ὁ νεαρός κλέφτης

Εὐχαριστῶ θερμῶς τόν φίλο κ. Γ. Τσότσο, σχολ. σύμβουλο, τοπογράφο-μηχανικό, γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν χαρτῶν τῆς παρουσίης μελέτης.

Καραγεώργος. Ήταν ἡ 27 καὶ 28 Αὐγούστου 1904, ὅταν τράβηξαν πρὸς τὸ χωριὸ Κηπουριὸ καὶ ἀπ' ἐκεῖ στοὺς τουρκικοὺς ἔδαφος κοντὰ στοὺς χωριὸ Κακοπλευρι. Ἄλλος ὁδηγὸς ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Βάγιας ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα πού κατοπιν πῆγε στὰ Γρεβενὰ καὶ προόδωσε τὸν Μελά. Ἐπομένως τὸ δρομολόγιο κράτησε περίπου δέκα ἡμέρες¹.

Ὁ Μακεδονομάχος Εὐθύμιος Καούδης μὲ τὸ σῶμα του ἔφθασε στὸν Βόλο τὸν Δεκαπενταύγουστο τοῦ 1904 καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ Τρίκαλα καὶ τὴν Καλαμπάκα στίς 16 Αὐγούστου, ὅπου λημέριασαν στοὺς Ρίγκλοβο (Ρίκοβο) καὶ Ἁγία Παρασκευή. Στίς 18 Αὐγούστου μέσω Κλεφτόπετρας ἔφθασαν στοὺς Βελεμιστί (Ἁγιοφυλλο) ἀπ' ὅπου πέρασαν καὶ ἄλλοι Μακεδονομάχοι. Ἀπ' ἐκεῖ κατευθύνθηκαν στοὺς χωριὸ Μάνεση (κοντὰ στὰ Γρεβενὰ), ἔξω τοῦ χωρίου Μπλέσα (τὸ Μελίσι Γρεβενῶν) καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἐλευθεροχώρι Γρεβενῶν στίς 18 Αὐγούστου. Στίς 19 Αὐγούστου πέρασαν τὸ Βενέτικο καὶ ἔφθασαν στοὺς Κουτσικῶ (τὸ χωριὸ Ἐλευθέρο πού ἀνήκει στὴν κοινότητα Ἁγ. Γεωργίου, Τσοῦρλι Γρεβενῶν) πού ἦταν τσιφλίκι τοῦ Ρουφαὰτ μπέη².

1. Ἰω. Καραβίτης, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν, Ἀπομνημονεύματα, εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια - σχόλια Γ. Πετσιβάς*, Ἀθήνα 1994: *Τὴν 19ῃ Αὐγούστου εὐρέθημεν εἰς τὴν Λάρισα 15 ἄνδρες (σ. 31)... Μετ' ὀλίγον ἐπιβιβαζόμεθα καὶ ἡμεῖς τῶν δύο ἀμαξῶν μὲ τὴν διαταγὴ νὰ μεταβῶμεν εἰς Τρίκαλα (σ. 32)... Ὅταν δὲ ἐφθάσαμεν εἰς τὸν πρῶτο σταθμὸν, ἐπεβιβάσθημεν τοῦ τραίνου καὶ ἐξήλθομεν εἰς τὸν τελευταῖον πρὸς τὴν Καλαμπάκα σταθμὸν, κατοπιν δὲ πολυῶρου πορείας, ἐφθάσαμε εἰς τὴν δασώδη βουνοσειρὰ τοῦ Ριγκλόβου καὶ πλησίον τοῦ χωρίου Γαβρόβου (σ. 36)... Κατόπιν ἐκάλεσε τὸν ἐκ Γαβρόβου ὁδηγὸν πατῆρ Μῆτρο καὶ τὸν διέταξε νὰ ἡγεῖται τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖο θὰ ἐβάδιζε πρὸς τὴν μεταξὺ Σταγιάδων καὶ Μερίτσας μονὴ ἀπέχουσα ὀλίγα χιλιόμετρα ἀπὸ τῆς ὀροθετικῆς γραμμῆς (σ. 41)... Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε νυκτώσει, διὰ μέσου τῶν παρθένων δασῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων δὲν εἶχε πατήσει ἀνθρώπινο ποδᾶρι, ἐβαδίσαμε πρὸς τὸ Κηπουριὸ (σ. 47)... ἐνῶ ὁ ὁδηγὸς κάμνει διαφόρους ὑποθέσεις διὰ νὰ συμπεράνη ὅτι εὐρισκόμεθα πλησίον τοῦ χωρίου Σίτοβο (Σιταράς) (σ. 48)... Εἶχαμε ἀφήσει τὴν περιοχὴ τῆς Ἀβδέλλας (σ. 54). Σημειῶνω ὀρισμένες ἐκτιμήσεις καὶ χαρακτηρισμοὺς τοῦ Καραβίτη γιὰ τοὺς ὁδηγούς τοῦ σώματος: *Εἰς τὴν Λάρισα ἦλθε καὶ προσετέθη εἰς τὸ σῶμα καὶ ἕνας παλιὸς κλέφτης, ὁ Ἀθανάσιος Κατσαμάκας, μὲ τὸν νεαρὸν υἱὸν τοῦ Γεώργιου (σ. 32)... Ὁ γέρον Κατσαμάκας, ἕνας θαυμασιὸς τύπος Ἀκαρνανός, εὐρίσκειτο εἰς τὴν δόξην του. Ἦτο ἕνας παλαιὸς πολεμιστὴς τῆς ὀροθετικῆς γραμμῆς, γνώστης τῶν μερῶν ἐκεῖνων καὶ τῆς τέχνης τῶν γεροκλεφτῶν (σ. 36). Γιὰ τὸν ἄλλο ὁδηγὸν Θανάση Βάγια (...): ἐλιποτάκτησε συναποφέρων τὸν ὄπλισμόν του καὶ τὸ 2ο φουσέκκι γεμάτο φυσίγγια μᾶουζερ, ποὺ εἶχα πάρει διὰ τὸν Πύρζαν (σ. 53). Βλ. χάρτη ἀριθ. 2/6. Ἄλλος ὁδηγὸς ἦταν ὁ πατῆρ-Μῆτρος ἀπὸ τὸ Γάβροβο (ἄ.π., σ. 41) καὶ ὁ νεαρὸς Καραγεώργος (σ. 37, 41, 48). Γιὰ τὸν ρόλο τῶν ὁδηγῶν βλ. ἐνδεικτικῶς Γιάννης Μωραλίδης, «Ὁ Μακεδονομάχος ὁδηγὸς Σταῦρος Μπάλλιος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κίτρος Θεόκλητος Β'», *Μακεδονικά* 24 (1984) 209-216.**

2. 14 (Αὐγ. 1904) Ἦλθαμεν εἰς Βόλον... 15 Κυριακὴ ἀναχωρῶ ἀπὸ Βόλον, εἰς τὰς 8π.μ. ἦλθα εἰς Τρίκαλα... 16 Δευτέρα ὥρα 2μ.μ. ἀναχωρήσαμεν διὰ Καλαμπάκα... ἦλθα εἰς Καλαμπάκα... ἐμεῖς ἦλθαμεν εἰς Ρίκοβον καὶ Ἁγία Παρασκευή 18 Τετάρτη... ἐνωρὶς ἀναχωροῦμεν ἀπὸ Κλεφτόπετρα, ἦλθαμεν ἔξω τοῦ Βελεμιστίου... ὥρα 9½ ἦλθαμεν δεξιὰ τοῦ χωρίου Μάνεσι, ἔξω τοῦ χωρίου Μπλέσα καὶ ἦλθαμε ἄνωθεν τοῦ χωρίου Λευτεροχώρι 19 Πέμπτη... Ὑπὸ 9 ἦλθεν τὸ ψωμὶ καὶ ἀναχωρήσαμεν καὶ ἦλθαμεν εἰς Κουτσικῶ, τσιφλίκι τοῦ Ρουφαὰτ μπέη... 20 Παρασκευὴ βράδυ ἀναχωρήσαμεν, ἐπεράσαμεν ἔξω τοῦ χωρίου Τσοῦρλι καὶ ἦλθαμεν εἰς χωριὸ Μαροσίτσα... Μὲ τὴν ὁδηγίαν αὐτοῦ τοῦ Ἀποστόλη ἐτραβήξαμεν εἰς χωριὸν Χοριβὸν (χωριὸ τῆς Κοζάνης)... 21 Σάββατον ἀπὸ Χοριβὸν μέχρι Κωσταράτσι ἀναγκασθήκαμεν νὰ ἔλθομεν ἡμέρα. Μέχρι τῆς γέφυρας τοῦ Βογατισκοῦ ἦλθαμεν τὸν ἔσχατον κίνδυνον. Βλ. Φθινόπωρο τοῦ 1904 στή Μακεδονία, *Τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιον τοῦ Μακεδονομάχου Εὐθυμίου Καούδη*, εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια Β. Κ. Γούναρη, ἔκδ. Μουσείου Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 17, 19, 21, 23. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Τσοῦρλι ὁδηγὸς τοῦ σώματος ἦταν ὁ Ἀποστόλης Ἀκακίδης, ἀπὸ τὸν Βυθὸ Κοζάνης, ἀγγελιοφόρος τοῦ Κομιτάτου καὶ υἱὸς τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Γυμνασίου Τσοτυλίου Κοσμά Ἀγακίδη, βλ. ἄ.π., σ. 23 σήμ. 50. Περὶ σ. σχετικῶς Ἄγγελος Α. Χοτζίδης, *Εὐθύμιος Καούδης, ἕνας Κρητικὸς ἀγωνίζεται γιὰ τὴν Μακεδονία, Ἀπομνημονεύματα 1903 - 1907*, ἔκδ. Μουσείου Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, Θεσσαλονίκη 1996. Βλ. χάρτη ἀριθ. 2/7.

Ο Μακεδονομάχος Τσόντος-Βάρδας ξεκίνησε μέ τό πολυμελές σῶμα του ἀπό τόν Βόλο στίς 5 Νοεμβρίου 1904 καί μέσω Τρικάλων ἔφθασε στήν Καλαμπάκα, στίς 7 Νοεμβρίου διανυκτέρευσε στή μονή Ἁγίου Στεφάνου στά Μετέωρα καί γιά περισσότερη ἀσφάλεια στίς 8 Νοεμβρίου στή Μονή Ἁγίου Ἀρσενίου, ὅπου καί παρέμειναν ὡς τίς 11 Νοεμβρίου. Ἀπ' ἐκεῖ ξεκίνησαν καί ἔφθασαν στό Γάβροβο στίς 12 τοῦ μηνός, ὅπου καί παρέμειναν ὡς τίς 15 τοῦ μηνός. Ὅδηγοί τους ἦσαν ὁ Ν. Τασούλης ἢ Κολούσης καί ὁ Κ. Καρόπουλος ἐκ Γρεβενῶν. Ὅταν ξεκίνησαν ἀπό τό Γάβροβο ὁδηγός ἦταν ὁ Β. Ντίνας ἀπό τό Βελεμίσι (Ἁγιοφύλλο) καί στίς 16 Νοεμβρίου προστίθεται νέος ὁδηγός ὁ Δ. Παπᾶς. Τήν ἴδια ἡμέρα περνοῦν τόν παραπόταμο τοῦ Ἀλιάκιμονος Σούτσα καί φθάνουν κοντά στό χωριό Κουμπλαράκι μέ ὁδηγούς τούς Χρ. Ἀθανασίου, Γιαννούλη Λάμπρου, Κώστα Γιαννούλη ἀπό τό χωριό Φελλί (Φυλή) κοντά στόν Ἀλιάκιμονα. Στίς 19 Νοεμβρίου περνοῦν μέ καΐκι τόν Βενέτικο καί φθάνουν στά χωριά Γκοστόμι καί Παλαιόκαστρο μέ ὁδηγό τόν Ἀπόστ. Γεωργίου. Στίς 20-21 Νοεμβρίου κινοῦνται στό χωριό Παλαιόκαστρο μέ ὁδηγό τόν Γ. Φασούλα καί στίς 22 κατά μήκος τοῦ ποταμοῦ Σισανίου, γιά νά φθάσουν στίς 23 τοῦ ἰδίου μηνός στή μονή Παναγία, ὅπου διανυκτερεύουν καί στίς 24 ἀναχωροῦν γιά τό Μπλάτσι. Σύνολο ἡμερῶν περίπου δώδεκα, ἐν μέσῳ ἀθλίων καιρικῶν συνθηκῶν³.

Ὁ Κ. Ἴ. Μαζαράκης-Αἰνιάν περιγράφει γλαφυρῶς τό ξεκίνημα τοῦ σώματός του μέ τούς φουστανελλοφόρους του στίς 18.4.1905 (Πάσχα τοῦ 1905) ἀπό τή Βουλιαγμένη μέ τό ἀτμόπλοιο «Κεφαλληνία», δύο μετά τά μεσάνυκτα καί τήν ἄφιξή τους νύκτα τῆς ἐπομένης στόν Ἀγιοκάμπο· ἐκεῖθεν ἀνεχώρησαν, πρό τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου, μέ προορισμό τόν Θερμαϊκό. Κατ' ἐκείνην τήν ἀπόπειρα ἀποβάσεως στό Καραμπουρνάκι ἡ ἀπουσία ὁδηγοῦ καί ἡ ἄγνοια τῶν συνθηματικῶν κινήσεων ἀνάγκασε τόν Μαζαράκη καί τούς δύο ἄλλους ἀρχηγούς σωμάτων πού εὑρίσκονταν ἐπί τοῦ ἀτμοπλοίου «Κεφαλληνία», τόν Μωραΐτη καί τόν Φραγκόπουλο, νά ἐπιστρέψουν στό Τσάγεξι (Στόμιο), κοντά δηλαδή στόν Ἀγιοκάμπο, ἀπ' ὅπου ξεκίνησαν⁴. Κατ' ἐκεῖνες τίς ἡμέρες φιλοξενήθηκαν στή βυζαντινὴ μονή Κομνηνῶν. Στίς 27 Ἀπριλίου 1905 ἐπανελάβαν τήν προσπάθειά τους μέ τό μικρό ἀτμόπλοιο «Ἀχιλλεύς», φθά-

3. Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας, *Ὁ Μακεδονικός Ἀγών, Ἡμερολόγιο 1904-1905*, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια-σχόλια Γ. Πετσίβας, Ἀθήνα 2003, σσ. 13-21. Ἀναφέρουμε ἐδῶ τούς χαρακτηριστικούς σταθμούς τοῦ δρομολογίου τοῦ Τσόντου-Βάρδα καί τῶν ἀνδρῶν του, χωρὶς νά ἐπιμεινουμε στίς λεπτομέρειες τοῦ ἡμερολογίου του πού διανθίζεται καί ἀπό σαφῆ ρομαντικὴ διάθεση (καιρικά φαινόμενα, γεύματα, δεῖπνα, προσευχές, μικροφιλονικεῖες, νηστεῖες κ.λπ.). Ὁ Τσόντος-Βάρδας παρέμεινε, ὅπως καί ἄλλοι Μακεδονομάχοι, στά Μετέωρα βλ. τὴ συμβολὴ τους στόν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα παρακάτω. Ὁ ἀναγνώστης, ἂς προσέξει, τὴ βαθεῖα θρησκευτικὴ τῶν Μακεδονομάχων, ἀλλὰ καί τὴ συμβολὴ τῶν ἱερέων τῶν χωριῶν ἀπ' ὅπου διέρχονταν, π.χ. 11-11-1904... *λειτουργία καὶ μετάδοσις διὰ τοῦ ἰδικοῦ μας ἱερέως (παπᾶ Δράκου)*, ὁ.π., σ. 9, πρβλ. γιά τόν ἱερέα Φυλῆς, ὁ.π., σ. 17, ἱερέως Παπαχριστοδούλου, ὁ.π., σ. 19 κ.λπ. Βλ. χάριτη ἀριθ. 2/8.

4. *Ὁ Μακεδονικός Ἀγῶνας, Ἀπομνημονεύματα*, Π. Ἀργυρόπουλος, Α. Ζάννας, Κ. Μαζαράκης-Αἰνιάν, Α. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Ναοῦμ Σπανός, Β. Σταυρόπουλος, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 219-221 (στό ἐξῆς: *Ὁ Μακεδονικός Ἀγῶνας*, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α.). Γιά τὴ μονὴ πού φιλοξενήθηκαν βλ. Νόννα Παπαδημητρίου, *Ἡ ἐπισκοπὴ Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου*, Ἀθήνα 1984, passim. Βλ. χάριτη ἀριθ. 1/1.

νοντας στή Λεπτοκαρυά (ἄλλοῦ γράφεται Ἄγ. Ἰωάννης, βορείως τοῦ Κορινθοῦ), ὅπου τούς ἀνέμεναν ὁ ἰατρός Ἀντωνάκης⁵, ὁ Μιχ. Λεόπουλος, καί ὁ Γεώργ. Τάσος, ἀπεσταλμένοι τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου. Ἀποβίβαση στίς σχεδίες καί ἀπ' ἐκεῖ, Μαζαράκης καί Σπυρομήλιος κίνησαν πρὸς τὸ Βέρμιο, μέ ἐπικεφαλῆς ὡς ὁδηγὸ τὸν Γεώργιο Τάσο, φανατικὸ βλαχόφωνο Ἑλληνα, τοῦ ὁποῦ τὶς ἰκανότητες ἐπαινεῖ ὁ Μαζαράκης. Ὅλοι μαζί ἀκολουθοῦν τὸ ἐξῆς δρομολόγιο: παρακάμπτουν τὴν Πάλιανη (Σφενδάμη) καί κατευθύνονται πρὸς τὴ Μονὴ Μακρουρράχης καί ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὴ Μηλιά, τὸ χωριὸ τῶν Λαζαίων, τὴ Ράδιανη (Ρυάκια) καί Σπουρλίτα (Ἐλαφίνα)· στίς 30 Ἀπριλίου ἔφθασαν στή Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου παρὰ τὸν Ἀλιάκμονα, ὅπου μάλιστα προέβησαν σὲ καταδίωξη Βουλγάρων πρακτόρων τοῦ Κομιτάτου πού ἐπαγγέλλονταν τούς ξυλοκόπους, μυλωθρούς, ἀνθρακεῖς. Τὴ νύκτα τῆς 1 Μαΐου διέβησαν τὸν Ἀλιάκμονα καί διὰ Ράχοβας (Ραχιᾶς), Δόλιανης (Κουμαριᾶς), ἔφθασαν τὴν 3 Μαΐου στὸ Ἄνω Σέλι (Ἄνω Βέρμιον) κοντὰ σὲ πατριαρχικὲς οἰκογένειες Ἑλληνοβλάχων καί Σαρακατσάνων. Ἡ πορεία κράτησε ἀπὸ τὶς 27 Ἀπριλίου ὡς τὶς 2/3 Μαΐου ἤτοι 5-6 ἡμέρες⁶. Ὁ Μαζαράκης γράφει ὅτι *ὄλα τὰ σώματα ἔκαμαν τὸν αὐτὸν δρόμον ἐντὸς ἑξ ἡμερῶν, ὁ δὲ Γαρέφης ἐντὸς τεσσάρων*⁷.

Ἐνα ἄλλο σῶμα, τὸ τρίτο πού εἶχε ξεκινήσει μέ τούς Μαζαράκη - Σπυρομήλιο, ἦταν αὐτὸ τοῦ λοχαγοῦ Μωραΐτου πού μαζί μέ τὸν ἀνθυπολοχαγὸ Φραγκόπουλο ἀκολούθησαν πεδινὸ δρομολόγιο καί μετὰ ἀπὸ πορεία 120 καί πλέον χιλιομέτρων ἔφθασαν στίς ἀρχές Μαΐου στὰ Μικρὰ καί Μεγὰλα Λιβὰδια. Τὸ σῶμα

5. Ὁ ἰατρός Ἀντωνάκης ἢ Ἀντωνιάδης ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ Πηλίου δραστηριοποιήθηκε ἐπὶ μακρόν στὸ Ρουμλοῦκι, τὴν περιοχὴ δηλαδὴ μεταξὺ Γιαννιτσῶν - Βερροίας ἦταν πολὺ ἀγαπητὸς σὲ Ἑλληνας καί Τούρκους καί αὐτὴ ἡ σχέση μέ τούς τελευταίους βοήθησε πολὺ τὰ ἔνοπλα ἑλληνικὰ σώματα πού περνοῦσαν τὸν Ἀλιάκμονα. Κατὰ τὸ κίνημα τῶν Νεότουρκων πίστευσε στίς ιδέες τους, κολακεύτηκε νὰ εἶναι σύμβουλος τους γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, ἀλλὰ, στὸ τέλος, πρόδωσε τὴν ὑφιστάμενη καί μετὰ τὸ κίνημά τους Ἑλληνικὴ Ὄργανωση Θεσσαλονίκης (κρυπτες, πράκτορες κ.λπ.), ἡ ὁποία διέταξε τὴ δολοφονία του παρὰ τὴν προηγούμενη προσφορά του στὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα. Βλ. περισσότερα Douglas Dakin, *Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀγῶνας στή Μακεδονία 1897-1913*, μτφρ. Γιάνν. Στεφανίδης - Ξένια Κοτσαγεώργη, ἔκδ. I.M.X.A. - Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 283, 284, 293, 500, 509.

6. *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας*, ἔκδ. I.M.X.A., ὅ.π., σσ. 222-234. Ἰδοῦ ἕνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα: *Ὁ εἶς κρατεῖ τὴν κάπα τοῦ ἄλλου διὰ τὰ μὴ χαθῶμεν. Τί θαυμάσιοι ὁδηγοὶ αὐτοὶ οἱ νομάδες ὅταν θέλουν. Βλέπουν πατήματα ἐκεῖ, ὅπου δὲν διακρίνεται τίποτε. Βλέπουν διέξοδον εἰς λόχμην καὶ πιθανὸν δρομίσκον ἐκεῖ, ὅπου δὲν εἶναι παρὰ θάμνοι κάτω καὶ σκότος παντοῦ... Ἀναγνωρίζουν τὰ δένδρα. Ἀποφεύγουν ἐπιμελῶς τοὺς κατωκημένους τόπους. Πρὸ ἀμφιβολίας σταματοῦν, προχωροῦν μόνον μέ τὸ ὄπλον προτεταμένον, τὸ βλέμμα διαπεραστικόν, ἐνίοτε ἀφήνουν βρυχηθμοὺς λύκων ἢ ἄλλων ζώων, ἵνα ἐννοήσουν ἂν πλησίον εὔρηται φίλοι, γνωρίζοντες τὴν φωνήν, εἶτα ἐπανερχονται ψιθυρίζοντες-* ὅ.π., σ. 225. Γιὰ τὴ μονὴ Μακρουρράχης βλ. Δημ. Α. Παπάκης, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἱ. Μ. Παναγίας Μακρουρράχης μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.», *Ὁρθοδοξία* (Ἀπρ.-Ἰούν. 1998) 313-330.

7. *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας*, ἔκδ. I.M.X.A., ὅ.π., σ. 220: *Ἐὰν τὴν νύκτα αὐτὴν δὲν ἐγινόμεθα ἀντιληπτοί, εἴχομεν κέρδος ἐνὸς μηνός, ὅσο ἐχρειάσθησαν ὄλα τὰ μέχρι τοῦδε μικρὰ Σώματα διὰ τὰ φθάσουν εἰς Βέρμιον νυκτοποροῦντα καὶ μὲ προφυλάξεις καὶ σταθμοὺς μεγάλους ἐνίοτε... βραδύτερον, ἀπὸ τὸ ἐπόμενο ἔτος καὶ πέραν, ὄλα τὰ Σώματα ἔκαμαν τὸν αὐτὸν δρόμον ἐντὸς ἑξ ἡμερῶν (ὁ δὲ Γαρέφης ἐντὸς τεσσάρων κατὰ τὴν πρώτην ἐπάνοδόν του).*

αὐτό σχεδόν διελύθη μετά τόν θάνατο τοῦ Μωραΐτου στήν Τσερναρέκα (Κάρπη) τόν Μάϊο τοῦ 1905, ὅπου ἔδωσε σκληρή μάχη μέ ὑπέρτερες τουρκικές δυνάμεις⁸. Τό τέταρτο σῶμα τοῦ Ἀναγνωστάκου, τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐξόδου τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων, ἀναχώρησε ἀπό τό Τσάγεξι (Στόμιο) στίς 22 Ἀπριλίου 1905 προοριζόμενο γιά τήν περιοχή Λαγκαδά καί ἀποβιβάσθηκε στίς Πόρτες τῆς Κασσάνδρας, προχώρησε μέσω Πορταριάς-Βάβδου-Βασιλικῶν, ἔφθασε καί ἐγκαταστάθηκε στή Μπάλτζα (Μελισσοχώρι)⁹.

Ἄλλη ἦταν ἡ πορεία πού ἀκολούθησε τό σῶμα τοῦ Βασιλείου Σταυρόπουλου πού μέ 62 ἄνδρες ἔφθασε στόν Βόλο ξεκινώντας ἀπό τή Βουλιαγμένη τόν Νοέμβριο τοῦ 1905· ἀπό τόν Βόλο μέ τόν σιδηρόδρομο ἔφθασε μέ τούς ἄνδρες του στήν Καλαμπάκα, καί ἀφοῦ εἶχαν μία κακή ἐμπειρία σέ μοναστήρι, μή κατονομαζόμενο, στά Μετέωρα, ξεκίνησαν μέ τή βοήθεια αὐστριακοῦ χάρτη γιά τήν Μακεδονία. Πέρασαν ἓνα ἑλληνικό χωριουδάκι, τό Γιούροβο καί τράβηξαν γιά τή Σιάτιστα, συναντώντας πρῶτα τό χωρίο Βελεμίστη (Ἀγίοφυλλο). Ὁ Σταυρόπουλος δέν ἀναφέρει ἄλλες λεπτομέρειες, ὅσπου φθάνει στά ἑλληνοτουρκικά σύνορα μέ ἔγνοια νά περάσει τόν Ἀλιάκμονα, πού ἀπό τή μία μεριά εἶχε τό χωρίο Κοκόβα καί ἀπό τήν ἄλλη τήν Καστανιά πού ἦταν καλό πέρασμα γιά τά ἑλληνικά ἀνταρτικά σῶματα, τά ὁποῖα δωροδοκοῦσαν τούς Τούρκους στρατιῶτες, ὅσπου κάποιοι Τούρκος ἀγῶς τό ἀντελήφθηκε καί ἐπέβαλε αὐστηρά μέτρα φυλάξεως. Γιά καλή τύχη τῶν ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων τήν κατάσταση ἔσωσε ὁ Σωτήρης Παπαγεωργίου, γαιοκτήμων τῆς περιοχῆς, Θεσσαλονικεὺς καί συγγενῆς τοῦ ἱατροῦ Ζάννα, πού ὀργάνωσε τούς χωρικούς τῆς περιοχῆς, πού μέ τά ζῶα τους περνοῦσαν τά ἑλληνικά σῶματα ἀπέναντι καί ἔτσι δέν ἀναγκάζονταν νά βραχοῦν. Ὁ Σταυρόπουλος, ὁμως, εὐρέθη μακριά ἀπό τό κονάκι τοῦ Σωτήρη Παπαγεωργίου, στό χωρίο Βλάχα, ἀπέναντι ἀπό τόν Ἀλιάκμονα, πού τόν πέρασαν ἀνά πέντε καί κατευθύνθηκαν πρὸς τά Καστανοχώρια καί ἀπ' ἐκεῖ, παρακάμπτοντας τή Σέλτσα, ἔφθασαν στή μονή τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου πάνω ἀπό τή Σέλτσα· ἐκεῖ, σημειώνω, τούς ὑποδέχθηκε θερμῶς ὁ πατριώτης ἠγούμενος τῆς μονῆς. Κατευθυνόμενοι πρὸς τά Καστανοχώρια ἀναγκάσθηκαν νά ξαναπεράσουν τόν Ἀλιάκμονα καί νά προχωρήσουν πρὸς τό Σκαλοχώρι καί ἀπ' ἐκεῖ στή Σταρίτσανη. Καί ἐδῶ θά σταματήσουμε νά παρακολουθοῦμε τόν Σταυρόπουλο· εἶχε φθάσει καί αὐτός στή Μακεδονία¹⁰.

8. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν καὶ τὰ εἰς Θράκην γεγονότα, ἔκδ. Γενικόν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, Ἀθῆναι 1979, σσ. 174-175 (στό ἐξῆς: Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.)· πρὸβλ., Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼνας, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., ὅ.π., σσ. 219, 291.

9. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ὅ.π., σ. 175· Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼνας, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., ὅ.π., σ. 210· βλ. χάρτη ἀριθ. 4/9.

10. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼνας, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., ὅ.π., σσ. 392-398. Σημειώνω ἐδῶ ἓνα ἀπόσπασμα ἀναφερόμενο στό χωρίο Γάβροβο, γιά τό ὁποῖο γίνεται πολὺς λόγος στήν παροῦσα μελέτη: *Λεγόνταν Γαύροβο καὶ εἶχε γιὰ κατοίκους ἀνθρώπους πού τὸλεγε ἡ ψυχὴ τους. Συγκινημένοι καλοδέχτηκαν τοὺς ἀντάρτες. Μᾶς ψῆσανε ψωμί καὶ μᾶς φίλεψαν ὅ,τι εἶχαν. Πρὶν φύγουμε ὁ παπᾶς τοῦ χωριοῦ μὲ πλησίασε καὶ μοῦ εἶπε ὅτι θὰ ἔπρεπε νά μεταλάβω τοὺς ἀνθρώπους μου γιὰ νά τοὺς βοηθᾶ ἡ χάρη Του*, ὅ.π., σ. 391. Γιά τόν μνημονευθέντα Σωτήριο Παπαγεωργίου πληροφοροῦμεθα ὅτι μαζὶ μέ τόν ἱατρὸ Ἀντωνάκη εἶχαν τήν εὐθύνη μεταφορᾶς ὄπλων ἀπὸ τόν Ἀλιάκμονα πού ἔρχονταν ἀπὸ τήν Μονὴ τῶν Ἁγίων Πάντων παρὰ τήν Παλάτιτσα (βλ. Dakin, ὅ.π., σσ. 283-284). Βλ. χάρτη ἀριθ. 2/2.

Τόν Μάρτιο τοῦ 1906, ὁ Σταυρόπουλος ἐπέστρεψε στήν Ἀθήνα καί ἐτοιμάσθηκε γιά νέο ξεκίνημα στή Μακεδονία τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1907. Τή φορά αὐτή ξεκίνησαν αὐτός καί τό σῶμα του ἀπό τή Βουλιαγμένη καί ἔφθασαν στόν Βόλο καί ἀπ' ἐκεῖ σιδηροδρομικῶς στή Λάρισα, ἀπ' ὅπου μέ κάρρα στά Τέμπη πέρασαν τόν Πηνειό καί τό σούρουπο ἔφθασαν στήν Αἰγάνη, ὅπου τό συνοριακό τουρκικό φυλάκιο.

Ὁδηγός πρὸς τή Μακεδονία ἦταν ὁ Ἑλληνας βοσκός Καραμίχαλος (Κοντομίχαλος), πού ἔφερε τό σῶμα Σταυροπούλου στόν παλαιό Ἅγιο Παντελεήμονα. Ἀπ' ἐκεῖ καί πέρα ἀνέλαβε ὡς ὁδηγός ὁ Ἑλληνοβλάχος Κόττας Κουτσογεώργος, πού πέρασε τό σῶμα ἀπό τή μονή τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ¹¹ καί κατέβηκε πρὸς τοὺς πρόποδες τοῦ Ὀλύμπου, κοντά στό χωριό Κολοκοῦρι, ὅπου, κατ' ἐκείνην τήν περίοδο, ὑπῆρχαν πολλοί ρουμανίζοντες. Τό σῶμα συνέχισε τήν πορεία του καί ἔφθασε σέ ἓνα μοναστήρι κοντά στό χωριό Ρετίνιανη, ὅπου βρῆκε καταφύγιο καί τή φροντίδα τοῦ ἡγουμένου του, τοῦ παπᾶ-Μάρκου. Τή νύκτα τό σῶμα ξεκίνησε, γιά νά λημεριάσει τήν ἡμέρα καί μόλις ἔπεσε ἡ νύκτα προχώρησε πρὸς τή μονή τῶν Ἁγίων Πάντων, πού εὑρίσκεται κάτω ἀπό τό χωριό Σπορλίτα. Πάντα μέ ὁδηγό τόν Κουτσογεώργο καί μέ τόν πατριώτη γεροηγούμενο τόν παπᾶ Θεόκλητο, γιά τόν ὁποῖο ἔλεγαν ὅτι τά μόνα του ἅγια λείψανα ἦσαν τά πιστόλια καί τά φυσίγγια, νά τοὺς φιλοξενεῖ, ὅπως καί ἄλλους καπεταναίους μακεδονομάχους πού κατεῦθναν τά σώματά τους πρὸς τό Μορίχοβο καί τήν Καρατζόβα¹². Ἀπό τοὺς Ἁγίους Πάντες ἔφυγαν σούρουπο, γιά νά περάσουν τόν Ἀλιάκμονα τό βράδυ καί πού τόν πέρασαν πιασμένοι ἀνά τέσσερις μισή ὥρα μετά τά μεσάνυκτα καί ἀπ' ἐκεῖ μέσῳ Κούλουρας τραβήξαν γιά τή λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν. Σημειώνω ὅτι οἱ Ἅγιοι Πάντες ἦταν κέντρο τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων καί ἐδῶ ἔφθασε τήν 7-8 Μαΐου 1907 τό σῶμα τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ Γαρέζου (Λέφα)¹³. Καί συνεχίζει ὁ Σταυρόπουλος καί ἀξίζει νά τό ἀναφέρουμε: *Θά 'ταν ἄδικο νά μὴν ἀναφέρει κανεὶς τὴν συμβολὴ τῶν μοναστηριῶν στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας: Οἱ καλόγεροι, θερμοὶ πατριῶτες, βοήθησαν ὅσο γινόταν τοὺς ἀντάρτες καὶ τὰ μοναστήρια κτισμένα πάντα σὲ ἀπρόσιτες τοποθεσίες, στάθηκαν γιὰ τὰ ἀνταρτικὰ σώματα καταφύγια καὶ λημέρια σίγουρα ὅλο τὸ διάστημα τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα*¹⁴.

Ἄλλο δρομολόγιο ἀκολούθησε τό σῶμα τοῦ Ἰωάννη Νταφώτη πού προοριζόταν γιά τήν περιοχή Νιγρίτας-Σερρών, τήν ἀρχηγία τοῦ ὁποίου θά ἀνελάμβανε ὁ Κωνστ. Μπουκουβάλας. Τό σῶμα ξεκίνησε ἀπό τή Βουλιαγμένη καί στά μέσα Ἀπριλίου 1905 ἀποβιβάσθηκε στόν κόλπο τοῦ Ὀρφانوῦ, κοντά στό χωριό Κρούσοβο (Κερδύλλια) καί ἀπ' ἐκεῖ κατευθύνθηκε πρὸς τά Στεφανινά, ὅπου ἐδέχθη ἐπίθεση τήν

11. Γιά τή μονή αὐτή βλ. Ἀπ. Α. Γλαβίνας, «Ἡ ἐν Ὀλύμπῳ Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή τοῦ Ἁγίου Διονυσίου κατὰ τό δεύτερο ἡμῖσι τοῦ ΙΗ' αἰ.», *Ε.Ε.Θ.Σ.Α.Π.Θ.* 26 (1981)175-200.

12. *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας*, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., ὅ.π., σσ. 408-422. Βλ. χάρτη ἀριθ. 1/3.

13. *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών*, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ὅ.π., σ. 259.

14. Ὁ.π., σ. 417. Μία, μὴ μελετηθεῖσα ἀκόμη πτυχὴ τοῦ θέματός μας εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν μονῶν τῆς Μακεδονίας ἀλλὰ καί τῶν Μετεώρων γιά τίς τελευταῖες βλ. ἐνδεικτικῶς Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἱ. Μονῶν τῶν Μετεώρων στόν Μακεδονικὸ Ἀγώνα», περιοδ. *Ἐφημέριος*, ἔτος ΝΓ', τεύχ. 9 (Ὀκτ. 2004) 3-5.

25 Ἀπριλίου 1905 ἀπό τουρκικό ἀπόσπασμα καί πήρε τήν κατεύθυνση νότια πρὸς τὸ χωριὸ Καβάκι (Λευκούδα) καί μεταξὺ τοῦ διαδρόμου τῶν λιμνῶν Βόλβης καί Ἀγ. Βασιλείου κατευθύνθηκε στὰ Βασιλικά, ἀλλὰ στὸ χωριὸ Λιβιάδι δέχθηκε νέα τουρκικὴ ἐπίθεση καί κατέφυγε στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας Φαρμακολυτρίας καί μέσῳ Θεσσαλονίκης ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα. Ἔτσι ἀπέτυχε ἡ προσπάθεια ἐγκαταστάσεως ἐλληνικοῦ ἀνταρτικοῦ σώματος στὴν περιοχὴ Νιγρίτας-Σερρών¹⁵.

Θαλάσσιο δρομολόγιο ἀκολούθησε τὸ σῶμα τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Παπαγακῆ, μέ δέκα πέντε ἄνδρες καί τὸν λοχία Παπατζανιετῆ ἔφθασε στὰ μέσα Μαρτίου 1907 στὴν κάτω λίμνη Γιαννιτσῶν· ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Τσάγεζι μέσῳ τοῦ ποταμοῦ Λουδιά¹⁶. Ἀλλὰ τὸ πλέον ἀσφαλὲς θαλάσσιο δρομολόγιο ἦταν αὐτὸ Στόμιο-Θερμαϊκός, ἀπ' ὅπου κανεὶς ἀπέφευγε τίς δυσκολίες τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ Τσάγεζι (Στόμιο) ἦταν ἄλλωστε κρίσιμο στρατηγικὸ σημεῖο καί τὸ ἐλληνικὸ κράτος συνέστησε εἰδικὴ ὑπηρεσία, ἡ ὁποία ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει μεγάλες ποσότητες ὄπλων καί πυρομαχικῶν.

Ὁ Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας στὸ ἡμερολόγιό του περιγράφει τὴ δεύτερη, κατὰ σειράν, νομίζω, ἄνοδό του στὴ Μακεδονία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1906. Σημειώσαμε, παραπάνω, τὴν πρώτη παρουσία του στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1904. Καί σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, ὁ Κρητικὸς Μακεδονομάχος εἶναι πολὺ περιγραφικὸς στὸ ἡμερολόγιό του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παρακολουθοῦμε, στίς γενικὲς γραμμὲς του, τοὺς πλέον χαρακτηριστικὸς σταθμοὺς τοῦ δρομολογίου του. Ἀπὸ τὸν Βόλο ἔφθασε στὰ Τρίκαλα καί ἀπ' ἐκεῖ, στίς 6 Ἰουνίου 1906 στὴ Μονὴ Βησσαρίωνος (Ντοῦσκο), κοντὰ στὸ χωριὸ Πόρτα· στίς 7 Ἰουνίου ἀνεχώρησε γιὰ τὴν Καλαμπάκα, στίς 8 ἐπανῆλθε στὰ Τρίκαλα, στίς 10 Ἰουνίου ἀπεφάσισε νὰ μεταβεῖ μέ τοὺς ἄνδρες του στὸ Ρίγκλοβο κοντὰ στὸ Γάβροβο, σκεπτόμενος νὰ ἀκολουθήσει ἐκεῖθεν τὸ δρομολόγιο πρὸς χωριὰ Φυλὴ καί Παλαιόκαστρο. Πάντως, στίς 13 Ἰουνίου 1906 πλησίασε τὴν ὀροθετικὴ γραμμὴ κοντὰ στὸ γνωστὸ, καί ἀπὸ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, Βελεμιστι καί στίς 14 - 15 τοῦ ἰδίου μηνὸς κατευθύνθηκε πρὸς τὸ χωριὸ Ὀστροβο, γιὰ νὰ φθάσει, πάντα μέ τοὺς ἄνδρες του, στὸ Γεωργίτσι. Στίς 16 Ἰουνίου ἔφθασαν στὸ χωριὸ Ζαπάντε, ὅπου πληροφορήθηκαν τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ χωριὸ Κηπουριὸ τουρκικοῦ στρατοῦ καί ἀφοῦ κατῆλθαν καί ἀνήλθαν τίς ἀπότομες ὄχθες τοῦ Βενέτικου, σταμάτησαν στίς 7.30 μ.μ. στὸ χωριὸ Ζάλοβο μέ σκοπὸ νὰ κινηθοῦν πρὸς τὸ Παλιοχώρι, ἀλλὰ ἡ κίνησις τουρκικοῦ στρατοῦ στὴν περιοχὴ του τοὺς ἀνάγκασε νὰ κατευθυνθοῦν πρὸς τὸ Σπήλαιο (17 Ἰουνίου 1906) καί τὴν ἐπομένη πρὸς τὸ χωριὸ Τίτσα· εἶχαν εἰσελθεῖ πλέον στὸ ἔδαφος τῆς Μακεδονίας. Ὅδηγοί ἦσαν οἱ γνωστοί

15. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ὁ.π., σ. 173. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼνας, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., ὁ.π., σ. 210, ὅπου ἀπαξιωτικὲς κρίσεις γιὰ τὸν Νταφῶτη. Διαφορετικὸ δρομολόγιο δίδει γιὰ τὸν Νταφῶτη - Μπουκουβάλα ἡ Ἀγγελικὴ Μεταλλينوῦ, ὅτι δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Τσάγεζι ἔφθασαν στὸν Ἅγιο Νικόλαο Χαλκιδικῆς μέ ὁδηγὸ τὸν ὀπλίτη Κατσαντώνη ἀπὸ τὸ Ἄσβεστοχώρι καί ὅτι ἡ ἀτυχὴς μάχη ἐδόθη στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας Φαρμακολυτρίας· ὁ Παν. Μαυρίκος, «Κώστας Μπουκουβάλας», Ἀ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο, Ὁ Ἀγὼνας στὸν Βάλτο τῶν Γιαννιτσῶν, Γιαννιτσά 8-10 Μαΐου 1998, Δῆμος Γιαννιτσῶν - Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σσ. 101-102, γράφει ὅτι ὁ Μπουκουβάλας διέφυγε καί προχώρησε πρὸς τὴ λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν. Βλ. χάρτη ἀριθ. 3/4.

16. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ὁ.π., σ. 259. Βλ. χάρτη ἀριθ. 1/5.

καί ἀπό ἄλλες διεισδύσεις Μακεδονομάχων στό μακεδονικό ἔδαφος ἀπό τήν περιοχή Τρικάλων - Καλαμπάκας: Μῆτρος Παπᾶς ἀπό τή Φυλή, Βασίλειος Ντίνας ἀπό τό Βελεμίστι, Νικόλαος (Κολούσης) Τασούλης ἀπό τή Φυλή, Ἀθανάσιος Ζελίνης ἀπό τή Δημενίτσα, Δημήτριος Ζαρκάδας καί Ἰωάννης Μακρῆς¹⁷.

Στίς 29 Φεβρουαρίου 1906 ἀναχώρησε ἀπό τήν Ἀθήνα, μέ ὁδηγίες τοῦ Λάμπρου Κορομηλά, ὁ ἐπιλοχίας Ὑλικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, Παναγιώτης Παπατζανετέας, πού μέσῳ Λαρίσης ἔφθασε στό Τσάγεζι καί ἀκολούθησε τήν πορεία: χωρία Μπαμπάς (Τέμπη) - Μακρουχώρι - Τατάρ (Φαλάννα), ὅπου ἔμεινε δέκα πέντε ἡμέρες ἀναμένοντας τόν Σπυρομήλιο καί τόν καπετάν Ἐμμανουήλ Μπενή. Ὅλοι μαζί προωθήθηκαν στό χωρίο Μπουσουλάρι, ὅπου ἔμειναν κρυμμένοι ἐπί εἴκοσι τέσσερις ὥρες καί τή νύκτα τῆς 26 Μαρτίου 1906, μαζί μέ τόν ὄπλαρχηγό Ἰω. Σακελλαρόπουλο, πού τοὺς βρῆκε ἐκεῖ, πέρασαν τό ὀθωμανικό συνοριακό φυλάκιο στό Ἀργυροπούλι. Τό Πάσχα, μέσῳ Κοκκινοπλοῦ καί Ρητίνης, ἔφθασαν στόν Ἀλιάκμονα, ὅπου συνάντησαν τόν ἀνθυπολοχαγό Νικ. Ρόκκα (καπετάν Κολιό)· τόν Ἀλιάκμονα διέσχισαν μέ συρόμενη βάρκα, τό λεγόμενο κακοβίτικο καράβι, γιά νά φθάσουν στό χωρίο Μέτσι (Μέση), ἀπ' ὅπου ἀνεχώρησαν τή νύκτα γιά τή λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, τήν καλύβα τῆς Τούμπας ἢ Τριχοβίτσας, πού ἤλεγχε ὁ καπετάν Ματαπᾶς (Ἀναγνωστᾶκος)¹⁸.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καί ἡ πορεία κατά τήν ἄνοδό του πρὸς τή Μακεδονία πού ἀκολούθησε ὁ καπετάν Ἄγρας πού στά μέσα Σεπτεμβρίου 1906 στρατολογοῦσε εὐζώνους τοῦ βου Τάγματος πού ἔδρευε στόν Τύρναβο· αὐτοὶ ἔφθασαν ἀπό τόν Τύρναβο στό χωρίο Παπᾶς τῶν Τεμπῶν, ὅπου τοὺς συνάντησαν ὁ Ἄγρας καί ὁ Κ. Μαζαράκης πού εἶχαν ἔλθει ἀπό τή Λάρισα. Ὅλοι μαζί ἔφθασαν στό Τσάγεζι (Στόμιο) καί μέ κωπηλασία ἀρχικῶς καί ἔπειτα μέ τό «πανί» ἔφθασαν σέ ἐρημική ἀκτὴ τῆς Κουλακιάς, ὅπου τοὺς ὑποδέχθηκαν «ψαράδες» - πράκτορες τοῦ Κέντρου Θεσσαλονίκης. Ὁ Ἄγρας, ὅμως, λόγω κακῶν καιρικῶν συνθηκῶν ἔφθασε ἐκεῖ τήν ἐπομένη¹⁹. Στίς 27 Σεπτεμβρίου 1906 τό δρομολόγιο Τσάγεζι - Κουλακιά ἀκολούθησε καί ὁ καπετάν Νικηφόρος-Δεμέστιχας²⁰.

17. Ὁ Τσόντος-Βάρδας, ὁ.π., τ. Β', σσ. 15-28, ὡς ἐλέχθη, εἶναι περιγραφικός καί σ' αὐτὴν τὴ δευτέρη ἄνοδό του στὴ Μακεδονία· γράφει γιά τίς ἀλλεπάλληλες ἐπαφές του μέ τήν Ἀθήνα καί ἄλλους ὄπλαρχηγούς, τὴ συμπεριφορὰ του πρὸς τοὺς ἄνδρες του, τίς συναντήσεις του μέ Μακεδόνες πρόσφυγες, τὴ δράση τῶν ρωμουνιζόντων, τίς σχέσεις του μέ τοὺς χωρικούς, τὴν αὐτοκριτικὴ του.

18. Δημ. Ἀθ. Κωστόπουλος, «Ἡ δράση τοῦ καπετάν Παναγιώτη Παπατζανετέα στόν Βάλτο τῶν Γιαννιτσῶν κατὰ τόν Μακεδονικό Ἀγώνα», *Α' Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο, Ὁ Ἀγώνας στόν Βάλτο τῶν Γιαννιτσῶν*, Γιαννιτσά 8-10 Μαΐου 1998, Δῆμος Γιαννιτσῶν - Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σσ. 129- 130.

19. Ἰ. Κ. Μαζαράκης-Αἰνιάν, «Ἡ ἔξοδος τοῦ Ἄγρα στὴ Μακεδονία», *Α' Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο, Ὁ Ἀγώνας στόν Βάλτο τῶν Γιαννιτσῶν*, Γιαννιτσά 8-10 Μαΐου 1998, Δῆμος Γιαννιτσῶν - Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σσ. 53-55. Βλ. ὅμως καί *Ἀρχεῖο Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, Πηελόπη Δέλτα, Ἀπομνημονεύματα Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, Γεωργίου Δικωνύμου Μακρῆ, Παναγ. Παπατζανετέα*, ἔκδ. Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 189-192.

20. Δημ. Δεμέστιχας, «Ὁ Μακεδονομάχος Καπετάν Νικηφόρος στὴ λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν 1906-1907», *Α' Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο, Ὁ Ἀγώνας στόν Βάλτο τῶν Γιαννιτσῶν*, Γιαννιτσά 8-10 Μαΐου 1998, Δῆμος Γιαννιτσῶν - Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σ. 114.

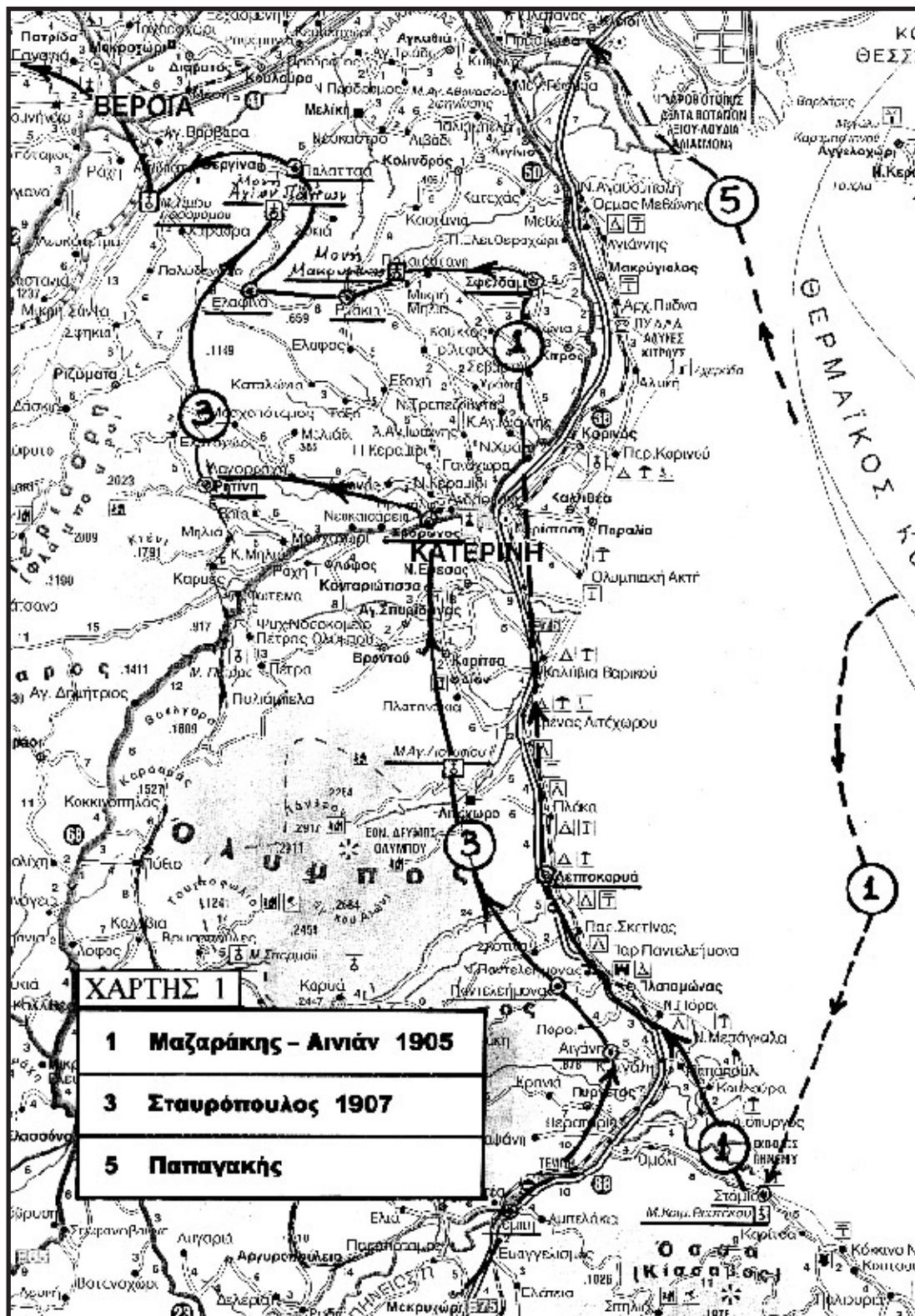
Αὐτές εἶναι οἱ γνωστές καί οἱ κύριες διαδρομές - δρομολόγια τῶν Μακεδονομάχων, μέσ ἀπό χίλιες-δύο δυσκολίες καί μέ ὁδηγούς ἔμπιστους ἀφοσιωμένους στόν ἀγῶνα. Οἱ Τοῦρκοι, πάντως, γνώριζαν τίς κινήσεις τῶν Ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων στήν ἑλληνοτουρκική μεθόριο καί ἦσαν οἱ Τοῦρκοι πρόξενοι στόν Βόλο καί τή Λάρισα καί ἡ τουρκική πρεσβεία τῶν Ἀθηνῶν πού συνέλεγε τίς σχετικές πληροφορίες καί ἐν συνεχείᾳ τίς μετεβίβαζαν στόν βαλῆ τῆς Θεσσαλονίκης Ρεούφ· καί αὐτός, μέ τή σειρά του, διέτασσε τήν ὑποδιοίκηση Βοδενῶν γιά τήν παρακολούθηση τῶν κινήσεων τῶν Μακεδονομάχων²¹. Γι' αὐτά ὅλα ἀρκεῖ μόνον νά ἰδεῖ κανεῖς τούς χάρτες, γιά νά ἀντιληφθεῖ τό μέγεθος τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν, ἐν μέσῳ κακοκαιριῶν καί ποικίλων ἄλλων δυσχερειῶν πού ἀποτύπωσαν στά ἀπομνημονεύματά τους.

21. Ἰω. Βασδραβέλης (ἐπιμ.), *Τουρκικά ἔγγραφα περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος*, ἔκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 18, 32, 46, 54-55.

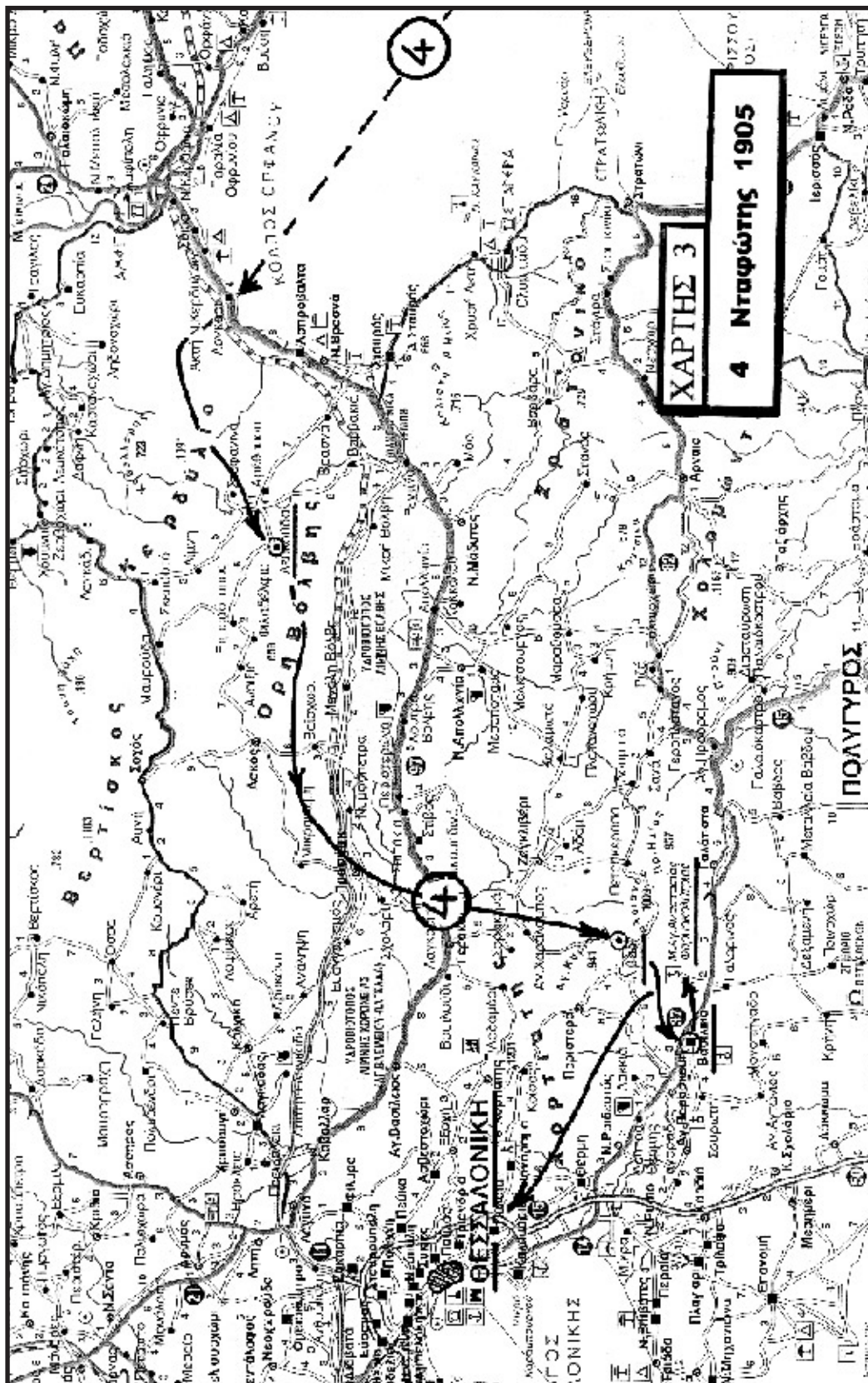
Athanasios E. Karathanasis

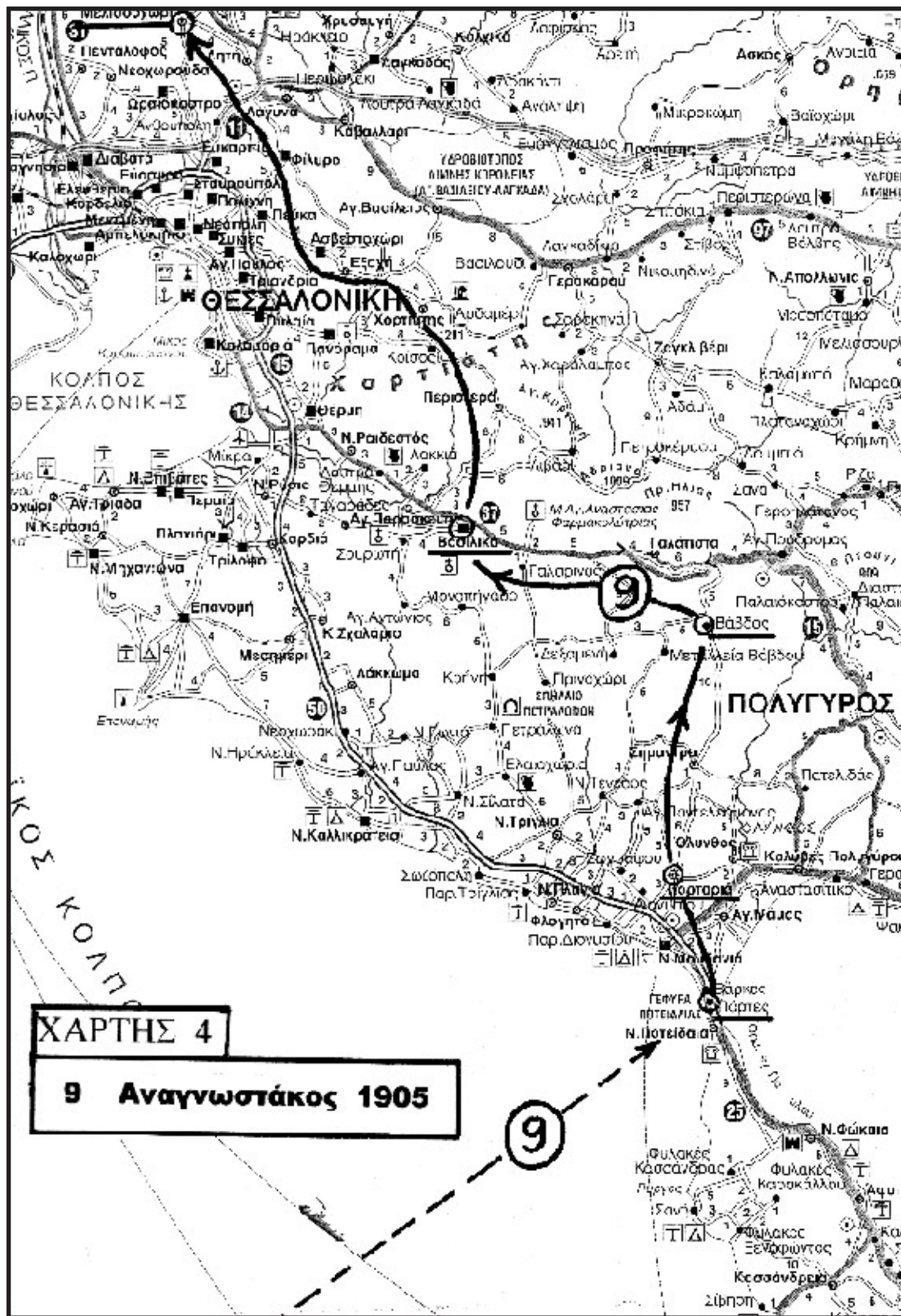
GUIDES ET PASSAGES SUIVIS SUR LA TERRITOIRE DE LA MACÉDOINE

L'auteur signale les différents passages empruntés par les officiers grecs et leurs guides indigènes qui s'étaient engagés dans la lutte pour la libération de la Macédoine, alors occupée par les forces ottomanes. Les mémoires composés par les officiers grecs introduits et guidés par les habitants de ces mêmes contrées sur la territoire macédo-nienne, foisonnent d'informations concernant ces passages et tracent les itinéraires suivis, durant l'expédition ordonnée par les autorités helléniques. Son succès dépendait entièrement de l'entente entre officiers et guides, et visait à la libération de la Macédoine soumise encore au joug ottoman. Les passages privilégiés passaient par Pieria et le mont Olympe, longeant la rive d'Aliakmon et assuraient la communication entre la Macédoine centrale, occidentale ou le Mont Athos, sites stratégiques revendiqués aussi bien par les Grecs que par les Bulgares. Les Grecs marchant vers la Macédoine préféraient le port de Stomio, près de Tempi qui constituait la frontière naturelle entre la Grèce déjà libérée et le pays encore occupé par les Turcs. Ils s'engageaient dans la direction des monastères des Météores, vers Kalamabaka et la ville de Trikala; ils s'avançaient à pied recouvrant à chaque fois une étape de 120 km en dix ou douze jours pour arriver à Véria, Grevena ou Siatista dans la Macédoine centrale, toujours secondés et guidés par des volontaires recrutés parmi les habitants des villages traversés, eux-aussi animés par le même zèle de la libération de leur pays. Un autre itinéraire suivi menait de Tsayesi aux alentours de Thessaloniki, à savoir Karabournou, Kalohori, ou de Katerini, par Litohoron et Leptokaria.

Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ

*Ὕπνος ἀντάρτου. Λαγὸς καὶ ἀντάρτης καταδιωκόμενος
κοιμῶνται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον δηλ. μὲ ἀνοικτὰ μάτια
καὶ ὀρθοῦνται εἰς τὸν πρῶτον παραμικρότερον κρότον¹.*

Η αποστροφή αυτή του Φιλολάου Πηχεών, του περίφημου καπετάν Φιλώτα, είναι ενδεικτική του τρόπου διαβίωσης των Μακεδονομάχων στα βουνά της Μακεδονίας. Σήμερα, έναν αιώνα μετά τα συγκλονιστικά εκείνα γεγονότα, βολεμένοι συχνά στην ασφάλεια που μας παρέχει ο χρόνος, αδυνατούμε να αντιληφθούμε τους όρους διεξαγωγής του Αγώνα, τις δυσκολίες και τις συνέπειές του. Το άρθρο αυτό επιχειρεί να αναπαραστήσει, στο μέτρο του δυνατού, στιγμιότυπα από την καθημερινότητα των μακεδονομάχων αγωνιστών εστιάζοντας κυρίως στην ανθρωπινή διάσταση των πράξεών τους.

Το πέρασμα στη Μακεδονία και οι ανάγκες του Αγώνα σήμαναν για τους περισσότερους μαχητές αναγκαστική αλλαγή στον τρόπο ζωής τους, αλλαγή που ούτε εύκολη ήταν ούτε και ανώδυνη. Λόγω των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών, οι στρατιωτικές δραστηριότητες περιοριζόνταν στο διάστημα από την άνοιξη ως τα μέσα του φθινοπώρου. Τους χειμερινούς μήνες τα σώματα ήταν αναγκασμένα για να αποφύγουν τη σύγκρουση με τις τουρκικές συνοριακές φρουρές είτε να αποσύρονται στα εδάφη της ελληνικής επικράτειας, είτε να συμπτύσσονται σε αμιγώς ελληνικές περιοχές της Μακεδονίας².

Η είσοδος στη Μακεδονία δοκίμαζε αναπόφευκτα τις αντοχές των ανταρτών. Την παραμονή ο καπετάνιος εξηγούσε στους άνδρες του τη σκοπιμότητα και την ιερότητα της αποστολής τους προσπαθώντας έτσι να συμβάλει στην τόνωση του φρονήματός τους. Το εγχείρημά του ήταν αναμφίβολα δύσκολο, καθώς η συνοχή και η προσήλωση της ομάδας στον καπετάνιο ήταν αναγκαία για την επίτευξη του

1. *Άπομνημονεύματα Καπετάν Φιλώτα - Άνθυπλάρχου Φιλολάου Πηχεών* (επιμ. Αναστάσιος Πηχεών), κατατεθειμένα στο Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, σ. 49.

2. FO 195/2263, *Graves προς Ο' Connor, Θεσσαλονίκη, 4 Μαΐου 1907*, F. 420.

στόχου. Δὲν ὑπάρχει σχολή καπεταναίων παρατηρούσε ο Καραβίτης, τὸ καπετανιλίκι διδάσκεται ἀπὸ τὴν πείρα. Καὶ ὅταν τὸ διδαχθῆ κανεὶς ἀπὸ ἀπλὸς πολίτης, ἔχει μεγαλύτερας ἐλπίδας ἐπιτυχίας παρὰ νὰ διορισθῆ ἀπ' εὐθείας ἀρχηγὸς ἔστω καὶ ἂν ἔχει μεγάλη στρατιωτικὴ μόρφωση³. Στη συνάθροιση της παραμονῆς συχνή ἦταν μάλιστα καὶ ἡ παρουσία ιερέα. Να πὼς περιγράφει τὴν εμπειρία του σώματός του ο Βασίλειος Σταυρόπουλος (καπετάν Κόρακας). Πρὶν φύγουμε ὁ παπᾶς τοῦ χωριοῦ μὲ πλησίασε καὶ μοῦ εἶπε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ μεταλάβω τοὺς ἀνθρώπους μου γιὰ νὰ τοὺς βοηθᾶ ἢ Χάρη Του. Γιὰ λίγο δίστασα. Φοβήθηκα μήπως αὐτὸ θὰ πτοοῦσε τὸ ἠθικὸ τῶν ἀνδρῶν μου. Καὶ ἀποφάσισα ἀλλιῶς. Ζήτησα νὰ μεταλάβω μόνο ἐγὼ καὶ μῆκα στὴ μικρούλα ἐκκλησία. Ὀπλισμένος ὅπως ἤμουνα μὲ τὴν κάπα καὶ τὸ μαχαίρι, μὲ τὸ δισάκι καὶ τὸ ὄπλο, γονάτισα μπροστὰ στὸ Ἱερὸ καὶ ὁ γέρο-ιερέας μὲ μετάλαβε. Ἡ στιγμή ἦταν πολὺ συγκινητικὴ. Καὶ τότε ἔγινε κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ θυμηθῆ χωρὶς δάκρυα. Ἔνας-ένας γονάτισαν ὅλοι καὶ οἱ 62 ἄνδρες μου καὶ μέσα στὴ σκοτεινὴ ἐκκλησία ποὺ δὲν τὴν φώτιζε ἀπὸ φόβο οὔτε ἓνα κερί, μεταλάβαμε ὅλοι τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων. Ἦταν ὥρα νὰ ξεκινήσουμε. Στὴν πόρτα τῆς ἐκκλησίας ὄρθιος ὁ παπᾶς μᾶς φιλοῦσε ἓναν ἓναν καὶ μᾶς εὐχόνταν. Καὶ ὅταν κινήσαμε, μᾶς ἀκολούθησε γιὰ πολὺ καὶ ὕστερα ἀπὸ ὥρα ἀφίνοντάς μας μᾶς εἶπε: Ἄν βαστοῦσαν τὰ ποδάρια μου, θὰ ῥοχόμουνα μαζί σας παιδιὰ μου. Μὰ εἶμαι γέρος καὶ ἄχρηστος. Τραβᾶτε παλληκάρια μου καὶ ὁ Θεὸς μαζί σας. Ἐκεῖ χωρίσαμε. Ἦμασταν μόνοι μέσα στὴ νύκτα σ' ἓνα τόπο ἄγνωστο, γεμᾶτο ἐχθροῦς. Ἡ ἀμφιβολία μας ἔζωνε, ἀλλὰ ἡ πίστη μας καὶ ἡ εὐχὴ τοῦ γέρου ιερέα βάραινε ἐπάνω μας καὶ μᾶς ἔδινε δύναμη⁴.

Καθὼς οἱ μετακινήσεις, γιὰ λόγους ασφαλείας, γίνονταν συνήθως νύχτα, οἱ πολεμιστὲς υποχρεώνονταν νὰ αργυπνοῦν τις νυχτερινὲς ὥρες καὶ νὰ κοιμούνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας. Ὅπως παρατηρεῖ ο Μαζαράκης, ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἦταν μιὰ ἀπὸ τις δυσκολότερες υποχρεώσεις του ἀντάρτικου βίου, ιδίως τους πρώτους μῆνες, μέχρι νὰ συνηθίσουν⁵. Πάντες εἶναι κατάκοποι ὄχι μόνο ἐκ τῆς πορείας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τῶν ὥρῶν ὕπνου. Τὴν ἡμέραν, καίτοι λημεριάζοντες, ἦτο ἀδύνατον νὰ κοιμηθῶμεν. Ὁ ὕπνος ἤρχετο ἤδη τὴν νύκτα. Μόλις ἐσταματῶμεν ἐπὶ 5 λεπτὰ ἀμέσως ὅλοι ἀπεκοιμῶντο, ροχαλίζοντες θορυβωδέστατα. Ἔπρεπε νὰ ἀργυπνῶμεν ἡμεῖς οἱ ἀρχηγοί, διὰ νὰ τοὺς ἐξυπνῶμεν καὶ ἐξακολουθῶμεν τὴν πορείαν. Ἐνίοτε τινὲς ἐγειρόμενοι ὡς ἐν ὕπνοβασίᾳ ἐγκατέλειπον τὰ ὄπλα των καὶ δὲν τὸ ἀντελαμβάνοντο παρὰ τὴν ἐπομένην, ἐγράφε ο καπετάν Ακρίτας⁶. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ο σύντομος καὶ διακοπτόμενος ὕπνος δὲν ἦταν καθόλου ξεκούραστος. Τυλιγμένοι μέσα στις κάπες τους, φορῶντας πολὺ συχνὰ τα παπούτσια τους καὶ

3. Ἰωάννης Καραβίτης, *Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼν. Απομνημονεύματα*, Γιώργος Πετσίβας (επιμ.), τόμ.1, Αθήνα 1994, σ. 225.

4. Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼνας. Ἀπομνημονεύματα, Βασίλειος Σταυρόπουλος, I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 391-392 (στο ἐξῆς: *Μακεδονικὸς Αγὼνας. Βασ. Σταυρόπουλος*).

5. Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼνας. Ἀπομνημονεύματα, Κ. Ι. Μαζαράκης-Αἰνιάν, I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1984, σ. 232 (στο ἐξῆς: *Μακεδονικὸς Αγὼνας. Μαζαράκης*).

6. *Ο.π.*, σ. 225.

με το χέρι απλωμένο στο ντουφέκι, οι αγωνιστές προσπαθούσαν να ηρεμήσουν όσο τους άφηναν η υπερένταση και ο φόβος από μια ξαφνική επίθεση του εχθρού. Τις λιγοστές ελεύθερες ώρες τους τις περνούσαν καθαρίζοντας τα όπλα τους που σκούριαζαν από την υγρασία ή πίνοντας καφέ και τσάι μέσα σε αυτοσχέδια τενεκεδένια κουτιά⁷. Το μπάνιο επιτρεπόταν μόνο κατά τη διάρκεια της νύχτας, όταν δεν υπήρχε κίνδυνος να τους αιφνιδιάσουν οι εχθροί. Βέβαια η καθαριότητα την ημέρα, όταν ήταν εφικτή, έκρυβε διάφορες εκπλήξεις. Σημείωνε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του ο Ευθύμιος Καούδης: *Ὁ Ἰωάννης Καλογεροῦς (Καλογεράκης) ἐκτίναξεν εἰς τὸν ἥλιον τὸ ὑποκάμισόν του κ' ἐσκότωσε ἑκατὸν δέκα ψύρραις*⁸. Μερικές φορές ο καπετάνιος έδινε μεγάλη σημασία στον καλλωπισμό των ανδρών του. Είναι γνωστό για παράδειγμα ότι ο Μελάς επέβαλε στους άνδρες του να είναι ξυρισμένοι και κουρεμένοι για να μην τρομάζουν με την εμφάνισή τους τους κατοίκους, όπως έκανε ο Μήτρος Βλάχος⁹.

Τις θρησκευτικές γιορτές τις τελούσαν με ιδιαίτερη λαμπρότητα και κατανυκτικότητα. Μετά τον εκκλησιασμό, όπου κάτι τέτοιο ήταν δυνατό, ακολουθούσε πλούσιο γλέντι, ξέσπασμα από την καθημερινή λιτότητα και τη στρατιωτική πειθαρχία¹⁰. Τραγούδια και εμβατήρια προσέδιδαν στην όλη εκδήλωση την εθνική της διάσταση. *Καθαρίζουμε λοιπὸν ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ χιόνι καὶ ἀρχίζουμε χορὸν τρικουβερτο γράφει ο Καραβίτης για την παραμονή των ανδρών του στο Ανταρτικό. Εἰς τοὺς διαφόρους κύκλους τοῦ χοροῦ πιάνονται οἱ ἀντάρται καὶ μπερδεύουν τὸ χασάπικο πὸν παίζει ἢ γκαίντα μὲ τὸν πεντοζάλη. Τὰ ράσα τοῦ παπα-Ἀντώνη ἀνεμίζουν εἰς τὸν ἀέρα ἐκεῖ πὸν χορεύει τὸν τσάμικο καὶ προκαλεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸ ὄλων. Σὰν ἐθνικὸ λάβαρο ἀνυψώνεται καὶ ὄλοι τὸν ἐπευφημοῦν κραυγάζοντες Ζίβιο Γκρέκια*¹¹.

Η απότομη αλλαγή του τρόπου ζωής, η ριζική μεταβολή του κλίματος και οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης επέδρασαν αρνητικά στην υγεία των αγωνιστών. Τα κρυολογήματα, η προσβολή από ψείρες και ο ελώδης πυρετός εξαντλούσαν καθημερινά τα σώματα. Όσα μάλιστα δρούσαν στην περιοχή της λίμνης των Γιαννιτσών, βρισκόνταν σε δυσχερέστερη θέση καθώς η παρουσία κουνουπιών και η υγρασία που έπεφτε ανάμεσα στις 3 μ.μ.-10 π.μ. εξαντλούσαν δραματικά τον οργανισμό τους¹². *Τὰ κουνούπια ἦταν σὰν ... χελιδόνια, παρατηρούσε ο Βασίλειος Σταυρόπουλος. Τὰ νερὰ καταπράσινα, ἦταν γεμάτα βδέλες καὶ νεροφίδες. Νερὸ πῖσιμο δὲν εἶχε ἐκεῖ γύρω καὶ ἀναγκαζόμεσταν γιὰ νὰ μὴν τριγυροῦμε πιδ μακριά, νὰ πίνουμε αὐτὸ τὸ ἴδιο νερό, ἀφοῦ πρῶτα τὸ περνούσαμε μέσα ἀπὸ τὰ μαντήλια*

7. Επιστολή Μελά στη γυναίκα του, Βογατσικό, 14 Μαρτίου 1904, η οποία περιέχεται στο βιβλίο της Ναταλίας Μελά, *Παῦλος Μελάς*, Ἀθήνα 1964, σ. 231.

8. Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα (IMMA)/Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (KEMIT), *Ημερολόγιο Εὐθυμίου Καούδη, 24 Σεπτεμβρίου 1904*, φ. 43.

9. Ἀωνόμου, *Π. Μελάς, Βιογραφία*, σ. 335.

10. Γεώργιος Χ. Μόδης, «40 ἡμέραι εἰς τὰ χιόνια», *Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο* (1909), σ. 249.

11. *Καραβίτης, ὁ.π.*, σ. 181.

12. Γενικό Επιτελεῖο Στρατοῦ (ΓΕΣ)/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατοῦ (ΔΙΣ)/Αρχεῖο Μακεδονικοῦ Αγώνα (ΑΜΑ), Αρχεῖο 92/Α, φάκ. 2ζ, *Ἐκθέσεις Β. Σταυρόπουλου*, φ. 15.

μας¹³. Ο Ιωάννης Δεμέστιχας και ο Παναγιώτης Παπατζανετέας υπήρξαν δύο περιπτώσεις αγωνιστών που ο ανθυγιεινός τρόπος ζωής, τους τσάκισε τόσο ψυχικά όσο και σωματικά, καθώς έπασχαν και οι δύο από ρευματισμούς. Επίσης, οι περισσότεροι άνδρες του σώματος Μελά ταλαιπωρούνταν από τον υψηλό πυρετό¹⁴. Όμως το φαρμακευτικό υλικό ήταν πενιχρό. Λίγη κινίνη, μερικοί επίδεσμοι, βαμβάκι σουμπλιμέ και ιωδοφόρμιο ήταν τα λιγοστά φάρμακα που κουβαλούσαν μαζί τους. Όταν, μάλιστα, βρισκόνταν στην ανάγκη να περιθάψουν και τραυματίες, τότε τα φάρμακα κατά κανόνα αποδεικνύονταν ανεπαρκή.

Ήταν φανερό ότι μια υπηρεσία περίθαλψης των αγωνιστών αποτελούσε, ίσως, το αποτελεσματικότερο όπλο για την επιτυχή έκβαση του Αγώνα. Για τον λόγο αυτό, το Μακεδονικό Κομιτάτο, μέσω των προξενείων προσπάθησε από νωρίς να συστήσει έναν τέτοιο μηχανισμό. Αν κρίνουμε όμως από τα αποτελέσματα η προσπάθεια εκείνη ελάχιστα απέδωσε. Ιατρική βοήθεια δύσκολα έφτανε στους αγωνιστές, ενώ οι κατά τόπους εθνικές επιτροπές, άλλοτε από φόβο μην τους αντιληφθούν οι Τούρκοι και άλλοτε λόγω ελλείψεως χρημάτων, αδυνατούσαν να παίξουν τον ρόλο του κέντρου υποδοχής τραυματιών. Αν σ' όλα αυτά προσθέσουμε και την κακή ποιότητα του οδικού δικτύου, εύκολα συνειδητοποιούμε τις δυσχέρειες που συναντούσε η ιατρική υποστήριξη των αγωνιστών. Έτσι δεν αποτελεί έκπληξη η ματαίωση μιας προσπάθειας του Καλαποθάκη να εγκαταστήσει δύο ή τρεις γιατρούς με τον απαραίτητο χειρουργικό εξοπλισμό σε ισάριθμα χωριά της Μακεδονίας¹⁵.

Την ανυπαρξία κρατικής υποδομής στο ζήτημα της περίθαλψης των αγωνιστών ήρθε να καλύψει μερικώς η ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι Σαρακατσάνοι απετέλεσαν μια πρώτη τάξεως λύση για προσωρινή περίθαλψη αρρώστων και τραυματιών. Εξίσου σημαντική όμως ήταν και η προσφορά ιδιωτών γιατρών, οι οποίοι από την πρώτη στιγμή στρατεύθηκαν στον εθνικό Αγώνα. Θυμίζω μόνο τον Ναουσαίο Ιωάννη Περδικάρη, τον Δημήτριο Ζάννα από τη Θεσσαλονίκη, τον Μενέλαο Βαλάση στη Φλώρινα και τον Σταύρο Νάλη στο Μοναστήρι. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει επίσης και ο φαρμακοποιός Φίλιππος Καπετανόπουλος, μέλος της Άμυνας Μοναστηρίου, ο οποίος αν και σκοτώθηκε νωρίς, στο ξεκίνημα του Αγώνα, είχε ήδη προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες. Άλλοτε πάλι τα προξενεία έπαιζαν τον ρόλο νοσοκομείων¹⁶, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις οι τραυματίες στέλνονταν στην Αθήνα¹⁷.

Όμως τις ελλείψεις σε υλικό αντιστάθμιζε η συμπαράσταση των συναγωνιστών και τα γιατροσόφια. Οι αγωνιστές σε περίπτωση τραυματισμού βοηθούσαν ο ένας τον άλλο¹⁸, γεγονός που αύξανε τη συνοχή μεταξύ των μελών της ομάδας, ενώ

13. *Μακεδονικός Αγώνας*. Βασ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 437.

14. Επιστολή Μελά στη γυναίκα του, 29 Αυγούστου 1904, η οποία περιέχεται στο βιβλίο της Ναταλίας Μελά, *ό.π.*, σ. 338.

15. Ιστορικό Αρχείο ΙΜΧΑ (ΙΑΙΜΧΑ)/ΑΕΒ'/ΑΓΤ/φάκ. 2, *Επιστολή Καλαποθάκη προς Βάρδα*, 5 Απριλίου 1905.

16. Γεώργιος Δικώννυμος-Μακρής, «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα», *Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα Πηνελόπης Δέλτα*. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 106.

17. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχείο 92/Α, φάκ. 2στ, *Τόμπρας Γ. (Ρουπακιός)*, Βιογραφικό σημείωμα, φ. 2.

18. Μακρής, *ό.π.*, σ. 95

συχνά, η ρητίνη των πεύκων υποκαθιστούσε την έλλειψη αντισηπτικών για την επικάλυψη των τραυμάτων.

Σε άμεση εξάρτηση με την περίθαλψη των αγωνιστών βρίσκεται και το ζήτημα του εφοδιασμού τους με τρόφιμα. Τα σώματα είχαν τη δυνατότητα να κουβαλούν μαζί τους ελάχιστα τρόφιμα και οι αγωνιστές ήταν διατεθειμένοι να πληρώνουν αδρά για να τα αποκτήσουν¹⁹. Η τροφοδοσία τους γινόταν συνήθως από τα χωριά στην περιοχή των οποίων δρούσαν. Όμως οι δυσκολίες δεν έλειπαν και η κύρια αιτία γι' αυτό ήταν η παρακολούθηση των χωριών από τους Τούρκους²⁰. Πολύτιμη υπήρξε και πάλι η συμβολή των Σαρακατσάνων, οι οποίοι και στο ζήτημα αυτό στάθηκαν αρωγοί των ελληνικών σωμάτων. Αλλά τόσο η ποιότητα όσο και η ποσότητα των τροφίμων κυμαίνονταν σε χαμηλά επίπεδα. Ο Παπατζανετέας αναφέρει ότι το φαγητό τους ήταν συνήθως ψωμί και τυρί²¹, συχνά όμως το στερούνταν κι αυτό με αποτέλεσμα να μένουν νηστικοί ακόμη και για ημέρες. Άλλοτε πάλι ξεγελούσαν την πείνα τους τρώγοντας καρπούς δέντρων²². Τα σώματα όμως που κινούνταν στην περιοχή της λίμνης αντιμετώπισαν διαφορετικά το θέμα της διατροφής τους. Η παραμονή και η δράση τους σε περιορισμένο χώρο επέτρεπαν την αποθήκευση στις καλύβες τροφίμων ικανών να καλύψουν τις ανάγκες τους για ένα περίπου μήνα²³. Ορισμένοι μάλιστα καπετάνιοι είχαν την ευφυΐα να κατασκευάζουν φούρνους για το ψήσιμο του ψωμιού²⁴.

Οι πορείες των σωμάτων ήταν συνήθως νυχτερινές. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις γίνονταν μετακινήσεις υπό το φως της ημέρας. Τα σώματα σπάνια βάδιζαν από κεντρικούς δρόμους. Συνήθως ακολουθούσαν στενά μονοπάτια, ερημικά μέρη και διέσχιζαν δασώδεις εκτάσεις επιδιώκοντας να φτάσουν το συντομότερο στον προορισμό τους²⁵. Περπατούσαν ακόμη και κάτω από αντίξοες συνθήκες πυκνής χιονόπτωσης και καταρρακτώδους βροχής. Πολλές φορές οι άνδρες βάδιζαν ασταμάτητα, πάνω από 12 ώρες, νηστικοί. Οι στάσεις ήταν σύντομες και διαρκούσαν 10-15 λεπτά. Τότε μόνον επιτρεπόταν το κάπνισμα, ενώ αρκετοί είχαν μαζί τους καμινέτα για να ψήνουν καφέ και τσάι. Απαραίτητος σύντροφος ήταν ο χάρτης της Μακεδονίας, ενώ ορισμένοι είχαν την πολυτέλεια να έχουν στην κατοχή τους πυξίδα και κιάλια.

Τα ανταρτικά ελληνικά σώματα δεν ξεχώριζαν, όμως, μόνο από τις κινήσεις και τις ενέργειές τους. Ιδιαίτερη προσοχή έδιναν και στην ενδυμασία τους, η ποιό-

19. Δημήτριος Σταυρόπουλος, «Οι άντάρτες του καπετάν Κόρακα», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1954) 220.

20. ΙΑΙΜΧΑ/ΑΕΒ'/ΑΓΤ/φάκ.2, Έπιστολή επιτροπής κοινότητας Σιάτιστας προς Βάρδα, 24 Απριλίου 1905.

21. Παναγιώτης Παπατζανετέας, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 4.

22. Επιστολή Π. Μελά στη γυναίκα του, 3 Σεπτεμβρίου 1904, η οποία έχει δημοσιευθεί στο *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1908) 150.

23. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχ. 92/Α, φάκ. 1/3, Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, φ. 23.

24. Παπατζανετέας, *ό.π.*, σ. 28.

25. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχ. 92/Α, φάκ. 1/3, Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, φφ. 44-45.

τητα της οποίας συχνά αποκτούσε και συμβολικό περιεχόμενο. Δύο ήταν οι τύποι φορεσιών που προτιμούσαν οι αγωνιστές. Ο ένας περιελάμβανε το πουκάμισο, το ντουλαμά, τη φουστανέλα και τα τσαρούχια και ο άλλος μια μάλλινη μπλούζα, το παντελόνι και τις μπότες. Κοινό ένδυμα αποτελούσε η κάπα η οποία θεωρούνταν πολύτιμη, γιατί το καλοκαίρι προφύλαγε από τον ήλιο, και το χειμώνα από το κρύο και τη βροχή²⁶. Ο Μαζαράκης συνοψίζει παραστατικότητας τις διαφορές στην ενδυμασία. Ο ντουλαμάς αν και λιγότερο πρακτικός, ασκούσε ωστόσο μεγαλύτερη επιρροή στο πνεύμα των υποδούλων²⁷, υπογραμμίζοντας τη διαφορά του ελληνικού πολιτισμού. Οι «φραγκοφορεμένοι» αντιμετωπιζόνταν με περιφρόνηση, ενώ εξαιρούνταν το ευζωνικό παράστημα. Είναι χαρακτηριστικά αυτά που έγραψε ο Μελάς στη γυναίκα του: *Ἐφόρεσα τὸν φοβερόν ντουλαμᾶν μου καὶ διὰ πρώτην φοράν παρέστην πάνοπλος πρὸ τῶν ἀνδρῶν μου. Ἡ ἐντύπωσις ἦτο καλή, διότι μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐφόρουσαν τὸ ἀπαίσιον ψάθινον καπέλλο καὶ τὸ πανταλόνι τοῦ Ρετσιᾶ καὶ βεβαίως δὲν τοὺς ἐγέμιζα τὸ μάτι²⁸*. Αν και οι φωτογραφίες των καπετάνιων του Μακεδονικού Αγώνα τους απεικονίζουν φορώντας όλα τους τα τσαπράζια, ωστόσο η πραγματικότητα φαίνεται ότι επέβαλε μια πιο σεμνή ενδυμασία. Ο Καραβίτης αντικατέστησε τα τσαρούχια με μπότες, όχι μόνο λόγω της κρητικής του καταγωγής, αλλά και γιατί θεωρούσε ότι ήταν κατάλληλες σε μέρος όπου υπήρχε πυκνή βλάστηση και συνεχείς ανηφορίες. Συχνά όμως ήταν τα παρόπινα για την κακή ποιότητα του υφαντισμού, ιδιαίτερα των τσαρουχιών τα οποία χαλούσαν εύκολα και ήταν απαραίτητη η παρουσία υποδηματοποιού για να τα επιδιορθώσει.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι ο Μακεδονικός Αγώνας αποτελούσε ένα ακόμη επεισόδιο της ελληνικής κλέφτικης παράδοσης. Παρά τις φιλοδοξίες και τα σχέδια των εμπνευστών του, άντλησε περισσότερο από την πείρα των κλεφταρματολών, ιδίως των Μακεδόνων, παρά από τις στρατηγικές γνώσεις των αξιωματικών. Η μελέτη της καθημερινής ζωής και της δράσης των Μακεδονομάχων αποδεικνύει ότι αυτοί αναδείχθηκαν περισσότερο σε επιτυχημένους αρματολούς παρά σε τακτικούς στρατιωτικούς ηγέτες. Σε τελική ανάλυση, η προσωπική παλικαριά, η πίστη και η φιλοπατρία, η κλέφτικη παράδοση και η ιδιωτική πρωτοβουλία, οι πολυτιμότερες δηλαδή παρακαταθήκες του ελληνικού κράτους, αναπλήρωσαν επιτυχημένα τις αδυναμίες και κάλυψαν τα οργανωτικά αδιέξοδα. Έτσι, δικαιολογημένα κέρδισαν αναδρομικά τον πρωταγωνιστικό ρόλο στον Μακεδονικό Αγώνα.

26. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχ. 92/Α, φάκ. 5γ, Διήγηση Γ. Κακουλίδη, φ. 14.

27. *Μακεδονικός Αγώνας. Μαζαράκης, ό.π.*, σ. 215.

28. Επιστολή Μελά στη γυναίκα του, 27 Αυγούστου 1904, η οποία περιέχεται στο βιβλίο της Ναταλίας Μελά, *ό.π.*, σ. 328.

Iakovos D. Michailidis

DIE ALLTÄGLICHKEIT DER KÄMPFER MAKEDONIENS

Dieser Artikel zeigt die Alltäglichkeit der Kämpfer Makedoniens. Es wird versucht zu zeigen, dass der Kampf Makedoniens ein Teil der griechischen Tradition der Partisanenkrieges war und dass dieser Kampf mehr auf die persönliche Tapferkeit und in die Vaterlandsliebe der Kämpfer basiert war, als auf organisierte militärische Pläne.

Χρήστος Π. Ίντος

ΚΕΝΤΡΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ, ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ Ν. ΚΙΛΚΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Γενικά στοιχεία για την περιοχή και προϋπάρχουσα κατάσταση

Ο Νομός Κιλκίς με τη σημερινή του γεωγραφική έκταση και τα διοικητικά του κέντρα είναι δημιούργημα των πρώτων είκοσι χρόνων μετά την απελευθέρωση του 1912. Κατά τη μακραίωνη περίοδο της τουρκοκρατίας και ιδιαίτερα κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια της περιόδου εκείνης οι περιοχές που συγκροτούν τον σημερινό Νομό Κιλκίς ανήκαν διοικητικά κατά κύριο λόγο στις επαρχίες (καζάδες) Αβρέτ Χισάρ (Γυναικοκάστρου) με πρωτεύουσα το Κιλκίς και Γιαννιτσών με πρωτεύουσα την ομώνυμη πόλη.

Στην πρώτη περίπτωση, του καζά του Αβρέτ Χισάρ, ανήκε το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής επαρχίας Κιλκίς και στη δεύτερη, εκείνης των Γιαννιτσών, εκτός της ομώνυμης επαρχίας ανήκε και η σημερινή επαρχία Παιονίας με πρωτεύουσα τη Γουμένισσα. Τμήματα του σημερινού Νομού Κιλκίς ανήκαν στους καζάδες Δοϊράνης, Γευγελής, Σερρών, Λαγκαδά και Θεσσαλονίκης. Την ίδια χρονική περίοδο η περιοχή του Κιλκίς εκκλησιαστικά ανήκε στην Επισκοπή Δοϊράνης και η περιοχή της Γουμένισσας στη Μητρόπολη Βοδενών (Εδέσσης). Η υπενθύμιση αυτή θεωρείται αναγκαία, διότι γνωρίζουμε όλοι τον ρόλο που διαδραμάτιζαν οι τουρκικές αρχές στις μεταξύ των Ελλήνων και αλλοφύλων διενέξεις, τη δυναμική και τη σημασία των διοικητικών κέντρων στην ίδια υπόθεση. Η υπενθύμιση της εκκλησιαστικής υπαγωγής έχει σχέση με τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη στήριξη του ελληνισμού των αλυτρώτων περιοχών καθ' όλη την περίοδο της σκλαβιάς αλλά και κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα.

Όσον αφορά στην πληθυσμιακή σύνθεση των περιοχών πρέπει να επισημάνουμε πως στις επαρχίες του Κιλκίς και των Γιαννιτσών, στην ύπαιθρο και τις πόλεις, είχαμε εκτός από χριστιανούς και πολλούς Τούρκους. Στην επαρχία της Γουμένισσας διέμεναν σε τσιφλίκια και αγροτικούς οικισμούς. Η Γουμένισσα και οικισμοί του όρους Πάικο από το 1696 απολάμβαναν φορολογικών απαλλαγών και ήταν

δεσμευμένοι να προσφέρουν υπηρεσίες στην Υψηλή Πύλη επεξεργαζόμενοι μάλλινα υφάσματα από τα οποία κατασκευάζονταν οι στολές του τουρκικού στρατού του σώματος Θεσσαλονίκης¹.

Στην επαρχία του Κιλκίς πολύ πριν ξεσπάσει η διένεξη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων είχαμε έντονη δράση καθολικών, ουνιτών και προτεσταντών. Με ποικίλους τρόπους προσπάθησαν να προσηλυτίσουν τους κατοίκους της περιοχής στα δικά τους δόγματα. Κάτω από το θρησκευτικό ζήτημα υπόβοσκαν πλήθος διπλωματικών δραστηριοτήτων που ήταν αποτέλεσμα των βλέψεων των ξένων δυνάμεων στην περιοχή. Η δραστηριότητα αυτή και ιδιαίτερα εκείνη της Ουνίας προετοίμασε το έδαφος για την έντονη δράση αργότερα στην ίδια περιοχή της βουλγαρικής προπαγάνδας². Η δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα του Κιλκίς διαφαίνεται από πολλές εκθέσεις της περιόδου εκείνης. Χαρακτηριστική είναι η έκθεση του Αρχιμανδρίτη Θ. Μαντζουρανή με ημερομηνία 30 Ιουλίου 1901 όπου όχι μόνο διεκτραγωδεί την όλη κατάσταση αλλά και προτείνει μέτρα για την αναδιοργάνωση. Αναφέρεται στον ρόλο θρησκευτικών, πολιτικών και ξένων διπλωματών, στο μέγεθος της δράσης Ουνιτών και εξαρχικών, στον αγώνα που έπρεπε να αναληφθεί για να ανακτήσει η τοπική κοινότητα τα παλαιά προνόμιά της, να επαναλειτουργήσει σχολείο και ορθόδοξη εκκλησία³.

Παρόμοια με την επαρχία του Κιλκίς, δραστηριότητα ξένων δογμάτων είχαμε στην πόλη και στην επαρχία των Γιαννιτσών· το φαινόμενο όμως ήταν περιορισμένο και δεν είχε κανένα αποτέλεσμα στην επαρχία της Γουμένισσας, παρά τις έντονες κατά καιρούς πιέσεις και παρεμβάσεις. Τον περιορισμό της δράσης αυτής στη Γουμένισσα τον αποδίδουμε στην ύπαρξη εκεί δύο μοναστηριακών μετοχιών, της Μονής των Ιβήρων και της Μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους. Ήταν οι κύριοι πόλοι γύρω από τους οποίους συσπειρώθηκαν κάτοικοι της πόλης και της περιοχής όσο δυνάμωνε ο ανταγωνισμός Ελλήνων και Βουλγάρων⁴.

Ένα τρίτο μετόχι, εκείνο του Παναγίου Τάφου, ήταν δημιούργημα του Αγιοταφίτη Αρχιμανδρίτη Χατζηπαύλου⁵, ο οποίος θα προσπαθήσει να υπηρετήσει τα

1. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, σσ. 27-28, 79, 75. Με δύο κυρίως έγγραφα που έχουν ημερομηνίες 12 Μαΐου 1696 και 13 Ιουνίου 1707 παρέχονταν η δυνατότητα στους κατοίκους της Γουμένισσας και των παρακείμενων οικισμών Γρίβας και Κάρπης να ασχολούνται και με την κναφή μάλλινων υφασμάτων από τα οποία κατασκευάζονταν οι στολές του τουρκικού στρατού. Για την υπηρεσία τους αυτή οι κάτοικοι των προαναφερθέντων οικισμών απαλλάσσονταν από φορολογίες.

2. Αθανάσιος Α. Αγγελόπουλος, *Αί ξένοι προπαγάνδαι εις την έπαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*, Ε.Μ.Σ./Ι.Μ.Χ.Α. άρ. 137, Θεσσαλονίκη 1973.

3. Α.Υ.Ε., *Έκθεση Αρχιμανδρίτη Θ. Μαντζουρανή, και σχετική εργασία του Χρήστου Π. Ίντου*, «Μια ενδιαφέρουσα έκθεση για το Κιλκίς του 1901», εφ. *Ημερησία* (12.3.2004) και *Μαχητής του Κιλκίς* (16.3.2004).

4. Χρήστος Π. Ίντος, «Εκκλησιαστικά μετόχια στη Γουμένισσα», *Πρακτικά ΚΔ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 391-416 (στο εξής: «Εκκλησιαστικά μετόχια»).

5. Ο Χατζηπαύλος κατάγονταν από το Κονίκοβο, σημερινή Στίβα ή Δυτικό της επαρχίας Γιαννιτσών. Μόνασε στη Μονή Ζωγράφου του Αγίου Όρους και τα Ιεροσόλυμα. Διετέλεσε Ηγούμενος στη

συμφέροντα της βουλγαρικής προπαγάνδας, αλλά έχοντας έντονα τα στοιχεία του προσωπικού συμφέροντος θα αποτύχει, όπως βέβαια απέτυχε εν πολλοίς και η ανάλογη δράση του μετοχίου της Μονής Ζωγράφου⁶.

Εκτός από τη βουλγαρική πίεση και εκτός από το πλήθος των προπαγανδών που ασκήθηκαν στην περιοχή του Κιλκίς (Μητροπολιτική περιφέρεια Πολυανής-Καζάς Αβρέτ Χισάρ), στην επαρχία της Γουμένισσας (Καζάς Γιαννιτσών) είχαμε και τη ρουμανική προπαγάνδα στα ορεινά βλαχόφωνα χωριά του Πάικου, όπως στα Λιβάδια, την Κάρπη, το Σκρα, την Κούπα και άλλα των όμορων επαρχιών. Ακόμη έγιναν προσπάθειες ίδρυσης και λειτουργίας ρουμανικών σχολείων και τοποθέτησης ρουμανιζόντων ιερών.

Οι προσπάθειες και η δράση της Σερβικής προπαγάνδας στην ευρύτερη περιοχή στην οποία αναφερόμαστε ήταν μηδαμινές ως και ανύπαρκτες. Αναφέρεται αριθμός είκοσι οικογενειών του Κιλκίς, οι οποίες είχαν αποδεχθεί τις σερβικές προτάσεις⁷.

Εκπαιδευτική δραστηριότητα

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα ήταν δείγμα όχι μόνο του μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων της περιοχής αλλά και γενικότερα της πολιτιστικής τους κατάστασης. Από το 1870 και μετέπειτα έχουμε έντονο ανταγωνισμό στη λειτουργία και την οργάνωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Παρά τα ισχυρά ερείσματα που είχε δημιουργήσει η βουλγαρική Εξαρχία με αποτέλεσμα πολλές φορές να υφαρπάζει ναούς και σχολεία ή να κλείνει τα λειτουργούντα ελληνικά, όπως έγινε σε πολλές περιπτώσεις μεταξύ των οποίων στο Καρασουλί (Πολύκαστρο) και το Ποταρός (Δροσάτο), οι ομογενείς κοινότητες αντιστάθηκαν, όπως στο Κιλινδίρ (Καλίνδια), το Κάτω Θεοδωράκι, τη Βαρδαρόφτσα (Αξιοχώρι), το Αμάτοβο (Ασπρο), το Σαρί Παζάρ (Ανθόφυτο), το Γιαζιλάρ (Ξυλοκερατιά), το Μίροβο (Ελληνικό). Σημαντική είναι η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Ράμνα (Ισωμα).⁸

Στην επαρχία της Γουμένισσας είχαμε ιδιαίτερη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Από πολύ νωρίς λειτούργησαν στην κωμόπολη και την ύπαιθρο ελληνικά εκπαι-

Μονή Κρατόβου, ίδρυσε στη Γουμένισσα μετόχι του Παναγίου Τάφου και ήταν όργανο της Εξαρχίας. Με την ιδιότητά του αυτή έδρασε στην Έδεσσα, τη Θεσσαλονίκη, τη Γουμένισσα και γενικά την επαρχία Γιαννιτσών. Του είχε δοθεί η υπόσχεση να γίνει ο εξαρχικός Μητροπολίτης της Έδεσσας, αλλά αυτό δεν επιτεύχθηκε ποτέ. Βλ. Τ. Κ. Καράτζαλης - Δ. Β. Γόνης, *Κώδιξ της άλληλογραφίας του Βοδενών Άγαθαγγέλου, Άγώνες του Άγαθαγγέλου κατά του Βουλγαρισμού (1870-1871)*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 34-36 και σημ. 1· Α. Ε. Καραθανάσης - Α. Δ. Σατραζάνης, *Πρακτικά του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 19 σημ. 53 και Ίντος, «Εκκλησιαστικά μετόχια», ό.π., σσ. 391-416.

6. Ίντος, ό.π.

7. *Έκθεσις του Γενικού Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Σάρρου «περι Κιλκισίου και Κιλινδηρίου (έπίσκεψις 21 Μαρτίου 1926)»*. Από το αρχείο Γ. Τουσίμη, ο οποίος και μας έδωσε αντίγραφο της έκθεσης αυτής.

8. Άγγελόπουλος, ό.π., σσ. 48-49 και εξής. Επίσης στο έργο του Χρήστου Π. Ίντου, *Η εκπαίδευση στη Γουμένισσα και στην ευρύτερη περιοχή του Ν. Κιλκίς κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας 1870-1912*, Θεσσαλονίκη 1993 (στο εξής: *Η εκπαίδευση στη Γουμένισσα*).

δευτήρια. Δόθηκε ιδιαίτερη φροντίδα στην ανέγερση νέων εκπαιδευτηρίων με πρωτοβουλία της Μητρόπολης Βοδενών (Εδέσσης) και της τοπικής Ελληνικής Κοινότητας. Λειτουργούσε «Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα» από το 1874 και οι εκάστοτε διευθυντές των σχολείων ηγούνταν εθνικών δράσεων στην ευρύτερη περιοχή⁹.

Σημαντικά σχολεία είχαμε στη Γρίβα, όπου και Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα από το 1874, στη Γοργόπη, το Πέτροβο (Άγιο Πέτρο), τη Μπαροβίτσα (Καστανερή), το Κοσίνοβο (Πολύπετρο), το Πετγς (Πεντάλοφο), την Τσερναρέκα (Κάρπη) και το Τοσίλοβο (Στάθης)¹⁰. Η λειτουργία βέβαια των σχολείων στα περισσότερα από τα χωριά αυτά δεν ήταν εύκολη υπόθεση ιδιαίτερα κατά την περίοδο της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, όπως διαπιστώνεται και από επιστολή του Μητροπολίτη Βοδενών Στεφάνου προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αλέξανδρο¹¹.

Σημαντικό ρόλο στη δράση και την οργάνωση του Αγώνα στη Γουμένισσα είχαν οι Διευθυντές των ελληνικών σχολείων της πόλης Γεώργιος Ν. Λαδακάκος, ο Μ. Δημάδης και ο Β. Νεράντζης. Για τον πρώτο γράφει ο Λ. Κορομηλάς προς το Υπουργείο των Εξωτερικών: ... *τήν γενναιότητά του εξαιρεί ή νεολαία τής Γουμένισης...*, για τον δεύτερο σημειώνει ότι δείχνει ζωηρό ενδιαφέρον για τα σχολεία των γύρω χωριών και για τον τρίτο έχουμε την πληροφορία πως ήταν ...*κατά πάντα άξιόπαινος και ακούραστος* ...¹². Επίσης ο Λαδακάκος με επιστολή του προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αλέξανδρο στις 2 Ιουνίου 1904 περιγράφει την κατάσταση στην πόλη, τις απειλές των Βουλγάρων, την επικείμενη φορολογία που θα εισπραχθεί από τον κομιτατζή Αποστόλη την περίοδο των κουκουλιών, την εκπαιδευτική κατάσταση, τις επικείμενες σχολικές εξετάσεις στις οποίες τον προσκαλεί να παραβρεθεί, το αίτημα των κατοίκων για την ενίσχυσή τους με όπλα¹³. Βέβαια οι εκπαιδευτικοί που εργάστηκαν και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στην εθνική υπόθεση ήταν πάρα πολλοί μεταξύ των οποίων κάποιοι βρήκαν μαρτυρικό θάνατο, όπως ο Ιωάννης Πίτσουλας, θύμα της συμμορίας του Αποστόλη¹⁴.

9. Ίντος, *Η εκπαίδευση στη Γουμένισσα*, ό.π. Επίσης στα έργα Σ. Ι. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Έλληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 75-76 Καραθανάσης-Σατραζάνης, ό.π., σσ. 35, 49 Χρήστος Π. Ίντος, «Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι στη Γουμένισσα κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας», *Μαχητής του Κιλκίς* (27.1.2004) και (3.2.2004).

10. Ίντος, *Η εκπαίδευση στη Γουμένισσα*, ό.π., σσ. 60-61.

11. Καραθανάσης-Σατραζάνης, ό.π., σ. 25, σημ. 87.

12. Τιμόθεος Ι. Τιμοθεάδης, *Η παιδεία στον καζά Γιαννιτσών*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 178-179. Ι. Θ. Μπάκας, «Όψεις της εκπαιδευτικής δραστηριότητας της Γουμένισσας κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην επαρχία Παιονίας»*, Γουμένισσα 20-21 Οκτωβρίου 2001, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 204-205.

13. *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα 1903-1904, 100 έγγραφα από τα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, εκδ. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 177-179 (στο εξής: *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα*).

14. Χρήστος Π. Ίντος, «Εκπαίδευση και εκπαιδευτικοί στη Γουμένισσα και στην επαρχία της κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Μακεδονικός αγώνας στην επαρχία Παιονίας»*, Γουμένισσα 20-21 Οκτωβρίου 2001, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 21-41. Επίσης βλ. του ίδιου, *Ιωάννης Πίτσουλας, ο δάσκαλος που θυσιάστηκε για τη Μακεδονία*, Γουμένισσα 2000,

Οι λίμνες Αρτζάν και Αματόβου

Ο Νομός Κιλκίς βρισκόμενος μεταξύ των ορεινών όγκων των Κρουσίων, της Κερκίνης (Μπέλες) και του Πάικου, έχοντας τον ποταμό Αξιό και μεγάλο τμήμα της κοιλάδας αυτού, τις λίμνες Αρτζάν και Αματόβου και πολύ κοντά τις λίμνες Γιαννιτσών και Δοϊράνης αποτέλεσε σταυροδρόμι δράσης και διέλευσης ανταρτικών ομάδων καθ' όλη τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα κυρίως δε κατά την περίοδο της ένοπλης φάσης του. Πρέπει να σημειωθεί πως οι λίμνες Αρτζάν-Αματόβου βρισκόμενες κοντά στην ανατολική όχθη του Αξιού και μεταξύ του Κιλκίς και της Γουμένισσας ενοικιάζονταν από τους Βουλγάρους από το 1898 και εντεύθεν και είχαν καταστεί *ἀπόρθητον κρησφύγετον, βάσις και κέντρον τῶν ἐνεργειῶν των καὶ ὀρητῆριον* για ολόκληρο το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης. Στις λίμνες αυτές οργανώνονταν τα σώματα των κομιτατζήδων που απαρτιζόνταν από 60-80 άνδρες και πέτυχαν σταδιακά τον πλήρη έλεγχο της επαρχίας του Αβρέτ-Χισάρ (Γυναικοκάστρου). Τα σώματα αυτά από εκεί προωθούνταν στην επαρχία της Δοϊράνης και έφθαναν ως τους Ευζώνους και τη Γευγελή¹⁵.

Τα γεγονότα του Ίλιντεν και η περιοχή

Η κινητικότητα των κομιτατζήδων οπλαρχηγών τις παραμονές του Ίλιντεν, της εξέγερσης που προετοιμάζαν για την ημέρα του Προφήτη Ηλία, 20 Ιουλίου 1903 και που συνίστατο στη δολοφονία Πατριαρχικών προς εκφοβισμό και στην πίεση προσήλυτων να προσχωρήσουν στην Εξαρχία, εφαρμόστηκε στα χωριά της Γουμένισσας αρχής γενομένης από εκείνα του όρους Πάικου, Όσιν (Αρχάγγελος), Κούπα και Λιούμνιτσα (Σκρα), όπως αναφέρει ο Βρετανός γενικός πρόξενος Sir Alfred Biliotti προς τον Βρετανό επιτετραμμένο J. B. Whitehead από τη Θεσσαλονίκη στις 26 Ιανουαρίου 1903¹⁶. Δολοφονία εξέχοντα Πατριαρχικού είχαμε στο χωριό Γερακάρτσι (Γερακώνα) καθώς και απειλές κατά του ιερέα των Λιβαδίων παπα-Νικόλα. ... *Τα χωριά στη νοτιοδυτική περιοχή της Γευγελής, Γοργόπ, Μποιέμιτσα, Μπογδάντσα, Μπόρες (ή Μπόγρος), Στογιάκοβο, Ματσούκοβο κ.λπ., (κάποια από αυτά ανήκαν και ανήκουν και σήμερα στην επαρχία της Γουμένισσας), είναι μόνο εν μέρει Εξαρχικά, αλλά τα χωριά του Γιαντισέ Βαρδάρ, Κρίβα (Γρίβα), Μπαρόβιτσα (Καστανερί), Τσερναρέκα (Κάρπη), Πέτγκες (Πεντάλοφο), Ράμνα (Ομαλό), Πέτροβο (Άγιος Πέτρος) (όλα της επαρχίας Γουμένισσας), μαζί με τα Κοφάλια (ή Κορφάλια) στη Θεσσαλονίκη είναι εξ ολοκλήρου Ορθόδοξα. Κανένα από αυτά ωστόσο δεν δέχεται αυτή τη στιγμή πιέσεις από τις συμμορίες για να προσχωρήσει*

και *Τα σχολεία μας από την ίδρυσή τους ως το 2000*, έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Κιλκίς, Κιλκίς 2004.

15. Άγγελόπουλος, *δ.π.*, σ. 50 σημ. 2. Πληροφορίες από Ι.Μ.Χ.Α., Φ. Α47, τευχ. 1.1., τευχ. 3.18., τευχ. 4.1., τευχ. 15.2., σσ. 476-478.

16. *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, εισαγωγή Βασίλης Κ. Γούναρης, επιμέλεια-σχολιασμός Βασίλης Κ. Γούναρης - Άννα Α. Παναγιωτοπούλου - Άγγελος Α. Χοτζίδης, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 119-121 (στο εξής: *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία*).

στην Εξαρχία ή να αποπέμψει τους Έλληνες δασκάλους του, αλλά έχουν δεχθεί την προειδοποίηση να βρίσκονται σε ετοιμότητα, ώστε να πάρουν όπλα, όταν τους δοθεί η ανάλογη εντολή σε λίγους μήνες. Στο μεταξύ απειλούνται με θάνατο αν τυχόν καταδώσουν τις συμμορίες, για την υποδοχή των οποίων έχουν διαταγή να διατηρούν ένα σπίτι και προμήθειες σε διαρκή ετοιμότητα..., σημειώνει στην επιστολή του ο Biliotti¹⁷. Ένας άλλος διπλωμάτης, ο Αυστριακός γενικός Πρόξενος Richard Hickel στις 21 Φεβρουαρίου 1903 από τη Θεσσαλονίκη γράφει προς τον A. Goluchowki: ...Αφού προετοιμασθεί αρκετά το φρόνημα (των χωρικών) -ως επί το πλείστον, όμως, με φοβερές απειλές (δολοφονίες πυρπολήσεις)- για το πολιτικό ιδανικό της απελευθέρωσης της Μακεδονίας, τότε προτρέπουν τους χωρικούς να βάλουν το χέρι τους με τρόπο εντελώς θεατρικό σ' ένα μαύρο σταυρό και σ' ένα περίστροφο και να ορκισθούν ότι θα λάβουν μέρος στην επόμενη εξέγερση. Πότε-πότε τους λένε ότι είναι αδιάφορο για το κομιτάτο, αν αυτοί παραμένουν πατριαρχικοί ή όχι, όμως πολύ συχνότερα, παράλληλα με τη μύηση, συμβαδίζει και ο αναγκαστικός προσηλυτισμός (τους) στην Εξαρχία... Η προπαγάνδα αυτή είχε προχωρήσει πολύ σε αρκετές περιοχές της Μακεδονίας μεταξύ των οποίων και στην περιοχή Γουμένισσας. Φοβισμένοι οι κάτοικοι δεν δίνουν σωστές πληροφορίες, όπως σημειώνει ο Αυστριακός διπλωμάτης¹⁸. Η προσπάθεια παρακίνησης των κατοίκων σε εξέγερση με τις συνθήκες που προαναφέραμε δεν ήταν οι καλύτερες και στην περιοχή του Κιλκίς, όπως διαπιστώνεται από επιστολή επίσης του Biliotti, στον οποίο αναφερθήκαμε. Η επιστολή συντάχθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 25 Φεβρουαρίου 1903 και στάλθηκε στον J. Whitehead. Ο εξαναγκασμός δεν μπορούσε να προετοιμάσει τους κατοίκους σε εξέγερση. Πέρα των άλλων είχαν τον φόβο των αντιποίνων από μέρους του τουρκικού στρατού¹⁹. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως στην ίδια περιοχή, όπως και στις άλλες όμορες των Γιαννιτσών, της Γευγελής και του Κιλκίς δρούσαν οι βοεβόδες Αργύρης, Αποστόλης και Γιοβάνης. Προερχόμενοι από την ευρύτερη περιοχή ήταν απηνείς διώκτες των Ελλήνων όχι μόνο εκφοβίζοντας αλλά σκορπώντας την καταστροφή και τον θάνατο από όπου διέρχονταν²⁰.

17. *Ο.π.*, σ. 120.

18. *Ο.π.*, σ. 127.

19. *Ο.π.*, σ. 130.

20. Ο Ιβάν Ορτζάνωφ Καρασούλη ήταν αρχηγός σώματος κομιτατζήδων και έδρασε στις περιοχές Γουμένισσας, Γευγελής και Καρατζόβας. Σκοτώθηκε σε συμπλοκή με τον τουρκικό στρατό τον Ιούλιο του 1905 στα Λιβάδια του Πάικου. Ο Αποστόλ (Τερζιέφ) Πετκόφ γεννήθηκε στην Αξιούπολη στις 6 Μαΐου του 1869. Το 1897 έγινε αρχηγός της Ε.Μ.Ε.Ο. και εξελίχθηκε στον πλέον φημισμένο βοεβόδα. Ήταν το φόβητρο των κατοίκων της Κεντρικής Μακεδονίας και αποκαλούνταν «Ο ήλιος του Βαρδαρίου». Σκοτώθηκε το 1911 στις Αμπελιές των Γιαννιτσών σε ενέδρα που του έστησαν ομόθηρσκοί του με κίνητρο τα χρήματα του κομιτάτου που έφερε και την αμοιβή της επικήρυξης από τους Τούρκους και τους Έλληνες. Ο Αργύρ Μανασίεφ (πιθανότατα) γεννήθηκε στην Ειδομένη το 1873, μυήθηκε στη βουλγαρική επαναστατική οργάνωση από τον Γκότσε Ντέλτσεφ με τον οποίο γνωρίστηκε το 1894. Πέθανε στη Γκόρνα Τζουμαγιά (Μπαγκόεφ Γκρατ) της Βουλγαρίας στις 7.9.1932. Βλ. σχετικά *Η Ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, 100 έγγραφα από το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδος, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 117-118 σημ. 38, 39, 40, στο εξής: *Η Ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)* και M. Paillares, *Η Μακε-*

Την άνοιξη του 1903 στη Θεσσαλονίκη είχαμε έντονη δραστηριοποίηση του βουλγαρικού κομιτάτου. Από τον Απρίλιο του ίδιου έτους είχαν αρχίσει δολιοφθορές και βομβιστικές ενέργειες οι οποίες είχαν αναστατώσει την πόλη και προκάλεσαν την επιβολή στρατιωτικού νόμου. Από τις βομβιστικές επιθέσεις και τις ενέργειες του τουρκικού στρατού υπήρξαν πολλά θύματα μεταξύ των οποίων και Έλληνες. Παρά την εντυπωσιακή δράση στη Θεσσαλονίκη μια γενική εξέγερση φαίνονταν δύσκολο εγχείρημα, γι' αυτό και πολλές ομάδες κομιτατζήδων έμειναν αδραείς και περιπλανώμενες. Στην περιοχή του Κιλκίς όπου είχαν προωθηθεί τα σώματα των Τσερνοπέεφ²¹, Ντέλτσεφ²² και Τσόπκο με 180 άνδρες, περιπλανήθηκαν στους βάλτους της λίμνης Αματόβου (Άσπρου Ν. Κιλκίς) για αρκετό καιρό περιμένοντας την εξέγερση. Αποτέλεσμα της αναβλητικότητας ήταν η καταστροφή της ομάδας του Τσόπκο στο Γραντομπόρ, στον σημερινό Πεντάλοφο Θεσσαλονίκης²³. Μετά το Ίλιντεν, 20 Ιουλίου, 2 Αυγούστου με το νέο ημερολόγιο, ημέρα του Προφήτη Ηλία και τα γνωστά γεγονότα στο Κρούσοβο, οι Τούρκοι εξαπέλυσαν διωγμό εναντίον των ομάδων των κομιτατζήδων που προκάλεσαν τα γεγονότα στη Δυτική Μακεδονία, μεγάλο αριθμό θυμάτων, κυρίως Πατριαρχικών, καταστροφές χωριών, εισοδημάτων, περιουσιών. Όπως στην υπόλοιπη Μακεδονία, έτσι και στην Κεντρική, οι Τούρκοι είχαν υπό επιτήρηση και παρακολούθηση τις ομάδες αυτές, πολλές από τις οποίες υπέστησαν ζημιές, όπως του Γιοβάν (Καρασούλη) στη λίμνη του Αματόβου (Άσπρου-Κιλκίς)²⁴. Στο τέλος της ίδιας χρονιάς, στις 27 Δεκεμβρίου 1903, ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη Ευγένιος Ευγενιάδης έγραφε μεταξύ άλλων προς τον Έλληνα Υπουργό των Εξωτερικών Α. Ρωμάνο: *...Άναγκαία κυρίως συγκρότησις συμμορίας εν τοῖς περιχώροις Γουμένιτζης, ὅπως δυνηθῶμεν νὰ συγκρατήσωμεν τὰ ὀρθόδοξα χωρία, ἀπειλήσωμεν τὰ σχισματικὰ καὶ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξόντωσιν ἔστω καὶ μίας μόνο τῶν τριῶν ἐπικινδύνων συμμοριῶν...*²⁵. Ἦδη αναφέρθηκαν οι συμμορίες των Αργύρη, Αποστόλη και Γιοβάν.

Το Κιλιντίρ (Καλίνδια Κιλκίς) και το κτήμα Χαρίση

Σημαντικό κέντρο αντίστασης των Ελλήνων αποτέλεσε ο οικισμός του Κιλιντίρ, της Καλίνδιας του Κιλκίς. Ήταν μικρός οικισμός που οφείλει το όνομά του στην ομώνυμη αρχαία πόλη. Στα αρχαιακά έγγραφα της εποχής στην οποία αναφερόμα-

δονική Θύελλα, τα πύρινα χρόνια 1903-1907, μτφρ. Β. Καρδιόλακα, εισαγωγή - σχόλια Κ. Α. Βακαλόπουλος, πρόλογος Στ. Παπαθεμελής, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σσ. 224-233.

21. Βούλγαρος στρατιωτικός με μεγάλη δράση σε ομάδες κομιτατζήδων. Έγινε βοεβόδας στην τσέτα του Κιλκίς. Βλ. *Η Ελληνική Αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, ό.π., σ. 112 σημ. 32.

22. Ο Γκότσε Ντέλτσεφ (1872-1903) γεννήθηκε στο Κιλκίς και σπούδασε στη στρατιωτική σχολή της Σόφιας. Ήταν μέλος της Ε.Μ.Ε.Ο. και διετέλεσε αντιπρόσωπός της στη Σόφια. Δολοφονήθηκε ύστερα από προδοσία στις Καρυές Σερρών. Βλ. *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 60 σημ. 54.

23. Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, *Ο Μακεδονικός Αγών*, Αθήνα 1981, σσ. 36-38.

24. Ό.π., σ. 42.

25. *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα*, ό.π., σ. 122.

στε απαντάται με τα ονόματα Κιλινδία, Καλίνδριον και Καλίνδρια. Σήμερα ανήκει στον Δήμο Χέρσου. Αναφέρεται ως ένα από τα κέντρα του Μακεδονικού Αγώνα και μάλιστα της περιόδου της ένοπλης φάσης αυτού. Σε αυτή την εξέλιξη και δράση των κατοίκων του συνετέλεσε η επίκαιρη γεωγραφική θέση που κατέχει ο οικισμός. Από αυτόν διέρχεται η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης και κατέληγε η ενωτική της προηγούμενης γραμμής με εκείνη της Θεσσαλονίκης-Σκοπίων. Συμβολή στον αγώνα είχε το παρακείμενο κτήμα της οικογένειας Χαρίση.

Το ελληνικό φρόνημα των κατοίκων την περίοδο 1903-1904 φάνηκε να κάμφθηκε από την έντονη πίεση του βουλγαρικού κομιτάτου. Με την αποστολή και δράση εκεί ελληνικών ενόπλων τμημάτων, στα οποία ηγούνταν αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του ελληνικού στρατού, επανέκαμψε. Ο Brancoff χαρακτηρίζει τους κατοίκους του οικισμού *έλληνίζοντες Πατριαρχικούς* και ο Χαλκιόπουλος *Όρθοδόξους Έλληνες*²⁶. Στην περιοχή έδρασαν ανταρτικά σώματα Ελλήνων αξιωματικών. Το 1904 έδρασε το σώμα του καπετάν-Ζήρια, του ταγματάρχη Ιωάννη Σακελλαρόπουλου. Τον Αύγουστο του 1905 συγκροτήθηκε σώμα πενήντα ανδρών με επικεφαλής τον μέχρι τότε υπηρετούντα στο Προξενείο Θεσσαλονίκης υπολοχαγό του πυροβολικού Ιωάννη Αμβράσογλου με σκοπό να δράσει στην περιοχή του Κιλκίς. Είχε την ατυχία να καταδοθεί στις τουρκικές αρχές και μετά από περικύκλωση κοντά στο χωριό Σαρί-Κιοϊ (Ποταμιά) παραδόθηκε. Ο Αμβράσογλου φυλακίσθηκε στη Θεσσαλονίκη απ' όπου δραπέτευσε το επόμενο έτος²⁷. Το 1908 έδρασε το σώμα του Αλέξανδρου Ευστρατιάδη (Νικόλαου Ευρυπιώτη).

Από την καλά εδραιωμένη θέση της ελληνικής υπόθεσης στην Καλίνδια παρακολουθούνταν η κίνηση στο Κιλκίς, όπου η ελληνική κοινότητα δεινοπαθούσε. Η τελευταία είχε καταστήσει την πόλη κέντρο της προπαγάνδας της. Επίσης παρακολουθούνταν η κίνηση στις λίμνες Ατζάν-Αματόβου. Οι μετακινήσεις με τα διερχόμενα τρένα ήταν ο καλύτερος τρόπος προώθησης στην περιοχή ιδιωτών και αποστολών των οποίων σκοπός ήταν η βοήθεια της ελληνικής υπόθεσης. Επίκεντρο όλης αυτής της δράσης είχε γίνει το κτήμα Χαρίση, γνωστής οικογένειας της Θεσσαλονίκης καταγόμενης από τη Δυτική Μακεδονία και της οποίας πολλά μέλη, ομογενείς κυρίως στις παραδουνάβιες χώρες, έγιναν με τις χορηγίες και τις δωρεές τους ευεργέτες της πόλης της Θεσσαλονίκης και του τόπου καταγωγής των. Κτήματα τιμαριούχων που βοήθησαν τον αγώνα των Ελλήνων συναντάμε σε πολλά μέρη της Μακεδονίας, όπως της οικογένειας Ζάννα στην Παλάτιτσα και του Ραχμάν Μπέη στα Γιαννιτσά. Το κτήμα της Καλίνδιας την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε ανήκε στον γόνο της οικογένειας Χαρίση, τον Γεώργιο. Αυτός στο οίκημα του κτήματος, γνωστή έπαυλη, διευκόλυνε την παραμονή Ελλήνων, ατόμων και ομάδων, τον εφοδιασμό τους με αναγκαία, την προώθησή τους στους παρακείμενους ορεινούς όγκους και τις όμορες περιοχές.

26. Άγγελόπουλος, *δ.π.*, σσ. 55-56.

27. *Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα*, ἔκδ. Γ.Ε.Σ., Ἀθήναι 1979, σ. 184.

Το Γιάννες (Μεταλλικό Κιλκίς) και το κτήμα Χατζηλαζάρου

Κτήμα πλησιέστερο προς το Κιλκίς ήταν εκείνο των αδελφών Χατζηλαζάρου. Βρίσκονταν στο Γιάννες, σημερινό Μεταλλικό, από το οποίο επίσης διέρχονταν και διέρχεται η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως. Σε αυτό δεν έχουμε δράση και πρωτοβουλίες, όπως στο κτήμα Χαρίση στο Κιλινδίο. Λόγω της θέσης και της εγγύτητάς του με το Κιλκίς, απ' όπου πολλά δεινά προέρχονταν για του Έλληνες και τους Ορθοδόξους της ευρύτερης περιοχής, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από την ελληνική πλευρά. Την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή το 1892 την είχε γνωστοποιήσει ο ιδιοκτήτης του κτήματος Κωνσταντίνος Χατζηλαζάρου στον Υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδος Στέφανο Δραγούμη²⁸.

Είναι χαρακτηρισικά τα όσα αναφέρει ο Δ. Σάρρος²⁹, «Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῶν ἐν Μακεδονίᾳ Ἑλληνικῶν Σχολείων», σε έκθεσή του με ημερομηνία 28 Ιουλίου 1906. Αφού περιγράφει την κακή κατάσταση των ελληνικών πραγμάτων στο Κιλκίς και την απραξία, κατά την άποψή του, του εκεί αρχιερατικού Επιτρόπου Αρχιμανδρίτη Ευγενίου Δόμβρου και του Έλληνα πράκτορα στην ίδια πόλη ιατρού Τσαγρή, προτείνει την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει το κτήμα Χατζηλαζάρου.

Το κτήμα συνορεύει με το Κιλκίς, απαρτίζεται από 37.000 στρέμματα, ενοικιάζεται αντί 500 λιρών τον χρόνο και το καλλιεργούν πολλοί Κιλκισιώτες, όπου βόσκουν και τα ζώα τους. Αν το αξιοποιήσουμε, σημειώνει ο Σάρρος, τότε θα εργάζονται εκεί περισσότερες από 150-200 οικογένειες. Θα αποτελέσουν τον πυρήνα μιας νέας και δυναμικής παρουσίας στην περιοχή³⁰. ...Ἄν ὑπάρξει ἐπίμονος καὶ συστηματικὴ ἐργασία διὰ καταλλήλων προσώπων διεξαγομένη ἴσως δυνηθῶμεν νὰ συμπήξωμεν καὶ ἡμεῖς ἔστω καὶ μικρὰν κατ' ἀρχὰς κοινότητα... σημειώνει. Από την όλη εξέλιξη των πραγμάτων φαίνεται πως στο Γιάννες (Μεταλλικό) δεν στάθηκε δυνατό να δημιουργηθεί η κοινότητα που θα αποτελούσε τον αντίποδα στην εξαρχική προπαγάνδα που ασκούσαν με κέντρο το Κιλκίς. Προσωπική επιστολή προς τον πρόξενο Ευγενιάδη για τον σκοπό αυτό είχε στείλει και ο ίδιος ο Χρήστος Χατζηλαζάρου³¹.

28. Σπύρος Καράβας, «Περί κοινότητος ελληνικής εν Κιλκίς 1901», *Αρχαιοτάξιο*, τ. 4ο (Μάιος 2002) 8, όπου σημ. 6η Γ.Ε.Σ./Στ. Δρ. φ. 116, 4 εγγρ., Θεσσαλονίκη, 15 Σεπτεμβρίου 1892.

29. Ο Δ. Σάρρος κατάγονταν από την Κ. Βίσα της Ηπείρου, όπου γεννήθηκε το 1869. Φοίτησε στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων και τη Φιλοσοφική Αθηνών. Τοποθετήθηκε πρώτος Επιθεωρητής των Ελληνικών Σχολείων Μακεδονίας-Θράκης την περίοδο 1904-1906. Βλ. *Η Ελληνική Αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, ό.π., σ. 113.

30. Α.Υ.Ε., *Ἐκθεσις τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων Δ. Σάρρου «περὶ Κιλκισίου καὶ Καλινδρίου»*. Από το αρχείο του αειμνήστου Γ. Τουσίμη, υπαλλήλου του Υπουργείου των Εξωτερικών, που μας παρέδωσε αντίγραφο της έκθεσης αυτής.

31. Α. Μπαζιργιάννης, «Η ελληνική Κοινότητα Κιλκίς κατά τα τέλη του 19ου αιώνα», *Χρόνος* (14.5.2004).

Το κτήμα Ραχμάν-Μπέη στη λίμνη Γιαννιτσών

Αντίκτυπο στην περιοχή της Γουμένισσας είχε το κτήμα του Ραχμάν Μπέη που βρισκονταν κοντά στη λίμνη των Γιαννιτσών. Ο Τούρκος ιδιοκτήτης, άρχοντας από σημαίνουσα οικογένεια, συνδέονταν φιλικά με Έλληνες και βοηθούσε τον αγώνα τους. Τον είχε προσεταιρισθεί ο υπολοχαγός Κ. Μαζαράκης με τη βοήθεια του δικηγόρου της Θεσσαλονίκης Μάρκου Θεοδορίδη. Στο αγρόκτημα αυτό δίδονταν άσυλο στα ελληνικά σώματα και τους Έλληνες πράκτορες. Εκεί με τη βοήθεια του Μαζαράκη συγκροτήθηκε το σώμα του Καπετάν-Γιωργάκη, Γεωργίου Πέτρου, το οποίο προοριζόνταν να δράσει στην περιοχή της Καρατζόβας. Στην αρχή είχε επιτυχίες αλλά λόγω της βαρucheμιωνιάς ήρθε στα πεδινά της Γουμένισσας, όπου στις 26 Δεκεμβρίου 1904 κοντά στο χωριό Πέτροβο (Άγιος Πέτρος) Παιονίας επιτέθηκε στη συμμορία του Αποστόλ Πετκώφ αιχμαλωτίζοντας δώδεκα κομιτατζήδες. Την επόμενη ημέρα μέσα στο ίδιο χωριό κυκλώθηκε από τον τουρκικό στρατό και μετά από μάχη παραδόθηκε λόγω κακής εκτίμησης του αρχηγού του. Η οργάνωση του σώματος έγινε στα πλαίσια της απόφασης των Ελλήνων να συγκροτηθούν ανταρτικά σώματα από ντόπιους άνδρες για να κρατήσουν και να συνεχίσουν τον αγώνα³².

Το κέντρο της Γουμένισσας

Σε ένα άλλο κέντρο του Αγώνα, στη Γουμένισσα, από πολύ νωρίς, το 1891, την οργάνωση την είχε αναλάβει μετά από προτροπή του Στέφανου Δραγούμη ο γιατρός Άγγελος Σακελλαρίου. Κατάγονταν από τα Βίλλια της Αττικής από πολιτευόμενη οικογένεια και είχε προσωπικούς δεσμούς με την οικογένεια του Δραγούμη και τον Παύλο Μελά. Το 1897 ο Σακελλαρίου απελάθηκε από τις τουρκικές αρχές και πήρε μέρος στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Το επόμενο έτος επέστρεψε στη Γουμένισσα οργανώνοντας τον Αγώνα στην περιφέρειά της. Τραυματίστηκε από τους εξαρχικούς και αργότερα το 1910 υπέκυψε³³. Ο Σακελλαρίου με τις δράσεις και τις πρωτοβουλίες του είχε βρεθεί στο στόχαστρο του Αποστόλ Πετκώφ. Ο γνωστός βοεβόδας με επιστολή του προς τους προκρίτους της Γουμένισσας δεν απαιτούσε μόνο να δηλώσουν στις αρχές των Γιαννιτσών πως είναι Βούλγαροι, πράγμα που αν δεν το κάνουν θα τους σκοτώσει, απαιτούσε επιπλέον να διώξουν από την πόλη τους τον γιατρό Αγγελάκη και κατέληγε: *...ελπίζω να μην με αναγκάσετε να εκτελέσω τις αποφάσεις μου...*³⁴. Ο Σακελλαρίου, όπως και άλλοι τοπικοί παράγοντες, εργάστηκε δραστήρια και κατά την ένοπλη φάση του αγώνα στη Γουμένισσα. Αυτό επιτεύχθηκε με τη δημιουργία και τη δραστηριοποίηση του «Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου» της πόλης, στον οποίο σημαντικές υπηρεσίες προσέφεραν και οι εκπαιδευτικοί Ιωάννης Άλλιος, Γ. Κρετσόβαλης και Βασίλειος Νεράντζης³⁵. Γνωστές είναι οι επι-

32. Μαζαράκης-Αιτιάν, *ό.π.*, σ. 74.

33. *Η Ελληνική αντιπύθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, *ό.π.*, σ. 149 σημ. 79.

34. Paillarès, *ό.π.*, σ. 388.

35. Μπάκας, *ό.π.*, σ. 207 και Χρήστος Π. Ίντος, «Φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι στη Γουμένισσα κατά την περίοδο 1870-1912», *Μαχητής του Κιλκίς* (3.2.2004) και (10.2.2004).

στολές του Σακελλαρίου προς τη Μελπομένη Αυγερινού και τα όσα αυτή αναφέρει στο έργο της *Μακεδονικά απομνημονεύματα* τόσο για τον γιατρό, όσο και για τη δράση του στη Γουμένισσα και την αλληλογραφία του με εφημερίδες της Αθήνας και του εξωτερικού.³⁶ Χάρη σε αυτόν ο Ίων Δραγούμης επισκέφθηκε την κωμόπολη και εμπύχωσε τον εκεί ελληνισμό συμμετέχοντας σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1906 προς τιμή των ελληνικών γραμμάτων.

Γεγονότα στη Γουμένισσα - Η πυρκαγιά του 1904

Οι ληστρικές επιδρομές των κομιτατζήδων προς τη Γουμένισσα και τα χωριά της ήταν συχνές από την πρώιμη περίοδο του Αγώνα με σκοπό πάντα τον εκφοβισμό των κατοίκων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δολοφονία μιας γυναίκας και του παιδιού της³⁷ από τη συμμορία των Αθανασίου και Βακάλωφ, διότι *οι χωρικοί δεν τους δέχθηκαν όπως έπρεπε*³⁸.

Στις 19 Ιουνίου του 1904 η Γουμένισσα απειλήθηκε από μεγάλη πυρκαγιά μετά από συμπλοκή μελών της ομάδας του Αποστόλη με ομάδα τούρκων οπλιτών. Οι κομιτατζήδες είχαν εισέλθει σε κατοικία βρισκόμενη στο δυτικό άκρο της κωμόπολης. Μόλις έγιναν αντιληπτοί ειδοποιήθηκε ο στρατός και άρχισε μεγάλη συμπλοκή, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η μετάδοση πυρκαγιάς σε ένα από τα πλέον πυκνοδομημένα τμήματα της κωμόπολης. Περισσότερα από τριάντα σπίτια κάηκαν, οι ζημιές ξεπέρασαν τις 15.000 τουρκικές λίρες. Πολλοί κάτοικοι έμειναν γυμνοί και ανυπόδητοι, περισσότερο όμως πλήγηκε η κατοικία της οικογένειας Παζαρέντσου, η οποία ήταν εντυπωσιακή για το μέγεθος και τις εγκαταστάσεις της. Οι πρόκριτοι της Γουμένισσας με επιστολή τους προς το Ελληνικό Προξενείο Θεσσαλονίκης ζητούσαν την ηθική στήριξη και την υλική βοήθεια του Εθνικού Κέντρου³⁹, η οποία οφείλουμε να σημειώσουμε πως ήρθε σε μικρό χρονικό διάστημα. Υπάρχει αξιόλογο αρχειακό υλικό για το θέμα αυτό, το οποίο θα αναλυθεί και σχολιασθεί σε άλλη σχετική εργασία μας. Η κατάσταση που επικράτησε στη Γουμένισσα και στην περιοχή της το καλοκαίρι του 1904 περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια πρωτοσέλιδα στο 36ο φύλλο της 25ης Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους της εφημερίδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*⁴⁰. Εμπρησμοί, δολοφονίες, καταστροφές, απειλές ήταν συνήθη φαινόμενα. Ο ανταποκριτής θέλοντας να υπογραμμίσει το μέγεθος των καταστροφών και των όσων υπέφεραν οι κάτοικοι σημειώνει: *...ἄλλο τί δὲν πρέπει πρᾶξωμεν ἀλλ' ἢ ὑπομονή ἡμῶν κατήντησε παροιμιώδης. Ἄλλοτε ἔλεγον ἰώβειος τώρα θὰ εἴπωμεν καὶ θὰ λέγωμεν μακεδονική...*

36. Μελπομένη Κ. Αυγερινού, *Μακεδονικά Απομνημονεύματα*, ἐν Ἀθήνεσι 1914.

37. Πρόκειται για τη Μαρία Πούλκα, σύζυγο Γεωργίου Πούλκα κατοίκου Γουμένισσας, και του παιδιού της. Τα ονόματα των θυμάτων αυτών είναι γραμμένα στο μνημείο Μακεδονομάχων Γουμένισσας, το οποίο δεσπόζει στην ομώνυμη πλατεία της πόλης, καθώς επίσης και στο μνημείο του τόπου απαγχονισμού του δασκάλου Ιωάννη Πίτσουλα από την ομάδα του Αποστόλ στο πρώτο χιλιόμετρο της επαρχιακής οδού Γουμένισσας - Γιαννιτσών.

38. Paillarès, *ό.π.*, σ. 393.

39. *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα*, *ό.π.*, σσ. 189-191.

40. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, φ. 36/25.9.1904, ἀνταπόκριση ἐκ Βοδενῶν.

Δράση Ελληνικών ανταρτικών σωμάτων

Ο Έλληνας Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη σε επιστολή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών και ημερομηνία 15 Ιανουαρίου 1905 αναφέρεται σε έναν γενικότερο σχεδιασμό διοργάνωσης και δράσης ελληνικών σωμάτων στη Μακεδονία. Μεταξύ των άλλων για την περιοχή του Ν. Κιλκίς γράφει πως ελπίζει στη σύσταση σώματος που θα δράσει στην περιοχή της Αριδαίας μέχρι και των Λιβαδίων του Πάικου και της Γουμένισσας και στην ανασύσταση του σώματος Βογδάντσας που θα δράσει στην περιοχή του Κιλινδίου καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος της επαρχίας Πολυανής, από το Βλάδοβο προς βορρά μέχρι το Αμάτοβο (Άσπρο) νότια. Καταρτίζει σώμα, με επίκεντρο πάλι το Κιλιντίο και πεδίο δράσης την περιοχή Κερκίνης, Πορροίων και ενδεχομένως την κοιλάδα της Στρώμιτσας, προβαίνει σε ενέργειες που απαιτούν αρκετά χρήματα, όπως είναι η ενοικίαση λιμνών και βοσκών μεταξύ των οποίων και η λίμνη Αματόβου⁴¹.

Ένα από τα σώματα που συγκροτήθηκαν ήταν του λοχαγού Μιχάλη Μωραΐτη (Καπετάν-Κόδρου) με υπαρχηγό τον υπολοχαγό Σπυρίδωνα Φραγκόπουλο (Καπετάν-Ζόγρα). Το σώμα αυτό προσπάθησε να προωθηθεί στην περιοχή Καρατζόβας και να δράσει και σε εκείνη της Γουμένισσας και γι' αυτό συγκρούστηκε με την ομάδα του κομιτατζή Αντών. Αποτέλεσμα αυτής της δράσης ήταν η καταστροφή του σώματος Μωραΐτη στο Πάικο⁴² το 1905 από τον τουρκικό στρατό.

Το ίδιο έτος στην περιοχή πέρασε το σώμα του Γεωργίου Κακουλίδη (Καπετάν-Δράγου)⁴³, το οποίο συγκρούστηκε στα χωριά του Μαγιδάγ, Πλάγια-Φανός Παιονίας με τον τουρκικό στρατό. Το 1906 στον ορεινό όγκο του Πάικου δρουν τα σώματα των Εμμανουήλ Κατσιάρη και Χρήστου Κραπάνου (Καπετάν-Πάνου Μελά) και στη θέση του σώματος Κακουλίδη το σώμα του Χρήστου Παραντούνα (Καπετάν-Καψάλη). Το ίδιο έτος έδρασε ως πράκτορας και οργανωτής ο Μ. Αναγνωστάκος (Ματαπάς), ανθυπασπιστής του πυροβολικού και απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής.

Το 1907 έδρασε το σώμα των Παναγιώτη Κλείτου (Καπετάν-Δίβρα) και Λουκά Παπαλουκά⁴⁴ και το σώμα του υπολοχαγού Γεωργίου Παπαδόπουλου (Καπετάν-Νικηφόρου Β'). Ο τελευταίος έπεσε νεκρός σε συμπλοκή με τον τουρκικό στρατό

41. ΑΥΕ 1905, ΑΑΚ/Β, «Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. ιδιαίτ. πρωτ. 66», συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα *Η Ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, ό.π., σσ. 88-90.

42. ΑΥΕ 1905, ΑΑΚ/Β, «Προξενείο Θεσσαλονίκης αρ. ιδιαίτ. πρωτ. 150», *Η Ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, ό.π., σσ. 148-150. Σύμφωνα με πληροφορίες ο λοχαγός Μιχάλη Μωραΐτης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1856, πήρε μέρος στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, από τον Οκτώβριο του 1904 εργάστηκε στο Ελληνικό Προξενείο Θεσσαλονίκης και τον Απρίλιο του 1905 τέθηκε επικεφαλής ανταρτικού σώματος (σημ. 77). Ο υπολοχαγός Σπυρίδων Φραγκόπουλος γεννήθηκε το 1879 στη Ζάκυνθο (σημ. 78).

43. Ο Γ. Κακουλίδης ήταν υποπλοίαρχος του ελληνικού ναυτικού, είχε συνεργασθεί με τον Κορομηλά στη Φιλιππούπολη, μετεκπαιδεύτηκε στο ρωσικό ναυτικό και προσέφερε από πολλές θέσεις πολλές υπηρεσίες στην πατρίδα.

44. *Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα*, ό.π., σσ. 169, 181-182, 228-229, 296.

έξω από τη Γουμένισσα στις 20 Ιουνίου 1907. Τη δράση του επαινεί σε έκθεσή του ο Πρόξενος Θεσσαλονίκης Κοντογούρης⁴⁵. Τη συμπλοκή με τον τουρκικό στρατό αναφέρει ο Αυστριακός Πρόξενος Θεσσαλονίκης Bridge.

Το επόμενο έτος ο Κορομηλάς αναφέρει στο Υπουργείο Εξωτερικών τη διανομή περιστρόφων και όπλων εκ των οποίων 138 διανεμήθηκαν στις περιοχές Κιλινδίο και Γουμέντσης⁴⁶.

Μικρότερα κέντρα του αγώνα και η δράση ντόπιων οπλαρχηγών

Στα μικρότερα κέντρα υπάγονται τα Μεγάλα Λιβάδια και ο Άγιος Πέτρος, χωρίς βέβαια να παραμελείται και να αγνοείται η μεγάλη προσφορά άλλων οικισμών, όπως ήταν το Σκρα, η Ειδομένη, τα Ρύζια, το Ίσωμα, η Αξιούπολη, η Γρύβα, οι Ευζώνοι, η Καστανερή και η Κάρπη. Στα μικρότερα κέντρα που προαναφέρθηκαν είχαμε τη δράση πολιτοφυλάκων, την ανάδειξη πολλών οπλαρχηγών. Μπορεί ο βοεβόδας Αποστόλης να κατάγονταν από την Αξιούπολη, αλλά στην ίδια κωμόπολη πολλοί ήταν οι πρόκριτοι που εργάστηκαν δραστήρια, οι πράκτορες, οι οδηγοί, οι σύνδεσμοι και οι πολιτοφύλακες.

Από την Καστανερή προέρχονταν οι καπεταναίοι Λάζος και Γκόνος Δογιάμας, από την Κάρπη ο Αθανάσιος Μπέτσης, από τα Λειβάδια οι Στέργιος Ναούμ και Νικόλαος Νέσιος. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης από τη Βογδάντσα, ο Γκόνος Πελτέκης από τον Αρχάγγελο, ο Μιχαήλ Σιωνίδης από τους Ευζώνους, ο Γεώργιος Ράμναλης από το Ίσωμα, ο Παντελής Παπαϊωάννου από το Κολέσινο της Στρώμνιτσας. Όλοι έδρασαν όχι μόνο στον σημερινό Ν. Κιλκίς αλλά και ευρύτερα. Από το Πάικο και την Κερκίνη ως τον Βάλτο των Γιαννιτσών.

Ο Γκόνος Πελτέκης από τον Αρχάγγελο εντάχθηκε στο σώμα του Καπετάν Κόδρου (Μ. Μωραΐτη) και γρήγορα αναδείχθηκε ομαδάρχη και διμοιρίτης. Πήρε μέρος σε πολλές μάχες και σε μεγάλη συμπλοκή με τον τουρκικό στρατό το 1906 μεταξύ Λιβαδίων και Σκρα έχοντας μαζί του τον οπλαρχηγό Νικόλαο Νέσιο από τα Λιβάδια. Φυλακίσθηκε στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης και αποφυλακίσθηκε το 1908. Συνέχισε τη δράση του και στα μετέπειτα χρόνια⁴⁷.

Όλοι οι οπλαρχηγοί που προαναφέρθηκαν ήταν γηγενείς, δίγλωσσοι, ελληνόφωνοι-σλαβόφωνοι, ελληνόφωνοι-βλαχόφωνοι, με πίστη και αφοσίωση στο Πατριαρχείο και την ελληνική ιδέα. Κάποιοι μπορεί στην πρώιμη περίοδο του αγώνα να ακολούθησαν ομάδες κομιτατζήδων από ενθουσιασμό, γιατί υπήρξε η αντίληψη και η πρώτη εντύπωση πως ο αγώνας ήταν εναντίον των Τούρκων. Όταν όμως έγιναν φανερές οι προθέσεις των κομιτατζήδων και ιδιαίτερα μετά το Ίλντεν, δημι-

45. Η τελευταία φάση της ένοπλης αναμέτρησης στη Μακεδονία (1907-1908), 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος, έκδ. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 92-93.

46. ΑΥΕ 1905, ΑΑΚ/Β, «Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. ιδιαίτ. πρωτ. 115», Η Ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906), ό.π., σσ. 127-128.

47. Ι. Γ. Ξάνθου, *Ιστορία της Γενελης και έθνικη δράσις τών κατοίκων και τών πέριξ χωρίων*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 113.

ούργησαν τα δικά τους ανταρτικά σώματα και αγωνίσθηκαν εναντίον των σκοπών και των στόχων του βουλγαρικού κομιτάτου.

Στον χώρο των γηγενών ιερωμένων ξεχώρισαν πολλοί για την προσφορά και των πατριωτισμό τους. Ενδεικτικά αναφέρονται τρία πολύ γνωστά ονόματα του παπα-Μανώλη από τον Άγιο Πέτρο, του παπα-Χρήστου Οικονόμου από τη Γρίβα και του παπα-Ζαφειρίου Σταματιάδη από την Ειδομένη⁴⁸. Τα όσα περιλαμβάνονται στην εισήγηση αυτή είναι μέρος μόνο της μεγάλης προσφοράς των γηγενών κατοίκων του Ν. Κιλκίς και των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων που έδρασαν στην ίδια περιοχή κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα.

48. *Ο.π.*, σσ. 39-125· Χρήστος Π. Ίντος, *Η Αξιούπολη στην ιστορική της διαδρομή*, Κιλκίς 2000, σσ. 31-34.

Christos P. Intos

CENTRES OF ORGANIZATION, ACTION AND RESISTANCE
IN THE PREFECTURE OF KILKIS DURING THE MACEDONIAN STRUGGLE

The text refers to the administrative and church subordination of the regions of the Prefecture of Kilkis in the end of the 18th and the beginning of the 19th century, to the composition of the population and to the social and economical situation. It also refers to the armed period of the Macedonian Struggle after 1870.

The Greeks faced difficulties. Due to the fact that in Kilkis was a well organized Exarchic Community and in Arzan and Amatovou lakes Komitatzides rushed from, the region was the passage of opponent groups from Bulgaria to Macedonia.

As the most important centres of organization, action and resistance we consider the ones which were recognized by the Greek Consulate of Thessaloniki, and they were in constant communication with it. Such centres were Harissis Farm in Kallindria, on the railway of Thessaloniki-Serres, Hadzilazarou Farm in Yiannes (today Metalliko) and west of Kilkis the small town of Goumenissa, where before 1900 doctor Sakelariou was appointed as a secret agent by Filippos Dragoumis.

Information about the above mentioned centres and other smaller ones were taken from the relevant bibliography and unpublished documents.

A short reference is also made in smaller centres-villages in the province of Peonia where groups of Greeks had been organized and had acted. Such were Agios Petros, Livadia in Paiko and Scra.

Νικόλαος Δημ. Σιώκης

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΣ ΙΑΤΡΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ (1852-1920) ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ ΜΙΑΣ ΑΝΕΚΔΟΤΗΣ ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥ

Ο βίος και η εθνική δράση του ιατρού Ιωάννη Αργυρόπουλου αποτελούν μια από τις ελάχιστες γνωστές πτυχές του Μακεδονικού Αγώνα και καταλαμβάνουν ελάχιστες γραμμές στις σελίδες των βιβλίων ιστορίας της περιόδου αυτής. Εξάλλου ο αγώνας απαιτούσε ανωνυμία και ανιδιοτελή θυσία για την επιτυχία του και αυτά συνέβαλαν να παραμείνουν στην αφάνεια οι ήρωες πρωταγωνιστές του και η δράση τους.

Η παρούσα εισήγηση στηρίζεται σε ένα ανέκδοτο κείμενο του φαρμακοποιού Κωνσταντίνου Αργυρόπουλου¹, γιου του Ιωάννη Αργυρόπουλου, σε μια προσπάθειά του να καταγράψει τον βίο και την εθνική δράση του πατέρα του μέσα από τις διηγήσεις που είχε ακούσει και όσα θυμόταν από το ημερολόγιο του πατέρα του. Όπως συνάγεται και από μαρτυρίες άλλων μελών της οικογένειας, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος είχε καταγράψει σε ένα ημερολόγιο πολλά από τα γεγονότα της ζωής του². Το ημερολόγιο όμως αυτό κάηκε μέσα στο σπίτι του γιου του Χαρίλαου κατά τη διάρκεια του ολοκαυτώματος της Κλεισούρας από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής στις 5 Απριλίου 1944.

Η σύνταξη του κειμένου της βιογραφίας του πατέρα του ολοκληρώθηκε από τον Κωνσταντίνο Αργυρόπουλο πιθανόν το έτος 1971. Ο ίδιος παρακαλούσε επί-

1. Ο Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος γεννήθηκε το 1887 στην Κλεισούρα, όπου και αποφοίτησε από την οκτατάξια Αστική Σχολή στα 1903. Την ίδια χρονιά εγγράφηκε στο Γυμνάσιο Τσοτυλίου Κοζάνης και στη συνέχεια σπούδασε φαρμακευτική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μετά τις σπουδές του άνοιξε φαρμακείο στην Πτολεμαίδα. Αφού έμεινε εκεί δύο χρόνια, μετέβη στη Θεσσαλονίκη, όπου και άσκησε έκτοτε το επάγγελμα του φαρμακοποιού. Ήταν παντρεμένος με την κλεισουριώτισσα Ιφιγένεια Βούτσια (1903-1978). Πέθανε και τάφηκε στη Θεσσαλονίκη στις 7 Φεβρουαρίου 1984, σε ηλικία 97 ετών. Αντ. Μιχ. Κολτσιδάς, *Η εκπαίδευση των Αρωμόνων στη Δυτική Μακεδονία κατά τα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένα πρότυπο αυτοδιοικούμενης κοινοτικής εκπαίδευσης*, εκδ. οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 489.

2. Αθ. Αργυρόπουλος, «Ενθυμήματα», εφημ. *Κλεισούρα*, περ. Β', έτ. 6ο, φ. 71 (Μάιος 1994).

μονα, όπως γράφει, τον πατέρα του κατά το τελευταίο έτος της ζωής του να γράψει τα απομνημονεύματά του, *δυστυχώς όμως τον πρόλαβεν ο θάνατος*. Αν και δεν προχώρησε ποτέ στην τυπογραφική έκδοση της εξιστόρησης αυτής, φρόντισε εντούτοις για την ευρύτερη διάδοση της στον κύκλο των συγγενών τους υπό τη μορφή αντιγράφων. Αποτελείται από 55 δακτυλογραφημένες σελίδες³, εκ των οποίων η πρώτη φέρει τον τίτλο *Ί. Αργυρόπουλος. Ιατρός*, η δεύτερη κάτω από φωτογραφία του Ιωάννη Αργυρόπουλου τον πλήρη τίτλο *Έξιιστόρησις του Βίου και τής Έθνικης Δράσεως του Ίωάννου Κ. Αργυροπούλου, ιατροῦ, ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου Φαρμακοποιοῦ* και η τελευταία είναι αντίγραφο άρθρου του Χρ. Λαμπρινού με τίτλο «Τὰ πάντα γιὰ τὴν Μακεδονία. Ἐνας ἀφανὴς ἥρωας. Ὁ ἱατρὸς Ίωάν. Αργυρόπουλος καὶ ἡ μεγάλη προσφορὰ του» (εφημ. *Μακεδονία*, Κυριακή 7 Ἀπριλίου 1974)⁴. Στις σελίδες 39 ἔως και 49 παρατίθενται ὅσα ἔχουν γραφεί για τον Αργυρόπουλο σε διάφορα βιβλία και περιοδικά, καθώς και μια ομιλία του Αλέξανδρου Ωρολογά με το ψευδώνυμο Αλεξ. Κούστας, που εκφωνήθηκε την 24η Φεβρουαρίου 1954 στον ραδιοφωνικό σταθμό Θεσσαλονίκης⁵.

Μέσα λοιπόν από τα γραπτά του Κωνσταντίνου Αργυρόπουλου και τις λοιπές ελάχιστες ὁμως πηγές θα επιχειρήσουμε μια πληρέστερη κατά το δυνατό παρουσίαση της ζωής και της εθνικής δράσης του Μακεδόνα ιατροῦ. Ο Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος αναφέρεται συχνά στις σελίδες αυτές στην αξία του έργου του πατέρα του. Μάλιστα προσφέρει πλήθος από άγνωστες και πολύτιμες πληροφορίες για την επαναστατική κινητοποίηση του ελληνισμού της Μακεδονίας και για την ιστορία της Κλεισούρας κατά την προαπελευθερωτική περίοδο.

Για την οικογένεια Αργυρόπουλου ιδιαίτερα διαφωτιστικά είναι τα στοιχεία που διασώζονται σε ένα προχειρογραμμένο φυλλάδιο του 1958, που συνέγραψε ο φαρμακοποιός Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος. Το παλαιότερο γνωστό πρόσωπο της οικογένειας είναι ο Αργύριος Μπούρδας, που με την Αγνή Παπαγιάννη απέκτησαν έναν γιο, τον Κωνσταντίνο ή Κωττούλα, και μία κόρη τη Μαλαματή ή Ματή, σύζυγο κάποιου Λαλιώτη. Ο Κωττούλας παντρεύτηκε με την Αγνή Γ. Σιμώτα και απέκτησαν τέσσερα παιδιά, τον Αργύριο, τον Ιωάννη, την Κυράνω και την Κατε-

3. Ας σημειωθεί ότι η αρίθμηση των σελίδων αρχίζει από την 3η σελίδα, καθώς οι δυο πρώτες δεν είναι αριθμημένες. Μετά τη σελίδα 18 υπάρχουν οι σελίδες 19α, 19β, 19γ και 19δ, που πιθανόν προστέθηκαν, όταν ο Κ. Αργυρόπουλος ἔλαβε από τον γυμνασιάρχη Κ. Πηχεώνα το κομμάτι των Απομνημονευμάτων του Αναστ. Πηχεώνα που αφορούσε στον ιατρό Αργυρόπουλο.

4. Το άρθρο του Λαμπρινού είναι μια περίληψη του κειμένου του Κωνσταντίνου Αργυρόπουλου. Βλ. Χ. Λαμπρινός, «Ἐνας ἀφανὴς ἥρωας. Ὁ ἱατρὸς Ίωάν. Αργυρόπουλος καὶ ἡ μεγάλη προσφορὰ του», ἔφημ. *Μακεδονία*, 7 Ἀπριλίου 1974. Η βιογραφία δημοσιεύτηκε εν μέρει και ατελώς σε συνέχειες στην εφημερίδα *Κλεισούρα* του Συλλόγου των Απανταχού Κλεισουριέων «Ο Άγιος Μάρκος», από τον Ιούλιο του 1990 μέχρι και τον Ιούνιο του 1994. Στο φ. 72 οι δημοσιεύσεις διακόπηκαν στο σημείο που αναφέρεται η συνάντηση του ιατροῦ Αργυρόπουλου με τους αξιωματικούς Π. Μελά, Αν. Παπούλα και Αλ. Κοντούλη.

5. Αρχείο Νικολάου Σιώκη, *Έξιιστόρησις του Βίου και τής Έθνικης Δράσεως του Ίωάννου Κ. Αργυροπούλου, ιατροῦ, ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου Φαρμακοποιοῦ* (26 Ἀπριλίου 1971), σσ. 39-49 (στο εἶδος: *Έξιιστόρησις*).

ρίνα⁶. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος γεννήθηκε το 1852 στο Βογατσικό Καστοριάς, στα σχολεία του οποίου έλαβε την εγκύκλια παιδεία. Στη συνέχεια μετέβη στην Αθήνα και στον εκεί εγκατεστημένο αδελφό του Αργύριο, ο οποίος του διέθεσε τα απαιτούμενα χρήματα για τις μετέπειτα σπουδές του στο Γυμνάσιο και για την εγγραφή του στην ιατρική σχολή του πανεπιστημίου. Ο πατέρας τους Κωττούλας δε βρισκόταν πια στη ζωή, καθώς είχε δολοφονηθεί στην Πλεύνα της Βουλγαρίας, και την επιμέλεια του Ιωάννη είχε αναλάβει ο μεγαλύτερος αδελφός του⁷. Τιμώντας τον ο Ιωάννης μετέτρεψε το αρχικό επίθετο της οικογένειας, το Μπούρδας, σε Αργυρόπουλος⁸. Από τις αδερφές τους, η Κατερίνα, παντρεύτηκε με τον βογατσίωτη Δημήτριο Τσούρκα, πατέρα του ιδρυτή και πρώτου διευθυντή του περιοδικού *Μακεδονική Ζωή* Κλεόβουλου Τσούρκα, ενώ η Κυράνω πέθανε σε νεαρή ηλικία⁹.

Στην ιατρική σχολή ο Αργυρόπουλος προσελήφθη ως βοηθός του καθηγητή της χειρουργικής Ιωάννου από την Κορησό Καστοριάς και ειδικεύτηκε στην παθολογία και τη μαιευτική¹⁰. Μάλιστα για να ανταποκριθεί στα μεγάλα έξοδα προμηθευόταν ανθρώπινα οστά από το νεκροταφείο και αφού τα συναρμολογούσε σε σκελετό, τα μεταπωλούσε στους φοιτητές για μελέτη. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του μετακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον αδελφό του Αργύριο, ο οποίος τελειώνοντας τις σπουδές του πάνω στη ζωγραφική είχε εγκατασταθεί μόνιμα εκεί και είχε προσληφθεί στην υπηρεσία του Σουλτάνου ως αρχιζωγράφος των ανακτόρων¹¹. Εκεί ο Ιωάννης Αργυρόπουλος έλαβε την άδεια εξασκήσεως του ιατρικού επαγγέλματος και άνοιξε ιατρείο στη συνοικία Μπαλατά το 1874¹².

Στην Κωνσταντινούπολη ο ιατρός εισήλθε στους πνευματικούς και πατριωτικούς κύκλους και για πολλά χρόνια αργότερα διετέλεσε αρθρογράφος και ανταποκριτής της μαχητικής ελληνικής εφημερίδας *Νεολόγος*. Οι γνωριμίες του με τους εκεί εγκατεστημένους Δυτικομακεδόνες τον ώθησαν να εγγραφεί στη Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα και μάλιστα να εκλεγεί και μέλος της επιτροπής αναδιορθώσεως του κανονισμού της τον Αύγουστο του 1874¹³. Μεταξύ των Δυτικομακεδόνων γνώρισε και πολλούς Κλεισουριώτες που εργάζονταν εκεί. Αυτοί εξα-

6. Αρχείο Νικολάου Σιώκη, *Γενεολογικὸν Δένδρον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1800. Ἐκπονηθὲν ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἰ. Αργυροπούλου Φαρμακοποιοῦ, Ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐν ἔτει 1958* (στο εἶξ: *Γενεολογικόν*).

7. *Ἐξιστόρησις*, ὅ.π., σ. 1.

8. Αργυρόπουλος, «Ενθυμήματα», ὅ.π., σ. 3.

9. *Γενεολογικόν*, ὅ.π.

10. Μιχ. Παπαμιχαήλ, *Κλεισούρα Δυτικῆς Μακεδονίας, ἀκμή - πολιτισμὸς - ἀγῶνες - θυσίαι - ἱστορία - ἠθογραφία - λαογραφία (ἡ παλαιὰ Κλεισούρα ἀπὸ ἀρχαίων χρόνων μέχρι τοῦ 1913)*, ἄ.τ. 1972, σ. 151.

11. Ὁ.π., σ. 151.

12. *Ἐξιστόρησις*, ὅ.π., σ. 1.

13. Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα είχε ιδρυθεί το 1871. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μακεδονικῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀ. Κορομηλά 1874 Ἄνδρ. Δ. Κορομηλῆς, *Τὸ Βογατσικὸν (Ἱστορία - Λαογραφία)*, ἔκδ. Συνδέσμου τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ Βογατσίωτῶν «Ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος», Θεσσαλονίκη 1972, σ. 96· Κων. Απ. Βακαλόπουλος, «Ἡ νεότερη καὶ σύγχρονη Μακεδονία στα Βαλκάνια», *Ελιμειακά*, ἔτ. 9ο, τ. 25 (Δεκέμβριος 1990) 84.

σφαλίζοντάς του ετήσια προκαταβαλλόμενη αμοιβή τον έπεισαν να εγκατασταθεί στην Κλεισούρα, που την εποχή εκείνη είχε περίπου 6.500 κατοίκους και είχε σημειώσει μεγάλη ακμή με το διαμετακομιστικό εμπόριο¹⁴.

Το 1886 παντρεύτηκε με την κλεισουριώτισσα Ασπασία Π. Παπαπέτρου¹⁵, με την οποία απέκτησε τέσσερις γιους, τον Κωνσταντίνο (1887–1984)¹⁶, τον Χαρίλαο (1891–1952)¹⁷, τον Γεώργιο (1898–1969)¹⁸, τον Μιλτιάδη (1900–1978)¹⁹, τον Δημήτριο (1904–1937) και μια κόρη την Ιφιγένεια²⁰.

Στην Κλεισούρα όμως παράλληλα με την εργασία του ανέλαβε και τα ηνία της τοπικής εθνικής κίνησης εναντίον των ρουμανιζόντων²¹. Ο ιατρός – με το όνομα

14. *Εξιστόρησις*, ό.π., σσ. 1-2. Στις σελίδες 2-14 περιγράφονται οι ληστρικές επιδρομές που πραγματοποιήθηκαν στην Κλεισούρα λόγω του πλούτου που είχε συγκεντρωθεί σε αυτήν από το διαμετακομιστικό εμπόριο.

15. Ήταν κόρη της Μαργιούλας Δούκα–Ζιούμου και του ιεροψάλτη του ναού του Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας Πέτρου Ιω. Παπαπέτρου, χειρόγραφο βυζαντινής μουσικής του οποίου σώζεται στη βιβλιοθήκη του δισέγγονου του Δημητρίου Μ. Αργυρόπουλου. Βλ. Ανέκδοτο χειρόγραφο βυζαντινής μουσικής του ψάλτη του Ιερού Ναού Αγ. Δημητρίου Κλεισούρας Πέτρου Γ. Παπαπέτρου (†10 Σεπτεμβρίου 1914).

16. Ήταν φαρμακοποιός. Είχε παντρευτεί με την κλεισουριώτισσα Ιφιγένεια Κωνστ. Βούτσια και είχαν αποκτήσει έναν γιο, τον φαρμακοποιό Ιωάννη Αργυρόπουλο.

17. Ο Χαρίλαος Αργυρόπουλος είχε σπουδάσει ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου διατέλεσε βοηθός του καθηγητή της παθολογίας και της φυσιολογίας Σακοράφου και του ανατέθηκε η διεύθυνση του Ρωσικού Νοσοκομείου Προσφύγων Αθηνών. Εκεί παντρεύτηκε με τη Μαρία Σβορώνου. Είχαν υιοθετήσει έναν γιο, τον Αθανάσιο Ράκα–Αργυρόπουλο (γιο της Αννίκας και του Ζήση Ράκα). Το 1921 εγκαταστάθηκε πια μόνιμα στην Κλεισούρα και το 1924 ίδρυσε Σανατόριο μέσα στο δάσος, δίνοντάς του την ονομασία *Άναρρωτήριο Κλεισούρας Ήπειρωμακεδονομάχων «Ο Βασιλεύς Γεώργιος»*. Η κλινική που λειτουργούσε στο σπίτι πυρπολήθηκε στις 5 Απριλίου 1944 από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής που εκτέλεσαν και τη σύζυγό του. Πέθανε στην Αθήνα. *Λεύκωμα τῶν Ἐπιστημόνων τῆς Ἑλλάδος. Ἰατροί – Ὀδοντίατροι Μακεδονίας – Θράκης – Ἠπείρου – Στερεᾶς Ἑλλάδος – Πελοποννήσου – Νήσων*, Διεύθυνσις – Ἰδιοκτησία: Πέτρου Ν. Καλούδα, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 321. Ἐφημ. *Κλεισούρα*, έτ. Β', φ. 53 (26.5.1938): Στεργ. Τριανταφύλλου, «Ἡ περίλαμπρος ἱστορία καὶ τὰ ὀλοκαυτώματα τῆς Κλεισούρας», *Ἡμερολόγιον «Δυτικῆς Μακεδονίας»*, 1961, τ. Β', σ. 260 Γ. Τρύπης, *Κλεισούρα*, Φλώρινα ἄ.ἔ., σ. 26 Παπαμιχαήλ, ό.π., σ. 161.

18. Ήταν φαρμακοποιός στη Φλώρινα, όπου είχε παντρευτεί με την πισοδερίτισσα Αφροδίτη Παπαστεργίου και είχαν αποκτήσει τρία παιδιά, τον Ιωάννη, τον Ευάγγελο και την Αθηνά (Δουκεντζάκη). Το 1935 είχε εκλεγεί βουλευτής Φλώρινας, αλλά παραιτήθηκε παραχωρώντας τη θέση του στον Γ. Τσόντο–Βάρδα. Συνέβαλε στην αποκατάσταση των πληγέντων Κλεισουριέων κατά τη διάρκεια της σφαγής της 5ης Απριλίου 1944 από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 261 Τρύπης, ό.π., σ. 28.

19. Ήταν παντρεμένος με την κλεισουριώτισσα Καλλιόπη Παρτάλη, με την οποία απέκτησε τέσσερα παιδιά, τον Ιωάννη (Ιώνα), τον Κωνσταντίνο, τον Δημήτριο και τον Κωνσταντίνο. Διετέλεσε πρόεδρος της κοινότητας Κλεισούρας κατά τα έτη 1935-1939, 1951, 1955 και 1965. Ἐφημ. *Κλεισούρα*, έτ. Α', φ. 24 (11.4.1937): Χρ. Σκ., «Κλεισούρα», έφημ. *Φωνή τῆς Καστοριάς*, περ. Β', έτ. 22ο, φ. 1037 (16 Ὀκτωβρίου 1966).

20. Ήταν παντρεμένη με τον Νικόλαο Δημητριάδη και είχαν τρία παιδιά, τον Δημήτριο, την Κατίνα και την Ελένη.

21. Γενικότερη αναφορά στη δράση του Αργυρόπουλου εναντίον του προσηλυτισμού που ασκούσαν οι ρουμανιζόντες γίνεται σε τετράδιο του γυμνασιάρχου Κων. Αν. Πηχεώνα, που επιγράφεται «Πρόχειρον σημειωμάτων» (σσ. 23-24). Βλ. Σύλλογος «Φίλοι Μουσείου Μακεδονικού Ἄγωνα Νομοῦ Καστοριάς» (ΣΦΜΜΑ) 1872-1960, *Ἀρχεῖο οἰκογενείας Ἀναστασίου Ἡ. Πηχεώνα καὶ Κων/νου Ἀν. Πηχεώνα* (στο εξής: *Ἀρχεῖο οἰκογενείας Πηχεώνα*).

αυτό ήταν γνωστός στην ευρύτερη περιφέρεια – επιστατούσε στη μεταφορά όπλων, την κατάρτιση ομάδων για την απόκρουση των κομιτατζήδων και τη συλλογή πληροφοριών για τις κινήσεις των Τούρκων και των Βουλγάρων. Γράφει χαρακτηριστικά ο γιος του: *Ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη του, ὑπερίσχυεν πολλάκις τοῦ πρὸς τὴν οἰκογένειάν του καθήκοντός του, διότι, ἐνῶ αἱ ἀμοιβαὶ ἐκ τῆς ἐργασίας του ἦσαν ἀρκεταί, δὲν κατόρθωσεν νὰ σχηματίσῃ χρηματικὸν κεφάλαιον, διότι ἐξόδευε τὰ χρήματά του κατὰ τὰς πολλὰς συλλήψεις καὶ φυλακίσεις του, διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐθνικῶν συναισθημάτων του*²².

Ἡ εμπλοκή του Αργυρόπουλου στη διαμάχη των Κλεισουριέων εξαιτίας της ρουμανικής προπαγάνδας είχε ως αποτέλεσμα τη συκοφάντησή του από τον Αβδελιῶτη ρουμανοδιδάσκαλο Απόστολο Μαργαρίτη (1832–1903), που ήταν εγκατεστημένος στην Κλεισούρα από τον Νοέμβριο του 1855 μαζί με την οικογένειά του. Ο Μαργαρίτης λοιπόν κατήγγειλε στις τουρκικές αρχές ότι ο Αργυρόπουλος ήταν αναμειγμένος στην οργάνωση επανάστασης εναντίον της τουρκικής κυβέρνησης²³. Ο ιατρός που είχε ήδη μνηθεί στη Νέα Φιλική Εταιρεία από τον ίδιο τον εμπνευστή της Αναστάσιο Πηχεώνα και τον Νικόλαο Φιλιππίδη συνέχισε τον αγώνα του και μάλιστα στήριζε και τροφοδοτούσε τα ανταρτικά σώματα της περιοχής²⁴. Στον αγώνα κατά των ρουμανιζόντων της Κλεισούρας μπαίνει τον Φεβρουάριο του 1862

22. *Ἐξιστόρησις*, *ό.π.*, σ. 1.

23. Τετράδιο του γυμνασιάρχου Κων. Αν. Πηχεώνα που επιγράφεται «Πρόχειρον σημειωμάτων», *Ἀρχεῖο οἰκογενείας Πηχεώνα*, *ό.π.*, σσ. 23-24· *Ἐξιστόρησις*, *ό.π.*, σσ. 14-15.

24. Γ. Μόδης, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἄγων καὶ ἡ νεώτερη μακεδονικὴ ἱστορία*, Ε.Μ.Σ., [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 26], Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 130-135· Ἀριστ. Χ. Κωστόπουλος, *Ἡ συμβολὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἰς τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας τοῦ ἔθνους (Ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς Τούρκους μέχρι καὶ τοῦ 1878)*, ἔκδ. Συνδέσμου Γραμματῶν καὶ Τεχνῶν Νομοῦ Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 140-141· Κορομήλης, *ό.π.*, σ. 96· Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σ. 151· Κων. Απ. Βακαλόπουλος, *Νεότερη ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1830-1912)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 62· του ἴδιου, *Μακεδονία καὶ Τουρκία, 1830-1878*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 161· Ν. Λούστας, «Νέα Φιλική Εταιρεία: Οἱ μυστικές οργάνώσεις των Βορείων Μακεδόνων», *Μακεδονικὴ Ζωή*, τ. 309 (Φεβρουάριος 1992) 31· Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Ἰδεολογικὴ συγκρότηση καὶ εκπαιδευτικὴ οργάνωση των Ἑλληνοβλάχων στο Βαλκανικὸ ἔθνος (1850-1913). Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση*, ἐκδ. οἶκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 132-133, 407-408 (στο ἐξῆς: *Ἰδεολογικὴ συγκρότηση*)· Κ. Αν. Πηχιῶν, *Περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Διαλέξεως – Ομιλίας*, ἐπιμ. Αν. Κ. Πηχιῶν, Αθήναι 1994, σ. 33· Αθ. Τζινίκου-Κακούλη, *Γιατροὶ στον Μακεδονικὸ Ἀγῶνα*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 12 (στο ἐξῆς: *Γιατροί*)· Αν. Κ. Πηχιῶν, *Μακεδόνες καὶ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας*, Καστοριά 1997, σ. 8· Αθ. Τζινίκου-Κακούλη, «Οἱ γιατροὶ στον Μακεδονικὸ Ἀγῶνα», ἐφημ. *Κλεισούρα*, περ. Γ', ἔτος 13ο, φ. 126 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1999) (στο ἐξῆς: «Οἱ γιατροί»)· Περ. Βακουφάρης, «Ἰστορικὸ περιγράμμα τῆς Κλεισούρας», *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου γιὰ τὴν Κλεισούρα, Κλεισούρα, Κυριακὴ 3 Αυγούστου 1997*, Καστοριά 2000, σ. 76 (στο ἐξῆς: «Ἰστορικὸ περιγράμμα»)· Αθ. Τζινίκου-Κακούλη, «Τρεῖς Μακεδονομάχοι γιατροὶ τῆς Κλεισούρας», *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου γιὰ τὴν Κλεισούρα, Κλεισούρα, Κυριακὴ 3 Αυγούστου 1997*, Καστοριά Ἀπριλίου 2000, σσ. 127, 132 (στο ἐξῆς: «Τρεῖς Μακεδονομάχοι»)· Γ. Ἐξαρχος, *Οἱ Ἑλληνοβλάχοι (Αρμάνοι)*, τ. Β', ἐκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σσ. 113-115, 288· Αντ. Μιχ. Κολτσίδας, *Ἰστορία του Μοναστηρίου τῆς Πελαγονίας καὶ των περιχώρων. Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση του ἐλληνισμοῦ του Μοναστηρίου καὶ τῆς ευρύτερης περιοχῆς. Συμβολὴ στην ἱστορία του Βόρειου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 554 (στο ἐξῆς: *Ἰστορία του Μοναστηρίου*).

και ο Πηχεώνας, όταν διορίζεται δημοδιδάσκαλος στα ελληνικά σχολεία της Κλεισούρας, όπου έρχεται σε σύγκρουση με τον διαβόητο πράκτορα των Ρουμάνων και τέως ελληνοδιδάσκαλο Μαργαρίτη, ο οποίος συνεργαζόταν στενά με τους προξένους της Αυστρίας και της Ρωσίας, αλλά και τον ιεραπόστολο των Λαζαριστών ιερωμένο Faverial στο Μοναστήρι με απώτερο σκοπό τον προσηλυτισμό σλαβόφωνων και των βλαχόφωνων της ευρύτερης περιοχής²⁵. Τα προβλήματα μάλιστα που δημιουργούσε ο «απόστολος» των ρουμανιζόντων και οι ομοϊδεάτες του στην Κλεισούρα και στα λαμπρά εκπαιδευτικά της ιδρύματα απασχόλησαν συχνά τον τύπο της εποχής²⁶.

Τον Ιανουάριο του 1888 ο Αργυρόπουλος συνελήφθη και φυλακίστηκε με άλλους δεκαπέντε προκρίτους της Κλεισούρας στις φυλακές αρχικά της Καστοριάς, έπειτα της Φλώρινας και τέλος του Μοναστηρίου²⁷. Μετά τη σύλληψη επακολούθησαν έρευνες της τουρκικής αστυνομίας για ανεύρεση ενοχοποιητικών στοιχείων στην οικία του Αργυρόπουλου, αλλά και σε οικίες Κλεισουριέων στη Θεσσαλονίκη μετά από υποδείξεις του Μαργαρίτη και των οπαδών του²⁸. Μεταξύ των εγγράφων που συγκεντρώθηκαν προς εξέταση ο συνοδευών την αστυνομία κλεισουριώτης ρουμανοδιδάσκαλος Γεώργιος Πάπα έβαλε και μια πλαστή επιστολή με το παρακάτω κείμενο:

25. Ο Αναστάσιος Πηχεώνας διεκτραγωδεί τα γεγονότα που προκαλούσαν οι ρουμανιζόντες για να προσεταιριστούν τους κλεισουριώτες σε ένα ολιγοσέλιδο φυλλάδιο με τίτλο *Προσλαλιά άπαγγελθείσα έν Κλεισούρα τής Μακεδονίας προδ τής έναρξεως των εξέτάσεων υπό του Ά. Η. Πηχιώνος, Έλληνοδιδασκάλου του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου και Λόγος έκφωνηθείς υπό του αυτού κατά την έναύσιον τελετήν τής των βραβείων διανομής τελεσθείσης την 27 Ιουνίου 1865, Έν Άθήναις έκ του Τυπογραφείου Ίω. Κασσανδρέως και Σία 1865*. Στην Καστοριά, όπου είχε διοριστεί δημοδιδάσκαλος στα 1865, ίδρυσε Εθνική Επιτροπή μαζί με τους ιατρούς Ίω. Σιώμο, Αργ. Βούζα, Νικ. Τουτουντζή, Βασ. και Νικ. Ωρολογόπουλο. Άπ. Σαχίνης, «Η έθνικη κίνησης εις την περιοχην Καστοριάς», έφημ. *Φωνή τής Καστοριάς*, περ. Β', έτ. 24ο, φ. 1139 (4 Νοεμβρίου 1968)· Παπαμιχαήλ, ό.π., σσ. 165-166.

26. Έφημ. *Έρμης*, φ. 399 (1.6.1879), φ. 524 (2.9.1880), φ. 529 (19.9.1880). Έφημ. *Φάρος τής Μακεδονίας*, φ. 561 (29.5.1881), φ. 599 (10.9.1881), φ. 1235 (20.4.1888) και 1286 (9.11.1888).

27. Στην Κλεισούρα συνελήφθησαν επίσης ο βογατσιώτης δημοδιδάσκαλος Ιωάννης Βαδραχάνης και δεκαπέντε πρόκριτοι, μεταξύ των οποίων και οι Τασιούλας Πίνδος, Κων. Βήκας, Ιωάννης Ιώβης, Γεώργιος Πάτσας, Ανδρέας Τσέκας, Νικόλαος Μάου, Κων. Χερτούρας, Αναστ. Πίστας, Δημήτριος Μυρώνης, Κόκκος, Δούκας, Παπαπέτρου και Γιαννάκης Νέσσας. Παρόμοιες συλλήψεις αγωνιστών έγιναν όπως γράφει ο Πηχεώνας στα απομνημονεύματά του και στη Νέβεςκα, την Καστοριά, τη Φλώρινα, την Κοζάνη, την Κορυτσά, το Μοναστήρι, τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Εκείνη τη νύκτα συνελήφθησαν και οι ιατροί Ιωάννης Σιώμος και Αργύριος Βούζας. Ο αριθμός των συλληφθέντων κλεισουριέων είχε ανέλθει στους 70. Έφημ. *Φάρος τής Μακεδονίας*, φ. 1208 (13.1.1888), φ. 1218 (23.1.1888), φ. 1238 (8.5.1888)· Σκ., ό.π., φ. 1036 (9 Οκτωβρίου 1966)· Σαχίνης, ό.π., φ. 1145 (15 Δεκεμβρίου 1968)· Παπαμιχαήλ, ό.π., σσ. 151-152, 176· Κων. Απ. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*. Απομνημονεύματα Αναστάσιου Πηχεώνας, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 228, 243 (στο εξής: *Ο βόρειος Ελληνισμός*)· Κολτσιδάς, *Ιδεολογική συγκρότηση*, ό.π., σ. 143· Τζινίκου-Κακούλη, «Τρεις Μακεδονομάχοι», ό.π., σ. 133· Κολτσιδάς, *Ιστορία του Μοναστηρίου*, ό.π., σ. 135.

28. Βλ. ανταποκρίσεις στην έφημ. *Έρμης*, φ. 1208 (13.1.1888), φ. 1218 (23.1.1888), φ. 1237 (4.5.1888), φ. 1238 (8.5.1888)· Τζινίκου-Κακούλη, «Τρεις Μακεδονομάχοι», ό.π., σ. 132.

Ἀθήναι, 5 Ἀπριλίου 1885

Κύριε Ἰατρέ,

Ὁ Ἀρχηγὸς τῶν ληστῶν Βασιλάκης ἀναχωρεῖ σήμερον. Σᾶς ἀποστέλλομεν με αὐτὸν 50 ὄπλα *châssepots* καὶ 4 κιβώτια πολεμοφοδίων. Νὰ διανεμίητε αὐτὰ εἰς τοὺς ἐπαναστάτας. Εἶπατε εἰς αὐτοὺς νὰ καίουν χωριά, νὰ φονεύουν Τούρκους, νὰ αἰχμαλωτίζουν ἀνθρώπους ἄνευ διακρίσεως θρησκείας καὶ νὰ τοὺς ἀπάγουν εἰς τὰ ὄρη. Ἐν μιᾷ λέξει, ἅς διαπράττουν παντὸς εἴδους ἀγριότητος. Ἐκ συμφώνου με τὸν Πηχιῶν, ἀποστέλλετε ἀναφορὰς καὶ ἀνταποκρίσεις ἐπὶ τῶν ὠμοτήτων διαπραχθεισῶν παρὰ τῶν κτηνῶν τῶν ὄρεων (ληστῶν) διὰ νὰ πιστεύουν ἐν Εὐρώπῃ, ὅτι ἐν Μακεδονίᾳ βασιλεύει διαρκῆς ἀναρχία καὶ ὅτι ἡ τουρκικὴ διοίκησις δὲν εἶναι ἰκανὴ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν καλὴν τάξιν καὶ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν καὶ ἡσυχίαν. Ἐὰν αἱ οἰκογένειαι τῶν ἐπαναστατῶν ἔχουν ἀνάγκην χρημάτων ἀποσύρατε (*tirez*) ἀναλάβετε τοιαῦτα παρὰ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ κ. Μ..... Εἶθε ὁ καλὸς Θεὸς νὰ σᾶς σώσῃ ἀπὸ τοὺς Τούρκους!

Φίλιππος

Τὴν ἐπιστολὴ δημοσίευσε με σχετικὴ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν Κλεισούρα τῆς 24ης Φεβρουαρίου 1888, ἡ γαλλόφωνη εφημερίδα τῆς Βουδαπέστης *Revue de Hongrie et d'Orient* (=Ἐπιθεώρηση τῆς Ουγγαρίας καὶ τῆς Ανατολῆς)²⁹ γράφοντας τὰ ἐξῆς: Ὁ διορισμὸς τῆς αὐτοῦ Ἐξοχότητος τοῦ Χαλῆλ Ρεφὰτ πασᾶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ τοῦ Βιλαετίου Μοναστηρίου, ὑπῆρξεν εὐεργετικὸς διὰ τὸν λαὸν τῆς Μακεδονίας καὶ μεγάλο πλεονέκτημα διὰ τὰ πολιτικὰ συμφέροντα καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀφοῦ ἐκκαθάρισε τὴν χώραν ἐκ τῆς ληστείας, τῆς ὁποίας τὰ ἐπακόλουθα δὲν ἤμποροῦσαν νὰ εἶναι παρὰ ὀλέθρια διὰ τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν, αὐτὸς ὁ ἀνώτατος λειτουργὸς ἔθεσε τὸν δάκτυλον εἰς μίαν ἄλλην πληγὴν, ὅχι ὀλιγώτερον γαγγραινώδη ἀπὸ τὴν τῆς ληστείας. Ἐχων γνῶσιν ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Πηχιῶν, ὅτι αἱ καταχθόνιοι μηχανορραφίαι διευθυνόμεναι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας Προξένους καὶ Ἐπισκόπους, εἶχον τὰς διακλαδώσεις τῶν ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας τῆς Μακεδονίας, καὶ τῆς Ἡπείρου ἐν ὄψει ὑποθάλψεως ἐξεγέρσεως ἢ ἐκδηλώσεων ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως (ζητήματος) ἐπὶ ζημίᾳ τῆς αὐτοκρατορίας, ἢ αὐτοῦ ἐξοχότης ὁ Χαλῆλ Ρεφὰτ πασᾶς, ἔλαβε μέτρα πολὺ εὐεργετικὰ διὰ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς αὐτὰς (τὰς μηχανορραφίας). Ἐρευναι καὶ ἀναζητήσεις ἔγιναν εἰς Μοναστήριον, εἰς Νέβεσκαν καὶ εἰς Κορυτσάν. Τελευταίως ὁ νέος Καϊμακάμης τῆς Καστορίας Ἀβδουραχιμὰν μπέης, ἀξιωματοῦχος ἀκέραιος καὶ παρατηρητῆς, καὶ ὁ Χαφουζ ἐφέντης, πρώην Μουδίρης εἰς τὴν Βλαχοκλεισούραν, ἔκαμαν ἐρεῦνας ἐκεῖ εἰς τοὺς Ἑλληνας καθηγητὰς, εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν ἐπίτροπον,

29. Ἡ ἐπίμαχη ἐπιστολὴ καὶ ἡ σχετικὴ ἀνταπόκριση τῆς εφημερίδας περιέχονται στο Β. Γ. Αντωνιάδου, *Αἴγλη ἐν ζόφῳ ἦτοι τὸ Μαρτυρολόγιον τῶν δύο συγχρόνων ἐθνομαρτύρων Φιλιππίδου καὶ Πασχίδου*, τ. Α', Ἐν Τεργέστη τῆς Αὐστρίας 1900, σσ. 109-111, 117-119. Βλ. ἐπίσης Μόδης, ὁ.π., σσ. 133-135· Βακαλόπουλος, *Ὁ βόρειος Ἑλληνισμὸς*, ὁ.π., σσ. 113-114, 443-444· Τζινίκου-Κακούλη, «Τρεῖς Μακεδονομάχοι», ὁ.π., σ. 133. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ γιος τοῦ Ἀπόστολου Μαργαρίτη Τάκης ἦταν ἀνταποκριτὴς τῆς εφημερίδας. Α. Th. Spiliotopoulos, *Les vlachophones Grecs et la propagande Roumaine*, Athènes 1910, σ. 69.

εἰς τὸν ἰατρὸν καὶ εἰς τοὺς ἐφόρους τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων. Κατέλαβον παρ' αὐτοῖς ἀρκετὰ πράγματα. Ἄνευ ἀναβολῆς, οἱ κύριοι αὐτοί, δέκα τὸν ἀριθμὸν, ἐφυλακίσθησαν καὶ ἐνεκλείσθησαν χωρισμένως. Αἱ ἀλληλογραφίαι των εἶναι πάρα πολὺν σοβαραί. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις καὶ πολλοὶ ἐπίσκοποι ἐνοχοποιοῦνται κατὰ βάσιν. Εἶναι ζήτημα ἐπαναστάσεως ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπέστειλεν ὄπλα *châsserots* εἰς Βλαχοκλεισούραν. Παρὰ τῷ ἰατρῷ Ἀργυροπούλῳ, ἀνταποκριτῇ τῆς πανελληνίου ἐφημερίδος «Νεολόγος» εὔρον μεταξὺ τῶν ἄλλων τὴν ἐξῆς ἐπιστολὴν: (τὴν παραπάνω) (Σ.Σ. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀπεστάλη πρὸς τὸν ἰατρὸν Ἀργυρόπουλον εἰς Κλεισούραν, ἀπὸ τὸν Νικόλαον Φιλιππίδην ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, ποὺ ὑπογράφεται μὲ τὸ ψευδώνυμον «Φίλιππος»). Το κείμενο αὐτὸ συνοδευόταν καὶ με τὸ παρακάτω υστερόγραφο: Ἡ ἐπιστολὴ ἀνεγνώσθη εἰς Βλαχοκλεισούραν εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Δικαστηρίου. Οἱ Ἕλληνες καθηγηταί, ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος καὶ οἱ ἔφοροι τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ἐνοχοποιοῦνται ἀκόμη περισσότερον. Ἀλλὰ δὲν ἀνέγνωσαν δημοσίᾳ τὴν ἀλληλογραφίαν των, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἔχουν συνενόχους. Ἦδη ὁ ἓνας ἐκ τῶν συνενόχων ὁ Τσιότσιος Λέκκου συνελήφθη εἰς Θεσ/νίκη. Τέσσαρες χωροφύλακες τὸν ὀδήγησαν ἐδῶ καὶ ἀκολούθως ἔρριψαν αὐτὸν εἰς τὴν φυλακὴν. Καθημερινῶς συλλαμβάνουν καὶ ἄλλους συνενόχους...³⁰. Ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, ἡ ἐφημερίδα τάσσεται υπὲρ τῶν οθωμανικῶν ἀρχῶν καὶ συναινεῖ στὴν ἀποψη ὅτι προετοιμαζόταν ἐπανάσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ τοὺς Ἕλληνες προκρίτους· μάλιστα ἡ ἐλληνικὴ ἐφημερίδα *Νεολόγος* ἐπέκρινε τὸν Χαλὴλ Ριφάτ πασά καὶ κατηγοροῦσε τὴν ἐφημερίδα *Revue de Hongrie et d'Orient* ποὺ υποστήριξε τὴν Οθωμανικὴν αυτοκρατορίαν³¹. Ἄλλη μιὰ πλαστὴ ἐπιστολὴ με ἴδιο ἀποστολέα ἀπευθυνόμενὴ πρὸς τὸν Κλεισουριώτη Συμεῶν Τσέγκα, ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ Ἀργυρόπουλος εἶχε παραλάβει πολεμοφόδια μέσω τοῦ καπετάνιου Ζούρκα καὶ ἔπρεπε νὰ τα μοιράσει στοὺς ἀντάρτες³².

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀναγνώσθη καὶ στὴ δίκη τοῦ Ἀργυρόπουλου, ποὺ ἐγένετο στὸ τουρκικὸ στρατοδικεῖο τοῦ Μοναστηρίου στὶς 20 Ἰουλίου 1888, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ἰατρός παρατήρησε ὅτι ἦταν γραμμὴν σε τελείως καινούριο χαρτί καὶ ζήτησε ἀπὸ τοὺς δικαστὲς νὰ ἀποφανθοῦν περὶ τοῦ πῶς ἦταν δυνατόν ἐπιστολὴ μεταφερόμενη «εἰς τὰ θυλάκια τῶν ἀνταρτῶν» γιὰ πολλὰς μέρες νὰ μὴν φέρει κανένα ἶχνος τσαλακώματος καὶ φθοράς³³. Ἔτσι μετὰ τὴν ἀνάκρισιν τοῦ ἰατροῦ ἀπὸ τὸν Χασάν Χαφούζ ἐφέντη ἐπιτεύχθη ἡ ἀποφυλάκισή του³⁴.

30. *Ἐξιστόρησις*, ὁ.π., σσ. 15-19δ.

31. Σαχίνης, ὁ.π., φ. 1144 (8 Δεκεμβρίου 1968), 1157 (16 Μαρτίου 1969), 1158 (23 Μαρτίου 1969)· Βακαλόπουλος, *Ὁ βόρειος Ἑλληνισμός*, ὁ.π., σ. 236.

32. Καὶ οἱ δύο ἐπιστολὲς σώζονται στὰ αὐστριακὰ ἀρχεῖα στὸν φάκελο HHS, PA, XXXVIII, t. 270, Monastir, 10 Μαρτίου 1888, n. 17. Βλ. Βακαλόπουλος, *Ὁ βόρειος Ἑλληνισμός*, ὁ.π., σσ. 236-237· Τζινίκου-Κακούλη, «Τρεῖς Μακεδονομάχοι», ὁ.π., σ. 133.

33. Ἡ ἀθωότητά καὶ ἡ μετέπειτα ἀποφυλάκισή τοῦ Ἀργυρόπουλου στηρίχθη στὴ μὴ ἀυθεντικότητά των ἐπιστολῶν αὐτῶν, με τὶς ὁποῖες ἐπιχείρησαν νὰ τὸν ἐνοχοποιήσουν οἱ ρουμανίζοντες, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀντιφάσεις στὶς ὁποῖες περιέπεσαν οἱ δύο μάρτυρες κατηγορίας, ὁ κλεισουριώτης ρουμανοδιδάσκαλος Γεώργιος Πάππα καὶ ἓνας ἐξαρχικὸς, Βακουφάρης, ὁ.π., σ. 77· Τζινίκου-Κακούλη, ὁ.π., σ. 134.

34. Ἐφημ. *Φάρος τῆς Μακεδονίας*, φ. 1243 (25.5.1888), φ. 1262 (3.8.1888).

Η δράση όμως των ρουμανιζόντων δεν σταμάτησε εδώ. Παρά τη μετάβαση του ίδιου του Μαργαρίτη στην Κωνσταντινούπολη τον Απρίλιο του 1888 για διαπραγματεύσεις με την Πύλη, οι οπαδοί του στην Κλεισούρα με επικεφαλείς τον μουχτάρη Αναστάσιο ή Τασιούλα Στεφίκη και τον γιο του Μαργαρίτη, Τάκη, συνεχίζουν τις καταγγελίες επιφανών κατοίκων στις τουρκικές αρχές. Μάλιστα ο μουχτάρης ευθυνόταν και για ένα όπλο που είχε βρεθεί στο σπίτι του ιατρού³⁵. Την ίδια εποχή οι ρουμανίζοντες μεταθέτουν το πεδίο δράσης τους και στην ιδιαίτερη πατρίδα του Αργυρόπουλου, το Βογατσικό, όπου υπό την καθοδήγηση του γιου του μουχτάρη Τασ. Στεφίκη επιχειρήσαν να συκοφαντήσουν τους εκεί προκρίτους με πλαστές επιστολές, αλλά εκδιώχθηκαν από βογατσιώτες των οποίων προίστατο ο αδελφός του ιατρού, Αργύριος³⁶. Αλλά και ο Μαργαρίτης κατά την παραμονή του στην Πόλη δεν παρέμεινε αδρανής, αλλά φρόντισε να συκοφαντήσει τους εκεί εγκατεστημένους Κλεισουριώτες και να προκαλέσει έρευνες των αρχών στα σπίτια τους³⁷.

Το 1889 ο Αργυρόπουλος αποφυλακίσθηκε και χωρίς να πτοηθεί εξακολούθησε να αγωνίζεται εναντίον της ρουμανικής προπαγάνδας³⁸, παρά τις εκ νέου ανακρίσεις εκ μέρους των τουρκικών αρχών τον Ιανουάριο του έτους εκείνου³⁹. Στενοί συνεργάτες του ήταν οι δημοδιδάσκαλοι και κυρίως οι Ιωάννης Βαδραχάνης, Νικόλαος και Γιαννάκης Νέσσα, Τασιούλας Πίνδου, Γεώργιος Πάτσα και Γεώργιος Λέκκου⁴⁰. Οι ρουμανίζοντες με επικεφαλής τους τον ιερέα Νικόλαο Ποπέσκου ή Παπαφλέσσα, αδερφό του περιβόητου ρουμανίζοντα αρχιμανδρίτη Βενιαμίν Ποπέσκου⁴¹, και με τη συνδρομή των τουρκικών αρχών σχεδίαζαν τότε να καταλάβουν την εκκλησία του Αγίου Νικολάου με σκοπό να λειτουργούν εκεί μόνο αυτοί. Οι κάτοικοι όμως το πληροφορήθηκαν και την Κυριακή εκείνη εκκλησιάστηκαν στον ναό και οι ενορίτες του ναού του Αγίου Δημητρίου. Κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης του Αποστόλου από τον μαθητή Μάρκο Μούσια, εμφανίστηκε το παιδί κάποιου ρουμανίζοντα για να τον απαγγείλει ρουμανιστί, αλλά αμέσως άρχισαν διαπληκτισμοί Ελλήνων και ρουμανιζόντων εκκλησιαζόμενων. Κατά τη διάρκεια του ξυλοδαρμού που ακολούθησε, ο Αργυρόπουλος έσπασε στα κεφάλια των ρουμανιζόντων το ασημοκόλιπο

35. Βλ. σχετικές ανταποκρίσεις στην έφημ. *Φάρος της Μακεδονίας*, φ. 1237 (4.5.1888), φ. 1238 (8.5.1888), φ. 1241 (18.5.1888), φ. 1246 (4.6.1888), φ. 1253 (2.7.1888).

36. *Ο.π.*, φ. 1261 (30.7.1888).

37. *Ο.π.*, φ. 1276 (1.10.1888).

38. *Εξιστόρησις*, ό.π., σ. 198. Δημοτική Βιβλιοθήκη Καστοριάς (ΔΒΚ) 1928 περίπου, Ανέκδοτο χειρόγραφο του Καστοριανού λόγιου Χρυσού Καραγκούνη με τίτλο «Σχολεία - Διδάσκαλοι - Εδεργέται Καστοριάς», σ. α'.

39. Έφημ. *Φάρος της Μακεδονίας*, φ. 1301 (11.1.1889)· Βακαλόπουλος, ό.π., σσ. 247-248.

40. Παπαμιχαήλ, ό.π., σ. 152.

41. Ο αρχιμανδρίτης Βενιαμίν Ποπέσκου ή Παπαφλέσσας απέστειλε βιογραφικό σημείωμά του με «διατριβή» του στην εφημερίδα *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως στις 4 Ιουνίου 1892. Περί των αδελφών Ποπέσκου βλ. Παπαμιχαήλ, ό.π., σ. 175· Ι. Αδάμου, «Ξένες προπαγάνδες στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου», περ. *Αριστοτέλης*, έτ. 38ο, τ. 243-244 (Μάιος - Αύγουστος 1997) 92-93 (στο εξής: «Ξένες προπαγάνδες», τ. 243-244) της ίδιας, «Ξένες προπαγάνδες στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου», περ. *Αριστοτέλης*, έτ. 38ο, τ. 245-246 (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1997) 8-16, σημ. 11 και 22-25 (στο εξής: «Ξένες προπαγάνδες», τ. 245-246).

μπαστούνι του από έβανο και τα κομμάτια του τα διατηρούσε για πολλά χρόνια προς ανάμνηση του γεγονότος εκείνου. Μετά τις συμπλοκές ακολούθησαν ανακρίσεις των αναμιχθέντων Ελλήνων στην Καστοριά και οι τοπικές αρχές της Κλεισούρας διατάχθηκαν από τους Τούρκους να εκκλησιάζονται εκ περιτροπής στον ναό του Αγίου Νικολάου οι Έλληνες και οι ρουμανίζοντες⁴². Επιτυχία των ρουμανιζόντων την εποχή εκείνη ήταν και η κατάληψη των εκπαιδευτηρίων της Κλεισούρας, στα οποία δίδαξε έπειτα ο κλεισουριώτης Νικ. Μυρώνης⁴³. Η συκοφαντική δυσφήμιση του Αργυρόπουλου και των άλλων προκρίτων της Κλεισούρας είχε ως αποτέλεσμα τη συχνή φυλάκιση, ανάκριση και προσαγωγή τους στα δικαστήρια με αποτέλεσμα οι Καστοριανοί να λένε συχνά στον ιατρό: *Πάλι γιατρὲ σὲ φέρανε*;⁴⁴.

Τον Σεπτέμβριο του 1889 ο έλληνας πρόξενος του Μοναστηρίου Γ. Φοντανάς κατήγγειλε προς τον γενικό διοικητή Χαλήλ Ριφάτ τις προσπάθειες των ρουμανοδιδασκάλων να καταλάβουν δια της βίας τα ελληνικά εκπαιδευτήρια της Κλεισούρας και την επίρριψη ευθυνών για τον φόνο στα 1888 του Mussa, καβάση (=οπλοφόρου συνοδού) του Απόστολου Μαργαρίτη, στους έλληνες προκρίτους της κωμόπολης, αλλά διαμαρτυρήθηκε έντονα και για τη στάση του Διευθυντή της αστυνομίας Αλάι μπέη, που με τη συνεργασία του γιου του Μαργαρίτη, Τάκη, είχε υπεξαιρέσει μια επιστολή των αδελφών Μαυραγάνη προς τον ιατρό Αργυρόπουλο με την οποία ζητούνταν η δια κοινής αναφοράς συνδρομή του Μητροπολίτη Πελαγονίας για την αποφυλάκιση των φυλακισμένων στο Μοναστήρι Κλεισουριέων⁴⁵.

Την περίοδο εκείνη η οθωμανική και η ρουμανική προπαγάνδα συνήθιζαν να παραλαμβάνουν τους άπορους μαθητές και να τους αποστέλλουν προς συνέχιση των σπουδών τους ή στη Ρουμανία ή στα ξενόγλωσσα σχολεία της Τουρκίας, για να τους έχουν στη συνέχεια όργανα προς επίτευξη των σκοπών τους. Ένας από αυτούς τους μαθητές ήταν και ο Συμεών Στεφ. Βαρβέρης, που αφού σπούδασε ιατρική με υποτροφίες στο τουρκικό πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, μετά την αποφοίτηση το 1890 εστάλη με ενέργειες της ρουμανικής προπαγάνδας στην Καστοριά ως αστίατρος. Πρώτο μέλημα του Βαρβέρη ήταν η ενίσχυση των ρουμανιζόντων της γενέτειράς του Κλεισούρας και κυρίως η δωροδοκία του Αργυρόπουλου και μετέπειτα η απομάκρυνσή του από την κωμόπολη και η εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη. Ο Αργυρόπουλος όμως, αφού άκουσε τις φιλοφρονήσεις του Βαρβέρη και αρνήθηκε να χρηματιστεί, του απάντησε με τα

42. *Εξιστόρησις*, ό.π., σσ. 19δ-20.

43. Έφημ. *Φάρος τής Μακεδονίας*, φ. 1320 (18.3.1889), φ. 1321 (22.3.1889), φ. 1335 (17.5.1889).

44. *Εξιστόρησις*, ό.π., σ. 20. Για τα γεγονότα που προκαλούσαν στην Κλεισούρα για πολλά χρόνια οι ρουμανίζοντες βλ. Ap. Mărgărit, «Apostol Mărgărit si scolile române de peste Dunare», *Convorbiri Literare* 8 (1874-1875), nr. 6, 235-247 / nr. 7, 264-282. Έφημ. *Φάρος τής Μακεδονίας*, φ. 1235 (20.4.1888)· Th. T. Burada, *Cercetări despre Școalele Românești din Turcia*, București 1890, σσ. 27-29, 36-43, 105-106· Spiliotopoulos, ό.π., σσ. 55-79· Al. Rubin, *Les Roumains de Macédoine*, Bucarest 1913, σσ. 154-157, 292-300· Παπαμιχαήλ, ό.π., σσ. 164-179· Κ. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός*, ό.π., σσ. 280-281, 305-308· D. Constantinescu, *Biografia*, ed. Unia ti Cultură a Armănjlor dit Machidunii, Scopia 2002, σσ. 30-34.

45. Rubin, ό.π., σ. 154, 297· Κ. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός*, ό.π., σσ. 280-281, 284.

παρακάτω: *Σὲ ἄκουσα μὲ προσοχὴν εἰς ὅσα μοῦ ἀνέπτυξες, ἀλλὰ εἶμαι Ἑλλήν καὶ θὰ ἐξακολουθήσω μὲ περισσότερον φανατισμὸν τὸν ἀγῶνα μου ἐναντίον τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας*⁴⁶.

Το 1892 ο Αργυρόπουλος πληροφορήθηκε σε ποιο μέρος της πόλης Πλεύνα (Pleven) στη Βουλγαρία ήταν θαμμένος ο δολοφονημένος πατέρας του. Κατά την επίσκεψή του εκεί έκανε την ανακομιδή των οστών του και παράλληλα επισκέφθηκε στον Πύργο της Βουλγαρίας τους εκεί εγκατεστημένους Κλεισουριώτες αδελφούς Μπέζη. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου αποφάσισε να μείνει, αλλά μετά από λίγους μήνες επανήλθε στην Κλεισούρα, καθώς νοστάλησε την οικογένειά του, και άρχισε πάλι τις ενέργειές του εναντίον των ρουμανιζόντων⁴⁷.

Την περίοδο όμως αυτή δραστηριοποιείται στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας και η βουλγαρική προπαγάνδα με απώτερο σκοπό τον προσηλυτισμό των σλαβόφωνων κατοίκων της. Ο βογατσιώτης πολιτικός Στέφανος Δραγούμης διακηρύσσοντας προς την τότε κυβέρνηση της Ελλάδας *Σώσατε τὴν Μακεδονίαν, διότι αὐτὴ θὰ μᾶς σώσῃ*, απέστειλε ως γραμματέα του Ελληνικού Προξενείου Μοναστηρίου τον γιό του Ίωνα με σκοπό να εργαστεί εναντίον του βουλγαρικού κοιμιάτου. Κατά τις περιόδους του από τη Λάρισα μέχρι το Μοναστήρι ο Ίωνας έρχεται σε επαφή με τον Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη και με τον Αργυρόπουλο, που τον είχε συναντήσει προηγουμένως στο Μοναστήρι, και αποφασίζουν με τη συγκατάθεση των τουρκικών αρχών να αποσταλούν δέκα Κρήτες οπλοφόροι για τη φαινομενική φρούρηση του Μητροπολίτη, καθώς στην πραγματικότητα προοριζόνταν να γίνουν αρχηγοί των αποστελλόμενων ανταρτικών σωμάτων με την προσωρινή καθοδήγηση του καπετάν Βαγγέλη Στρεμπενιώτη που ήδη εργαζόταν κατά των βουλγαρικών συμμοριών⁴⁸. Ο Αργυρόπουλος διακρίνοντας πρόωρα τον επικείμενο κίνδυνο του πανσλαβισμού υπέβαλε προς την τότε ελληνική κυβέρνηση υπόμνημα για τον κίνδυνο εκβουλγαρισμού της Μακεδονίας και την υποστήριξη της Ρωσίας προς τη Βουλγαρία. Το υπόμνημα εκείνο, χωρίς να τηρηθεί μυστικό για χάρη της ζωής του, δόθηκε σε δημοσιογράφους, που μάλιστα έσπευσαν να δημοσιεύσουν αποσπάσματά του και είχε ως αποτέλεσμα τη σύλληψη και τη φυλάκιση του ιατρού για άλλη μια φορά. Κατά την ανάκρισή του μετά από λίγες μέρες υποστήριξε ότι αγωνιζόταν κατά των Σλάβων, που ήταν εχθροί της Τουρκίας, και ότι οι Έλληνες και οι Τούρκοι ακολουθούσαν κοινή πολιτική. «Μπράβο Ἑλληνα», του είπε ο τούρκος συνταγματάρχης που διενεργούσε την ανάκριση και έκτοτε Έλληνες και Τούρκοι τον αποκαλούσαν «Ἑλληνα»⁴⁹.

Στις 23 Ιουλίου 1903, τρεις μόλις μέρες μετά την επανάσταση των Βουλγάρων ανήμερα της εορτής του Προφήτη Ηλία, οι βουλγαρίζοντες κοιμητατζήδες της περιφέρειας Καστοριάς με στρατολογημένους οπαδούς τους από τα γύρω χωριά επιτίθε-

46. *Ἐξιστόρησις, ό.π., σσ. 20-21.*

47. *Ό.π., σσ. 21-22.*

48. *Ό.π., σσ. 22-23* Παπαμιχαήλ, *ό.π., σ. 152.*

49. *Ἐξιστόρησις, ό.π., σ. 46* Λαμπρινός, *ό.π.*

νται εναντίον της μικρής τουρκικής φρουράς της Κλεισούρας έχοντας ως αρχηγό τον εξωμότη πρώην ελληνοδιδάσκαλο Βασίλ ή Τσίλιο Τσακαλάρωφ (1874-1913)⁵⁰. Μετά την αποχώρηση της φρουράς εισήλθαν στην κωμόπολη οι κομιτατζήδες και αφού φόνευσαν τον μουδίζη, κάλεσαν τους δημογέροντες στην κεντρική αγορά Τσαϊρί και τους ζήτησαν καταλύματα, διατεινόμενοι ότι είχαν έλθει ως απελευθερωτές τους από τους Τούρκους. Ο Τσακαλάρωφ εγκαταστάθηκε στο αρχοντικό του Μπέκα, όπου κάλεσε τους ευπορότερους κατοίκους και υπό τις απειλές των όπλων απαίτησε να του δοθούν λίρες και όπλα για τους απελευθερωτές⁵¹. Ο Αργυρόπουλος απουσίαζε στα λουτρά Λαγκαδά και η σύζυγός του Ιφιγένεια, που κλήθηκε να παρουσιαστεί στον αρχικομιτατζή, δήλωσε ότι λόγω της απουσίας του στερούνταν χρημάτων. Το αποτέλεσμα ήταν να κρατηθεί υπό περιορισμό εκείνο το βράδυ μαζί με άλλες γυναίκες σε ένα δωμάτιο, αλλά το άλλο πρωί παρέδωσε ένα τουφέκι γκρα. Ο ιατρός από την άλλη, όταν πληροφορήθηκε τα περί της ψευδεπανάστασης, διέκοψε τα λουτρά του και κατευθύνθηκε προς τα Καϊλάρια (σημ. Πτολεμαΐδα), όπου διανυκτέρευσε στην οικία του πελάτη του Τοπάλ Ισμαήλ και την επόμενη ημέρα με άλογο και δυο οπλισμένους σωματοφύλακες έφθασε στην Κλεισούρα μέσω Εμπορίου⁵².

Οι κομιτατζήδες παρέμειναν στην Κλεισούρα είκοσι ημέρες γλεντώντας, τρομοκρατώντας τον πληθυσμό και συγκεντρώνοντας χρήματα για τον αγώνα τους. Τότε ακριβώς διαδόθηκε ότι ο τούρκος αρχιστράτηγος Μπαχτιάρ Πασάς προχωρούσε προς τον νότο με στρατιωτικές δυνάμεις καταστέλλοντας την ψευδεπανάσταση και πυρπολώντας τα σλαβόφωνα χωριά. Ο Τσακαλάρωφ πληροφορηθείς την προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων, που ήδη βρισκόνταν στο γειτονικό Λέχοβο και επρόκειτο να πυρπολήσουν την Κλεισούρα, διέφυγε με τους ληστοςυμμορίτες του στο δάσος του Μουρικίου. Ενόψει του επικείμενου κινδύνου η δημογεροντία αποφάσισε να αποστείλει πενταμελή επιτροπή με επικεφαλή τον Αργυρόπουλο για

50. Ο βοεβόδας Τσακαλάρωφ καταγόταν από την Κρυσταλλοπηγή Καστοριάς και ήταν στέλεχος της Ε.Μ.Ε.Ο. Βλ. Bor. J. Nikolov, *Vătreshna Makedono-odrinska Revoljucionna Organizacija. Vojvodi i Păkovoditeli (1893-1934). Biografično – Bibliografski spravočnik*, Sofija 2001, σσ. 185-186.

51. Βάσει των προξενικών αναφορών η Κλεισούρα είχε καταληφθεί από 600-700 αντάρτες υπό την αρχηγία των Τσακαλάρωφ, Κλιάσεφ και Ρόζωφ. Κατά τη διάρκεια των είκοσιδύο ημερών της βουλγαρικής κατοχής συγκεντρώθηκαν εισφορές 1.300 λιρών. Όταν πληροφορήθηκαν ότι πλησίαζε ισχυρή τουρκική δύναμη υπό τον Εδέμ μπέη, οι κομιτατζήδες αποσύρθηκαν και ακολούθησε αιματηρή συμπλοκή με τους Τούρκους, κατά την οποία σκοτώθηκαν 120 αντάρτες και περίπου 20 ή 30 Τούρκοι. Ακολούθησαν λεηλασίες και πυρπολήσεις των σλαβόφωνων χωριών της περιοχής Ζαγορίτσανη (σημ. Βασιλειάδα), Μπόμπιστα (σημ. Βέργας) και Μόρρενη (σημ. Βαρυκό) και σφαγιάστηκαν 150 κάτοικοί τους. *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, εισ. Β. Κ. Γούναρης, επιμ.-σχολ. Β. Κ. Γούναρης – Α. Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Α. Χοτζίδης, εκδ. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 173, 185-186. Τα γεγονότα περιγράφονται σε επιστολή του Γενικού Γραμματέα του Μοναστηρίου Λιουμ. Μ. Μιχαήλοβιτς προς τον Υπουργό Εξωτερικών Βελιγραδίου Λιουμ. Κάλιεβιτς (Μοναστήρι 20 Σεπτεμβρίου 1903, Αυστρ. Απορρ. αρ. 680), που περιέχεται στο Αρχείο του Ινστιτούτου Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΑΙΜΧΑ)/Ζ/φακ. 36/εγγρ. 28/1-612: 189 κ.ε., Ινστιτούτο Εθνικής Ιστορίας, «Κώδιξ του Ίλιντεν», συντ. επιτρ. Λιούμπεν Λάπε, Κύρο Μίλιοβσκι, Ντίμπετσε Μίρε, Ντιμήταρ Μήτρεβ, Σκόπια 1953 (μτφρ.). D. Dakin, *Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία, 1897-1913*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 138, 141 σημ. 87.

52. *Εξιστόρησις, ό.π.*, σσ. 23-24.

να συναντήσει τον Πασά και να τον κατευνάσει, εξηγώντας του παράλληλα ότι ο πληθυσμός της κωμόπολης ήταν αμέτοχος του κινήματος. Ο Πασάς, αφού άκουσε με προσοχή όσα του εξέθεσε ο Αργυρόπουλος σε άπταιστα τουρκικά και πείσθηκε για την ειλικρίνεια των δηλώσεων της επιτροπής, υποχώρησε και έτσι αποτράπηκε η καταστροφή της Κλεισούρας. Δέχθηκε όμως πρόσκληση της επιτροπής να επισκεφθεί την Κλεισούρα, όπου τον υποδέχθηκε πλήθος Κλεισουριέων με τους μαθητές των σχολείων και τον φιλοξένησαν στο αρχοντικό του Μπέκα. Την επόμενη ημέρα τα τουρκικά στρατεύματα έστησαν κανόνια στη ράχη του Αγίου Αθανασίου και από εκεί άρχισαν να βάλουν κατά των σλαβόφωνων γύρω χωριών, Ζαγορίτσανη (σημ. Βασιλειάδα), Μπόμπιστα (σημ. Βέργας), Χόλιστα (σημ. Μελισσότοπος) και Μόκρενη (σημ. Βαρυκό), που είχαν στείλει εθελοντές στο σώμα του Τσακαλάρωφ⁵³. Έτσι τον χειμώνα εκείνο η Κλεισούρα φιλοξένησε πολλούς πρόσφυγες από τα κατεστραμμένα σλαβόφωνα χωριά⁵⁴.

Το πρώτο Σάββατο μετά την καταστολή της ψευδεπανάστασης του Ήλιντεν και την αναχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης επισκέφθηκε την Κλεισούρα και λειτούργησε στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, όπου παρευρέθηκαν και όλοι οι πρόσφυγες ιερείς των γύρω σλαβόφωνων χωριών. Κατά το κήρυγμά του καυτηρίασε τη βουλγαρική προπαγάνδα, η οποία ευθυνόταν για την καταστροφή τόσων χωριών και τον φόνο τόσων οικογενειών. Μετά την λειτουργία επισκέφθηκε την οικία του Αργυρόπουλου μαζί με όλους τους ιερείς και κάλεσε τους σχισματικούς ιερείς να επανέλθουν στους κόλπους του Πατριαρχείου. Αυτοί όμως προέβαλαν ως δικαιολογία της απόσχισής τους το γεγονός ότι ο πρώην Μητροπολίτης Καστοριάς Φιλάρετος Βαφειδής ζητούσε πολλά χρήματα για τη χειροτονία τους και υπέρογκες μηνιαίες συνδρομές⁵⁵. Ο Καραβαγγέλης μπροστά σε μια τέτοια κατάσταση υποσχέθηκε τη χρηματική αρωγή τους και την οικονομική ενίσχυση των ενδεέστερων οικογενειών, αλλά πολύ λίγοι επανήλθαν στο Πατριαρχείο, καθώς η βουλγαρική προπαγάνδα τους υποχρέωνε δια της βίας να ακολουθήσουν το σχίσμα.

53. Ο πληθυσμός των σλαβόφωνων αυτών χωριών αποτελούνταν από γραικομάνους (πατριαρχικούς) και βουλγαροίζοντες (εξαρχικούς).

54. *Έξιστόρησις*, ό.π., σσ. 24-26.

55. Ο χρηματισμός του Μητροπολίτη Φιλάρετου Βαφειδή από τους ρουμανίζοντες και τους βουλγαροίζοντες είναι ένα πραγματικό γεγονός που βεβαιώνεται τόσο από τους τότε προξένους, όσο και από τους τότε Μητροπολίτες της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας. *Έξιστόρησις*, ό.π., σσ. 26-27. Βλ. και επιστολή του Μητροπολίτου Κορυτσάς - Καισαρείας και Ιωαννίνων Γερβασίου (Ωρολογά) με ημερομηνία 25 Αυγούστου 1896 προς τον Μητροπολίτη Ηρακλείας Γερμανό, όπου ο Καστοριάς Φιλάρετος χαρακτηρίζεται «τυφλόν και άργυρώνητον όργανον τής ρουμανικής προπαγάνδας». Παν. Δ. Τζιόβας, «Τό άνέκδοτο ήμερολόγιο του Μητροπολίτη Κορυτσάς - Καισαρείας και Ιωαννίνων Γερβασίου Ωρολογά 1864-1916», *Ήπειρωτική Έστία* 28 (1979) 207-208· Κ. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Έλληνισμός*, ό.π., σ. 205. Γνωστή επίσης είναι και η υποχωρητική στάση των Μητροπολιτών Καστοριάς Ιλαρίωνα, Κωνσταντίου και Αθανασίου του Σαμίου. Βλ. *Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)* 1903, *Άρχείο Άννινου Άγγέλου*, Φ. 1, Υποφ. 2, *Άναφορά Ύποπρόξενου του Έλληνικού Προξενείου Βιτωλίων Ν. Μπέτσου ύπ' αριθμ. 126, 7 Άπριλίου 1903* Παπαμιχαήλ, ό.π., σ. 175· Κ. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Έλληνισμός*, ό.π., σσ. 97-98, 394-396, 400-404· Αδάμου, «Ξένες προπαγάνδες», τ. 243-244, ό.π., σ. 53, σημ. 81, 58 σημ. 92· της ίδιας, «Ξένες προπαγάνδες», τ. 245-246, ό.π., σ. 10 σημ. 9.

Στα τέλη του 1903 και στις αρχές του 1904 φθάνουν στη Μακεδονία οι πρώτες ομάδες αξιωματικών του ελληνικού στρατού, που με ψευδώνυμο ζωεμπόρων απέβλεπαν στη στρατολόγηση εντοπίων Μακεδόνων αγωνιστών. Στην περιοχή της Καστοριάς κατευθύνθηκαν τον Μάρτιο του 1904 ο ανθυπολοχαγός Παύλος Μελάς και οι λοχαγοί Αλέξανδρος Κοντούλης και Αναστάσιος Παπούλας και ο υπολοχαγός Γεώργιος Κολοκοτρώνης⁵⁶. Κύριο μέλημα ήταν ο κατατοπισμός τους, ο εκφοβισμός των εξαρχικών και η στήριξη των πατριαρχικών. Στη Μονή Αγίου Νικολάου Τσιριλίου συναντήθηκαν με τον Γερμανό Καραβαγγέλη που τους συνέστησε να συναντηθούν και με τον Αργυρόπουλο στην Κλεισούρα. Κατά την εκεί πορεία τους αντάμωσαν τον ιατρό που είχε μεταβεί στη Ζαγορίτσανη (σημ. Βασιλειάδα) για να επισκεφθεί κάποιον ασθενή του. Παρόλο που είχε ενημερωθεί για αυτούς από τον Μητροπολίτη, τους ρώτησε πού πήγαιναν και τί επαγγέλονταν και έλαβε ως απάντηση ότι ήταν ζωέμποροι που πήγαιναν στο Σόροβιτς (σημ. Αμύνταιο). Αφού λοιπόν πείστηκε ότι είναι αυτοί τους είπε περιπαιχτικά: *Οί ζωέμποροι δὲν καβαλλικεύουν ἀπὸ μεργιά*, καθώς και οι τρεις κάθονταν στα σαμάρια των ζώων από μεργιά (από το πλάι) για να ξεκουράζονται από την παρατεταμένη ιππασία. Κατά τη συζήτηση που ακολούθησε οι αξιωματικοί κατάλαβαν ότι ήταν ο Αργυρόπουλος και έτσι όλοι μαζί κρυμμένοι σε κάποιους θάμνους συζήτησαν διάφορα θέματα που αφορούσαν στον αγώνα, χωρίς να χρειαστεί να μεταβούν στην Κλεισούρα, όπου έδρευε λόχος του τουρκικού στρατού⁵⁷. Τον χειμώνα του ίδιου έτους τριμελής επιτροπή άλλων αξιωματικών επισκέφθηκε τον ιατρό στην οικία του και συζήτησαν μαζί του τη διέλευση ελληνικών ανταρτικών σωμάτων από την περιοχή⁵⁸.

Ο Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος συνάντησε χρόνια αργότερα, το 1917, έναν από τους αξιωματικούς εκείνους, τον Ιωάννη Αβράσογλου⁵⁹, που ήταν τότε Διοι-

56. Α. Άνεστόπουλος, *Μακεδονικὸς ἀγὼν 1903-1908 καὶ ἡ συμβολὴ τῶν κατοίκων εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 517-518· Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ἑλληνισμός, ὁ.π.*, σσ. 392-393 σημ. 1· Βασ. Κ. Γούναρης, «Ο Μακεδονικὸς ἀγὼνας καὶ ἡ προετοιμασία τῆς ἀπελευθέρωσης (1903-1912)», *Ἡ νεότερη καὶ σύγχρονη Μακεδονία, Ἱστορία - Οἰκονομία - Κοινωνία - Πολιτισμὸς*, τ. Α', *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, εκδ. Παπαζήσης καὶ εκδ. οἶκος Παρατηρητῆς, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 515· Κων. Α. Βακαλόπουλος, *Ο ἔνοπλος ἀγὼνας στὴ Μακεδονία (1904-1908). Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼνας*, εκδ. Ἡρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 59-64 (στο ἐξῆς: *Ο ἔνοπλος ἀγὼνας*). Βλ. σύντομα βιογραφικὰ τους στο *Ο Μακεδονικὸς Ἀγὼνας καὶ τὰ γεγονότα στὴ Θράκη (1904-1908)*, εκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1998, σσ. 149-150. Εκείνη πιθανόν τὴν εποχὴ ὁ Παύλος Μελάς πήρε ὡς πρωτοπαλῆγαρό του τὸν κλεισουριώτῃ Νικόλαο Καθάριο. Περ. Βακουφάρης, «Ο Νικόλαος Καθάριος. Ἐνας Μακεδονομάχος Κλεισουριώτης», εφημ. *Κλεισούρα*, περ. Β', ἐτ. 2ο, φ. 13 (Φεβρουάριος 1989).

57. Ἡ συζήτηση αὐτὴ ἐγένεε κατ' ἄλλους στὴν Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας Κλεισούρας, ὅπου παραβρέθηκε καὶ ὁ τότε διευθυντῆς τῶν σχολείων τῆς Κλεισούρας Γ. Κιάντος. Άνεστόπουλος, ὁ.π., σ. 514· Παπαμιχαήλ, ὁ.π., σ. 191.

58. *Ἐξιστόρησις, ὁ.π.*, σσ. 27-28.

59. Πρόκειται γιὰ τὸν Ιωάννη Αβράσογλου, αξιωματικὸ ἀρχικά τοῦ Υπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ μετέπειτα τοῦ ελληνικοῦ προξενείου Θεσσαλονίκης με τὸ ψευδώνυμο Ἀμβρακιώτης. Τὸν Αύγουστο τοῦ 1905 τὸ προξενεῖο τοῦ ἀνέθεσε τὴ συγκρότηση σώματος 50 ἀνδρῶν με περιοχὴ δράσης τὸ Κιλκίς. Μόλις ὅμως ἐφτάσε ἐκεῖ με τὴν ομάδα τοῦ οἱ Βούλγαροι τὸν προόωσαν καὶ οἱ Τούρκοι συνέλαβαν σχεδόν ὅλο τὸ σῶμα στο χωριὸ Σαρίζιοι (σημ. Ποταμιά). Μετὰ τὴ σύλληψή τους ὠδηγήθηκαν στὶς φυλακὲς

κητής του Γ' Σώματος Στρατού στη Θεσσαλονίκη, και του προσκόμισε φιλική επιστολή από τον πατέρα του. Κατά τη συζήτησή τους ο τότε Διοικητής αποκάλυψε στον ανθυποφαρμακοποιό Αργυρόπουλο ένα περιστατικό που καταδεικνύει ότι η αλλαγή τρόπου ζωής από τους περισσότερους έλληνες αξιωματικούς κατά το πέρασμά τους στη Μακεδονία δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε και ανώδυνη⁶⁰. Κατά την παραμονή λοιπόν στην οικία του Αργυρόπουλου τον χειμώνα εκείνο του 1904, η σύζυγος του ιατρού Ασπασία φρόντισε να θερμάνει το δωμάτιο του σπιτιού στο οποίο θα κοιμόνταν οι φιλοξενούμενοι αξιωματικοί, με ένα μεγάλο μαγκάλι γεμάτο κάρβουνα. Μόλις όμως η οικογένεια του ιατρού κατακλίθηκε ακούστηκε θόρυβος από το δωμάτιο των αξιωματικών. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος ανοίγοντας την πόρτα του δωματίου, τους αντίκρισε όλους ζαλισμένους και πεσμένους κάτω. Αντιλήφθηκε αμέσως πως έπαθαν δηλητηρίαση από τις αναθυμιάσεις της θράκας και αφού άνοιξε τα παράθυρα τους συνέφερε με εντριβές⁶¹.

Μεταξύ των προσωπικοτήτων που είχαν επισκεφθεί την οικία Αργυρόπουλου ο Κωνσταντίνος θυμόταν και τον Νικολαΐδη, διευθυντή της εφημερίδας *Νεολόγος* Τεργέστης, η έκδοση της οποίας είχε απαγορευθεί στην Κωνσταντινούπολη και μοιραζόταν κρυφά μέσω των ελληνικών προξενείων. Εξάλλου ανταποκριτής της εφημερίδας από την περιοχή της Καστοριάς ήταν ο Ιωάννης Αργυρόπουλος. Χαρακτηριστικό της υπολήψεως και του σεβασμού των κατοίκων της Κλεισούρας προς το πρόσωπο του ιατρού είναι το γεγονός ότι πάντοτε προίστατο κατά τις επισκέψεις επίσημων στην περιοχή, όπως του Βασιλιά Αλέξανδρου και αργότερα του Ελευθερίου Βενιζέλου⁶². Τον Δεκέμβριο του 1901 ο ιατρός απέστειλε επιστολή προς τον τότε πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργό των Εξωτερικών Α. Ζαΐμη, με την οποία πρότεινε την απονομή του Χρυσού Σταυρού του Τάγματος του Σωτήρος στον κλεισουριώτη Γεώργιο Σπίρτα στο Σεμλίνο⁶³.

Από την αρχή του αγώνα τα ελληνικά σώματα συνειδητοποίησαν ότι χωρίς τη συνδρομή των εντοπίων δεν θα έφερναν σε πέρας την αποστολή τους και θα εξολοθρεύονταν. Επιτακτική, λοιπόν, πρόβαλλε η ανάγκη δημιουργίας μιας επιμελητείας που θα εξασφάλιζε οδηγούς, πληροφοριοδότες και αγγελιοφόρους, αλλά θα φρόντιζε και για τη διατροφή και απόκρυψη των σωμάτων και για την περίθαλψη των τραυματιών. Έτσι δημιουργήθηκαν σε όλη την ύπαιθρο της βορειοδυτικής Μακε-

Θεσσαλονίκης, αλλά με τη βοήθεια της τοπικής οργάνωσης της πόλης ο Αβράσογλου δραπέτευσε και φυγαδεύτηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1906. Μόδης, *ό.π.*, σσ. 236-237· Dakin, *ό.π.*, σσ. 269, 283 σημ. 49· *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, *ό.π.*, σσ. 154, 184, 203.

60. Ο ίδιος ο Αργυρόπουλος είχε παρατηρήσει στον Παύλο Μελά να μη φοράει μπότες λουστρινένιες, γιατί τον έκαναν να ξεχωρίζει και προκαλούσαν τις υποψίες των εχθρών. Δυστυχώς οι έλληνες αξιωματικοί που έρχονταν στη Μακεδονία για την οργάνωση του αγώνα ήταν δύσκολο να αποβάλλουν κάποιες συνήθειες των σαλονιών, όπως το χειροφίλημα που συνήθιζε ο Π. Μελάς και είχε προξενήσει τον θαυμασμό της συζύγου του ιατρού Ασπασίας. Βλ. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 3.

61. *Εξιστόρησις*, *ό.π.*, σσ. 28-29.

62. *Ό.π.*, σσ. 29, 35-36.

63. Πεφ. Βακοφάρης, «Η Κλεισουριώτικη παροικία στο Σεμλίνο», εφημ. *Κλεισούρα*, περ. Β', έτ. 3ο, φ. 29 (Ιούλιος-Αύγουστος 1990).

δονίας τοπικές εθνικές επιτροπές με κύρια ευθύνη τη διευκόλυνση της δράσης των σωμάτων. Η Επιτροπή της Κλεισούρας ορκίστηκε ενώπιον του Καραβαγγέλη στα μέσα Δεκεμβρίου 1904 και στη συνέχεια φρόντισε για τη σύσταση επιτροπών στο Γέριμα, το Λέχοβο, τη Βλάστη και το Εμπόριο⁶⁴. Πρόεδρος της είχε οριστεί ο ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος, βοηθός γραμματέας ο δημοδιδάσκαλος Γεώργιος Κ. Κιάντος, ταμίας ο Κωνσταντίνος Σ. Βούτσιας και σύμβουλος ο Γεώργιος Ι. Πάτσας⁶⁵. Βοηθοί και αναπληρωματικά μέλη αυτών ορίστηκαν οι Τασιούλας και Νικόλαος Πίνδος και ο Νικόλαος Μάνου⁶⁶. Η ευθύνη της επιτροπής αυτής ήταν πολύ μεγάλη καθώς στην Κλεισούρα υπήρχε λόχος τουρκικού στρατού και πάρα πολλοί ρουμανίζοντες που κατέδιδαν κάθε κίνηση των μελών. Εντούτοις το επάγγελμα του ιατρού παρείχε στον Αργυρόπουλο μια σημαντική κάλυψη, καθώς οι επισκεπτόμενοι την οικία του αγγελιοφόροι προσποιούνταν τους ασθενείς και έτσι παρέδιδαν την κρυπτογραφημένη αλληλογραφία⁶⁷.

Σημαντική όμως ήταν και η συμβολή της συζύγου του ιατρού, της Ασπασίας Αργυροπούλου που καλούσε τους αγγελιοφόρους της Κλεισούρας για να διεκπεραιώσουν την αλληλογραφία⁶⁸. Ως γυναίκα που δεν προκαλούσε τις υποψίες των

64. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. Π/εγγρ. 4:9/φ. 36: 20-21: *Επιστολή Ίω. Αργυρόπουλου και Γ. Κιάντου προς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 15 Φεβρουαρίου 1905.*

65. Τριανταφύλλον, *ό.π.*, σ. 258: Άριστ. Ί. Τζιώγος, *Συνοπτική ιστορία της Κλεισούρας Δυτικής Μακεδονίας και το ιστορικόν αυτής μνημείον της χριστιανοσύνης της Ίερᾶς Μονῆς Παναγίας - Γεννήσεως της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 94: Ανεστόπουλος, *ό.π.*, σ. 515: Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σ. 152: Π. Παπακυριακίδης, *Η Κορησός και τα μακεδονοχώρια στο Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 44: *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, *ό.π.*, σσ. 131-132. Περί της δράσης του Κιάντου, του Βούτσια και του Πάτσα βλ. Τζιώγος, *ό.π.*, σσ. 56-59: Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 155-156, 160-161: Περ. Βακουφάρης, «Ο Γεώργιος Κιάντος, συγγραφέας διδακτικού σχολικού βιβλίου», *εφημ. Κλεισούρα*, περ. Β', έτ. 3ο, φ. 29 (Ιούλιος-Αύγουστος 1990): σύνταξη, «Γεώργιος Κ. Κιάντος», *εφημ. Κλεισούρα*, περ. Β', έτ. 6ο, φ. 66 (Νοέμβριος 1993): Κολτσιδάς, *Ιδεολογική συγκρότηση*, *ό.π.*, σσ. 160-161: Τζινίκου-Κακούλη, «Τρεις Μακεδονομάχοι», *ό.π.*, σ. 134.

66. Πράκτορες ήταν οι Ανδρέας Τζήκας ή Παναγιωτόπουλος, Δημ. Στάγκας ή Στασινόπουλος (καπετάν Μίτζας) και Γεώργιος Ντούλας (Παπαντούλας), αγγελιοφόροι οι Γιαννάκης Πάτσιου και Κων. Ζώττας, εκτελεστές οι Θεοδ. Δ. Μυρώνης και Πέτρος Φάνη Λιγκανάρης (Φανόπουλος), σύνδεσμοι οι Πέτρος Τόττης και Κων. Ρόκας, οδηγοί οι Δημ. Σιάββας και Αναστ. Πρωτόγερου και τροφοδοτές οι Γεώργιος Θ. Σιάββας, Κων. Π. Κουκότας, Δημ. Νίκου, Δημ. Ντριστέλα, Ιω. Κιώρας, Δημ. Πέκος, Κων. Τσολάκης, Πέτρος Κυράτσα, Κων. Αθανασίου και Γεώργιος Βούτσιας. Στα μητρώα όμως των αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα περιλαμβάνονται ελάχιστοι από αυτούς. Βλ. ΑΙΜΧΑ/Ζ/φακ. 32/εγγρ. Α-11/1-11: *Συλλογή Άγγελικῆς Μεταλληνοῦ-Τσιώμου, «Ἡ κομόπολις Κλεισούρα εἰς τὸν Μακεδονικὸν ἀγώνα μετὰ τῆς περιφερείας τῆς»*. ΑΙΜΧΑ/Ζ/φακ. 25/εγγρ. 1/1-56: *Μητρώα καθ' οἰονδήποτε τρόπο συμμετασχόντων καὶ ἐργασθέντων κατὰ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγώνα, 30 Νοεμβρίου 1936*. ΑΙΜΧΑ/Ζ/φακ. 25/εγγρ. 2/1-58: *Μητρώα συμμετασχόντων καὶ ἐπιζησάντων Ἀγωνιστῶν Μακεδονικὸν Ἀγώνα*. ΑΙΜΧΑ/Ζ/φακ. 25/εγγρ. 3/1-30: *Μητρώα πεσόντων ἢ ἀφανισθέντων ἢ θανόντων Ἀγωνιστῶν Μακεδονικὸν Ἀγώνα, 2 Δεκεμβρίου 1936*. Ανεστόπουλος, *ό.π.*, σσ. 515-516: Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 191-192: Χρ. Νεράντζης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, τ. 2ος, εκδ. Μορφωτικός Κόσμος, ά.τ. 1984, σ. 538: σύνταξη, «Ο Μακεδονικός Άγών και η συμβολή των Άπανταχού Κλεισουριέων», *εφημ. Κλεισούρα*, περ. Β', έτ. 8ο, φ. 86 (Νοέμβριος 1995) και έτ. 9ο, φ. 95 (Οκτώβριος 1996).

67. *Ἐξιστόρησις*, *ό.π.*, σ. 30.

68. Εκτός της Ασπασίας Αργυροπούλου αξιόλογη ήταν και η δράση των διδασκαλισσών της Κλεισούρας Φανῆς Τσιώνα και Αφροδίτης Οικονόμου. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σ. 192.

τουρκικών αρχών και των ρουμανιζόντων, πήγαινε και εύρισκε τον αγγελιοφόρο Δημήτριο Στάγκα, τον μετέπειτα καπετάν Μίτσα, που ήταν κτίστης και συνθηματικά τον καλούσε με το αιτιολογικό δήθεν της επισκευής της οικίας της. Η μυστική δράση της αγωνίστριας αυτής, μέχρι και το 1908 περίπου, ήταν ένα μνημόσυνο προς τον αδερφό της Δημήτριο Παπαπέτρου, που λόγω της στενής του φιλίας με τον καπετάν Βαγγέλη Γεωργίου ή Νάτση από το Στρέμπενο (σημ. Ασπρόγεια)⁶⁹ συνελήφθη στις 17 Ιουνίου 1905 από τους κομιτατζήδες έξω από το χωριό Αετός μαζί με άλλους επτά πατριαρχικούς χωρικούς από το Λέχοβο και το Ζέλενιτς (σημ. Σκλήθρο), ξυλοκοπήθηκαν και τέλος ρίχτηκαν σε μια αναμμένη ασβεσταριά με την κατηγορία ότι συνεργάζονταν με τον προαναφερθέντα καπετάνιο⁷⁰.

Την 25η Μαρτίου 1905, ανήμερα της εορτής του Ευαγγελισμού, ο οπλαρχηγός Γεώργιος Τσόντος ή καπετάν Βάρδας με τον υπολοχαγό του πεζικού Στέφανο Δούκα πραγματοποίησαν με περίπου 180 άνδρες νυχτερινή επίθεση στο εξαρχικό χωριό Ζαγορίτσανη, που εκείνη την εποχή χαρακτηριζόταν ως «μικρή Σόφια», λόγω του μεγάλου αριθμού των σχισματικών βουλγαριζόντων κατοίκων της. Σε εκείνη την επίθεση φονεύθηκαν 79 άτομα, μεταξύ των οποίων κατά λάθος και ορισμένοι σλαβόφωνοι πατριαρχικοί⁷¹. Οι ευθύνες για εκείνη την επιχείρηση επιρρίφθηκαν εκ μέρους των τουρκικών αρχών στον ιατρό Αργυρόπουλο, λόγω των συχνών επισκέψεών του στη Ζαγορίτσανη για τους ασθενείς του. Μάλιστα παρουσίασαν και δυο γυναίκες ψευδομάρτυρες, εκ των οποίων η μια φιλοξενούσε τον ιατρό στο σπίτι της όσες φορές πήγαινε εκεί. Στη δυσφήμιση όμως του Αργυρόπουλου συνέβαλαν και οι ρουμανιζόντες της Κλεισούρας που ζήτησαν από τον μουδίρη, που ήταν μίσθαρνο όργανό τους, την επίπληξη όλων των μελών της τοπικής επιτροπής του αγώνα⁷².

69. Για τον καπετάν Βαγγέλη βλ. Μόδης, *ό.π.*, σσ. 177-181· Dakin, *ό.π.*, σσ. 171-177· *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, *ό.π.*, σσ. 128-129, 145-146, 151-152, 163-164.

70. ΑΙΜΧΑ/Ζ/φακ. 25/εγγρ. 3/1-30: 26· *Μητρώα πεσόντων ή άφανισθέντων ή θανόντων Αγωνιστών Μακεδονικού Αγώνα, 2 Δεκεμβρίου 1936. Έξιστόρησις*, *ό.π.*, σσ. 30-31· Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σ. 152, 188· Αργυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 3· M. Paillarès, *Η Μακεδονική θύελλα. Τα πύρινα χρόνια 1903-1907*, εκδ. Τροχαλία, α΄ ανατύπωση, Αθήνα 1994, σ. 290.

71. Για την επιχείρηση της Ζαγορίτσανης και τις μετέπειτα συλλήψεις του Αργυρόπουλου, αλλά και άλλων κλεισουριέων (Τασ. Πίνδου, Γ. Πάτσα, Π. Μήτρα κ.ά.) βλ. Ανεστόπουλος, *ό.π.*, σ. 518· Μόδης, *ό.π.*, σσ. 277-278· Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 152, 177-178, 193-194· Γούναρης, *ό.π.*, σ. 518· Dakin, *ό.π.*, σσ. 298-300· *Ευθύμιος Καούδης. Ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία. Απομνημονεύματα (1903-1907)*, εισ.-επιμ.-σχολ. Αγγ. Α. Χοτζίδης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 97 κ.ε· Τζινίκου-Κακούλη, *Γιατροί*, *ό.π.*, σ. 16· *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, *ό.π.*, σσ. 209-210· Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας*, *ό.π.*, σσ. 119-124· Τζινίκου-Κακούλη, «Οι γιατροί», *ό.π.*: της ίδιας, «Τρεις Μακεδονομάχοι», *ό.π.*, σ. 134· Γ. Τσόντος-Βάρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών. Ημερολόγιο 1904-1905*, τ. Α΄ και τ. Β1΄, εισ.-επιμ.-σχολ. Γ. Πετσιβάς, Αθήνα 2003, τ. Α΄, σσ. 97-100, 105-107.

72. Σε επιστολή της Επιτροπής Κλεισούρας προς τον Γ. Τσόντο-Βάρδα συστήνεται η τιμωρία των προδοτών ρουμανιζόντων και του μουδίρη κατά τις ημέρες του Πάσχα, που οι επίτροποι με τις οικογένειές τους θα αναχωρούσαν στη Θεσσαλονίκη. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙΙΙ/εγγρ. 9:94/φ. 44: 164-165: *Επιστολή Επιτροπής Κλεισούρας προς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 28 Μαρτίου 1905*. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙΙΙ/εγγρ. 9:95/φ. 44: 166: *Επιστολή Γ. Κιάντου προς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα (αχρονολόγητη)*· ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙΙ/εγγρ. 7:30/φ. 45:55: *Επιστολή Γ. Κιάντου προς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 9 Απριλίου 1905*· Τσόντος-Βάρδας, *ό.π.*, τ. Α΄, σσ. 141, 172 και τ. Β1΄, σ. 358.

Αποτέλεσμα ήταν η σύλληψη του ιατρού και η φυλάκισή του στην Καστοριά με την κατηγορία ότι ήταν ο ηθικός αυτουργός της υπόθεσης⁷³. Η ταυτόχρονη πραγματοποίηση ερευνών στο σπίτι του για εύρεση ενοχοποιητικών στοιχείων δεν απέφερε κανένα αποτέλεσμα, αφού ο γιος του Κωνσταντίνος είχε προλάβει να κάψει την αλληλογραφία που είχε ο πατέρας του με τον Παύλο Μελά και άλλους οπλαρχηγούς του αγώνα και τη φύλαγε σε γραφείο μέσα στο δωμάτιο του σπιτιού του, που χρησιμοποιούνταν ως φαρμακείο. Κατά την παραμονή του ιατρού στις φυλακές Καστοριάς τον επισκέπτονταν εκτός του Καραβαγγέλη, που είχε επιχειρήσει και τη χρηματική εξαγορά του⁷⁴, και πολλοί πρόκριτοι της πόλης, πηγαίνοντάς του συχνά και φαγητό για να μην τρώει από το συσσίτιο. Εκεί τον επισκέφθηκαν και οι δυο γιοί του Κωνσταντίνος και Χαρίλαος και φιλοξενήθηκαν από έναν φίλο του πατέρα τους, τον τούρκο φοροεισπράκτορα Ετέμ εφέντη⁷⁵. Ένας άλλος στενός φίλος του Αργυρόπουλου από τη Λειψίστη, ο αλβανός Βελή μπέης, μόλις πληροφορήθηκε τη φυλάκισή του, τον επισκέφθηκε στη φυλακή και στη συνέχεια πήγε στη σύζυγό του Ασπασία στην Κλεισούρα, στην οποία και εκμυστηρεύθηκε ότι παρά τη μεγάλη κατηγορία θα φρόντιζε ο ίδιος να δωροδοκήσει τους δικαστές που ήταν φίλοι του. Αμέσως η Ασπασία παρέδωσε στο Βελή μπέη χρηματικό ποσό 200 χρυσών λιρών, ανάμεσα στις οποίες και τις λίρες του «τεπέ» από το φέσι της, και έτσι η ποινή μετατράπηκε σε εξορία από τον νομό Μοναστηρίου⁷⁶.

Μετά την αποφυλάκισή του στις αρχές Ιουνίου του 1905 ο ιατρός πέρασε από την οικία του στην Κλεισούρα και την επόμενη ημέρα αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη «σχεδόν άπένταρος»⁷⁷, αλλά με τη σκέψη του στην Κλεισούρα, όπου παρέμειναν πέντε μέλη της οικογένειάς του, καθώς οι δυο προαναφερθέντες γιοι του ήταν τρόφιμοι του Γυμνασίου Τσοτυλίου. Μάλιστα 50μελής συμμορία κομιτατζήδων της περιοχής του είχε στήσει ενέδρα στην τοποθεσία Ιάζια για να τον συλλάβει, ελπίζοντας ότι θα περνούσε από εκεί⁷⁸. Η αδυναμία και ανικανότητα των κομιτατζήδων να εξοντώσουν τον ίδιο τον ιατρό είχε σαν αποτέλεσμα την απαγωγή των οικείων του από το βαρυνιώτη βοεβόδα Νικόλα (Κόλε) Αντρέεφ⁷⁹ τον Ιούνιο του

73. Μαζί με τον ιατρό είχαν φυλακιστεί και οι κλεισουριώτες Τασ. Πίνδος και Γ. Πάτσας, αλλά όχι ο Γ. Κιάντος, όπως συνήθως αναφέρεται. Βακουφάρης, «Ιστορικό περίγραμμα», *ό.π.*, σ. 77.

74. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙΙ/εγγρ. 6:21/φ. 44: 34-35: Έπιστολή Μητροπολίτη Καστοριάς Καραβαγγέλη με τὸ ψευδώνυμο Κώστας πρὸς Γ. Τσόντο-Βάρδα, 7 Ἀπριλίου 1905.

75. Η πολύ καλή περιποίηση εκ μέρους του Ετέμ εφέντη γίνεται αντιληπτή από το γεγονός ότι δανείσθηκε από γειτονικό σπίτι πιρουνία για τους δυο προσκεκλημένους του, καθώς οι Τούρκοι δεν μεταχειρίζονταν πιρουνία κατά τα γεύματά τους.

76. *Εξιστόρησις*, *ό.π.*, σσ. 31-32.

77. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙΙΙ/εγγρ. 13:19/φ. 50: 29: Έπιστολή Γ. Κιάντου πρὸς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 6 Ἰουνίου 1905. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙV/εγγρ. 14:37/φ. 44: 57-59: Έπιστολή Γ. Κιάντου πρὸς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 14 Ἰουνίου 1905. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙV/εγγρ. 16:89/φ. 43: 163-165: Έπιστολή Γ. Κιάντου πρὸς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 20 Ἰουνίου 1905.

78. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙV/εγγρ. 14:37/φ. 44: 57-59: Έπιστολή Γ. Κιάντου πρὸς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Κλεισούρα 14 Ἰουνίου 1905.

79. Η προσωπικότητα του Αντρέεφ και τα προβλήματα που δημιουργούσε στην περιοχή σκι-

1905⁸⁰. Με την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη θεώρησε καθήκον του να επισκεφθεί τον εκεί έλληνα γενικό πρόξενο Λάμπρο Κορομηλά και να του εκθέσει την κατάσταση που επικρατούσε στην περιφέρεια της Καστοριάς. Η τραγική οικονομική του κατάσταση τον ώθησε να ζητήσει από τον πρόξενο χρηματική ενίσχυση για την παραμονή του στην πόλη, αλλά η απάντηση που πήρε ήταν αρνητική. Έκτοτε δεν τον επισκέφθηκε καμία φορά. Τη στιγμή ακριβώς εκείνη επενέβησαν οι εκεί εγκατεστημένοι Κλεισουριείς και φίλοι του ιατρού, που φρόντισαν για την εγκατάστασή του σε μια νεόκτιστη οικία στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου, όπου και άνοιξε ιατρείο⁸¹. Από έγγραφο του Προξενείου Μοναστηρίου με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1907 γίνεται αντιληπτό ότι ο Αργυρόπουλος δεν αδρανοποιήθηκε και κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη, αλλά συνέχισε να έχει επαφές με τα ανταρτικά σώματα και να εργάζεται για την επιστροφή των σχισματικών στους κόλπους της Ορθοδοξίας⁸². Ο Ιω. Καραβίτης γράφει στα απομνημονεύματά του το 1907 ότι ο Αργυρόπουλος περιέθαλπε τους τραυματισμένους αγωνιστές στην περιοχή Μοναστηρίου και μάλιστα διέθετε και ποσότητα φαρμάκων και άλλων φαρμακευτικών ειδών για την περιποίηση των τραυμάτων⁸³. Στην Κλεισούρα επέστρεψε το 1909 και η εκεί πελατεία του τον περιέβαλλε και πάλι με μεγάλη εμπιστοσύνη, απέφυγε όμως να αναμιχθεί στα κοινοτικά ζητήματα, γιατί τον επέβλεπαν οι τουρκικές αρχές⁸⁴.

αγραφούνται σε πάμπολλα άρθρα των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης *Άλήθεια* και μετέπειτα *Νέα Άλήθεια* [έτ. 6ο, φ. 810 (94), Τετάρτη 15.10.1908 έως και έτ. 3ο, φ. 679 (80), Σάββατο 27.8.1911]. Βλ. επίσης Anast. Simeonov, *Mokreni (moeto rodno selo)*, Varna 1931, σποραδικά. ΑΙΜΧΑ/Ζ/φακ. 26/Νομός Φλωρίνης 3/1-12: 4: Παν. Π. Οικονόμου, «Τὰ κατὰ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγὼνα γεγονότα τοῦ χωριοῦ Μόκραινῃ (Βαρικόν) 1903-1912», *Λέχοβο* 3 Ἀπριλίου 1953· Nikolov, *ό.π.*, σ. 9· Π. Στάθης, Ι. Σαμαράς, *Μονογραφία περὶ τοῦ χωριοῦ Βαρικὸ Φλώρινας*, Βουδαπέστη *ά.έ.*, σποραδικά.

80. ΑΙΜΧΑ/Β/φακ. ΙΙΙ/εγγρ. 13:23/φ. 50: 37: *Επιστολή Ζήση Δούφλια πρὸς Γ. Τσόντο-Βάρδα, Λόσνιτσα 7 Ἰουνίου 1905 και Τσόντο-Βάρδα, ό.π.*, τ. Α', σ. 142.

81. *Ἐξιστόρησις, ό.π.*, σσ. 32-33.

82. Αρχείο Υπουργείου Ἐξωτερικῶν (ΑΥΕ), 1907 *Μακεδονικὸς Ἀγὼν/Προξενεῖο Μοναστηρίου/φακ. 92.1/Προξενεῖο Μοναστηρίου πρὸς Ἰπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 26 Ἰουνίου 1907.*

83. Ιω. Καραβίτης, *Ο Μακεδονικὸς Ἀγὼν. Απομνημονεύματα*, εισ.-επιμ.-σχολ. Γ. Πετσίβας, τ. 2ος, Ἀθήνα 1994, σσ. 746-747.

84. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 152-153. Διαφήμιση περὶ του ιατροῦ και μαιευτήρα Ιω. Αργυρόπουλου [έφημ. *Άλήθεια*, έτ. 6ο, φ. 807 (91), Σάββατο 11.10.1908] υπάρχει σε πολλά φύλλα των εφημερίδων *Άλήθεια* και *Νέα Άλήθεια* μέχρι και την 21η Αυγούστου 1909, οπότε η εφημερίδα ανήγγειλε την αναχώρησή του για την Κλεισούρα (έφημ. *Νέα Άλήθεια*, έτ. 1ο, φ. 67, Παρασκευή 21.8.1909). Ο Ιγγλέσης αναφέρει τον Αργυρόπουλο μεταξύ των ιατρών της Θεσσαλονίκης στον *Όδηγὸ τῆς Ἑλλάδος*. Σε σπάνιο γαλλικό σαλναμέ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που σώζεται στο Εθνολογικό - Λαογραφικό Μουσείο Κλεισούρας, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος αναφέρεται μεταξύ των ιατρών της Κλεισούρας στα 1913. Βλ. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Όδηγὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀπάσης τῆς Μακεδονίας, τῆς Μικρῆς Ἀσίας μετὰ τῶν νήσων Ἀρχιπελάγους καὶ τῶν νήσων Κρήτης - Κύπρου - Σάμου. Οἰκονομία, δημόσια ἔργα, ἐμπόριον, βιομηχανία, ναυτιλία, γεωργία, κτηνοτροφία, τοπογραφία, ἀρχαιολογία, γράμματα, τέχνη, στατιστική, μεταλλειολογία, χρηματιστήριον, συγκοινωνία κτλ. Μετὰ πολλῶν ὁδοιπορικῶν καὶ τοπογραφικῶν χαρτῶν*, έτ. Γ', τ. Α', Ἀθήνα 1910-1911, σ. 41 και *L'Annuaire Oriental: du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature de l'Orient*, Istanbul 1913, σ. 1682.

Μετά την ανακήρυξη του τουρκικού συντάγματος το 1908 και τη δοθείσα γενική αμνηστία, οι ελληνικές ανταρτικές ομάδες διαλύθηκαν και επέστρεψαν στην ελεύθερη Ελλάδα. Έτσι στη Μακεδονία δρούσαν πια εναντίον των βουλγαριζόντων μόνο τα σώματα των εντοπίων οπλαρχηγών, που έπρεπε να αντιμετωπίσουν άπειρες βιαιοπραγίες των κομιτατζήδων⁸⁵. Κατά την κήρυξη του πολέμου των σύμμαχων βαλκανικών κρατών εναντίον της Τουρκίας το 1912 οι κλεισουριώτες οπλαρχηγοί Δημ. Κ. Στάγκας (καπετάν Μίτζας)⁸⁶ και Ανδρέας Π. Παναγιωτόπουλος ή Τζήκας (καπετάν Ανδρέας)⁸⁷, αφού εκδίωξαν τις τουρκικές αρχές, ύψωσαν την ελληνική σημαία στο κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Νικολάου και παράλληλα διόρισαν επαναστατική Επιτροπή Τοπική Διοικήσεως με πρόεδρο τον Ιωάννη Αργυρόπουλο⁸⁸. Κατά την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Δυτική Μακεδονία και την απελευθέρωση του Σόροβιτς (σημ. Αμύνταιο) από την V Μεραρχία, ο Αργυρόπουλος έστειλε με αγγελιοφόρο τον κλεισουριώτη Γεώργιο Ντούλα (τον μετέπειτα Παπα-Ντούλα)⁸⁹ επιστολή στον Μέγαρχο Ματθαιόπουλο, με την οποία του υπεν-

85. «Πίναξ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καστορίας διαπραχθεισῶν ἐγκληματικῶν πράξεων μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀναχώρησιν τοῦ Ὀρθοδόξου μητροπολίτου», περ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. 31, ἐτ. ΚΗ' (1907) 709 «Ὀρθοδόξων Παθήματα», περ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. 33, ἐτ. Λ' (1909) 320, 326-327.

86. Για τον καπετάν Μίτζα βλ. Γ. Τρύπης, «Κλεισούρα. Σύντομος ἱστορικὴ ἀνασκόπησις τῆς Κλεισούρας», περ. *Ἀριστοτέλης*, τ. 26 (Φλώρινα 1961) 10· του ἰδίου, *Κλεισούρα, ὁ.π.*, σσ. 2-3 Παπαμιχαήλ, ὁ.π., σσ. 197-199 Παπακυριακίδης, ὁ.π., σσ. 44-47. Στην ἐφημ. *Φωνὴ τῆς Καστορίας*, περ. Γ', ἐτ. 26ο, φ. 1262 (Κυριακὴ 9.5.1971) καὶ φ. 1263 (Κυριακὴ 16.5.1971), δημοσιεύτηκαν ανταποκρίσεις περὶ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς του.

87. Για τον καπετάν Ανδρέα βλ. Ἀρχεῖο Νικολάου Σιώκη, «Ὀμιλία τοῦ Δημοδιδασκάλου τῆς Βασιλειάδας Καστορίας κ. Χρίσκου στὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Καπετάν Ἀνδρέα Παναγιωτοπούλου, Βασιλειάδα 8 Μαΐου 1971», ἀλλὰ καὶ Τρύπης, ὁ.π., σσ. 2-3, 18-21· Χρ. Γ. Γεωργίου, *Ὁ Γέρας καὶ τὰ γεγονότα τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 70-72· Παπαμιχαήλ, ὁ.π., σσ. 194-197· Παπακυριακίδης, ὁ.π., σσ. 44-47· Χαρ. Καραμανώλης, «Ὁ Μακεδονομάχος Ἀνδρέας Παναγιωτόπουλος ἢ Τζήκας», ἐφημ. *Κλεισούρα*, περ. Β', ἐτ. 5ο, φ. 54 (Νοέμβριος 1992) / φ. 55 (Δεκέμβριος 1992) / φ. 56 (Ἰανουάριος 1993)· Γ. Δικάννυμος-Μακρῆς, *Ἡμερολόγιον Πολέμου 1912 καὶ 1913 ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπειρῷ*, μεταγρ.-εἰς.-σχολ.-ἐπιμ. Γρηγ. Βέλκος, Θεσσαλονίκη 2003, σποραδικά. Στην ἐφημ. *Φωνὴ τῆς Καστορίας*, περ. Γ', ἐτ. 26ο, φ. 1263 (Κυριακὴ 16.5.1971), δημοσιεύτηκε ἀνταπόκριση περὶ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς του που εἶχε τοποθετηθεῖ ἀρχικὰ στὴν Κλεισούρα καὶ ἀργότερα μεταφέρθηκε στὴ Βασιλειάδα.

88. Οἱ συνεχεῖς συλλήψεις καὶ φυλακίσεις τοῦ Αργυρόπουλου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐμφανίζε-ται ὡς Πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Επιτροπῆς Κλεισούρας σὲ πολὺ λίγα ἐγγράφα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σὲ τρεῖς ἐπιστολές (υπ' ἀριθμ. 94, 95 καὶ 102) στὸ Ἀρχεῖο τοῦ προκρίτου τοῦ Γέρας Καστορίας Στέργιου Μίσιου, που περιλαμβάνει 135 ἐγγράφα τῆς χρονικῆς περιόδου 1791-1923 καὶ σώζεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Μακεδονικοῦ Ἀγώνα μετὰ ἀπὸ δωρεὰ τοῦ Χρήστου Βράκα στα 1994. Τα ἐγγράφα αὐτὰ μαζί με μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ κλεισουριώτη Δημ. Στάγκα (καπετάν Μίτζα) περιλαμβάνονται στὴν ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία τῆς Περσ. Γ. Καραμπάτη, *Κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις στὴ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸ Μακεδονικὸ Ἀγώνα*, ἀδημ. μεταπτ. ἐργασία, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 140, 144.

89. Για τον Παπαντούλα βλ. ΣΦΜΜΑ, *Φάκελος δράσεως τοῦ Μακεδονομάχου ἱερέα Γεωργίου Ντούλα ἢ Παπαντούλα*. Παπαμιχαήλ, ὁ.π., σσ. 199-200· Μιχ. Παπαμιχαήλ, «Ἐκεῖνοι ποὺ πεθαίνουν γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Γεώργιος Παπαντούλας», ἐφημ. *Ὁρσεστίας*, φ. 51 (5 Ὀκτωβρίου 1947) σύνταξη, «Ὁ ἱερέας - Μακεδονομάχος Γεώργιος Παπαντούλας ἢ Ντούλας. Ὁ νεώτερος Παπαφλέσας», ἐφημ. *Κλεισούρα*, περ. Β', ἐτ. 6ο, φ. 60 (Μάιος 1993).

θύμιζε την ύπαρξη κοντά στο Εξί-Σου (σημ. Ξυνό Νερό) της διάβασης Κιρλί-Δερβέν (Στενά Κλειδίου), απ' όπου μπορούσε να τους χτυπήσει ανυποψίαστα ο τουρκικός στρατός⁹⁰. Η προφορική απάντηση του στρατηγού στον κομιστή της επιστολής ήταν: *Ό γιατρός νά κοιτάξη τούς άρρώστους του και ταίς συνταγές του*. Την ίδια νύχτα τα τουρκικά στρατεύματα, καταδιωκόμενα από τον προελαύνοντα σερβικό στρατό κατάφεραν να πλήξουν τον ελληνικό στρατό που είχε στρατοπεδεύσει κοντά στο Δερβένι. Ακολούθησε η οπισθοχώρηση των ελλήνων στρατιωτών προς τα Καϊλάρια (σημ. Πτολεμαΐδα) και την Κοζάνη, αλλά η αναχαίτιση ήρθε γρήγορα από τα ελληνικά στρατεύματα που βρίσκονταν στην Κοζάνη και από τους κατοίκους της περιοχής, που προσέφεραν τη βοήθειά τους ακόμη και με τα κυνηγετικά τους όπλα⁹¹. Ο τουρκικός στρατός απεγνωσμένος κατάφερε να διαφύγει μέσω της διάβασης Καραγιάννια και από εκεί μέσω Σιατίστης και Βογατσικού, το οποίο και πυρπόλησε, να φτάσει στην Καστοριά⁹².

Ένα τμήμα του τουρκικού στρατού πέρασε στις 2 Νοεμβρίου 1912 από την Κλεισούρα, όπου μετά τη λεηλασία και την πυρπόληση των εμπορικών καταστημάτων και των πλουσιότερων οικιών, φόνευσαν και 12 γέροντες, καθώς τα γυναικόπαιδα είχαν καταφέρει να διαφύγουν στο γύρω πυκνό δάσος του Μουρικίου, στην ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου και στο γειτονικό βλαχοχώρι Μπλάτσι (σημ. Βλάστη)⁹³. Ο Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος που εκείνη την εποχή βρισκόταν λόγω των σπουδών του στην Αθήνα, μόλις πληροφορήθηκε την πυρπόληση της γενέτειράς του αναχώρησε μαζί με τον βογατσιώτη Αλέξανδρο Λέτσα σιδηροδρομικώς μέχρι την Λάρισα και από εκεί άλλοτε με άμαξα και άλλοτε με ζώα μέχρι την Κοζάνη. Από εκεί ο μεν Λέτσας κατευθύνθηκε στο Βογατσικό, ο δε Κωνσταντίνος πεζοπορώντας έφτασε στην Κλεισούρα, στην οποία μόλις είχε επιστρέψει από τη Βλάστη η οικογένειά του. Κατά την εκεί ολιγοήμερη παραμονή του συνέβη ένα άσχημο περιστατικό με τον μετέπειτα κατοχικό πρωθυπουργό Ιωάννη Ράλλη που περιόδευε εκείνη την εποχή στην περιοχή και διαμαρτυρόταν ότι δεν έτυχε της δέουσας υποδοχής από τους κατοίκους, αδιαφορώντας για το πλήγμα που είχαν υποστεί⁹⁴.

Μετά την απελευθέρωση ο Ιωάννης Αργυρόπουλος συνέχισε να ασχολείται με τα κοινοτικά ζητήματα και μάλιστα κατάφερε να μεταφερθεί στην Κλεισούρα η

90. Ο Αργυρόπουλος ενημερωνόταν για όσα συνέβαιναν από τους προσκόπους του Λεχόβου. Βλ. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα (ΜΜΑ) 1912, *Άρχείο Στέργιου Μίσιου, προκρίτου Γέμα Καστοριάς*, έγγρ. 94, «Επιστολή Ι. Αργυρόπουλου προς Διοικητική Έπιτροπή Κοινότητας Λοσνίτης, 22 Οκτωβρίου 1912» και έγγρ. 95, «Επιστολή Ι. Αργυρόπουλου προς Κυβέρνηση Λοσνίτης, 23 Οκτωβρίου 1912» Καραμπάτη, *ό.π.*, σ. 140.

91. Η πληροφορία αυτή περιέχεται και σε επιστολή του Αργυρόπουλου προς την Κυβερνητική Επιτροπή Λοσνίτης (Γέμα). Βλ. ΜΜΑ 1912, *Άρχείο Στέργιου Μίσιου, προκρίτου Γέμα Καστοριάς*, έγγρ. 102, «Επιστολή Ι. Αργυρόπουλου προς Κυβερνητική Έπιτροπή Λοσνίτης, 31 Οκτωβρίου 1912» Καραμπάτη, *ό.π.*, σ. 144.

92. *Εξιστόρησις, ό.π.*, σσ. 33-34.

93. Οι Τούρκοι, βάσει της αφήγησης, συνεπικουρούνταν στο έργο της λεηλασίας από μουσουλμάνους χωρικούς των περιχώρων, που με υποζύγια μετέφεραν τα λάφυρα του πλιατσικολογήματος. *Ό.π.*, σ. 34.

94. *Ό.π.*, σσ. 34-35.

έδρα του ειρηνοδικείου και ο αστυνομικός σταθμός, που επρόκειτο να τοποθετηθούν στο Λέχοβο, προβάλλοντας τη σπουδαία εθνική δράση της κωμόπολης στους υπεύθυνους για το θέμα ανώτερους δικαστικούς, που περιέτρεχαν τη Μακεδονία ορίζοντας τις κατάλληλες πόλεις και χωριά⁹⁵.

Εκτός όμως της εθνικής του δράσης, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος ήταν αφιερωμένος και στο λειτούργημα του ιατρού μέχρι τέλους της ζωής του. Οι υψηλές μάλιστα αμοιβές που έπαιρνε, μόνο όμως από όσους είχαν την ευχέρεια, τον είχαν καταστήσει στόχο των ληστών της περιοχής, που πάντα παραμόνευαν για να τον ληστέψουν. Κάποιο χειμώνα επιστρέφοντας από επίσκεψη ασθενή του στη Βλάστη, κινδύνευε να σκοτωθεί μαζί με το άλογό του λόγω του πάγου που είχε καλύψει τον απόκρημνο και δύσβατο δρόμο. Στην τοποθεσία εκείνη ανήγειρε αργότερα μια βρύση που οι Μπλατσιώτες ονόμαζαν *τὸ π'γάδι τ' Ἀργυρόπουλ*⁹⁶.

Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1919 και λίγο πριν τα Χριστούγεννα τον κάλεσαν να επισκεφθεί ασθενή του πελάτη στη Ζαγορίτσανη, μολυσμένο από τον εξανθηματικό τύφο που είχε προσβάλει τα υποχωρούντα από τη Δυτική Μακεδονία σερβικά στρατεύματα και κατ' επέκταση και αρκετά χωριά της περιοχής. Στις παρακλήσεις των οικείων του να μην πάει λόγω του φόβου μόλυνσέως του απάντησε: *Εἶμαι ἰατρός, ὁ δὲ ἀσθενὴς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς καλοὺς φίλους καὶ πελάτας μου καὶ φανατικὸς Ἕλληνα καὶ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ κάμω τὸ ἰατρικὸν καὶ φιλικὸν καθήκον μου. Θὰ φροντίσω νὰ προφυλαχθῶ νὰ μὴ πιάσω ψεῖρα.* Η επίσκεψη όμως εκείνη ήταν μοιραία για τον Αργυρόπουλο, που πέρασε τις εορτές των Χριστουγέννων με την οικογένειά του, έχοντας όμως καταληφθεί από μια παράδοξη μελαγχολία λόγω της υποψίας ότι είχε μολυνθεί. Σε μια επίσκεψή του στο Παλιοχώρι (σημ. Φούφας) μετά από λίγες ημέρες αναγκάστηκε να διανυκτερεύσει λόγω του υψηλού πυρετού του, αλλά την επομένη επέστρεψε στην οικία του στην Κλεισούρα, όπου αφού έκανε μόνος τη διάγνωση παρήγγειλε ενέσεις και άλλα αντιπυρετικά φάρμακα. Ο γιος του Κωνσταντίνος ειδοποίησε αμέσως τους ιατρούς φίλους του πατέρα του από την Καστοριά, που πρόθυμα ανταποκρίθηκαν. Ένας άλλος μάλιστα φίλος του, ο Διευθυντής Δημόσιας Υγείας Θεσσαλονίκης Κοπανάρης, απέστειλε και δυο ανθυπίατρος με σχετικά φάρμακα, αλλά οι προσπάθειες αυτές δεν απέδωσαν τίποτε. Έντεκα ημέρες μετά την εκδήλωση της ασθένειας, την 20η Ιανουαρίου 1920 πέθανε, αφήνοντας ως παρακαταθήκη στους απογόνους του και σε όλους εμάς τη συχνή φράση του: *Νὰ εἶμεθα ὑπερήφανοι ποὺ ἐγεννήθημεν Ἕλληνες.* Στην κηδεία του παρευρέθηκαν οι περισσότεροι συνάδελφοί του ιατροί από την Καστοριά και εκτός των κλεισουριέων και πολλοί φανατικοί φίλοι και πελάτες του από τα γύρω χωριά⁹⁷. Το ελληνικό κράτος τον τίμησε για την προσφορά του προς το έθνος με το παράσημο του Μακεδονικού Αγώνα 1903-1909 και τον αναγνώρισε ως πράκτορα Β' τάξης⁹⁸.

95. Ο.π., σ. 35.

96. Ο.π., σσ. 36-37.

97. Ο.π., σσ. 37-39, 49.

98. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σ. 153· Αργυρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 3 και 6.

Αυτοί ήταν οι ανώνυμοι άνθρωποι του Μακεδονικού αγώνα, που με το πέρασμα του χρόνου περιβλήθηκαν το πέπλο του μύθου, αλλά παρέμειναν άγνωστοι στους μετέπειτα ερευνητές. Με την ειλικρινή τους πίστη στα μεγάλα ιδανικά αξιώθηκαν να υψωθούν ως τη σφαίρα του μύθου και την πίστη τους αυτή τη σφράγισαν με τον θάνατο τους. Έτσι αναδείχθηκαν υπέρτεροι των ανθρωπίνων μέτρων σε φιλοπατρία, σε θάρρος, σε ανδρεία και σε πνεύμα θυσίας και κατέστησαν πρότυπα ζωής για εμάς τους νεότερους.

Nikolaos D. Siokis

THE FIGHTER OF THE MACEDONIAN STRUGGLE DOCTOR IOANNIS
ARGIROPOULOS (1852-1920) THROUGH THE PAGES OF AN UNPUBLISHED
NARRATION OF LIFE AND HIS NATIONAL ACTION

The life and the national action of doctor Ioannis Argiropoulos constitute up today one unknown aspect of Macedonian Struggle which however is enlightened by an unpublished typewritten text that recently devolved to our possession and which brings the title *Narration of life and national action of Ioannis K. Argiropoulos, doctor, under his son Konstantinos, pharmacist*. The typewritten text that is presented in the proposal is supported in the handwritten timetable of Ioannis Argiropoulos that was burned with his rich library at the duration of Kleisoura's Holocaust from German Forces (5 April 1944).

Doctor Ioannis Argiropoulos from Vogatsiko existed at the duration of Macedonian Struggle «agent B» and chairman of Kleisoura's Local Committee, where he had married with Aspasia Papapetros, the later informant of Struggle, and maintained also private clinic. He contributed in the foundation of Macedonian Association of Athens and Macedonian Educational Fraternity of Istanbul, but existed also ringleader of New Friendly Company with Anastasios Pihion from Ahrida and Nikolaos Filipidis from Monastiri. In the pages of this timetable they are except the life of Ioannis Argiropoulos and his patriotic action against Rumanian propagandists and Bulgarian comitadjis, trials that existed from them and the contacts that he had with the Metropolitan Bishop of Kastoria Germanos Karavangelis, Pavlos Melas, Stefanos and Ionas Dragoumis and chieftains Papoulas, Kontoulis, Kolokotronis, Vangelis Strempeniotis, priest Georgios Ntoulas, Dimitrios Mizas and Andreas Panagiotopoulos.

Ιωάννης Παπαλαζάρου

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΟΣΤΡΟΒΟΥ

Α΄ Άρνισσα - Όστροβο: Πληροφορίες για την περιοχή

Σκοπός της παρουσίας μου στο Συνέδριο και επιθυμία, δια της εισηγήσεώς μου, είναι να συμβάλω ώστε να καταφανεί ότι και οι μικροί τόποι, οι ελάχιστα γνωστοί και ασήμαντοι ως χώροι επί χάρτου, όπως η περιοχή του Οστρόβου, έχουν την ιστορία τους, έχουν το μερίδιο της συνεισφοράς τους στα εθνικά κινήματα, στους αγώνες, στις θυσίες και στην πανελλήνια εκστρατεία να απελευθερωθεί η Μακεδονία από τον τουρκικό ζυγό και να απεγκλωβισθεί από τις συμπληγάδες του πανσλαβιστικού κινήματος και της ρουμανικής προπαγάνδας. Εξάλλου είναι παραδεκτό και δεδομένο πως οι αγώνες και η εθνική προσφορά ενός τόπου δεν μετριοούνται και δεν αποτιμώνται με το στρέμμα.

Η κομόπολη της Άρνισσας, γνωστή ως Όστροβο μέχρι το 1912, βρίσκεται 22 χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Έδεσσας και είναι χτισμένη αμφιθεατρικά επί σειράς λόφων στις όχθες της λίμνης Βεγορίτιδας. Η ευρύτερη περιοχή της, αποτελούμενη από 10 οικισμούς, συγκροτεί τον Δήμο Βεγορίτιδας με έδρα την Άρνισσα. Τα χωριά της, κατεσπαρμένα στις υπώρειες του Βερμίου και του Βόρα, γύρω από τη μεγάλη λίμνη, τα συναντούμε σε αναφορές ιστορικών ως χώρους πολεμικών συγκρούσεων, τόπους στρατωνισμού ή ως σταθμούς και φρούρια περί την Εγνατία Οδό που διέσχισε την περιοχή.

Από άποψη γεωγραφικής θέσεως εκτιμάται ότι ήταν εξαιρετικά σημαντική και χρήσιμη για τους εξής λόγους: α) Η περιοχή του Οστρόβου βρισκόταν μεταξύ των μεγάλων αστικών και εθνικών κέντρων της εποχής: Θεσσαλονίκης, Βέροιας, Νάουσας, Έδεσσας, Φλώρινας και Μοναστηρίου και προσφερόταν ως ιδανικός τόπος τροφοδοσίας, ανασυγκρότησης και διακίνησης ενόπλων τμημάτων, β) οι θέσεις των οικισμών κατά μήκος της ιστορικής Εγνατίας Οδού, στη στενή λεκάνη που χωρίζει τους δύο σημαντικότερους ορεινούς όγκους της κεντρικής Μακεδονίας, Βόρα και Βέρμιον, ήταν μείζονος στρατιωτικής σημασίας, γ) ο Βόρας και το Βέρμιον προσέφεραν άριστα λημέρια, κρησφύγετα και ορμητήρια που χρησιμοποιήθηκαν από ληστρικές ομάδες τουρκαλβανών τον 17ο και 18ο αιώνα και κομιτατζήδων στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα που λυμαινόνταν τα χωριά της περιοχής: Όστροβο, Γραμματικό, Τσέγανη, Ροσίλοβο και Κατράνισα¹.

1. *Ιστορικά Αρχεία Βεροίας - Ναούσης 1598-1886*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1954, σ. 210.

Η στρατηγική σημασία της θέσεως διαφαίνεται και από το σχέδιο δράσεως των Βαρχοβιστών που προέβλεπε την εγκατάσταση στη Μακεδονία μεγάλων στρατιωτικών τμημάτων, συγκροτημένων και οργανωμένων στη Βουλγαρία. Για τον σκοπό αυτό έπρεπε άμεσα να καταληφθούν δύο υψίστης σημασίας στρατηγικοί χώροι: η περιοχή του Οστρόβου και η κοιλάδα του Στρυμόνα, ώστε να υπάρχει απόλυτος έλεγχος του ευρύτερου μακεδονικού χώρου².

Η Άρνισσα αναφέρεται στον Θουκυδίδη (Δ΄-128) ως πόλη της Εορδαίας, όπου κατέφυγε ο στρατηγός των Λακεδαιμονίων Βρασίδας το 424 π.Χ. υποχωρώντας από τη Λυγκιστίδα, στον πόλεμο κατά των Ιλλυριών. Για την επακριβή θέση της αρχαίας πόλης διαφωνούν οι Μ. Δήμιτσας, Kierpert και N. Hammond³.

Η πόλη καταστρέφεται περί τα τέλη του 10ου αιώνα από τους Βουλγάρους και την ίδια εποχή οικίζεται από τους ίδιους και οχυρώνεται νησίδα της λίμνης, το Όστροβο (σλαβική λέξη ostrov: νησί). Σύντομα το οχυρό Όστροβο ή Όστροβός αναπτύχθηκε σε αξιόλογη ομώνυμη πολίχνη, όπως αναφέρεται από βυζαντινούς χρονικογράφους.

Όταν η περιοχή κατακτήθηκε από τους Τούρκους (1385-1389), το Όστροβο έγινε έδρα αγροτικού δήμου (Μουδιρλίκι) και έδρα Ιεροδίκη. Διοικητικά υπαγόταν στον καζά των Βοδενών και εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Μογλενών. Από το 1798 όλα τα χωριά της περιοχής του Οστρόβου περιήλθαν στην κυριαρχία του αμμοσταγούς Αλή Πασά των Ιωαννίνων, με τα γνωστά επακόλουθα. Σώζονται επιστολές των κατοίκων της Τσέγανης (1803), του Οστρόβου (1810) και του Γραμματικού (1813), γραμμένες στα ελληνικά, με τις οποίες εκλιπαρούν από τον Αλή Πασά την ευνοϊκή ρύθμιση κάποιων τοπικών εκκρεμοτήτων τους⁴.

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης δεκάδες παλικαριών από τα χωριά της περιοχής συμμετείχαν στα σώματα των Αγγελή Γάτσου και Καρατάσου στα γεγονότα της Νάουσας και του Βερμίου. Από το Γραμματικό και την Κατράνιτσα ο Ναουσαίος οπλαρχηγός Καραμήτσος τον Μάρτη του 1822 στρατολόγησε 250 νέους εθελοντές για τις επιχειρήσεις της Νάουσας. Κι ενώ εκινείτο προς το Βέρμιον, συνεπλάκη επί πεντάωρο με 1.000 Γιουρούκους και Γενίτσαρους στη θέση Μουχαρέμ Χάνι κοντά στην Άρνισσα. Ήρθε σώμα με σώμα με τους Τούρκους και μόλις κατάφερε να ξεφύγει, αφού έχασε τρεις από τους άνδρες του. Στράφηκε οργισμένος κατά της τουρκικής συνοικίας του γειτονικού Γραμματικού, έτοιμος να την πυρπολήσει, αλλά οι Τούρκοι, ειδοποιημένοι, είχαν διαφύγει προς την Κατράνιτσα⁵.

Η ελληνική παιδεία και το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν έντονα καλλιεργημένα στους κατοίκους της περιοχής, αν κρίνουμε από τους ναούς πολλών οικισμών που είναι κτίσματα του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα και διατηρούνται μέχρι σήμερα⁶:

2. *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Έκδοτική Άθηνών, τ. ΙΔ΄, Άθήναι 1970, σ. 226 Douglas Dakin, *Μακεδονικός Αγώνας*, εκδ. Αθηνών-Ε.Μ.Σ., Αθήνα 1985, σ. 26.

3. *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. Ε΄, σ. 633.

4. Εύστ. Στουγιαννάκης, *Ιστορία Πόλεως Ναούσης*, Ήδεσσα 1924, σ. 74 Γ. Τουσίμης, περ. *Έδεσσαϊκά Χρονικά*, τ. 4/1973.

5. Στουγιαννάκης, *ό.π.*, σ. 146.

Άγιος Γεώργιος Γραμματικού (1667), Ανάληψη Αγίου Αθανασίου (1700), Άγιος Γεώργιος Ζέρβης (1850), Κοίμηση Θεοτόκου Άρνισσας (1860), Αγία Τριάδα Άρνισσας (1865), Άγιος Δημήτριος Ξανθογείων (1884). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι από το Γραμματικό καταγόταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Χρυσάνθος (1768-1834) και ότι στους οικισμούς αυτούς λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία αποδεδειγμένα από τα μέσα του 19ου αιώνα⁷ με τοπικούς δασκάλους, όπως τους Σταύρο Χατζηχαρίση και Χρίστο Στογιαννίδη από την Άρνισσα, τον Θωμά Γουσόπουλο από το Γραμματικό, τον Βασίλειο Δουΐτση και τον Αθανάσιο Παπαλαζάρου από τον Άγιο Αθανάσιο κ.ά.

Β' Μακεδονικός Αγώνας

Η σύνθεση του πληθυσμού της περιοχής του Οστρόβου δεν ήταν ομοιογενής. Δύο από τα χωριά της, το Όσλοβο (Παναγίτσα) και τα Κότσανα (Περαία) ήταν αμιγώς μουσουλμανικά. Στα υπόλοιπα κατοικούσαν χριστιανοί, γηγενείς Μακεδόνες. Στο Άνω Γραμματικό και στην Πατετσίνα (Πάτημα) ζούσαν βλαχόφωνοι, ενώ στο Όστροβο (Άρνισσα), Τσέγανη (Άγ. Αθανάσιο), Κάτω Γραμματικό, Ροσίλοβο (Ξανθόγεια), Ζέρβη και Δρούσκα (Δροσιά) σλαβόφωνοι. Οι δύο τελευταίοι οικισμοί ήταν τσιφλίκια τούρκων μπέηδων.

Τα γλωσσικά ιδιώματα της περιοχής προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν η βουλγαρική και η ρουμανική προπαγάνδα από το 1870 για να μεταστρέψουν τη βούληση και το εθνικό φρόνημα των κατοίκων, ώστε να αποκτήσουν την απαραίτητη πλειονότητα και την κυριαρχία των περιοχών, σύμφωνα με τον σουλτανικό κανονισμό του 1860. Αποτέλεσμα ήταν να οργανωθούν πυρήνες βουλγαριζόντων ή ρουμανιζόντων στους αντίστοιχους οικισμούς, οι οποίοι αργότερα, με την καλοσχεδιασμένη τακτική του Βουλγαρικού Κομιτάτου, δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στην ύπαιθρο.

Ειδικά οι Ρουμανιζόντες είχαν γίνει ο κακός δαίμονας της περιοχής με την ύποπτη στάση τους. Επρόκειτο περί μειονότητας βλαχοφώνων που έβλεπαν εχθρικά τις ελληνικές κινήσεις και τις κατέδιδαν τότε στις τουρκικές αρχές και τότε στις τσέτες των κομιτατζήδων⁸. Πολλά περιστατικά επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Είναι γνωστός ο ρόλος του Ρουμανίζοντα Μήτρου Βλάχου στη δολοφονία του Παύλου Μελά, όπως και ο ρόλος των Ρουμανιζόντων Κασάπτσε και Ζλατάν από την Γκολεσάνη της Νάουσας που με δόλο συνέλαβαν και απαγχόνισαν τον Καπετάν Άγρα, αλλά και των Ρουμανιζόντων της περιοχής των Γρεβενών στη δολοφονία του Μητροπολίτη Αμιλιανού. Σχετικά επισημαίνω δύο περιστατικά που διαδραματίστηκαν στην περιοχή του Οστρόβου: Στο πρώτο κινδύνεψε σοβαρά ο Καπετάν Ακρίτας (Κωνστ. Μαζαράκης) με την ομάδα του στα καλύβια του Άνω Γραμματικού όπου είχε μεταβεί στις 4 Αυγούστου 1905 για να συναντηθεί με τους προκρίτους του

6. Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Ν. Πέλλης*, έκδ. Ι.Μ.Χ.Α.

7. Κ. Σταλίδης, περ. *Έδεσσαϊκά Χρονικά*, τ. 4/1973.

8. *Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα*, έκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Ἀθήναι 1979, σσ. 177-179.

χωριού. Την ώρα που μιλούσε μαζί τους, δέχτηκε ξαφνικά ομοβροντίες πυροβολισμών από πολλά σπίτια του χωριού όπου οι Ρουμανίζοντες είχαν εγκαταστήσει τους κομιτατζήδες του βοεβόδα Λούκα από την προηγούμενη. Ως εκ θαύματος γλίτωσε ο Ακρίτας, κυρίως γιατί είχε την πρόνοια να ακροβολίσει τους περισσότερους άντρες του γύρω από το χωριό⁹ (Εικ. 1). Στο δεύτερο περιστατικό τραυματίστηκε σοβαρά στο αριστερό του πόδι ο Σπυρομήλιος (Καπετάν Μπούας) όταν, στην πορεία του προς την Καρατζόβα, επεχείρησε να διανυκτερεύσει με το σώμα των 35 ανδρών του σε περιοχή της Πατετσίνας στις 15 Μαΐου 1905. Δέχτηκε σφοδρή επίθεση από 60-70 κομιτατζήδες, κρυμμένους στα σπίτια Ρουμανιζόντων του χωριού κι αν δεν τη διέκοπτε τουρκικό απόσπασμα που έσπευσε από την Άρνισσα, τα αποτελέσματα της θα ήταν οδυνηρά. Χρειάστηκε η ψυχραιμία του υπαρχηγού του Μανόλη Κατσιγάρη και η ετοιμότητα του Ακρίτα για να διασωθεί ο Σπυρομήλιος και να μεταφερθεί στη Νάουσα με δεκάωρη ολονύκτια πορεία επάνω σε φορείο¹⁰.

Οι πιέσεις της βουλγαρικής προπαγάνδας δεν άργησαν να μεθοδευτούν και να εξελιχτούν σε λυσσώδη προσπάθεια εξαγοράς συνειδήσεων και εκβουλαρισμού των κατοίκων με χρηματισμούς, απειλές, εκβιασμούς και τρομοκρατικές επιθέσεις. Στις περιοχές των χωριών Τσέγανης (Αγίου Αθανασίου), Κάτω Γραμματικού και Ροσίλοβου (Ξανθογείων) έχουμε δεκάδες περιπτώσεις δολοφονικών επιθέσεων.

Ο εκκλησιαστικός διαχωρισμός, που άρχισε να εκδηλώνεται από το 1872 και οδήγησε αρχικά στη δημιουργία των γνωστών κινήσεων των πιστών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και των οπαδών της βουλγαρικής Εξαρχίας, δεν άργησε να εξελιχτεί σε άγρια εθνική διαπάλη επικράτησης των βουλγαριζόντων από τη μια και των ελληνοφρόνων ή γραικομάνων από την άλλη, με χώρους αναμέτρησης, σε πρώτη φάση, τις εκκλησίες και τα σχολεία. Από το Κομιτάτο χειροτονήθηκαν και τοποθετήθηκαν εξαρχηκοί ιερείς, ενώ εστέλλοντο συνεχώς και βούλγαροι δάσκαλοι για να ανοίξουν εκκλησίες και σχολεία ή να τα καταλάβουν βιαίως όπου οι συνθήκες δεν τους ευνοούσαν.

Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι οι κινήσεις αυτές σε ελάχιστες περιπτώσεις πέτυχαν τον σκοπό τους: να προσηλυτίσουν δηλαδή και να μεταστρέψουν προς την Εξαρχία ολοκληρωτικά κάποιο χωριό. Τουλάχιστον στην περιοχή του Οστρόβου τέτοιο φαινόμενο δεν συναντάμε. Στην κωμόπολη της Άρνισσας, λόγω της θέσης της και της συχνής επικοινωνίας της με τα Κέντρα του Αγώνα Θεσσαλονίκης, Βοδενών και Μοναστηρίου, υπήρχε ισχυρή και οργανωμένη άμυνα από τοπικούς παράγοντες. Παρ' όλα αυτά όμως οι εξαρχηκοί κατέλαβαν βιαίως τη μια από τις δύο εκκλησίες του χωριού και με δικό τους ιερέα τελούσαν λειτουργίες και μυστήρια στη βουλγαρική γλώσσα. Για μεγάλο χρονικό διάστημα μάλιστα λειτούργησε και βουλγαρικό σχολείο. Στο Κάτω Γραμματικό ήταν ριζωμένη η παράδοση

9. *Ο Μακεδονικός Αγώνας - Απομνημονεύματα*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1984, σ. 251.

10. Ι. Κ. Μαζαράκης-Άνιάν, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1963, σ. 83· Γ. Μόδης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και η νεώτερη Μακεδονική Ιστορία*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1967, σ. 251· Ά. Άνεστόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1969, σ. 35· *Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα*, ὄ.π., σ. 179.

ελληνορθόδοξης παιδείας και του ελληνικού φρονήματος και οι προσπάθειες των εξαρχικών δύσκολα εύρισκαν πρόσφορο έδαφος.

Τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα για τα Ξανθόγεια (Ροσίλοβο) και τον Άγιο Αθανάσιο (Τσέγανη), κεφαλοχώρι στις πλαγιές του Βόρα, όπου είχαν λημέρια και συχνά περάσματα οι βοεβόδες της περιοχής. Εδώ οι διαμάχες για την κατοχή της μοναδικής εκκλησίας της Αναλήψεως ήταν καθημερινές και ενίοτε αιματηρές. Για ένα διάστημα βρέθηκε λύση συμβιβαστική αλλά και κομικοτραγική: Λειτουργούσαν δύο ιερείς, πατριαρχικός και εξαρχικός. Έψαλλαν ευχές και ευαγγέλια εναλλάξ στην ελληνική και τη βουλγαρική γλώσσα, ενώ το εκκλησίασμα και οι ψάλτες ήσαν διπλοί: οι βουλγαρίζοντες αριστερά και οι γραικομάνοι δεξιά. Οι διαπληκτισμοί βεβαίως και τα επεισόδια ήταν αναπόφευκτα. Ανάλογες ταραχές προκαλούνταν και στη λειτουργία των σχολείων (Εικ. 2).

Η στάση των τουρκικών αρχών, φαινομενικά τουλάχιστον, έδειχνε να είναι ουδέτερη και αδιάφορη. Παρενέβαιναν μόνο στις περιπτώσεις συμπλοκών ή αλληλοκαταγγελιών. Σίγουρα τους ευνοούσαν οι διενέξεις των δύο πλευρών, τους εξυπηρετούσε ο αλληλοσπαραγμός Ελλήνων και Βουλγάρων, αφού σύμφωνα με το δόγμα τους: «kara da domuz, beyaz da domuz» = (σε ελεύθερη μετάφραση): τα γουρούνια είτε μαύρα είτε άσπρα, γουρούνια είναι. Ιδιαίτερα επιρρεπείς στους χρηματισμούς και στις δωροδοκίες οι Τούρκοι υποστήριζαν κατά περίπτωση αυτόν που πλειοδοτούσε. Υπήρχαν και περιπτώσεις Τούρκων αξιωματούχων που διαπνέονταν από έντονο ανθελληνισμό, όπως ήταν ο Καραμάν μπέης στη Δροσιά και ο Τζαφέρ μπέης στη Ζέρβη που υπέθαλπαν, κρυφά ή φανερά, τους κομιτατζήδες και τις βιαιότητες τους. Στην Άρνισσα ο δάσκαλος και πράκτορας του Αγώνα Σταύρος Χατζηχαρίσης, με εντολές και οδηγίες του Ελληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης, είχε συνάψει φιλία και μυστική συνεργασία με τον στρατιωτικό διοικητή, λοχαγό Σαλή εφέντη, και τους τζανταρμάδες Φεζουλά Αλή-Αράπ και Ραμαντάν, ενώ στο γειτονικό χωριό Όσλοβο δωροδοκεί κατά καιρούς τους δύο αγροφύλακες Γκιουλ Αλή και Χασάν Ίπκο και τους έχει μόνιμους πληροφοριοδότες και συνεργάτες του¹¹. Με τη βοήθεια των ανωτέρω εξοντώθηκε τον Ιούνιο του 1907 ο βοεβόδας Τάνες.

Στους μηχανισμούς και στις μεθόδους που χρησιμοποίησε το Βουλγαρικό Κομιτάτο για να προσελκύσει τους γηγενείς Μακεδόνες στις τάξεις του, πρωταγωνιστούσαν ελκυστικά συνθήματα, όπως «Ελευθερία στη Μακεδονία», «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες», που ήταν φυσικό να αγγίζουν ευαισθησίες και ενδόμυχους πόθους. Με βάση τα συνθήματα αυτά, αλλά και με εκβιαστικές και τρομοκρατικές επεμβάσεις, περιόδευαν συχνά τα χωριά της περιοχής του Οστρόβου, κυρίως τα ορεινά, ο Τσακαλάρωφ από τη Δυτική Μακεδονία, ο Λούκας και ο Καρατάσος από την περιοχή του Βερμίου, ο Τζόλες από την Μπάνιτσα (Βεύη) και ο θεωρητικά κυρίαρχος βοεβόδας της περιοχής Τάνες από το Γκορνίτσοβο (Κέλλη), για να νουθετήσουν και να τιμωρήσουν αμετανόητους γραικομάνους, να επιβάλλουν την κυριαρχία του Κομιτάτου και να στρατολογήσουν νέους για τη θρυλούμενη εξέγερση απελευθέρωσης της Μακεδονίας, που εκδηλώθηκε την ημέρα του Προφήτη

11. Επιστολές Στ. Χατζηχαρίση προς Προξενείο. Φ. Οστρόβου ΓΔΕ/53 Ιστ. Αρχ. ΥΠ.ΕΞ.

Ηλία του 1903 (το γνωστό Ίλιντεν) από τις περιοχές Μοναστηρίου και Κρουσόβου, κι ενώ οι ενέργειες και τα οφέλη της επανάστασης ήταν ελάχιστα, τα αποτελέσματά της ήταν οικτρά: 25 χωριά χριστιανικά πυρπολήθηκαν από τον τουρκικό στρατό, με 3.000 περίπου νεκρούς και 25.000 άστεγους.

Η Ζέρβη ήταν ένα από τα τραγικά χωριά της περιοχής του Οστρόβου που πλήρωσε με πολύ αίμα την εκδικητική manía των Τούρκων, αφού τον Σεπτέμβριο του 1903 εισέβαλαν στο χωριό στρατιώτες και τουρκικός όχλος από το γειτονικό Όσλοβο (σημερινή Παναγίτσα), πυρπόλησαν πολλά σπίτια του και σκότωσαν ή έκαψαν περίπου 40 κατοίκους του, ανάμεσά τους αρκετά γυναικόπαιδα. Η αντίδραση του γηγενούς πληθυσμού απέναντι στη μεθόδευση διωγμών του ελληνικού φρονήματος και στην τακτική του βίαιου εκβουλαρισμού του ήταν άμεση και δυναμική. Συγκροτήθηκαν στην Άρνισσα, στον Άγιο Αθανάσιο, στο Γραμματικό και στα Ξανθόγεια Επιτροπές Αμύνης με σκοπό την ενίσχυση του ηθικού των πατριαρχικών, την προστασία και αποτροπή επεισοδίων εις βάρος τους, την οργάνωση και τον εξοπλισμό της τοπικής άμυνας. Ντόπιοι δάσκαλοι και παπάδες, αλλά και απλοί χωρικοί, βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή του αγώνα.

Οι πρώτες ομάδες δράσης οργανώθηκαν από το Ελληνικό Προξενείο Θεσσαλονίκης το φθινόπωρο του 1904, με επικεφαλής εμπειροπόλεμους Κρήτες ή Μανιάτες, που είχαν αρχίσει να εισέρχονται κρυφά στη Μακεδονία, ή εντόπιους καπετάνιους που γνώριζαν καλύτερα παντός άλλου τις ιδιόμορφες συνθήκες του αγώνα. Οι ομάδες αυτές ήταν: του Μανόλη Κατσίγαρη για την περιοχή Βλάδοβου – Μεσημερίου, του Λεωνίδα Τσώρη στα χωριά της Νάουσας και του Μπαρμπα-Γιοβάνη στην περιοχή του Οστρόβου. Επρόκειτο για τον 60χρονο ασπρομάλλη καπετάνιο Ιωάννη Φιστόπουλο από τη Σλήμιτσα της Καστοριάς, με παλιά αντάρτικη δράση¹².

Από τον Μάιο του 1905 συγκροτήθηκαν μεγαλύτερα σώματα που τα διοικούσαν αξιωματικοί και τα παισίωναν υπαξιωματικοί και εθελοντές. Στην περιοχή του Βερμίου, με κέντρο τη Νάουσα και δράση προς Όστροβο και Έδεσσα, δρούσε το σώμα του Καπετάν Ακρίτα (Κων/νου Μαζαράκη). Πυρήνες αντίστασης οργανώθηκαν σε όλους τους οικισμούς. Πολλοί νέοι συντάχθηκαν στα ελληνικά σώματα της περιοχής των Καπ. Ακρίτα, Καραβίτη, Νικολούδη και Βολάνη, ως οδηγοί, πράκτορες, πληροφοριοδότες, αλλά και ως πολεμιστές που έλαβαν μέρος σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις.

Στην Άρνισσα, στα τέλη του 19ου αιώνα, ζούσαν περίπου 250 χριστιανικές οικογένειες και περί τις 100 μουσουλμανικές. Στο χωριό στάθμευε μικρή δύναμη τουρκικού στρατού υπό τον λοχαγό Σαλή εφέντη. Για τους λόγους αυτούς και οι οργανωτικές κινήσεις της ελληνικής μερίδας έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικές. Την Επιτροπή Αμύνης αποτελούσαν ο Χατζη-Γιώργης Χατζηκωνσταντίνου, ο ιερέας π. Ευάγγελος Θεοδώρου και ο Χρ. Στογιαννίδης, δάσκαλος. Πράκτορας και σύνδεσμος με το Προξενείο ήταν ο Σταύρος Χατζηχαρίσης επίσης δάσκαλος.

Η στρατηγική θέση που κατείχε η κωμόπολη και η σιδηροδρομική της σύνδεση από το 1892 της προσέδιδαν ιδιαίτερη βαρύτητα στον Αγώνα. Συνθηματικά τη

12. Μόδης, *δ.π.*, σ. 332. *Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα*, *δ.π.*, σ. 152.

συναντούμε κατά καιρούς με διάφορα ονόματα: Ως Κέντρο Αγώνος έχει τον συνθηματικό αριθμό Κ-130. Για κάποιο διάστημα ονομάζεται και Φωτούπολη από το όνομα προφανώς του Φώτη Χρήστου, που στο διάστημα 1904-1905 ήταν η ψυχή της άμυνας του χωριού¹³. Από τον Ιούλιο του 1906 της αποδίδεται το συνθηματικό όνομα Εορδαία, ενώ και ο Χατζηχαρίσης στην αλληλογραφία του με το Προξενείο χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Εορδαίος¹⁴.

Οι προαναφερόμενοι δάσκαλοι Σταύρος Χατζηχαρίσης και Χρίστος Στογιανίδης ήταν οι πυρήνες και οι οργανωτές του Αγώνα για όλη την περιοχή του Οστρόβου. Γεννήθηκαν στην Άρνισσα το 1884. Παρακολούθησαν μαθήματα στο Γυμνάσιο Μοναστηρίου. Τολμηροί και ριψοκίνδυνοι χαρακτήρες και οι δυο τους, θλίβονται και ανησυχούν για όσα συμβαίνουν στη γενέτειρά τους και αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τις σπουδές τους το 1905 και να καταταγούν στα ελληνικά σώματα του Βερμίου. Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις του Κέντρου εντάσσονται στο σώμα του Καπετάν Ακρίτα, συμμετέχουν μάλιστα και στην αματηρή συμπλοκή του Μεσημερίου.

Λίγο αργότερα εγγράφονται στο Υποδιδασκαλείο Θεσ/νίκης και μετά από σύντομες σπουδές, στέλνονται ως δάσκαλοι ο μεν Χατζηχαρίσης στο Όστροβο, ο δε Στογιανίδης στη Γιάντισσα της Νάουσας αρχικά και τον επόμενο χρόνο στη γενέτειρά του. Δεν είναι όμως μόνον δάσκαλοι στον τόπο τους. Συμμετέχουν ενεργά σε όλα τα γεγονότα της περιοχής: Ως απλοί αγωνιστές σε πολεμικές συγκρούσεις, ως καθοδηγητές και πράκτορες του αγώνα, αλληλογραφούν με το Κέντρο, βοηθούν στη διακίνηση οπλισμού, περιτρέχουν τα χωριά και ενθαρρύνουν τους λιποψυχούντες¹⁵. Είναι απίστευτη η ωριμότητα και η διορατικότητα που διακρίνει τον Σταύρο Χατζηχαρίση. Γίνεται ο πολύτιμος σύνδεσμος του Κέντρου για κάθε τι που αφορά την πατρίδα του και τα γύρω χωριά, χριστιανικά και μουσουλμανικά, όπου έχει φίλους και συνεργάτες. Από την αλληλογραφία του με το Προξενείο διαπιστώνει κανείς το επίμονο ενδιαφέρον αλλά και την αποφασιστικότητά του για τα προβλήματα της περιοχής, τις πρωτοβουλίες του για τις δασοβοσκές της Πατετσίνας να περάσουν σε ελληνικά χέρια και για το κύμα βίας και τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζουν συχνά τα χωριά Τσέγανη και Ροσίλοβο¹⁶. Είναι αυτός που οργάνωσε με επιτυχία στις 29 Ιουνίου 1907 την επιχείρηση παγίδευσης και εξόντωσης του περιβότου βοεβόδα Τάνε και της συνοδείας του, στα καλύβια της Τσέγανης¹⁷.

Στον Άγιο Αθανάσιο, τη γνωστή Τσέγανη, ορεινό χωριό χτισμένο από τον 14ο αιώνα μεταξύ Βόρα και Πιπερίτσας, η κατάσταση ήταν ζοφερή. Λόγω της απόστασης και της απομόνωσής του γινόταν συχνά στόχος πιέσεων και επιθέσεων από τσέτες κομιτατζήδων του Τάνε ή του Τσακαλάρωφ. Είχε δεκάδες θυμάτων που

13. Γ. Τουσίμης, εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 15.11.1994.

14. Επιστολές Στ. Χατζηχαρίση, *ό.π.*

15. *Ο.π.*

16. *Ο.π.*

17. Άνεστόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σσ. 200-206· *Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα*, *ό.π.*, σ. 245· Μόδης, *ό.π.*, σ. 358· Π. Παπαναστασίου, *Θυσίες και Αγώνες στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 87-88· Ι. Παπαλαζάρου, περ. *Ιστορικά-Λαογραφικά Θέματα*, τ. 17.

εκτελέστηκαν στα χωράφια ή στις καλύβες του χωριού. Μεταξύ τους γυναίκες και μαθητές στο Γυμνάσιο του Μοναστηρίου. Την Επιτροπή Αμύνης αποτελούσαν οι Δέλιος Τζίκας, Σιάντσης Δημήτριος και Στέφανος Γραμμενόπουλος, δάσκαλος. Οι δύο πρώτοι δολοφονήθηκαν το 1906¹⁸.

Δυτικά της Τσέγανης, στην κορυφή της Πιπερίτσας, έλαβε χώρα και η τελευταία αματηρή συμπλοκή του Μακεδονικού Αγώνα, στις 7 Ιουλίου 1908, όπου με μια παράτολμη επιχείρηση των Καραβίτη και Νικολούδη εξαρθρώθηκε μεγάλη ομάδα κομιτατζήδων με τον επικεφαλής τους βούλγαρο αξιωματικό Παγκόντσεφ¹⁹.

Μοιραία αποδείχτηκε η περιοχή της Τσέγανης και για τον Βασίλ Τσακαλάρωφ. Ο περιβόητος βοεβόδας είχε καταφύγει στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Η οριοθέτηση της Μακεδονίας με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (10.8.1913) δεν τον εύρισκε σύμφωνο και αποφάσισε νέα δράση. Πέρασε κρυφά στην Ελλάδα, συναντήθηκε με παλιούς του συντρόφους, 80 περίπου τον αριθμό και ξεκίνησε με προορισμό τη Δυτική Μακεδονία. Στην περιοχή της Τσέγανης έγινε αντιληπτός από κατοίκους του χωριού που ειδοποίησαν τον Σταθμάρη της Άρνισσας Γεώργιο Μακρή, παλιό Μακεδονομάχο. Σε λίγο ο Τσακαλάρωφ κυκλώθηκε από τη δύναμη των χωροφυλάκων της Άρνισσας, από 25 Τσεγανιώτες πολιτοφύλακες και από τον λόχο Ευζώνων της Φλώρινας, που κατέφθασε ειδοποιημένος. Στην ολονύκτια συμπλοκή που ακολούθησε σκοτώθηκαν 6 εύζωνοι και 1 χωροφύλακας. Ο Τσακαλάρωφ διέφυγε τραυματισμένος. Σε δύο μέρες, στο χωριό Δροσοπηγή της Φλώρινας, στρατιωτικό απόσπασμα και πολιτοφύλακες του Νυμφαίου τον κύκλωσαν και τον εκτέλεσαν²⁰.

Στα Ξανθόγεια, το παλιό Ροσίλοβο, την επιτροπή αγώνα συγκροτούσαν οι Μήτσκας Χρήστος, Μήτσκας Δημήτριος και Χρ. Σάκρης. Δολοφονήθηκαν και οι τρεις από ομάδα κομιτατζήδων του Κολεμάν στις 15 Σεπτεμβρίου 1907²¹. Στο Γραμματικό, χωριό με παράδοση στα ελληνικά γράμματα, την Επιτροπή Αγώνα αποτελούσαν οι Χρίστος Σεραφείμ, Αθαν. Ισόπουλος και Θωμάς Γουσόπουλος, δάσκαλος. Οι δύο πρώτοι δολοφονήθηκαν τον Απρίλιο του 1905²².

Είναι πολύ στενά τα χρονικά περιθώρια μιας εισήγησης για να παρουσιάσει κανείς τον πραγματικό απολογισμό της προσφοράς και των θυσιών της περιοχής του Οστρόβου, ενός μικρού γεωγραφικά και ασήμαντου τμήματος της Μακεδονίας, όπως ασήμαντη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η μικρή του ιστορία. Το γεγονός όμως που είναι εθνικής σημασίας και αξίζει της ιδιαίτερης προσοχής και του σεβασμού μας είναι η ελληνοπρεπής στάση των κατοίκων του, κοινό φαινόμενο της πλειονότητας των γηγενών Μακεδόνων. Μπορεί να ομιλούσαν μόνο το γλωσσικό τους ιδίωμα, σλαβόφωνο ή βλαχόφωνο, μπορεί να είχαν την ιδιαίτερη κουλτούρα τους, τους ένωνε όμως η Ορθοδοξία και η ελληνική συνείδηση. Αυτά τα δυο στοι-

18. Άνεστόπουλος, *δ.π.*, σσ. 201-220.

19. *Ό.π.*, σ. 207· Ι. Παπαλαζάρου, *περ. Ιστορικά-Λαογραφικά Θέματα*, τ. 14.

20. Άνεστόπουλος, *δ.π.*, σ. 215· Ι. Παπαλαζάρου, *περ. Ιστορικά-Λαογραφικά Θέματα*, τ. 19, σ. 32.

21. Άνεστόπουλος, *δ.π.*, σσ. 232-234.

22. *Ό.π.*, σσ. 220-232.

χεία τους κράτησαν όρθιους στη θύελλα και τους κλυδωνισμούς του διμέτρωτου αγώνα, αυτά τα δυο στοιχεία έφεραν την ελευθερία στη Μακεδονία. Η ελληνικότητα ενός τόπου και του πληθυσμού του χαρακτηρίζεται και αναγνωρίζεται μόνον από αυτό που εμφορείται, από αυτό που συνειδητά διαπνέεται. Δεν έχει εξωτερικά ή μορφολογικά γνωρίσματα. Κι αν κάποιος, κατά το δοκούν, προβαίνουν σε χαρτογραφήσεις ή σε εθνολογικές κατατάξεις με βάση χαρακτηριστικά καθημερινής συναλλαγής, όπως είναι λ.χ. το γλωσσικό ιδίωμα, είναι αυθαιρεσία εκ του πονηρού και για λόγους σκοπιμότητας.

Και για να επιστρέψουμε στην περιοχή του Οστρόβου, ο Σκοπιανός Τόντορ Σίμοβσκι στο έργο του *Τα κατοικημένα μέρη της Μακεδονίας του Αιγαίου*, έκδοση του Ινστιτούτου Εθνικής Ιστορίας των Σκοπίων, αναφερόμενος στο Οστρόβο, λέει ότι από τους 1.669 κατοίκους του που είχε το 1940, οι 869 είναι Μακεδόνες και οι 800 Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Ο Βούλγαρος Βασίλ Κάντσωφ στο έργο του *Μακεδονία. Έθνογραφία και Στατιστική*, έκδοση του 1900 στη Σόφια, μας πληροφορεί ότι το Οστρόβο, στα τέλη του 20ου αιώνα, είχε 450 Τούρκους και 750 Μακεδόνες.

Τέλος ο Μπράνκωφ στην έρευνά του *Η Μακεδονία και ο Χριστιανικός της πληθυσμός*, που έχει εκδοθεί το 1905 στο Παρίσι, παρουσιάζει το Οστρόβο με 1.040 Μακεδόνες κατοίκους. Καταλαβαίνετε βεβαίως το περιεχόμενο και το νόημα που προσδίδουν στον όρο «Μακεδόνες» και οι τρεις τους.

Θα κλείσω με τις επισημάνσεις που κάνει για τη συμπεριφορά των γηγενών Μακεδόνων ο Κ. Μαζαράκης (καπ. Ακρίτας), όταν πήγαν να καταταγούν στο σώμα του 4 εντόπιοι Μπαχοβίτες: *...Είναι άνθρωποι άξιοι μελέτης... άνευ γνώσεως της ελληνικής γλώσσας, άνευ κατηχήσεως εθνικής, έρχονται μὴ ζητούντες τίποτε. Ούτε χρήματα, ούτε ένδύματα, ούτε όπλον άν δέν τούς δώσεις. Πειθαρχικότατοι και άνθεκτικοί... Η έγκαρτέρησις και ή στωϊκότης των είναι άξια μνείας. Όταν άκοϋν ότι ελληνικόν σώμα θα μεταβεί εις τὸ χωρίον τους τὰ μάτια τους άστράπτουν και μειδιοϋν. ...Τί είναι αυτό ποϋ τούς ύποκινεί... Ποίαν δύναμιν έχει ο Έλληνισμός και ή Όρθοδοξία, ήν επί τόσα έτη άφήσαμεν άνεκμετάλλευτον!...²³.*

23. Ο Μακεδονικός Αγώνας - Απομνημονεύματα, ό.π., σ. 198.

Ioannis Papalazarou

THE MACEDONIAN STRUGGLE IN THE AREA OF OSTROVO

The area of Ostrovo consists of nine small communities, spread out at the feet of Vermio and Voras, all around the big lake under the same name. These communities constitute the Municipality of Vegoritida which has Arnissas as its capital.

We often have references to these villages in historical documents, where they are mentioned as battlefields, army camps or stations in the legendary Egnatia Street.

The area was conquered by the Turks during the years 1385-1389. It is really remarkable that the residents of Ostrovo had cultivated a Greek - Orthodox consciousness, despite the fact that they spoke a Slavic kind of language. Their steady beliefs helped them in their resistance against the efforts of the Bulgarians to bring them to their side.

The Bulgarian propaganda taking advantage of the Slavic language of the residents of Ostrovo and using pompously attractive slogans, had methodically been trying since 1870 to change the residents' strong beliefs and high morale, with venality, blackmail and terrorist attacks.

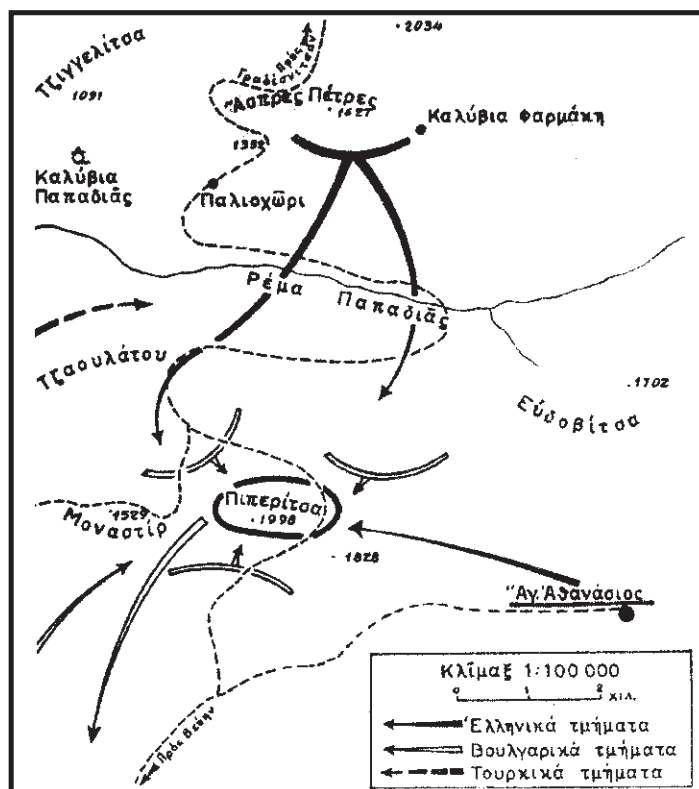
From the very beginning of the effort to uproot the Greek morale in the area, defence committees were formed in places like Ostrovo (Arnissas), Tsegani (Agios Athanasios), Grammatiko and Rosilovo (Xanthoglia). The purpose of these committees was to strengthen the morale of the supporters of the Patriarchy, to prevent incidents against them, to organise and equip local defence.

Small cores and groups of defence were organised in almost all the communities. Many young people were recruited in the Greek army under the orders of Captain Akritas (K. Mazarakis), Nikoloudis and Volanis and took part in mopping off operations in Vermio, Piperitsa and Voras.

Ostrovo is a small, unimportant spot on the map. However, it is worth our particular attention, study and respect for the Greek attitude and fighting spirit of its inhabitants during the Macedonian Struggle.

Χάρτης 1. Περιοχή Αρνίσσης-Οστρόβου, Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.

Χάρτης 2. Η τελευταία μάχη του Μακ. Αγώνα στην Πιπερίτσα 7.8.1908, Ο Μακεδονικός Αγών και τὰ εἰς Θράκην γεγονότα, ἔκδ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.

Εικ. 1. Φωτογραφία του Κωνσταντίνου Μαζαράκη-Αινιάν (Καπετάν-Ακρίτα).

Εικ. 2. Φωτογραφία του Ι. Ν. Αναλήψεως Τσέγανης (1700).

Κωνσταντῖνος Ν. Πλαστήρας

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ: ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Ἐκατό χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Παύλου Μελά καί τήν ἔναρξη τῆς ἔνοπλης φάσης τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, ἡ συλλογική μας μνήμη μοιάζει νά ξεθωριάζει ἀρκετά καί νά μὴν εἶναι τόσο ἰσχυρή, ὅπως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ὅταν ἀκόμη τῆ συγκρατοῦσαν πλέγματα ἱστορικότητας ἢ καί ἐθνικοπατριωτικῆς ἔξαρσης, τά ὁποῖα ἔχουν παρέλθει ἀνεπιστρεπτί.

Ἄν, ὡστόσο, σήμερα ἀναζητοῦμε σπέρματα μνήμης γιὰ νά συγκρατηθοῦμε ἐνεργοί καί συνειδητοποιημένοι, κάτι παρόμοιο δέν συνέβαινε ὅταν τό 1904 ἡ ἀγγελία τοῦ θανάτου τοῦ Π. Μελά στήν Ἀθήνα, στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ἀλλά καί ἔξω ἀπό αὐτήν προκαλοῦσε τό τρέμουλο μιᾶς συγκίνησης πρωτόγνωρα ἀπερίγραπτης, πού ἄγγιξε πολλές ψυχές καί ἐνεργοποίησε τήν ἔμπνευση καλλιτεχνῶν, δημοσιογράφων, ποιητῶν καί πεζογράφων, οἱ ὁποῖοι μέ τή δύναμη τοῦ λόγου μετέφεραν τήν ἀπήχηση ἀλλά καί τήν ἀντήχηση τῆς θυσίας τοῦ παλικαριοῦ.

Στά χρόνια πού μεσολάβησαν γράφτηκαν πολλά ἔργα μέ ἀφορμή τίς ἡρωϊκές στιγμές μαχῶν καί θυσιῶν πάμπολλων Μακεδονομάχων, ἐνός Ἀγώνα πού προανήγγειλε τή δημιουργία τῆς νέας Ἑλλάδας, αὐτῆς πού τελικά «συμμάζεψε» τά παιδιά της καί ὀρισμένα ἀπό τά ἐδάφη στά ὁποῖα κατοικοῦσαν.

Λογοτέχνες, ὅπως οἱ Κ. Παλαμᾶς, Ζ. Παπαντωνίου, Π. Δέλτα, Ι. Δραγούμης, Γ. Μόδης, Γ. Δέλιος, Ρ. Παπαδημητρίου, ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι, συνεισφέρουν μέ τά λογοτεχνικά τους κείμενα σ' αὐτόν τόν δρόμο ἀντοχῆς τῆς μνήμης. Ἐμεῖς ἐπιλέξαμε νά ἐρευνήσουμε ἓνα ὄχι ἰδιαίτερα γνωστό κομμάτι τοῦ ἑλληνισμοῦ, τούς Ἑλληνας τῆς Αἰγύπτου, γιὰ νά ἐπιβεβαιώσουμε τή συνοδοιπορία του στοῦς ἀγῶνες τοῦ Γένους καί μέσω τῆς πρόσληψης τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, ὅπως αὐτή ἐμφανίζεται στά ἔντυπα πού ἐκδίδουν κατά τήν περίοδο τῆς διεξαγωγῆς του.

Ἡ ἐγκατάσταση Ἑλλήνων στήν Αἴγυπτο, κατά τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, ἀρχίζει πρὶν τό 1821, ἐνῶ γίνεται ὀλοένα μαζικότερη στά χρόνια πού ἀκολουθοῦν τήν ἐπανάσταση. Οἱ Ἑλληνας φθάνουν στήν Αἴγυπτο ἀπό διάφορες περιοχές τοῦ

έλλαδικού χώρου, άναζητώντας καλύτερη μοίρα¹. Οί πρώτοι πάροικοι δημιουργούν τις προϋποθέσεις, μέσα από την οικονομική και έμπορική τους δραστηριότητα, οί όποίες θά άποτελέσουν πόλο έλξης για την έγκατάσταση πολλών άλλων συμπατριωτών τους, έτσι ώστε στά τέλη του 19ου αιώνα ή Άλεξάνδρεια και τό Κάϊρο, σέ πρώτη φάση, νά σφύζουν από τή ζωντάνια του έλληνικού στοιχείου, πού στό μεταξύ δημιούργησε εκείνες τις κοινωνικές δομές και συσσωματώσεις πού του επέτρεψαν νά λειτουργεί συστηματικά, συλλογικά και όργανωμένα.

Ή οικονομική άνάπτυξη επέφερε την κοινωνική και πνευματική άνοδο των Έλλήνων, ένώ σταδιακά αναπτύχθηκε ένα φίλεργο πνεύμα κοινωνικής άλληλεγγύης και προστασίας μέ την ίδρυση νοσοκομείων, γηροκομείων, ιδρυμάτων, σχολείων και σωματείων. Τό ίδιο πνεύμα άλληλεγγύης και πατριωτισμού διαφαίνεται στή βοήθεια πού ή Κοινότητα παρείχε στό έλληνικό κράτος μέ ευεργεσίες κάθε είδους αλλά και στήν οικονομική στήριξη όλων των έθνικων άγώνων του έλληνισμού.

Τό 1904 στην Άθήνα μιá έκδοση του Ίωάννη Λαμπρίδη (1862-1914)² μέ τόν τίτλο *Ό έν Αιγύπτω σύγχρονος έλληνισμός* μäs εισάγει στό θέμα και τό κλίμα του σημερινού συνεδρίου. Τό μελέτημα αυτό του Ι. Λαμπρίδη άφιερώνεται στην κόμισσα Λουίζα Ριανκούρ, για την όποία μεταξύ άλλων ό συγγραφέας άναφέρει στόν πρόλόγο του: *Άγνωστοι πρòς άλλήλους, ύμεις έν Παρισίοις και έγώ έν Άθήναις έγνωρίσθημεν μακρόθεν διá του ήρωος, δν κατά τās ήμέρας τåύτας πενθεϊ σύμπαν τò έλληνικόν, του πολυθρηνήτου κοινου φίλου άειμνήστου Παύλου Μελά, έν τη κοινή πίστει ότι ό νεώτερος έλληνισμός έχει νέαν ιστορικήν άποστολήν νά έκπλήρωση έν τη Άνατολή, τη πατροπαράδοτå τåύτη κοιτίδι της δόξης και των μαρτυρικων παθημάτων του...*³.

Ή ρήση αυτή του Ίωάννη Λαμπρίδη, ήπειρώτη δικηγόρου και έκδότη τής έφημερίδας *Άγών*⁴, πού πολλά προσέφερε στους άγώνες του έλληνισμού, έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί καταδεικνύει τή διάσταση του θανάτου του Π. Μελά, την πρόσληψη του γεγονότος από τους Έλληνες πού ζουν εκτός Μακεδονίας και άναδεικνύει όρισμένα από τά προσδιοριστικά στοιχεία της περιγραφής του: *πανελλήνιο πένθος, πολυθρήνητος, άειμνήστος*.

Πράγματι, είναι ποικίλα τά έπίθετα πού κοσμούν και προσδιορίζουν στίς δημοσιεύσεις άρθρων και άνταποκρίσεων, στόν δημιουργικό αλλά και στόν δημόσιο λόγο τή γενναιότητα, την άρχοντιά, την όμορφιά, τό μεγαλειό ψυχής του ήρωα, πού ή θυσία του σηματοδοτεί την έναρξη τής ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Άγώνα. Ό συνταρακτικός θάνατός του δημιούργησε τις προϋποθέσεις έμπνευσης για τή δημι-

1. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Άλεξάνδρεια: Δύο αιώνες του νεώτερου έλληνισμού 19ος-20ός αιών*, Άθήνα, Α. Μπάστας - Δ. Πλέσσας, 1991, σ. 48 κ.έ.: επίσης, Άθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ό έλληνισμός και ή νεωτέρα Αϊγυπτος*, τ. Α', Άλεξάνδρεια, Γράμματα, 1928, σ. 188 κ.έ.

2. Για τόν Ι. Λαμπρίδη βλ. τό σχετικό λήμμα στή Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη, τ. 16, Άθήναι 1926.

3. Ίωάννης Λαμπρίδης, *Ό έν Αιγύπτω σύγχρονος έλληνισμός: Μελέτη πολιτική*, Έν Άθήναις, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1904, σ. 5.

4. *Άγών*, Δημοσιογραφικόν όργανον Ήπειρωτών και Μακεδόνων, Έν Άθήναις.

ουργία λογοτεχνικῶν ἔργων, γεγονός πού σήμερα καθίσταται εὐκολότερα ἐμφανές ἐξαιτίας τῆς χρονικῆς ἀπόστασης ἀπό τά γεγονότα. Καί ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση ἐστιάζει ἀκριβῶς σ' αὐτό τό σημεῖο, ἐξετάζοντας τήν ἀπήχηση πού εἶχε ὁ Μακεδονικός Ἀγώνας καί οἱ ἡρωϊκές του στιγμές στόν ἑλληνισμό τῆς Αἰγύπτου.

Γιά τήν ἔρευνά μας ἐπιλέξαμε ὡς ζωντανό δείγμα τῆς ἐποχῆς τό περιοδικό *Νέα Ζωή* πού καταγράφει γεγονότα, ἐνῶ παράλληλα δημοσιεύει καί κείμενα δημοσιογραφικοῦ λόγου, συνεπικουρούμενοι καί ἀπό τίς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου σχετικές μέ τό θέμα μας.

Ἡ *Νέα Ζωή* ξεκίνησε τήν ἔκδοσή της στήν Ἀλεξάνδρεια τό 1904 δημοσιεύοντας κείμενα κυρίως στήν καθαρεύουσα⁵. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 1908, ἄρχισε νά διαφοροποιεῖται δημοσιεύοντας κείμενα στή δημοτική γλῶσσα σημαντικῶν λογοτεχνῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως τῶν Παπαδιαμάντη, Παλαμά, Μαρτζώκη, Γρυπάρη, Καβάφη, Μαλακάση, Πολέμη, Ζητουριάτη, ἀλλά καί τῶν Βλαχογιάννη, Βουτυρά, Νιρβάνα, Χρηστομάνου, Γκίκα καί Χόρν. Ἀναμφίβολα οἱ πιό ἐνδιαφέρουσες συνεργασίες εἶναι αὐτές τοῦ Α. Παπαδιαμάντη καί τοῦ Κ. Π. Καβάφη. Ἡ *Νέα Ζωή* συνέχισε νά ἐκδίδεται μέχρι τό 1927 μέ κάποια κενά ὅμως στήν ἐκδοτική της πορεία⁶.

Τίς πρῶτες δημοσιεύσεις γιά τόν θάνατο τοῦ Π. Μελά καί γιά τόν Ἀγώνα πού διεξάγεται στή Μακεδονία συναντοῦμε στή *Νέα Ζωή* σχεδόν ἀμέσως μέ τήν ἔναρξη τῶν γεγονότων. Ἦδη στό τχ. 3 (Νοέμβριος 1904) δημοσιεύεται νεκρολογία μέ τόν τίτλο *Μίκης Ζέζας* τοῦ Πέτρου Ι. Συμεωνίδη. Ἡ νεκρολογία αὐτή πού ἐμφανίζεται σχεδόν ἀμέσως μετά τόν θάνατό του (13.10.1904) ἀποτελεῖ πέρα ἀπό ἀναγγελία καί μιá ἀκόμα ἐπιβεβαίωση τῆς ταυτότητάς τοῦ νεκροῦ Μακεδονομάχου, ὅτι δηλαδή ὁ Μίκης Ζέζας καί ὁ Παῦλος Μελάς εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο, ἐνῶ, ἴσως ἀπό ἐλλειπῆ πληροφορία, ἀναφέρει γιά τόν τάφο τοῦ ἥρωα: *Ἐλθετε ἐδῶ εἰς τὸ μικρὸν χωρίον, εἰς τὴν Στάτισταν τῆς Μακεδονίας, εἰσέλθετε εἰς τὸ πτωχὸν ἐκκλησίδιον καὶ γονατίσατε πρὸ τοῦ Σταυροῦ τούτου. Εἶνε ὁ τάφος τοῦ Παύλου Μελά «τοῦ Καπετάν*

5. Γιά τήν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Ζωή*, τόν Σύλλογο πού τό ἴδρυσε καί τήν ἐν γένει πορεία καί δράση του βλ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ζωὴ τῆς Νέας Ζωῆς*, Ἀλεξάνδρεια 1963, σ. 9 κ.έ., σ. 12 κ.έ. Χαρακτηριστικά ἀναφέρει στή σ. 10 σημ. 1, ὅτι οἱ ἰδρυτές του ἐφιλοδοξοῦσαν νὰ χαρίσουν σ' ἓνα κατ' ἐξοχὴν ἐμπορικὸ περιβάλλον μίαν ἀρμονικὴ συναυλία φωνῶν, ταιριασμένη μὲ τίς φωνές πὸν δέν ἄφηναν ν' ἀκουστοῦν εὐκρινῶς οἱ γύρω ἀλαλαγμοὶ τῶν ὑλικῶν ἐπιδόσεων, τίς ξεμοναχιασμένες φωνές τοῦ Καβάφη, τοῦ Γκίκα, τοῦ Γενετοῦ. Γιά τό περιοδικό παρέχουν πληροφορίες καί οἱ Μανόλης Γιαλουράκης, *Ἡ Αἴγυπτος τῶν Ἑλλήνων: Συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου*, Ἀθήνα 1967, σσ. 568-569, σημ. 5, σσ. 570, 573· Ἀθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεώτερα Αἴγυπτος*, τ. Β', Ἀλεξάνδρεια, Γράμματα, 1930, σσ. 436-439· Χατζηφώτης, ὁ.π., σσ. 202-203, προφανῶς ἀντλώντας τά στοιχεῖα του ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Κωνσταντινίδη.

6. Ἡ *Νέα Ζωή* ἐξέδωσε τούς τόμους: Α' (1904-1905), Β' (1905-1906), Γ' (1906-1907), Δ' (1907-1908), Ε' (1908-1909)· περίοδος Β': τ. VI (1909-1910)· περίοδος Γ': τ. VII (1911-1912), VIII (1912-1913), IX (1914)· περίοδος Δ': τ. X (1915), XI (1922-1923), XII (1924), XIII (1926), XIV (1927). Βλ. σχετικές πληροφορίες στούς: Ε. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα ἢτοι εἰκονογραφημένη ἱστορία τοῦ δημοσιογραφικοῦ περιοδικοῦ τύπου τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ Αἰγυπτιωτῶν Ἑλλήνων (1862-1972)*, Ἀλεξάνδρεια, Κέντρο Ἑλληνικῶν Σπουδῶν, 1972, σ. 161 (στό ἐξῆς: *Πανόραμα*)· Γιαλουράκης, ὁ.π., σσ. 568-575.

Μίκη Ζέζα». Είναι γνωστό ότι τό ἀκέφαλο σῶμα τοῦ Π. Μελά ἐνταφιάστηκε ἀρχικά στή Στάτιστα, οἱ τουρκικές ἀρχές τό βροῖσαν καί τό μετέφεραν στήν Καστοριά, ὅπου ὁ Γερμανός Καραβαγγέλης τό ἐνταφίασε στήν αὐλή τῆς Μητροπόλεως. Ἀντίθετα, τό κεφάλι τοῦ ἥρωα ἐνταφιάστηκε στό Πισοδέρι. Ἐχοντας πλέξει τό ἐγκώμιο τοῦ ἥρωα, τοῦ χαρακτήρα καί τῆς θυσίας του, ὁ Π. Συμεωνίδης θά κλείσει λέγοντας: *Τὸ σῶμα τοῦ Π. Μελά δὲν ἔχει ἀνάγκη μεγαλοπρεποῦς τάφου, πολυδάπανων μνημείων, τάφος του εἶνε ἢ εὐγνώμων φλέγουσα καρδία τῶν ὑποδοῦλων, τάφος του εἶνε σύμπασα ἢ δεινοπαθῆς μὲν καὶ αἱματόβρεκτος, ἀλλ' ἔνδοξος χῶρα ὑπὲρ ἧς ἀπέθανεν*⁷. Πρόκειται γιὰ κείμενο γραμμένο ἐν θερμῷ καί ἐξ ἀποστάσεως, ποῦ δὲν ἐλέγχει τὴν ὀρθότητα τῶν πηγῶν του, ἀλλὰ κινεῖται κυρίως ἀπὸ τὴ συγκινησιακὴ φόρτιση.

Ἀλλὰ ἡ *Νέα Ζωή* δὲν ἀσχολεῖται μόνο μέ τόν θάνατο τοῦ Π. Μελά· κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ἀνακοινώνει καί σχολιάζει τὴ θυσία καί ἄλλων Μακεδονομάχων, ὅπως, λ.χ., τόν Ἰούνιο τοῦ 1906 δημοσιεύει τὴν εἶδηση πῶς: *Ὁ Χρῆστος Πραντούνας, ὁ Ἀντώνιος Βλαχάκης, ὁ Λεωνίδας Πετροπουλάκης εἶναι τρεῖς νέαι ὑπέροχοι μορφαὶ ποῦ εἰσέρχονται θριαμβευτικαὶ εἰς τὸ Μακεδονικόν Πάνθηον, εἶναι τρεῖς νέαι ἐνθαρρύνσεις διὰ τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν*⁸.

Λίγο ἀργότερα ἀνακοινώνει τοὺς θανάτους τοῦ καπετάν Φούφα καί τοῦ καπετάν Ἄγρα (Τέλλου Ἀγαπηνοῦ). Γιὰ τόν Ἄγρα εἶναι πιό ἀναλυτικὴ ἢ εἶδηση ἀρχικά παραθέτει μικρὸ βιογραφικὸ σημείωμα καί συνεχίζει: *Ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου 1906 παρητήθη τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης. Ἀνεχώρησε περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου, ἠγούμενος σώματος ἀνταρτῶν ἐκ 30 περίπου ἀνδρῶν, διὰ τὴν Μακεδονίαν, πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν σφαζομένων ἐκεῖ ἀδελφῶν μας. Ὁ τόσον ἐπιτυχῶς καὶ ἠρωϊκῶς δράσας νεαρὸς Ἄγρας ἐπέπρωτο νὰ γίνῃ θῦμα ἀτίμου καὶ μυσαρᾶς προδοσίας, συλληφθεὶς κατὰ τὴν 3 Ἰουνίου ὑπὸ βουλγαρικῆς συμμορίας καὶ μαρτυρικῶς δολοφονηθεὶς*⁹.

Ἐκτός ἀπὸ τό αὐστηρὰ εἰδησεογραφικὸ μέρος, δηλαδή τίς ἀνακοινώσεις τῶν σημαντικότερων ἀπωλειῶν Μακεδονομάχων, ἡ *Νέα Ζωή* ὡς περιοδικὸ λόγου καί καλλιτεχνίας περιέχει καί κείμενα δημιουργικῆς λογοτεχνίας, δημοσιεύοντας ποιήματα καθὼς καί ἓνα διήγημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τόν Μακεδονικὸ Ἀγώνα.

Ἀξιζεῖ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ πρῶτος ἐλλαδίτης συνεργάτης στὴ *Νέα Ζωή*, ὁ ἄγνωστος Κ. Σταματόπουλος, ὅπως σημειώνει ὁ Μ. Γιαλουράκης¹⁰, εἶναι ὁ πρόωρα χαμένος Θεσσαλονικὸς ποιητὴς Κωστής Σταματόπουλος (ci. 1867-1906), αὐτὸς ποῦ στά 1903 συνέγραψε τό ποίημα «Δὲν θὰ τὴν πάρουν ὃ ποτὲ τὴν γῆν τῶν Μακεδόνων», τό ὁποῖο μελοποιημένο ὡς ἐμβατήριον συνεχίζει νὰ ἀκούγεται ὡς σήμερα¹¹.

7. *Νέα Ζωή*, Ἔτ. Α' (1904-1905) τχ. 3, σ. 40 κ.ε.

8. *Νέα Ζωή*, Ἔτ. Β' (1905-1906) τχ. 22, σ. 408.

9. *Νέα Ζωή*, Ἔτ. Γ' (1906-1907) τχ. 34, σ. 616.

10. Γιαλουράκης, ὁ.π., σ. 569.

11. Κ. Ν. Πλαστήρας, *Λογοτεχνικὴ κίνηση στὴ Θεσσαλονίκη: Πρῶτες αἰσθητές διαμορφώσεις (1897-1912)*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1998, ὑπό ἔκδοσιν.

Ὁ Σταματόπουλος δημοσιεύει συνολικά πέντε ποιήματα στὴ *Νέα Ζωή*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἔχουν ἐθνικοπατριωτικὸ χαρακτήρα¹². Τὸ πρῶτο χωρίζεται σὲ δύο ἀλληλένδετα, ὡστόσο, μέρη καὶ δημοσιεύεται στὸ τχ. 2 (Σεπτέμβριος 1904). Εἶναι ἓνα καθαρευουσιάνικο, ἀλλὰ μὲ ἐνδιαφέροντα χειρισμό, σὲ δεκαεξασύλλαβους στίχους ποίημα ποὺ δείχνει καθαρὰ τὴν πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ ποιητῆ.

Στὸ πρῶτο μέρος, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἐπιγραφή», ὁ ποιητὴς διηγεῖται τὴν εἶδηση τὴν ὁποία στὸ δεύτερο μέρος μεταφέρει ποιητικά μὲ τὸν τίτλο «Ἐπίγραμμα».

ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ἐνθάδε κεῖται
Βασιλικὴ Τραϊανοῦ
Ἐτῶν 60

*Ἑλληνὶς Ὁρθόδοξος Χριστιανή, ἰδίους ὄμμασι τὸν
μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ συζύγου αὐτῆς Τραϊανοῦ,
ἐτῶν 65, καὶ τῶν υἱῶν τῆς Στεργίου ἐτῶν 26 καὶ
Ἀναστασίου ἐτῶν 24, κρεουργηθέντων ὑπὸ Βουλγά-
ρων τῇ 15ῃ Αὐγούστου 1904, ἐν Γραδοβοριῶ ἰδοῦσα,
καὶ αὐτὴ ποικίλαις βασάνοις ὑποβληθεῖσα, ὑπέκυψεν
αὐταῖς, ἐνταῦθα τελευτήσασα τῇ 27ῃ Αὐγούστου,
καὶ νεκρὰ ἔτι ὑπὸ βεβήλων Βουλγαρικῶν χειρῶν
ὑπεξαιρεθεῖσα καὶ ἀντεθνικῶς ἄλλοθι γαίης ταφεῖσα
ἐξετάφη καὶ ἐτάφη ἐνθάδε ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν αὐτῆς
Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν τῇ 28ῃ Αὐγούστου
1904, εἰς μαρτύριον αἰώνιον καὶ μνήμην αἰδίων!*

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

*Σκυθικῆς θηριωδίας ἄπνουν ἤδη κεῖμαι θῦμα,
Δὶς ταφεῖσα, δις βληθεῖσα εἰς τὸ τοῦ θανάτου μνήμα!
Θῦμα τῶν υἱῶν τοῦ σκοτόυς, τῶν ἐχθρῶν τῶν λαμπηδόνων
τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος τῶν Ἑλλήνων Μακεδόνων!
Σύζυγον καὶ τέκνα εἶδον ἐν βασάνοις τελευτῶντας·*

12. Ὅλα τὰ δημοσιευμένα ποιήματα τοῦ Κ. Σταματόπουλου στὴ *Νέα Ζωή* περιλαμβάνονται στὸν τ. Α΄ (1904-1905) καὶ εἶναι: «Ἐπιγραφή καὶ Ἐπίγραμμα» σ. 31, «Νέα Ζωή» σ. 55, «Τεσσαρακοστή» σ. 124, «Ἀναστήτω ὁ θεὸς μου» σ. 169 καὶ «Ὡδὴ μαρτύρων» σ. 200. Ἡ παρουσία τοῦ Κ. Σταματόπουλου ἀπὸ τίς στήλες τῆς *Νέας Ζωῆς* δὲν εἶναι τυχαία. Ὁ Σταματόπουλος ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀλεξάνδρεια ὅπου ζοῦσε ὁ ἀδελφός του Χρῆστος ποὺ ἀσχολεῖτο μὲ τὸ ἐμπόριο. Στὴν Ἀλεξάνδρεια παντρεύτηκε καὶ ἐγκαταστάθηκε μιά ἀδελφή του, ἐνῶ ἄλλη του ἀδελφή, ἡ Ἑλένη, μετέπειτα Κομητοπούλου παντρεύτηκε ἐπίσης Αἰγυπτιώτῃ Ἑλληνῶν. Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ ποιητῆ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἡ γνωριμία καὶ συναναστροφή του μὲ τοὺς πνευματικούς της ἀνθρώπους ἐπέφερε καὶ τὴ συνειργασία του μὲ τὴ *Νέα Ζωή*.

*Εἰς πῦρ, εἶδον μέσῳ φρίκης ριπτομένους, ἔτι ζῶντας.
Τῶν Βουλγαρικῶν θηρίων δολοφόνον τὴν κοπίδα,
Εἰς τὰ στήθη μου ἠσθάνθην κόπτουσαν ζωὴν κ' ἐλπίδα!*

*Μάρτυς ἔθνους καὶ θρησκείας ἤρεμος ἐνθάδε κεῖμαι,
Καὶ παράδειγμα τοῖς πᾶσι πίστεως μονίμου εἶμαι.
Στήθι, διαβάτα, στήθι! σὲ προστάζει ἡ πατρίς σου!
Γνώριξε: Ὁ θάνατός μου εἶναι ἡ ζωὴ κ' ἐλπίς σου!*

Τό δεύτερο ποίημα φέρει τόν τίτλο «Ὡδὴ μαρτύρων» καί αφιερώνεται *Τῇ ἱερᾷ μνήμῃ τῶν ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας Μαρτύρων*. Πολύστροφο ποίημα διαφορετικοῦ ὕφους αὐτό, σέ μέτρα καί μέ ἀποχρώσεις τῆς ποιητικῆς τοῦ Σολωμοῦ, ἐπίσης στήν καθαρεύουσα: ὁ Σταματόπουλος συνεχίζει μεγαλόστομα καί ἴσως φλύαρα νά ὑπερασπίζεται τά δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας.

ΩΔΗ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

*Δὲν ἀπέκαμεν ἀκόμη
Σφάζουσα καὶ πυροπολοῦσα
 Τοῦ Θηροῦ ἡ λάβρος χεῖρ!
Καὶ δὲν ἐνεπλήσθη ἔτι
Ἄπὸ θύματα ἀθῶα
 Ἡ ἀκόρεστος γαστήρ!*

*Ἐκ τῆς τρώγλης των ὀπτόταν
Οἱ Βουλγαρικοὶ οἱ λύκοι
 Ἔθορον αἰμοχαρεῖς.
Τῆς Μακεδονίδος χώρας
Καὶ οἱ λύκοι καὶ οἱ θῶες
 Ἔφυγον περιδεεῖς*

.....
*Μάρτυρες! Δοξολογεῖτε!
Ἄνυμνεῖτε τὸν θεόν σας,
 Τὸ τρισήλιον τὸ Φῶς!
Μὲ στεφάνους ἀφθαρσίας
Εὐλαβῶς τὰ μέτωπά σας
 Στέφει ὁ Ἑλληνισμός!*

Τόν Δεκέμβριο τοῦ 1904, στό τχ. 4, δημοσιεύεται ἓνα πολύστροφο ποίημα μέ τόν μακροσκελῆ τίτλο: «Ἐπιμνημόσυνον ποίημα εἰς Παῦλον Μελᾶν ποιηθὲν καὶ ἀπαγγελθὲν ὑπὸ Ν. Κυπαρίσση τὴν ἑσπέραν τῆς 22ας Νοεμβρίου εἰς Παρισίους ἐν πολιτικῷ μνημοσύνῳ τοῦ ἥρωος». Ὁ ποιητὴς Ν. Κυπαρίσσης πρέπει νά εἶναι ὁ μετέπειτα ἀρχαιολόγος καί λογοτέχνης, μέλος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου *Παρνασσός*, ποὺ βρίσκεται ἐκεῖνα τά χρόνια γιὰ σπουδές, μέ ὑποτροφία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑται-

ρείας στὴν Εὐρώπη. Τὸ ποίημά του γιὰ τὸν Παῦλο Μελά, ἓνα ἐπικό καὶ ἴσως τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα στὴ *Νέα Ζωὴ* ποιήματα, γραμμένο στὴ δημοτικὴ, ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 στροφές τῶν 6 δεκαπεντασύλλαβων στίχων σὲ ἠρωϊκὸ ὕφος.

*Γιατὶ τὰ χεῖλη σας κλειστά; γιατί βουβὸ τὸ στόμα;
γιατὶ γλωμάδα νεκρικὴ; γιατί θανάτου χρῶμα;
Ποιὸ μαῦρο σᾶς ἐμάρανε τὰ σπλάχνα καρδιοχτύπι;
Σὰν ποιὸς νᾶναι ὁ πόνος σας; Ποιὰ ἢ κρυφὴ σας λύπη;
Τὸ ξέρω βλέπω τὸν καῦμὸν ὅπου βαθεῖα σᾶς τρώει
καὶ τῆς ψυχῆς σας τὸ σεμνὸ γνωρίζω μοιρολόϊ.*

*Μαῦρο πουλὶ μᾶς ἔφερε τὸ μαῦρο μήνυμά του
ἀπὸ τὸν τόπο τῆς σκλαβιάς τὸν ἐνδοξο ἔκει κάτου,
ποὺ τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς μοσχοβολάει τὸ μῦρον,
ποὺ τὸ ποτίζουν δάκρυα καὶ αἵματα μαρτύρων,
πὼς τὸν ΜΕΛΑ μᾶς σκότωσαν, τὸ τίμιο παλληκάρι,
τὸν δοξασμένον ἀρχηγό, τὸ ἀτρόμητο λιοντάρι!*

Τέλος, ἓνα ἀκόμη ποίημα δημοσιεύεται στό τχ. 31-32 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1907), τοῦ ἀγνώστου σήμερα Ἰσιδώρου Φραγκίσκου, μέ τίτλο *Στὰ παλληκάρια τῆς Μακεδονίας καὶ μέ ἐπίτιτλο «Μακεδονικὸν Πάνθεον»*.

*Πέτα, γενιὰ ἑπερήφανη,
Κι' ἀνέβα μονοπάτια
Νὰ φτιάξης στὰ κρυστάλλινα
Τῆς Δόξης τὰ παλάτια.
Μὲ μιᾶς φανῆτε ἐλεύθερα,
Παιδιὰ τοῦ Λεωνίδα,
Γιατ' ἔχομε Πατρίδα
Ποὺ σκλάβα λαχταρᾷ.*

Ἐκτός ἀπὸ τίς εἰδήσεις καὶ τὰ ποιήματα, δημοσιεύεται καὶ ἓνα διήγημα τοῦ Ρόδιου στὴν καταγωγὴ, καθηγητὴ φιλόλογου, λογοτέχνη καὶ βασικοῦ συνεργάτη τῆς *Νέας Ζωῆς* Κ. Ν. Κωνσταντινίδη. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύντομο ἐθνικοπατριωτικὸ διήγημα στὴ δημοτικὴ μέ τὸν τίτλο *Ἐνας τάφος*, καὶ ἐπίγραμμα στίχους τοῦ τροβαδούρου τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα Γεωργίου Στρατήγη. Ὁ Κωνσταντινίδης περιγράφει λιτὰ καὶ χωρὶς πολλές κορῶνες ἓναν γέρο δάσκαλο (δάσκαλος ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος) ποὺ ὀδηγεῖ τοὺς μαθητές του στὸν τάφο τριῶν μακεδονομάχων στὰ περὶχωρα ἑνὸς χωριοῦ τῆς Μακεδονίας. Μιλᾷ στοὺς μαθητές του γιὰ τὴ θυσία τῶν τριῶν νέων ποὺ σκοτώθηκαν καὶ τοὺς καλεῖ νὰ προσκυνήσουν τὸν τάφο καὶ νὰ ἀγωνιστοῦν καὶ οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας¹³.

13. *Νέα Ζωή*, ἔτ. Β' (1905-1906) τχ. 19, σ. 352 κ.έ.

Τέλος ως συμπλήρωμα στο είδησεογραφικό μέρος του περιοδικού αλλά και στον φιλολογικό του χαρακτήρα πρέπει να αναφέρουμε τη δημοσίευση και βιβλιοπαρουσίαση έργων σχετικών με τη Μακεδονία και τους αγώνες της. Παρουσιάζονται λ.χ. ή γνωστή ποιητική συλλογή του Γεωργίου Στρατήγη *Μακεδονικά Τραγούδια* που εξέδωσε στην Αθήνα η Έταιρεία «Ο Έλληνισμός», με σύγχρονη δημοσίευση τριών ποιημάτων της («Μίσος», «Οι ραγιάδες», «Έλλην και Βούλγαρος»), τό θεατρικό του Άγγελου Τανάγρα, *Βούλγαροι και Μακεδόνες*, από τον Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, αλλά και τό γνωστό έργο του Μ. Paillarès, *L' Imbroglío Macédonien*.

Άβίαστα, λοιπόν, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ή *Νέα Ζωή* στην πρώτη της έκδοτική περίοδο, μέχρι δηλαδή τό 1908, περιλαμβάνει στις στήλες της πληροφορίες και κείμενα σχετικά με τόν άγώνα του έλληνισμού της Μακεδονίας, συμμετέχοντας άμεσα στη διαμόρφωση και τήν κινητοποίηση δυνάμεων της κοινής γνώμης των Έλλήνων της Αιγύπτου για τήν ύποστήριξη του. Η άμεση ώστόσο έμπλοκή στον άγώνα για τήν άπελευθέρωση της Μακεδονίας του κύκλου των νεοζωϊτών, όπως αυτοί είχαν όνομασθεϊ, οί όποιοι άποτέλεσαν έναν από τούς σοβαρότερους πόλους πνευματικής δράσης στην Άλεξάνδρεια, συνενικουρείται και από ένα επιπλέον γεγονός: Η *Νέα Ζωή* είναι ό έκδότης της πρώτης έκδοσης του μνημειώδους έργου *Παύλος Μελάς: Βιογραφία από διηγήσεις, άναμνήσεις, γράμματα δικά του και άλλων*, που πραγματοποιήθηκε τό 1926 στην Άλεξάνδρεια με έξοδα του Ι. Δ. Κοκκώνη.

Και άς περάσουμε στο δεύτερο μέρος αυτής της ανακοίνωσης που άφορ ά τις μεμονωμένες εκδόσεις λογοτεχνικών έργων έθνικοπατριωτικού χαρακτήρα, που έμπνέονται από τόν Μακεδονικό Άγώνα, των όποιων ό αριθμός είναι μάλλον περιορισμένος¹⁴.

Άπώτατη έκδοτική παρουσία άποτελεί ή έκδοση του Δημητρίου Η. Γκαλέκα, ενός πολυγραφώτατου ποιητή και θεατρικού συγγραφέα με καταγωγή από τήν Άμφισσα, που ήδη τό 1902 εκδίδει στην Άλεξάνδρεια τήν ποιητική συλλογή *Ό τραγουδιστής του Όλύμπου*¹⁵. Σ' αυτήν περιλαμβάνονται πατριωτικά ποιήματα ποικίλης θεματικής, που δέν είναι φυσικά έμπνευσμένα από τόν Μακεδονικό Άγώνα. Όστόσο ή συλλογή περιλαμβάνει ποίημα για τόν Άθανάσιο Μπρούφα, *πρόδρομο της Μακεδονίας*, όπως τόν όνομάζει. Ό Γκαλέκας τό 1904 έπανεξέδωσε τήν ίδια ποιητική συλλογή στον Βόλο αυτή τή φορά, έπαυξημένη με καινούρια ποιήματα, στα όποια τό όνομα της Μακεδονίας και των ήρώων της είναι έμφανεστάτα, ένν ένα με τόν τίτλο «Παύλος Μελάς» αναφέρεται στη θυσία του ήρωα¹⁶.

Τό 1906 εκδίδεται ποιητική συλλογή με τίτλο *Μακεδονικά ποιήματα* του Χρίστου Μαλανδρινού. Άπαρτίζεται από διάφορα τεύχη, πιθανότατα τρία, που

14. Ό Ε. Μιχαηλίδης στο έργο του: *Βιβλιογραφία των Έλλήνων Αιγυπτιωτών (1853-1966)*, Άλεξάνδρεια, Κέντρο Έλληνικών Σπουδών, 1965-1966 (στο έξις: *Βιβλιογραφία*), καταγράφει μεταξύ των έτών 1904-1908 πέντε άυτοτελείς εκδόσεις έργων σχετικών με τόν Μακεδονικό Άγώνα.

15. Δημήτριος Η. Γκαλέκας, *Ό τραγουδιστής του Όλύμπου*, Έν Άλεξάνδρεια, Τύποις Έρμού, 1902.

16. Δημήτριος Η. Γκαλέκας, *Ό τραγουδιστής του Όλύμπου*, Έν Βόλω, Τύποις Ν. Ρουσόπουλου, 1904, σσ. 77-79.

ἐκδίδονται μέ λίγους μήνες διαφορά μεταξύ τους. Ὁ ποιητής Χ. Μαλανδρινός φέρεται ὡς *Μακεδών* στή σελίδα τίτλου τοῦ Β΄ τεύχους τῆς συλλογῆς του¹⁷.

Τό πρῶτο τεῦχος, πού ἐκδίδεται τόν Ἰούλιο τοῦ 1906 στήν Ἀλεξάνδρεια, περιέχει γενικοῦ ἐθνικοπατριωτικοῦ χαρακτήρα ποιήματα πού ἀφοροῦν καί τή Μακεδονία, καί μόνο ἓνα πού νά ἀναφέρεται ἐπώνυμα στόν κρητικό μακεδονομάχο Γεώργιο Σκαλίδη. Ἀντίθετα, τό δεύτερο φυλλάδιο πού ἐκδόθηκε στό Καίρω τόν Νοέμβριο τοῦ 1906 περιέχει ποιήματα γιά τόν μητροπολίτη Κορυτσᾶς Φώτιο Καλπιδή, τόν Ἰωάννη Νταφώτη, τή δασκάλα Βασιλική Στογιάννη καί τόν Πελοποννήσιο μακεδονομάχο Μαρίνο Λυμπερόπουλο, ἐνῶ ἄλλα ἀναφέρονται σέ πράξεις, μάχες ἢ θηριωδίες τῶν Βουλγάρων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὀρισμένα ποιήματα πού γράφηκαν γιά νά τιμήσουν Ἑλληνας τῆς Αἰγύπτου γιά τή συμμετοχή τους στούς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτό μέ τόν τίτλο: «Σ' τὸν Ἀντώνιον Ἐμμ. Μπενάκη», ἢ ἄλλα πού ἀφοροῦν σωματεῖα Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου πού ὑποστήριξαν τή διεξαγωγή τοῦ Μακεδονικοῦ Αγώνα, ὅπως: «Στὴν ἐν Αἰγύπτῳ ἐλληνική παρουσία», «Στὸν Σύνδεσμο κ' ἄλλη στροφή», «Στὴν ἐν Καίρῳ Μακεδονική Ἀδελφότητα “Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος”», καί «Στὸν πανελλήνιον Σύνδεσμον»¹⁸.

Ὁ λόγος τοῦ Χ. Μαλανδρινοῦ δέν διαφέρει σέ τίποτε ἀπό τόν ἐθνικά ὑπερτονισμένο λόγο τῆς ἐποχῆς, τόν θαυμαστικό λόγο τῶν ἐθνικοπατριωτικῶν ποιημάτων πού γράφτηκαν καί στήν Ἑλλάδα. Ὁ στίχος του εἶναι εὐκαιριακός, ἀδύναμος τεχνικά καί πάσχει τόσο μετρικά ὅσο καί ἀπό ἔμπνευση. Δεκαπεντασύλλαβος κυρίως, ὁμοιοκατάληκτος πού δέν ξεφεύγει ἀπό τὴν πεπατημένη τῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο μᾶς παρέχει στοιχεῖα ἀπό τὰ ὁποῖα τεκμηριώνεται ἡ ἐμπλοκή, ἡ συμβολή καί ὑποστήριξη τῶν Αἰγυπτιωτῶν Ἑλλήνων στόν ἀγῶνα τῆς Μακεδονίας. Καί ἰδοὺ μερικά δείγματα:

ΣΤΗΝ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΙΚΙΑ

*Ἐσὺ σὲ κάθε συμφορὰ τὸ χέρι σου ἀπλώνεις
καὶ δίνεις ὀλοπρόθυμη ἀπ' τ' ἀνοιχτὸ πουργί σου
Ὅτι σ' ὠθεῖ ἡ ἐθνικὴ καὶ μητρικὴ στοργή σου
καὶ τῶν θυμάτων ταῖς καρδιαῖς μ' ἐράνους βαλσαμώνεις*

*Στῆς Ἀγκιάλου τ' ὄρφανὰ μὲ περηφάνεια δίνεις
ὑπὲρ τοῦ στόλου πάντοτε καὶ Ἐθνικῆς Ἀμύνης
Καὶ τοῦ Συνδέσμου ἔγινες κρυφὸ προσκυνητᾶρι*

17. Χρίστου Μαλανδρινοῦ, *Μακεδονικὰ ποιήματα*, Φυλλάδιον δεῦτερον, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ 11 Ἰουλίῳ 1906, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου ὁ «Κόσμος» τοῦ ἰδίου, *Μακεδονικὰ ποιήματα* ὑπὸ τοῦ Μακεδόνο Χρίστου Γ. Μαλανδρινοῦ, Τεύχος Β΄, Φυλλάδιον ἕκτον, Ἐν Καίρῳ τῇ 24/6 Νοεμβρίου 1906, Ἐκ τῶν Πανελληνίων Τυπογραφείων Ἐμμ. Δαμιανοῦ (στό ἐξῆς: Μαλανδρινοῦ, *Μακεδονικὰ Ποιήματα*, Φυλλάδιον ἕκτον). Ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν φυλλαδίων καὶ τῶν τευχῶν διαπιστώνουμε ὅτι ἀρκετὰ τεύχη λανθάνουν.

18. Βλ. Μαλανδρινοῦ, *Μακεδονικὰ Ποιήματα*, Φυλλάδιον ἕκτον, ὁ.π., σσ. 86-87, 92- 94.

τὸ ἔθνικό μας τὸ σεμνὸ Πατρίδος τὸ καμάρι
Σὲ ξέρω ποιά σ' τὴ ψυχὴ νοιώθεις φριχτ' ἀγωνία
ὅταν εἰσφέρεις ἔθνικῶς γιὰ τὴ Μακεδονία.

ΣΤΗΝ ΕΝ ΚΑΪΡῶ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ
Ο ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Ἐπίδειγμα εὐποιΐας εἶν' αὐτὴ ἡ ἀδελφότης
τῶν ἀπόρων πενομένων Μακεδόνων ἀδελφῶν
Πτωχῶν καὶ τῶν θυμάτων ἀρωγὸς καὶ τροφοδότις
τῶν προσφύγων καὶ παθόντων γιὰ τὸν πόθον τὸν κρυφόν

.....

Ἐνας ἀκόμη, ὁ Κωνσταντίνος Σ. Παπακωνσταντίνου, ἐκδίδει στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ 1906 τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Εἰς τὸν πρῶτον ὑπὲρ τῆς Μεγάλης Ἰδέας πεσόντα-ἔθνομάρτυρα Παῦλον Μελᾶν*¹⁹. Στίς λίγες σελίδες τῆς συλλογῆς περιλαμβάνεται ἓνα ἐκτεταμένο πολυστροφὸ ποίημα μὲ τὸν τίτλο τῆς ὁμώνυμης συλλογῆς καθὼς καὶ κάποια ἄλλα ποιήματα ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν Μακεδόνικο Ἀγώνα. Στὸ 50 στροφῶν ποίημα, μὲ δεκαεξασύλλαβους στίχους, ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ νὰ περιγράψει τὴν πορεία τοῦ Μελᾶ στὴ Μακεδονία, ἀρκετὰ ἄτεχνα καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη ἔμπνευση.

Ἐνα ἄλλο δεῖγμα εἶναι τὸ βιβλίον τῆς Μαρίας Χατζῆ-Καλοῦ *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἱερᾶς Μακεδονίας καὶ Θράκης* ποὺ ἐκδίδεται στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ 1910 καὶ σέ 2η ἔκδοση τὸ 1911. Τὸ ἴδιο ἔργο εἶχε ἐκδοθεῖ λίγο νωρίτερα, τὸ 1909, σέ πιὸ λιτὴ μορφή στὴν Ἀθήνα²⁰. Ὅπως σημειώνεται καὶ στὸν τίτλο τοῦ πρόκειται γιὰ βιβλίον ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων τῆς συγγραφέως ἀπὸ περιοδεῖα τῆς στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. Ἐκτὸς ὅμως τῶν προσωπικῶν θέσεων καὶ ἐντυπώσεων τοῦ ταξιδιοῦ τῆς, παραθέτει ποιήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ Μακεδονία, τοὺς ἀγῶνες καὶ τοὺς Μακεδονομάχους τῆς. Πρόκειται γιὰ ἀναδημοσιεύσεις, κατὰ κύριο λόγο, ποιημάτων τοῦ Γεώργιου Θ. Κελεπούρη ἀλλὰ καὶ τῶν Σ. Καρύδη, Ι. Κωνσταντινίδη, Γ. Σουρῆ, Γ. Ι. Παπανικολάου.

Ἔτσι ἐρχόμαστε στὸν Γεώργιο Θ. Κελεπούρη, μίαν ἄλλη ἐνδιαφέρουσα παρουσία, μὲσω τοῦ ἔργου τοῦ ὁποῖου, διαπιστώνουμε τὴ λειτουργία τῆς ἔμπνευσης καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεματικῆς τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα στὴν ποίηση. Ὁ Κελεπούρης προηγήθηκε χρονολογικὰ τῆς Χατζῆ-Καλοῦ ἐκδίδοντας στὴν Ἀθήνα τὸ 1910 τὴ

19. Κωνσταντίνος Σ. Παπακωνσταντίνου, *Εἰς τὸν πρῶτον ὑπὲρ τῆς Μεγάλης Ἰδέας πεσόντα ἔθνομάρτυρα Παῦλον Μελᾶν*, Ἐν Ἀλεξάνδρεια, Τύποις Θ. Ε. Κασμάτη καὶ Κ. Ἰωνᾶ, 1908.

20. Μαρία Χατζῆ-Καλοῦ, *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἱερᾶς Μακεδονίας καὶ Θράκης*, Ἐν Ἀθήναις, Τύποις «Πανελληνίου Κράτους», 1909. Οἱ δύο ἀλεξανδρινὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τῆς προέρχονται ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Θ. Κασμάτη καὶ Κ. Ἰωνᾶ καὶ παρουσιάζουν μεταξύ τους μικρὴ διαφορὰ στὸν ἀριθμὸ σελίδων. Βλ. Μιχαηλίδης, *Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σσ. 66, 68. Ἡ Μαρία Χατζῆ-Καλοῦ, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, εἶχε ἐκδόσει στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ 1902 καὶ τὸ περιοδικὸ *Φῶς: Σύγγραμμα περιοδικὸν κατὰ μῆνα ἐκδιδόμενον* βλ. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα*, ὅ.π., σ. 222.

συλλογὴ *Ματωμέναις Δάφναις* μέ ἐθνικοπατριωτικὰ ποιήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν Μακεδόνικο Ἀγῶνα²¹. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὸ τυπογραφεῖο, ὅπου τὴν ἴδια χρονιά τυπώθηκε ὁ τρίτος τόμος τοῦ *Μακεδονικοῦ Ἡμερολογίου τοῦ Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν*, δηλαδή τὸ τυπογραφεῖο τῆς *Αὐγῆς* τοῦ Ἀθανασίου Α. Παπασπύρου. Γιά τὸν λόγο αὐτὸ ἔχει τὴν ἴδια τυπογραφικὴ ἐμφάνιση μέ τὸ *Ἡμερολόγιο* τοῦ ὁποίου μοιάζει νὰ εἶναι ἀνάτυπο. Ὡστόσο δέν εἶναι, ἂν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς ἀναδημοσιεύτηκαν στὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ 1910 καὶ 1911²².

Ἡ συλλογὴ πού διανθίζεται ἀπὸ φωτογραφίες μακεδονομάχων περιέχει ποιήματα γιὰ τοὺς Μιχ. Μωραΐτη καὶ Σπύρ. Φραγκόπουλο, καπετάν-Καψάλη (Πρα-ντούνα), καπετάν-Κρόμπα (Μαρίνο Λυμπερόπουλο), Ἀντώνιο Βλαχάκη, Ζαχα-ρία Παπαδά, Λεωνίδα Πετροπουλάκη, Κώστα Γαρέφη, Τέλλο Ἀγαπηνό, Τσό-ντο Βάρδα, Θεόδωρο Ἀσκητὴ καὶ πολλοὺς ἄλλους. Ὁ ποιητικὸς του λόγος εἶναι ὁμοιοκατάληκτος, παραδοσιακὸς δεκαεξασύλλαβος τίς περισσόρες φορές, κοινὸς καὶ συνηθισμένος, χωρὶς στοιχεῖα πού νὰ τοῦ προσδίδουν ἰδιαίτερα χαρακτη-ριστικά. Ἄς δοῦμε ἓνα δείγμα:

ΣΤΟΝ ΚΑΠΕΤΑΝ ΑΓΡΑ

*Τῆς λεβεντιᾶς τὸ μῦρο καὶ τῆς παλληκαριᾶς σου,
ἀπλώθηκε τριγύρω στ' ὠραῖο σου κορμὶ
κι ἀντάμα μέ τὴ φλόγα τῆς πάναγνης καρδιᾶς σου,
ἀπάνω στὰ οὐράνια σ' ἀνέβασ' ἡ Τιμὴ.
Τὸ νυφικὸ στεφάνι σοῦ τόπλεξ' ἡ Πατρίδα
ἀμάραντο κι' ὠραῖο κι' ἀπ' ὅλα πιὸ τρανό,
Σοῦ τόπλεξε μέ πόθους, μ' ἀπέραντη ἐλπίδα
πιὸ ὄμορφο ἀπ' τ' ἀστέρια κι' ἀπὸ τὸν οὐρανό.*

*Τὸ γέρικο πλατάνι θρηγεῖ τὴ λεβεντιᾶ σου
κι' ὅλοι ἀπ' ἐκεῖ διαβαίνουν μέ μάτι δακρυστό,
σκύβουν μπρὸς στὴν κρεμάλα, στὸ νέο Γολγοθά σου
καὶ προσκνοῦν μέ πόνο Ἐσὲ καὶ τὸ Χριστό!*

Ὁ Γ. Κελεπούρης τὸ 1913 ἐξέδωσε στὴν Ἀλεξάνδρεια ἓνα ἔργο μέ τίτλο *Δόξα Ματωμένη: Λεύκωμα καὶ Ἡμερολόγιον τῶν πολέμων 1912-1913*. Τὸ λεύκωμα αὐτὸ πού εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνο περιλαμβάνει ἡμερολόγιο τῶν

21. Γ. Θ. Κελεπούρης, *Ματωμέναις Δάφναις*, Ποιήματα, Ἐν Ἀθῆναις, Τύποις «Αὐγῆς» Ἀθανασίου Α. Παπασπύρου, 1910.

22. Τὰ ποιήματα «Στοὺς Μακεδόνας» καὶ «Στὸν Καπετὰν Φαρμάκη» δημοσιεύονται στὸ *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν Γ'* (1910) 51, 323. Τὸ ποίημα «Στὴ Μακεδονία» στὸ *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν Δ'* (1911) 31.

Βαλκανικῶν Πολέμων, τηλεγραφήματα, διαγγέλματα, εἰδήσεις καὶ φωτογραφίες ἠρώων καὶ πεσόντων τοῦ πολέμου. Ἀπὸ πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ βιβλίου συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Κελεπούρης, πού καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δωριίδας τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ζοῦσε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ παραβρίσκεται στὴν ἀναχώρησι ἐφέδρων Ἀλεξανδρινῶν γιὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, τοὺς ὁποίους ἀποχαιρετᾷ ἀπαγγέλοντας τὸ ποίημά του «ᾠρα καλή». Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο συμμετέχει στὸν ἐπίσημο ἐορτασμὸ γιὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀπαγγέλοντας ἀπὸ τὸν ἐξώστη τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου²³ τὸ ποίημα «Στὸν Βουλγαροκτόνο Βασιλιά μας».

Μιά ἄλλη ἄξια λόγου μορφή εἶναι ὁ ἐκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, συγγραφέας καὶ ἐκδότης Τηλέμαχος Μ. Τσιχλάκης ἀκόμη μιὰ περίπτωση ποιητῆ πού ἀπαγγέλει στίχους του ἐμπνευσμένους ἀπὸ τὸν Μακεδόνικο Ἀγώνα, αὐτὴ τὴ φορά, στὸν Μακεδόνικο Σῦλλογο «Μέγας Ἀλέξανδρος» Καίρου, σέ συγκέντρωσι γιὰ τὴν ἠθικὴ στήριξι τοῦ ἀγῶνα καὶ ἴσως καὶ τὴ συλλογὴ χρημάτων²⁴.

Τὰ ποιήματά του πού δημοσιεύονται στὸ *Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν* εἶναι τὰ «Βούλγαροι καὶ Βουλγαρία» καὶ «Οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Μακεδόνες»²⁵ καὶ ἔχουν πολλαπλὴ σημασία γιὰ μᾶς σήμερα. Εἰδικὰ τὸ δεῦτερο ποίημα πού εἶναι μιὰ προσφώνησι πρὸς τοὺς Μακεδόνες τοῦ Καίρου οἱ ὁποῖοι δραστηριοποιοῦνται συσπειρωμένοι στὸν Σῦλλογο Μ. Ἀλέξανδρος. Ἀποδεικνύεται, ἔτσι, ἀκόμη μιὰ φορά, ἡ σημασία πού προσδίδουν στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα οἱ Ἑλληνες τῆς Αἰγύπτου καὶ οἱ Μακεδόνες εἰδικότερα, δείχνοντας παράλληλα τὴν ἐσωτερικὴ ἐνωτικὴ γραμμὴ πού συνδέει τὸν ἔξω ἑλληνισμό, ὁ ὁποῖος καὶ στηρίζεται τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Μακεδονίας.

Γράφει στὸ ποίημα «Οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Μακεδόνες»:

*Κ' ἐδῶ λοιπὸν ἐργάζεσθε γιὰ τὴν Μακεδονία,
πὸν τὴν πατοῦν ἀδιάκοπα οἱ Βούλγαροι κ' οἱ Σλάβοι,
πὸν ὁ λαὸς τῆς βρίσκεται εἰς τόσην ἀγωνία
καὶ μιὰ φωτιὰ ἀτέλειωτη στὰ ὄρη τῆς ἀνάβει!*

*Κ' ἐδῶ εἰς τὴν ἀπόμακρη τοῦ κόσμου τούτου χώρα,
ὧ Μακεδόνες δύστυχοι, μὲ πόθο προσπαθεῖτε
εἰς τὴν γλυκειὰ πατρίδα σας, πὸν ὑποφέρει τώρα,
παρήγοροι κ' ὠφέλιμοι σ' ἐκείνην νὰ φανήτε!*

23. Γ. Θ. Κελεπούρης, *Δόξα Ματωμένη: Λεύκωμα καὶ Ἡμερολόγιον τῶν πολέμων 1912-1913*, Ἐν Ἀλεξάνδρεια, Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1913. Γιὰ τίς ἀπαγγελίες ποιημάτων ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κελεπούρη βλ. ὅ.π., σσ. 4, 96.

24. Ὁ Τ. Τσιχλάκης πέθανε στὴν Ἀθήνα τὸ 1936. Γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ καὶ συγγραφικὸ του ἔργο βλ. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα*, ὅ.π., σσ. 97, 193. Ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σσ. 60, 68, 94, 98, 108, 109, 118, 120, 132, 276, 279, ὅπου καὶ οἱ ἀναγραφές ὄλων τῶν ἐκδόσεων ἔργων του.

25. *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν Δ' (1911)* 92, 119.

*Εὐλογημένη ἡ στιγμή πού πάντοτ' ἀδελφώνει
τοὺς Ἕλληνας, πού βρίσκονται παντοῦ κατεσπαρμένοι
τέτοιο λαὸ ὁ θάνατος ποτὲ δὲν σαββανώνει
παρὰ στὴ γῆ ἀθάνατος ἡ δόξα του θὰ μένη.*

*Εὐλογημένη ἡ στιγμή, πού ἡ Μακεδονία
τέτοια παιδιὰ ἐγέννησε, πού δὲν τὴ λησμονοῦνε
καὶ μέσα εἰς ἀπόμακρη καὶ ξένη κοινωνία
ἐλεύθερη γὰρ νὰ τὴν δοῦν μιὰ μέρα προσπαθοῦνε.*

Ἐκτός ἀπὸ τίς εἰδήσεις, τὰ ποιήματα καὶ τὰ πεζογραφήματα στά ὁποῖα ἀναφερθήκαμε, ἡ πλήρης εἰκόνα ὀλοκληρώνεται μέ κάποιες ἀκόμη ἐκδόσεις πού ἔλκουν τὴν ἔμπνευσή τους στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν ἀγῶνων τῆς.

Στόν χῶρο τοῦ θεάτρου, τό 1905, ὁ Χρῆστος Γεωργιάδης ἐκδίδει στήν Ἀλεξάνδρεια τό ἔργο *Βούλγαροι καὶ Μακεδονία*, ἐθνικὸν δράμα εἰς ἀλληγορίαν εἰς πράξεις τρεῖς, διδαχθὲν τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἐν Ἀλεξάνδρεια σκηνῆς τοῦ «Ἐδέμ», τῆ 2 Σεπτεμβρίου 1905²⁶. Πολύ ἀργότερα, τό 1930 στό Κάιρο, ἐκδίδεται ἕνα ἔπιμετρο θεατρικὸ ἔργο ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα καὶ τὸν Παῦλο Μελά. Ἔχει τὸν τίτλο *Ἡ ἡρώϊς τῆς Μακεδονίας ἢ τὸ τάμμα τοῦ Παύλου Μελά: Δράμα εἰς πράξεις τρεῖς*, καὶ συγγραφέας του εἶναι ὁ Δημήτριος Γῶγος. Τό ἔργο ἐπανεκδόθηκε καὶ τό 1948²⁷. Οἱ δύο ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, καταδεικνύουν τουλάχιστον ὅτι τό ἔργο πρέπει νὰ εἶχε ἀνταπόκριση στό κοινὸ καὶ κυρίως ὅτι διατήρησε τὴ μνήμη τῆς θυσίας τοῦ ἡρώα του ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του.

Τέλος, θὰ ἤθελα νὰ κλείσω μέ τὸν σχολιασμό ἑνὸς ἐντελῶς διαφορετικοῦ ἔργου, ἑνὸς μελετήματος γλωσσικοῦ πού δὲν ἐμπίπτει στά ὅρια τῆς θεματικῆς πού ἔχουμε προσδιορίσει, ἀλλὰ μᾶς παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ συμπεράνουμε τό εὖρος τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν αἰγυπτιωτῶν Ἑλλήνων γιὰ τό Μακεδονικὸ ζήτημα καὶ μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνακοινώσεώς μας.

Πρόκειται γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Γεωργίου Μπουκουβάλα, *Ἡ γλώσσα τῶν ἐν Μακεδονία Βουλγαροφώνων* πού ἐκδόθηκε στό Κάιρο τό 1905²⁸. Ὁ φιλόλογος

26. Χρῆστος Γεωργιάδης, *Βούλγαροι καὶ Μακεδονία*, ἐθνικὸν δράμα εἰς ἀλληγορίαν εἰς πράξεις τρεῖς, διδαχθὲν τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἐν Ἀλεξάνδρεια σκηνῆς τοῦ «Ἐδέμ», τῆ 2 Σεπτεμβρίου 1905, Τύποις «Ταχυδρόμου» Γ. Τηνίου, 1905. Τό ἔργο περιγράφει ὁ Ε. Μιχαηλίδης στό *Πανόραμα*, ὁ.π., σ. 56, ἔγγρ. 6.

27. Δημήτριος Γῶγος, *Ἡ ἡρώϊς τῆς Μακεδονίας ἢ τὸ τάμμα τοῦ Παύλου Μελά: Δράμα εἰς πράξεις τρεῖς*, Κάιρον, Τύποις ἐφημερίδος «Σφιγγός» [1930]. Γιὰ τὴν ἐπανέκδοση βλ. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα*, ὁ.π., σ. 221. Στὴν ἐπανέκδοση χαρακτηρίζεται ὡς ποίημα καὶ ὄχι ὡς θεατρικὸ ἔργο. Τοῦτο μᾶλλον, ὅμως, συμβαίνει ἀπὸ παραδρομή, διότι ὁ τίτλος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων συμπίπτουν, ἐνῶ ἡ ἐπανέκδοση πραγματοποιεῖται στό ἴδιο τυπογραφεῖο καὶ σὲ ἴδιο σχῆμα μέ τὴν ἔκδοση τοῦ 1930.

28. Γ. Μπουκουβάλας, *Ἡ γλώσσα τῶν ἐν Μακεδονία Βουλγαροφώνων*, Ἐν Καίρῳ 1905. Ὁ Γ. Μπουκουβάλας συνέλεξε τὰ στοιχεῖα τῆς μελέτης του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου χρημάτισε Γυμνασιάρχης τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος. Ἦταν ἐνεργό

Διευθυντής της Άμπετείου Σχολής στο Κάιρο καταγράφει τό όμιλούμενο ιδίωμα καί ύποστηρίζει στήν εισαγωγή του: Πλειστάκις ύπό τών γλωσσολογούντων ύπεστηρίχθη, ότι ή γλώσσα ή λαλουμένη ύπό τινός λαοῦ δέν εἶναι πάντοτε άσφαλές τεκμήριον τής καταγωγής καί τής έθνικότητος αὐτοῦ. Πλήν δέ τών άλλων πολλών καί ποικίλων παραδειγμάτων τών προβληθέντων πρὸς πίστωσιν τής γνώμης ταῦτης, μνεία έγένετο καί περὶ τών Τούρκων τής Κρήτης, οἱ όποιοι λαλοῦν μόνον τήν έλληνικήν γλώσσαν, καί περὶ τών τουρκοφώνων τής Μικρᾶς Άσίας, οἵτινες λαλοῦν τήν τουρκικήν, άγνοοῦντες τήν έλληνικήν... Άλλά τὰ παραδείγματα καί τὰ έπιχειρήματα ταῦτα, καίπερ λύνοντα σχεδόν τὸ τεθὲν ζήτημα, ότι δηλαδὴ δέν εἶναι δυνατὸν νὰ κριθῆ άσφαλῶς ή έθνικότης ένδός λαοῦ εκ μόνης τής λαλουμένης ύπ' αὐτοῦ γλώσσης, άλλ' όμως οἱ Βούλγαροι, θέλοντες νὰ παραστήσουν όλην τήν βουλγαρόφωνον Μακεδονίαν ως βουλγαρικήν, άφορμῶνται εκ τοῦ ζητήματος κυρίως τής γλώσσης εἰς τὰς προπαγανδικὰς αὐτῶν ενεργείας καί τὰ κυριώτατα έπιχειρήματά των επί τούτου στηρίζουν²⁹.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Γ. Μπουκουβάλα, μέσα από αὐτή τή συναγωγή τών λέξεων πού όμιλοῦν οἱ βουλγαρόφωνοι πληθυσμοί τής Μακεδονίας, ήταν νά άποδείξει τήν έλληνική ρίζα τών λέξεων τοῦ ιδιώματος καί μέσω αὐτοῦ τήν έλληνικότητα τών πληθυσμῶν πού ή βουλγαρική προπαγάνδα ήθελε νά προσεταιρισθεῖ. Πιθανότατα, τό πόνημα τοῦτο εἶναι μία από τίς πρώτες καταγραφές τοῦ γλωσσικοῦ αὐτοῦ ιδιώματος, άν όχι ή πρώτη. Καί άκόμη περισσότερο ένδιαφέρον παρουσιάζει ή άνακοίνωση πού άναγράφεται στό πίσω έξώφυλλο τής έκδοσης: Ἐκαστον άντίτυπον τιμᾶται Γ.Δ.5. Ἡ εἴσπραξις θα διατεθῆ υπέρ τών χηρῶν καί όρφανῶν τής Μακεδονίας.

μέλος τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης κατά τή χρονική περίοδο 1899-1902 συμμετέχοντας στίς δραστηριότητές του μέ δύο διαλέξεις. Ἴδια εἶναι καί ή συμμετοχή τής Ἐλένης Μπουκουβάλα, Διευθύντριας τοῦ Παρθεναγωγείου, ή όποία προφανῶς εἶναι σύζυγός του. Βλ. σχετικά: ΚΖ Ἔτος τοῦ έν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ΚΖ Συλλογικὸν έτος Πεπραγμένων... 1901, σσ.15, 28. Ἐπίσης ΚΗ Ἔτος τοῦ έν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ΚΗ Συλλογικὸν έτος Πεπραγμένων... 1902, σσ. 17, 35. Ὁ Μπουκουβάλας έχει επίσης εκδόσει σχολικά έγχειρίδια: Ξενοφώντος Ἀπομνημονεύματα καί Κύρου Ἀνάβασις, Ἠθικά τοῦ Πλουτάρχου, Ἐλληνική Χρηστομάθεια, αλλά καί Λόγους πού εκφώνησε, όπως καί μία μελέτη γιά τή Διώρυγα τοῦ Σουέζ.

29. Μπουκουβάλας, ό.π., σσ. 3-4.

Konstantinos N. Plastiras

L'HELLÉNISME DE L'ÉGYPTE ET LA LUTTE MACÉDONIENNE:
ASPECTS DE LA CRÉATIVITÉ LITTÉRAIRE ET DE L'ACTIVITÉ
ÉDITORIALE

La communication présente examine et enregistre les publications qui apparaissent dans la revue *Nea Zoi* (Nouvelle vie) d'Alexandrie, concernant la Lutte Macédonienne, ainsi que les imprimés édités entre les années 1904-1908, faites par la diaspora grecque d'Égypte.

Παντελής Κ. Λέκκου

Η ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΥΠΤΙΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΓΩΝΙΖΟΜΕΝΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ

Α΄ Εισαγωγικά

Η εισήγηση που έχω την τιμή να ανακοινώσω στο παρόν συνέδριο φιλοδοξεί να παρουσιάσει με συντομία τη βοήθεια του Αιγυπτιώτη Ελληνισμού προς τον αγωνιζόμενο Μακεδονικό Ελληνισμό και τον αντίκτυπο που είχαν στην Αίγυπτο τα τραγικά γεγονότα της Μακεδονίας.

Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, μία πόλη της καθ' ημάς Ανατολής τόσο κοντά και τόσο μακριά από την Ελλάδα. Μία πόλη με σημαντική ελληνική παρουσία από της ιδρύσεώς της από τον μέγιστο των Ελλήνων, τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα. Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του Αιγυπτιώτη Ελληνισμού και ειδικά του Αλεξανδρινού ήταν και παραμένει το αμειώτο ενδιαφέρον του για το μητροπολιτικό κέντρο και για τις εξελίξεις των εθνικών μας θεμάτων. Σ' αυτό συνετέλεσε τα μέγιστα το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων, που μετοίκησαν στην Αίγυπτο από το 1830 και εντεύθεν, προέρχονταν από πολλές ιστορικές αλλά αλύτρωτες για τον Ελληνισμό περιοχές των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου: την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και ανήκαν στους αλύτρωτους Έλληνες. Ήταν, λοιπόν, δεδομένο το ενδιαφέρον τους για την τύχη των συμπατριωτών τους σ' αυτές τις περιοχές, αλλά

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

<i>ΑΠΑ</i>	Αρχείο Πατριαρχείου Αλεξανδρείας
<i>ΑΥΕ</i>	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
<i>ΕΕΛΙΑ-ΑΕΚΑ</i>	Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας
<i>ΕΚΑ</i>	Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας
<i>ΕΦ</i>	Εκκλησιαστικός Φάρος, Αλεξάνδρεια, 1 (1908)
<i>ΘΗΕ</i>	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα, 12 τ., 1962-1968
<i>ΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ</i>	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα/Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης
<i>ΠΚΕ</i>	Πρακτικά Κοινοτικής Επιτροπής

και διακαής ο πόθος τους να δούν τις πατρίδες τους απελευθερωμένες και ενσωματωμένες στο ελληνικό κράτος.

Γι' αυτό τον λόγο ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός έδωσε το παρόν του σε κάθε προσκλητήριο εθνικού αγώνα του μητροπολιτικού κέντρου. Ήδη προ της ιδρύσεως της πρώτης Ελληνικής Κοινότητας στην Αίγυπτο (Αλεξάνδρεια, 25 Απριλίου 1843) ο Ελληνισμός της Νειλοχώρας προσέφερε ό,τι επέτρεπαν οι περιστάσεις στον αγώνα του 1821¹. Το ίδιο έπραξε και στους υπόλοιπους αγώνες του Ελληνισμού κατά τον 19ο έως και τις αρχές του 20ου αιώνα (παράδειγμα ο πόλεμος του 1897 και η Κρητική Επανάσταση²), ενώ αποφασιστικής σημασίας ήταν και η βοήθεια που προσέφερε ο μέγας ευεργέτης Γεώργιος Αβέρωφ για την τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896³.

Β' Πριν τον Μακεδονικό Αγώνα: Μακεδόνες και Αλεξάνδρεια

Υπάρχουν διάφορες πληροφορίες για Μακεδονική παρουσία στην Αλεξάνδρεια κατά τον 19ο αιώνα ή για το ενδιαφέρον επιφανών ομογενών για τη Μακεδονία.

Στα μέσα του 19ου αιώνα ο Μιχαήλ Τσοτίσας (πρώτος πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας) προσέφερε κληροδότημα ύψους 14.946,40 δραχμών υπέρ της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, που κατατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος⁴. Ακόμη, γνωρίζουμε ότι κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα αρχίζει η μετανάστευση Ελλήνων του Κρουσόβου προς την Αίγυπτο, όπου διέπρεψαν στο εμπόριο⁵.

Στην Αλεξάνδρεια διέπρεψαν, οσαύτως, κάποιοι Μακεδόνες ως μεγάλοι ευεργέτες της παροικίας, όπως ο Ιδομενεύς Βιττώρης και ο Ιωάννης Δημητρίου. Ο Ιδομενεύς Βιττώρης το 1880 δώρισε στην Κοινότητα Αλεξανδρείας οικόπεδο εκτάσεως 4.000 πήχων στο κέντρο της πόλης για την ανέγερση σχολείου⁶. Εκεί το 1894 ανεγέρθηκε με έξοδα του Γεωργίου Αβέρωφ το Αβερώφειο Παρθεναγωγείο⁷, που

1. Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Έλληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τ. Α', Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, σσ. 184-188· Ευθύμιος Σουλολιάννης, *Ο αγώνας της ανεξαρτησίας και ο αντίκτυπός του στους Έλληνες της Αιγύπτου*, Αθήνα 1980, σσ. 8-9· Θεόδωρος Μοσχονάς, «Συμβολή και συμπαράστασις τοῦ Πατριαρχείου Αλεξανδρείας εἰς τὸν ἄγωνα τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας τοῦ 1821», *Θεολογία ΜΒ'* (1971) 192-204· Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας*, (62-1934), Αλεξάνδρεια 1935, σσ. 802-804.

2. Βιργινία Βέργη-Νέρη, «Η συμβολή του Αιγυπτιώτη Ελληνισμού στους απελευθερωτικούς αγώνες της Κρήτης 1896, 1897, 1898, μέσα από τις αλεξανδρινές εφημερίδες *Ομόνοια* και *Ταχυδρόμος* - Ο εορτασμός της απελευθέρωσης της Κρήτης στην Τάντα, Μανσούρα, Αλεξάνδρεια το 1898», *Ανάλεκτα Β'* (2001) 207-232.

3. Θεόδουλος Κωνσταντινίδης, *Γεώργιος Αβέρωφ - Βιογραφία αὐτοῦ ἐν τρισὶ γλώσσαις, ἑλληνικῇ, γαλλικῇ καὶ ἀγγλικῇ*, Αθήνα 1896, σσ. 10-11.

4. «Ευεργέται τῆς Ἐλληνικῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο*, τ. Α', 1908, σ. 283.

5. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία του Βόρειου Ελληνισμού - Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 280.

6. *ΕΛΙΑ-ΑΕΚΑ*, συνεδρ. 21.6.1880.

7. Πολίτης, *ὁ.π.*, σ. 260 και Ραδάμανθης Ραδόπουλος, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἱστορία τῆς Ἐλληνικῆς Κοινότητος Ἀλεξανδρείας 1830-1927*, Αλεξάνδρεια 1928, σ. 55.

σώζεται ως τις ημέρες μας και στεγάζει το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού. Ο Ιωάννης Δημητρίου, ο εκ Βιτωλίων, δώρισε στην Κοινότητα, την ίδια περίπου εποχή, σημαντικό χρηματικό ποσό, ενώ με τη διαθήκη του άφησε στην Κοινότητα μεγάλες αγροτικές εκτάσεις, των οποίων τα εισοδήματα αύξησαν σημαντικά τις ετήσιες κοινοτικές προσόδους⁸.

Σημαντικός σταθμός, όμως, για τη Μακεδονική παρουσία στην Αλεξάνδρεια στάθηκε η ίδρυση της Μακεδονικής Αδελφότητας. Η ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας αποτελούνταν από Έλληνες καταγόμενους από όλες τις επιμέρους ελληνικές πατρίδες της Ανατολής. Μόνον οι έχοντες ελληνική υπηκοότητα αποτελούσαν μέλη της Κοινότητας, με αποτέλεσμα η πλειοψηφία των ομογενών να μην έχει δικαίωμα εγγραφής σ' αυτήν, επειδή πλειοψηφούσαν οι Έλληνες στο γένος Οθωμανοί υπήκοοι. Το κενό αυτό κάλυψαν, εν πολλοίς, οι Αδελφότητες. Επρόκειτο για ενώσεις ατόμων καταγομένων από την ίδια ιδιαίτερη πατρίδα, με κύριο σκοπό τη φιλανθρωπία και την ενίσχυση των μελών τους. Με την πάροδο του χρόνου αναδείχθηκαν σε πατριωτικές εστίες⁹ που διατήρησαν τα ήθη και τα έθιμα των ιδιαίτερων πατριδών. Ορισμένες αποδείχθηκαν εξαιρετικά ισχυρές και πολυμελείς, όπως η Κυπριακή, ο Μικρασιατικός Σύλλογος και οι αδελφότητες των Δωδεκανησίων. Μία, λοιπόν, από αυτές ήταν και η «*Μακεδονική εν Αιγύπτω Αδελφότης*» με έδρα την Αλεξάνδρεια και έτος ίδρυσης το 1902.

Δεν ήταν από τις ισχυρές Αδελφότητες, ίσως λόγω του μικρού αριθμού των μελών της. Από το καταστατικό της αντλούμε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία. Σκοπός της ιδρύσεώς της ήταν η κατά το δυνατόν παροχή υλικής και ηθικής συνδρομής σε κάθε Μακεδόνα της Αιγύπτου και η υποστήριξη σχολείων απόρων κωμοπόλεων και χωριών της Μακεδονίας¹⁰. Για την επίτευξη του στόχου θα χρησιμοποιούνταν οι πόροι της Αδελφότητας, οι τακτικοί, δικαίωμα εγγραφής και συνδρομές, και οι έκτακτοι, δωρεές και κέρδη από λαχειοφόρους αγορές και θεατρικές παραστάσεις¹¹. Μέλη της μπορούσαν να γίνουν άπαντες οι εν Αιγύπτω διαμένοντες Ορθόδοξοι Μακεδόνες Έλληνες¹².

Την ίδια περίπου εποχή δραστηριοποιήθηκε στο Κάιρο ο Μακεδονικός Σύλλογος «*Μέγας Αλέξανδρος*», κάτι ανάλογο με τη Μακεδονική Αδελφότητα.

Γ' Οι Αιγυπτιώτες και ο Μακεδονικός Αγώνας - Ο αντίκτυπος και η κινητοποίηση στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο

Η έναρξη των εχθροπραξιών στη Μακεδονία ήταν λογικό και αναμενόμενο να προκαλέσει συναγερμό σε ολόκληρη την παροικία μας στην Αίγυπτο, κυρίως, όμως, στις μεγάλες Κοινότητες της Αλεξάνδρειας και του Κάιρου. Οι φορείς που έδρασαν υπέρ των αγωνιζομένων Μακεδόνων ήταν η Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας,

8. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 260-261 και Ραδόπουλος, *ό.π.*

9. Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1999, σ. 44.

10. *Κανονισμός της Μακεδονικής εν Αιγύπτω Αδελφότητος*, Αλεξάνδρεια 1902, σ. 1., Άρθρο 2.

11. *Ό.π.*, σσ. 5-6, Άρθρα 14-18.

12. *Ό.π.*, σ. 4, Άρθρο 3.

η Εταιρεία «Ο Ελληνισμός εν Αιγύπτω», η Μακεδονική Αδελφότητα, ο εν Κάϊρω Σύλλογος «Μέγας Αλέξανδρος», ο «Πανελλήνιος Σύνδεσμος» και το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας.

Ξεκινάμε από την *Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας*. Θα πρέπει να σημειώσουμε με έμφαση το εξής: Οι αρχειακές πληροφορίες που υπάρχουν για τη συμμετοχή των Αιγυπτιωτών στον Μακεδονικό Αγώνα και τον αντίκτυπο που είχε στην Αίγυπτο είναι λιγοστές. Αυτό προκαλεί εντύπωση. Το Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας είναι ένα από τα πιο πλήρη Αρχεία του Απόδημου Ελληνισμού, ενώ από διάφορες άλλες πηγές πληροφορούμαστε για τον συναγερωμό των Αλεξανδρινών υπέρ των Μακεδόνων. Η αρχειακή σιωπή είναι ηχηρή και η φειδωλή πληροφόρησή μας από τις επίσημες κοινοτικές πηγές χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Αυτό που πληροφορούμαστε επίσημα, μέσα από το Αρχείο της Κοινότητας, είναι ο μεγάλος έρανος υπέρ του Μακεδονικού Ελληνισμού που πραγματοποιήθηκε στην Αλεξάνδρεια κατά το 1904, με εντολή και επιστασία της Κοινότητας¹³. Λεπτομερή στοιχεία για τη διάρκεια και τα τελικά αποτελέσματα του δεν έχουμε, ωστόσο πληροφορούμαστε για την επιτυχία του εράνου από τον Πολιτικό Πράκτορα της Ελλάδος στο Κάϊρο Ν. Γεννάδη, ο οποίος έστειλε¹⁴, κατ' εντολή του Υπουργού Εξωτερικών, θερμές ευχαριστήριες επιστολές της Ελληνικής Κυβερνήσεως, στην Κοινοτική Επιτροπή για τη γενναία οικονομική ενίσχυση των ομογενών της Μακεδονίας¹⁵ και για την ενίσχυση της «*Επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής*»¹⁶, ιδιαίτερα, μάλιστα, για τον εθνικότατο, όπως τον χαρακτηρίζει, έρανο. Ο έρανος αυτός αποτελούσε για την Κυβέρνηση τρανό δείγμα της φιλοπατρίας και γενναιοδωρίας του Αλεξανδρινού Ελληνισμού και τεκμήριο της αφοσίωσής του προς την Πατρίδα. Επικεφαλής είχε τεθεί η Βιργινία Μπενάκη, σύζυγος του Προέδρου Εμμανουήλ Μπενάκη.

Έτσι το 1904 η παροικία συμμετέχει σε έρανο υπέρ της Μακεδονίας, παράλληλα ενισχύει με τον ίδιο σκοπό την «*Επίκουρο των Μακεδόνων Επιτροπή*». Αξίζει να αναφέρουμε ότι το ίδιο έτος ήταν ένα εξαιρετικά κρίσιμο έτος για τα οικονομικά της Κοινότητας, διότι είχε διενεργηθεί και άλλος έρανος μεταξύ των ομογενών, για την ανέγερση των κοινοτικών κτιρίων στο Σάτμπυ της Αλεξάνδρειας, κτιρίων που και σήμερα φιλοξενούν τις δραστηριότητες των Ελλήνων της πόλης. Οπότε η επιτυχία του εράνου υπέρ της Μακεδονίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αφού διενεργήθηκε μεταξύ οικονομικά αδύναμων και κουρασμένων ομογενών.

Ένας δεύτερος έρανος υπέρ της Μακεδονίας θα λάβει χώρα χάρη στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Φορέας του ο «*Πανελλήνιος Σύνδεσμος*» που ιδρύθηκε το 1906 και

13. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 267 και Ραδόπουλος, *ό.π.*, σ. 69.

14. *ΕΛΙΑ-ΑΕΚΑ, ΠΚΕ*, συνεδρ. 14/27 Νοεμβρίου 1904.

15. «*Επιστολή Ν. Γεννάδη πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς ΕΚΑ Ἐμμ. Μπενάκη*», 9/22 Νοεμβρίου 1904, *ΕΛΙΑ-ΑΕΚΑ*, Είσαχθέντα Ἐγγράφα, 1904.

16. *Ό.π.*

είχε μέλη χιλιάδες ομογενείς από όλη την Αίγυπτο¹⁷. Σκοπός του Συνδέσμου ήταν η υλική ενίσχυση της Ελλάδος, κυρίως για τη στρατιωτική και ναυτική προπαρασκευή της, αλλά και η ενίσχυση των αλύτρωτων Ελλήνων. Ο Σύνδεσμος κατά τη διάρκεια της δράσης του αναδείχθηκε ως μία μεγαλειώδης πατριωτική οργάνωση. Κατά τα έτη 1906-1907 συλλέγησαν πολλές χιλιάδες λίρες Αγγλίας υπέρ του Στόλου. Μέρος από τα χρήματα εδόθησαν και για την ενίσχυση εμπεριστατων ελληνικών Κοινοτήτων της Μακεδονίας¹⁸.

Σημαντική δράση υπέρ της Μακεδονίας ανέλαβε η Εταιρεία ο «Ελληνισμός εν Αιγύπτω». Ιδρύθηκε στο Κάιρο τον Απρίλιο του 1904 από φιλογενείς Έλληνες της Αιγύπτου και είχε σκοπό την ηθική και υλική πρόοδο των Ελλήνων της Αιγύπτου, που αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του Οικουμενικού Ελληνισμού. Αφορμή για την ίδρυσή της αποτέλεσε η χαλαρή οργάνωση και η μικρή σχετικά δραστηριότητα της νεοσύστατης Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου. Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την πορεία και την τύχη του Ελληνισμού της Μακεδονίας και ανέλαβε δράση υπέρ αυτού στο Κάιρο. Όπως αναφέρεται στον απολογισμό της Εταιρείας για τα πρώτα έτη της δράσης της *κατὰ τὸ 1904 ἐπῆλθε τὸ λίαν ἀξιοσημεῖον ἐθνικὸν γεγονός, ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ εὐγενοῦς τῆς Πατρίδος τέκνου Παύλου τοῦ Μελά καὶ οἱ Ἕλληνες τοῦ «Ελληνισμοῦ» δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ συγκινηθῶσι καὶ στρέψωσι ἀμέριστον πλέον τὴν προσοχὴν αὐτῶν ὡς ὀφείλει νὰ πράττει, καὶ πράττει εὐτυχῶς πᾶς Ἕλλην, εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἐξ ὃῦ ἐξαρτᾶται τὸ μέλλον τοῦ Γένους. Ἀφ' οὗ διὰ Πατριαρχικοῦ μνημοσύνου ηὐχῆθησαν μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν ὁμογενῶν ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ Ἡρώος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πεσόντων ἐθνομαρτύρων ἐνόμισαν ἐπιβαλλόμενον πλέον αὐτοῖς καθῆκον πάντα τὰ ὑλικά τῆς «Εταιρείας» μέσα νὰ διαθέτωσι ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ἐν Μακεδονίᾳ, ἐφ' ὅσον οὗτος διαρκεῖ... Ἄλλως τε ἦν ἀνάγκη ἢ «Εταιρεία» ν' ἀναλάβῃ καὶ χρῆν Μακεδονικοῦ σωματείου, διότι τότε δὲν ὑπῆρχεν εἰσέτι ἢ κατ' ὀπίσσω «Μακεδονικὴ Ἀδελφότης», ἢ πολλὰ τὰ καλὰ εὐαγγελιζομένη ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ¹⁹. Το κείμενο αυτό είναι χαρακτηριστικό για τον αντίκτυπο που είχε ο θάνατος του Παύλου Μελά στο Κάιρο και τη συγκίνηση που προκάλεσε και συμπεραίνουμε ότι η κινητοποίηση προήλθε από ιδιωτική πρωτοβουλία.*

17. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του αποτελέστηκε από εξέχουσες μορφές της αλεξανδρινής παροικίας: Πρόεδρος ο Γεώργιος Ζερβουδάκης, Αντιπρόεδρος Στέφανος Καρτούλης, Ταμίας Αντώνης Μπενάκης, Γραμματέας Γεώργιος Ρούσος και Σύμβουλοι Αναστασιάδης, Δέλτας, Δ. Δημητριάδης, Γ. Καραβίας, Καλβοκορέσης, Ορ. Μαυρογένης, Δ. Μεταξόπουλος, Κ. Ροδοκανάκης, Θ. Ράλλης, Στέφανος Σαλβάγος, Βασίλειος Σαράντης, Ιωάννης Συναδινός, Στέφανος Συναδινός, Σ. Σοφιανόπουλος, Αλ. Χωρέμης και Σταμάτιος Χωρέμης. Δεύτερος και τελευταίος Πρόεδρος του ήταν ο Αντώνιος Μπενάκης, αλλά ο Βαλκανικός Πόλεμος σημείωσε το τέλος του σκοπού υπέρ του οποίου ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος, βλ. Ἡρακλῆς Λαχανοκάρδης, *Παλαιὰ καὶ νέα Ἀλεξάνδρεια*, Ἀλεξάνδρεια 1927, σσ. 284-285.

18. Βλ. Ἐπιστολὲς τοῦ Προέδρου τοῦ Συνδέσμου Γεωργίου Ζερβουδάκη πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Πόρτ-Σάιντ κ. Γ. Κορώνη (27 Σεπτεμβρίου καὶ 21 Ὀκτωβρίου 1906), καὶ ἀπαντήσεις πρὸς αὐτὸν (2 Ὀκτωβρίου καὶ 4 Νοεμβρίου 1906).

19. *Εταιρεία «Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐν Αἰγύπτῳ»*, «Λογοδοσία», Κάιρο 1906, σσ. 7-8.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η βοήθεια αποστέλλονταν στη Μακεδονία με καθορισμένο τρόπο. Καταρχήν, τα χρήματα και τα διάφορα είδη δεν στέλνονταν απευθείας αλλά μέσω Αθηνών. Συνήθως η βοήθεια των Αιγυπτιακών είχε προορισμό και στην πραγματικότητα ενδιάμεσο την «Επικουρο των Μακεδόνων Επιτροπή». Αλλά και η επικοινωνία με την Επιτροπή δεν γινόταν απευθείας, παρά μόνο μέσω του Γενικού Προξενείου της Ελλάδος και του Υπουργείου Εξωτερικών. Έτσι, η όποια βοήθεια ακολουθούσε την παρακάτω πορεία: από την ομογένεια στις Κοινότητες και στα διάφορα σωματεία, στο Γενικό Προξενείο, στο Υπουργείο Εξωτερικών, στην «Επικουρο των Μακεδόνων Επιτροπή» – ή σε οποιοδήποτε άλλο σωματείο –, και τελικά στην πολύπαθη Μακεδονία. Μία αρκετά μεγάλη πορεία και μάλλον χρονοβόρα για ανθρωπιστική βοήθεια.

Ένας από τους προσφιλείς και επιτυχημένους τρόπους της Εταιρείας για τη συλλογή χρημάτων ήταν η διοργάνωση θεατρικών παραστάσεων των οποίων τα έσοδα προορίζονταν για τις χήρες και τα ορφανά των πεσόντων του Μακεδονικού Αγώνα. Μία τέτοια παράσταση διοργανώθηκε τον Ιανουάριο του 1906 και απέφερε 100 Λίρες Αγγλίας. Η Εταιρεία, ακολουθώντας τη νεομισμένη οδό, έστειλε τα χρήματα στον πρόεδρο της «Επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής» Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο μέσω του Γενικού Προξενείου της Ελλάδος²⁰. Ο Θεόκλητος, με τη σειρά του, ευχαρίστησε την Εταιρεία²¹ και ζήτησε τη συνέχιση των πρωτοβουλιών.

Συνολικά η Εταιρεία εντός 17 μηνών (από το θέρος του 1904 έως το τέλος του 1905) έστειλε στη Μακεδονία το ποσό των 10.500 φράγκων, ποσό σημαντικό για την εποχή²².

Εδώ πρέπει να κάνουμε μία διευκρίνιση. Η Εταιρεία ανέφερε στον απολογισμό της κάτι που δεν είναι απόλυτα σαφές. Υποστήριξε ότι το 1904 δεν υπήρχε ακόμη η Μακεδονική Αδελφότητα και τον ρόλο της ανέλαβε η ίδια η Εταιρεία. Είδαμε, όμως, ότι η Αδελφότητα είχε ιδρυθεί το 1902 και είχε αρχίσει τη δράση της στην Αλεξάνδρεια. Ενδεχομένως να μην είχε επεκταθεί ακόμη στο Κάιρο, πάντως, όταν ξεκίνησε ο Μακεδονικός Αγώνας, η Μακεδονική Αδελφότητα υφίστατο.

Ένας από τους τρόπους που η εν λόγω Αδελφότητα χρησιμοποίησε για την ενίσχυση των Μακεδόνων ήταν η έκδοση και κυκλοφορία ποιημάτων υπέρ της Μακεδονίας. Το 1906 ο Θηβαίος Λουκάς Μπέλλος συνέγραψε και εξέδωσε την *Ωδή εις*

20. «Επιστολή του Προέδρου της Εταιρείας “Ο Έλληνισμός εν Αιγύπτω”, Ν. Πίστη πρὸς τὸν Διπλωματικὸν Πράκτορα τῆς Ἑλλάδος Ν. Γεννάδη», 18 Ἰανουαρίου 1906, καὶ «Επιστολή του Πολιτικοῦ Πράκτορα τῆς Ἑλλάδος Ν. Γεννάδη πρὸς τὸν Ὑπουργὸν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος Ἀλεξ. Σκουζέ», 18 Ἰανουαρίου 1906, *MMA/KEMIT/Ἀντίγραφα/AYE/1906/AAK/KA*.

21. «Επιστολή του Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοκλήτου, Προέδρου τῆς Ἐπικούρου τῶν Μακεδόνων Ἐπιτροπῆς», 7 Φεβρουαρίου 1906, *MMA/KEMIT/Ἀντίγραφα/AYE/1906/AAK/KA*.

22. Υπήρξαν συνολικά τέσσερις αποστολές χρημάτων. Αρχικά 3.000 φράγκα υπέρ της «Εθνικῆς Ἀμυνας», στη συνέχεια 4.000 φράγκα, προϊόν της θεατρικῆς παράστασης υπέρ των χηρῶν καὶ ορφανῶν των εν Μακεδονία πεσόντων εθνομαρτύρων, ακολούθησαν 1.000 φράγκα υπέρ του ἰδίου σκοποῦ καὶ, τέλος, 2.500 φράγκα, προερχόμενα καὶ αυτά από θεατρικὴ παράσταση, βλ. *Εταιρεία «Ο Έλληνισμός εν Αιγύπτω», «Λογοδοσία», ὁ.π., σσ. 8-13*.

τὰ Διεθνή Ὀλύμπια ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Μακεδονικῆς Ἀδελφότητος²³. Το ἴδιο ἔτος ο Χρῖστος Μαλανδρινός ἐξέδιδε σε τακτὰ χρονικά διαστήματα Φυλλάδια με *Μακεδονικὰ Ποιήματα*²⁴. Το περιοχόμενό τους εἶχε σχέση με την τρέχουσα επικαιρότητα στη Μακεδονία, την ἐξέλιξη του αγώνα, τις θυσίες των Ελλήνων και τα εἰς βάρος τους εγκλήματα. Μερικοί χαρακτηριστικοὶ τίτλοι: *Τὸ Μορίχοβον, Ἡ Μακεδονία πτώμα τῶν Βουλγάρων δὲν θὰ γίνη, Ὅρκος Μακεδόνας, Εἰς τὸν Κρητὰ ὄπλαρχηγὸν Σκαλίδην πεσόντα ἐνδόξως ἐν Μακεδονίᾳ μετὰ δεκαεννέα συμπατριωτῶν του*²⁵, *Στὴν ἡρωίδα τῆς Μακεδονίας Βασιλικὴ Στογιάννη, Βουλγαρικὰ φρικαλεότητες, Ἡ μάχη τοῦ Πεταλινού, Στὴν ἐν Αἰγύπτῳ ἐλληνικὴ παροικία, Στὸν Πανελλήνιον Σύνδεσμον και Στὴν ἐν Καίρῳ Μακεδονικὴ Ἀδελφότητα ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος*²⁶.

Συμμετοχὴ στην προσπάθεια ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας εἶχε και το Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας. Ο ἴδιος ο Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Φώτιος Α΄ (1900-1925)²⁷ διακρινόταν για τα φιλογενή του αἰσθήματα και τον πατριωτισμό του, που τον ἀπέδειξε πολλές φορές κατά τη διάρκεια τῆς πατριαρχείας του.

Ἐνα χρόνο πριν την ἐναρξὴ τῆς ἐνοπλῆς σύρραξης στη Μακεδονία το Πατριαρχεῖο διενήργησε ἔρανο ὑπὲρ των Μακεδόνων με πολὺ καλά ἀποτελέσματα, προκαλώντας τα ευμενὴ σχόλια τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως²⁸.

Πολύ σημαντικὴ ἀποδεικνύεται η σχετικὴ επίσημη ἀλληλογραφία μετὰξὺ του Οικουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Γ΄ και του Πατριάρχου Φωτίου. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε την ἐπιστολὴ του Ἰωακείμ Γ΄ προς τον Φώτιο τον Σεπτέμβριο του 1907. Σ΄ αὐτὴν διεκτραγωδεῖται η οἰκτρὴ κατάσταση των Ελλήνων τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας και εἰδικὰ των μητροπόλεων Φιλιππουπόλεως, Βάρνης, Μεσημβρίας, Ἀγχιάλου και Σωζοαγαθουπόλεως ἐξαιτίας τῆς βουλγαρικῆς ἐπιθετικότητας. Σε κάποιο σημεῖο ἀναφέρεται και στην κατάσταση που επικρατοῦσε στη Μακεδονία: *Ὅσον δὲ περὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ σπαραγμῶν, οὓς ἡ κάθ' ἡμᾶς Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ἀπ' ἀρχῆς ἀσπληρῶς και ἐπιμόνως κατέκρινεν, οὐδαμῶς δυναμένη ἐπιδοκιμᾶσαι φυλετικὰς διχοστασίας και ἔριδας, πολλῶ δὲ ἤττον αἱματηρὰς συγκρούσεις και φονικὰς ἐπιβουλάς, οὐδέποτε δὲ ἄχρι τοῦδε διέλιπε διὰ ἐπανειλημμένων Πατριαρχικῶν και Συνοδικῶν ἐγκυκλίων και ἐπιστολῶν ἐπὶ τοῦτο ἐκδοθεισῶν και διὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐκείναις ἡμετέρων Μητροπολιτῶν τὴν ἀγάπην και μετριοπάθειαν και ἐν ταῖς δεινότεραις στιγμαῖς συνιστώσα, ὅσον, λέγομεν, περὶ τῶν συμβαινόντων ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ, ταῦτα οὐδεμίαν σύγκρισιν πρὸς τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ κακουρηθέντα ὡς πρὸς τὸ ποῖον και τὴν οὐσίαν ἐπιδεχόμενα,*

23. Λουκάς Μπέλλος, Θηβαῖος, *Ἰδὴ εἰς τὰ Διεθνή Ὀλύμπια ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Μακεδονικῆς Ἀδελφότητος*, Ἀλεξάνδρεια 1906.

24. Χρῖστος Μαλανδρινός, *Μακεδονικὰ Ποιήματα*, Φυλλάδιον Δεύτερον, Ἀλεξάνδρεια 11 Ἰουλίου 1906 και Φυλλάδιον Ἐκτον, Καῖρον 6 Νοεμβρίου 1906.

25. Μαλανδρινός, ὅ.π., Φυλλάδιον Δεύτερον, Ἀλεξάνδρεια 11 Ἰουλίου 1906, σσ. 27-32.

26. Μαλανδρινός, ὅ.π., Φυλλάδιον Ἐκτον, Καῖρον 6 Νοεμβρίου 1906, σσ. 89-95.

27. Για τον Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο βλ. Παπαδόπουλος, ὅ.π., σσ. 869-873.

28. «Ἐπιστολὴ τοῦ Πολιτικοῦ Πράκτορα τῆς Ἑλλάδος Ν. Γεννάδη πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 29 Νοεμβρίου 1903, ΑΠΑ 446, «Ἐπίσημα ἔγγραφα ἐξ Αἰγύπτου ἐπὶ Πατριάρχου Φωτίου», 1900-1905.

οὐδὲ συνάφειαν τινὰ ὅποιανδήποτε πρὸς τὰ ἐν Βουλγαρία ἔχειν δύνανται. Καὶ ἐν Μακεδονία γὰρ οἱ ἐκτραπέντες καὶ χειρῶν ἀδίκων ἀρξάμενοι καὶ μέσων φονικῶν χρῆσιν ποιησάμενοι οὐχ οἱ ὀρθόδοξοι ὑπῆρξαν, ἀλλ' οἱ σχισματικοὶ καὶ οἱ ἐκ Βουλγαρίας ἐπιδρομεῖς ἀπὸ ἐξαετίας ἤδη τὰ πάντα κατὰ παντὸς καὶ αὐτόθι κακουροῦντες. Ἀλλὰ δῶη Κύριος ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ο Ἰωακεῖμ Γ' ἐκλείνε την επιστολή ζητώντας τις προσευχές της Εκκλησίας της Αλεξανδρείας υπέρ των δεινοπαθούτων ομογενῶν στην Ανατολική Ρωμυλία και στη Μακεδονία²⁹.

Ο Ἰωακεῖμ απέστειλε επιστολές στον Φώτιο και για άλλες υποθέσεις της Μακεδονίας. Ἐτσι, τον Νοέμβριο του 1904 ζήτησε³⁰ την ενίσχυση του ιεροδιακόνου π. Στεφάνου Νούκα, ο οποίος είχε ιδρύσει στη Θεσσαλονίκη Εμπορικό Λύκειο. Μάλιστα, είχε κατορθώσει να ανεγείρει ιδιόκτητο κτήριο, το οποίο τον είχε χρεώσει αρκετά. Γι' αυτό τον λόγο ζήτησε άδεια να κατέβει στην Αίγυπτο, όπου είχε υπηρετήσει ως εκπαιδευτικός στην Αμπέτσιο Σχολή του Καΐρου, για να συγκεντρώσει οικονομική βοήθεια από τους ομογενείς. Ο Ἰωακεῖμ ζητούσε από τον Φώτιο να ασκήσει την επιρροή του στην ομογένεια για να πετύχει ο σκοπός της επισκέψεως στην Αλεξάνδρεια, πολύ περισσότερο που ο Νούκας επιτελούσε εθνικό έργο στη Μακεδονία και είχε υποσχεθεί να δωρίσει τη σχολή στην Εκκλησία. Για το ίδιο θέμα απέστειλε επιστολή στον Φώτιο και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Αλέξανδρος³¹, που με τη σειρά του, επεσήμανε ότι το Λύκειο Νούκα ήταν *ἀναγκαιότατο διὰ τὴν πόλιν καὶ τὴν Μακεδονίαν ἐν γένει ὑπὸ ἔποψιν ἐθνικὴν* και παρακαλούσε τον Φώτιο να βοηθήσει ηθικά τον ιεροδιάκονο στην αποστολή του.

Ακόμη ο Ἰωακεῖμ ζήτησε την ενίσχυση των Αλεξανδρινῶν για την αποκατάσταση του πυρπολημένου από τους Βουλγάρους ελληνικού σχολείου της Στρώμνιτσας. Η επιστολή βέβαια απεστάλη τον Μάρτιο του 1911, αρκετά μετά τη λήξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα³².

Εκτός από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ἰωακεῖμ και άλλοι μητροπολίτες μακεδονικῶν επαρχιῶν του Οικουμενικού Θρόνου απέστειλαν επιστολές στον Αλεξανδρείας Φώτιο, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, ζητώντας τη συνδρομή του. Τα περισσότερα αιτήματα αφορούσαν είτε οικονομική ενίσχυση για την ανέγερση κοινοτικῶν και άλλων κτηρίων, είτε ήταν αίτηση άδειας διενέργειας εράνου στην Αλεξάνδρεια υπέρ των πολύπαθων μακεδονικῶν μητροπόλεων του. Ανάμεσά

29. «Επιστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Ἰωακεῖμ Γ' πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο Α'», 11 Σεπτεμβρίου 1907, *ΑΠΑ* 366, «Γράμματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 1907-1915.

30. «Επιστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Ἰωακεῖμ Γ' πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο Α'», 1 Νοεμβρίου 1904, *ΑΠΑ* 365, «Γράμματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 1901-1906.

31. «Επιστολή τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο Α'», 12 Νοεμβρίου 1904, *ΑΠΑ* 373, «Επιστολὲς διαφόρων Μητροπολιτῶν πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο». Ο Αλέξανδρος υπῆρξε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ἀπὸ το 1903 ἕως το 1910, βλ. Χαρίλαος Τζώγας, «Θεσσαλονίκης Μητρόπολις», *ΘΗΕ*, τ. 6, στ. 461.

32. «Επιστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Ἰωακεῖμ Γ' πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο Α'», 26 Μαρτίου 1911, *ΑΠΑ* 366, *ό.π.*

τους ξεχωρίζουν οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης Αλέξανδρος, Νευροκοπίου Θεοδώρητος και Γρεβενών Αγαθάγγελος.

Ο Θεσσαλονίκης Αλέξανδρος ζήτησε την ενίσχυση του Φωτίου για άλλη μία αποστολή Θεσσαλονικέως στην Αλεξάνδρεια. Επρόκειτο για τον συνεργάτη της εφημερίδας *Αλήθεια* Κωνσταντίνο Βελλίδη. Η εφημερίδα εκδιδόταν στην Θεσσαλονίκη από το 1904 και, κατά τον μητροπολίτη Αλέξανδρο, *οὐκ ὀλίγας ὁμολογουμένως παρέσχεν ὑπηρεσίας εἰς τὸν ἐν Μακεδονία διεξαγόμενον ὑπὲρ ὀσίων καὶ ἱερῶν ἀγῶνα ἐκθύμως πάντοτε τὰ δίκαια τῆς Μητροῦς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἡμετέρου Γένους προασπίζουσα*. Η αποστολή του στην Αλεξάνδρεια είχε σκοπό την εγγραφή νέων συνδρομητῶν³³.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αλληλογραφία μεταξύ του μητροπολίτου Νευροκοπίου Θεοδώρητου³⁴ και του Πατριάρχου Φωτίου. Το 1905 ο Θεοδώρητος ζήτησε³⁵ από τον Φώτιο οικονομική ενίσχυση για την ανέγερση νέου μητροπολιτικού οίκου, δεδομένου ότι το παλαιό ήταν σε ελεεινή κατάσταση. Το αίτημά του να μην ξενίσει δεν ήταν υπερβολικό ούτε άκαιρο και αυτό εξαιτίας της βουλγαρικής στάσης. Οι Βούλγαροι σχισματικοί είχαν ανεγείρει μεγαλοπρεπές μητροπολιτικό μέγαρο, προκαλώντας την εθνική αξιοπρέπεια των Ελλήνων. Η πτωχή Ελληνική Κοινότητα Νευροκοπίου είχε αρχίσει τα έργα ανεγέρσεως και ήταν χρεωμένη, με αποτέλεσμα τον κίνδυνο αποτυχίας του εγχειρήματος προς ικανοποίηση των Βουλγάρων. Ο Φώτιος δέχθηκε³⁶ ευχαρίστως να βοηθήσει και απέστειλε ποσό ίσο προς τα δύο τρίτα του όλου χρέους, ευχόμενος ταχεία αποκατάσταση του Γένους στη μαρτυρική Μακεδονία. Η οικονομική βοήθεια προς την Κοινότητα Νευροκοπίου επαναλήφθηκε και στις αρχές του 1907³⁷.

Έρvano στην Αλεξάνδρεια διεξήγαγε και η μητρόπολη Γρεβενών υπέρ της ανεγέρσεως καινούριου κτηρίου Αρρεναγωγείου, στο οποίο *περὶ τὰ διακόσια εὐέλπιδα τέκνα τῆς τληπαθοῦς Μακεδονίας προσηκόντως ἐκπαιδεύονται*³⁸.

Εκτός από τη χρηματική ενίσχυση υπήρξε και άλλος τρόπος βοήθειας προς τη Μακεδονία: οι διάφορες εκδόσεις και δημοσιεύσεις υπέρ των ελληνικών θέσεων. Ένα από τα βιβλία που κυκλοφόρησαν ευρύτατα στην Αίγυπτο ήταν το βιβλίο του

33. «Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο Α΄», 22 Ἰανουαρίου 1907, *ΑΠΑ* 373, ὅ.π.

34. Ο Θεοδώρητος Βασιματζίδης καταγόταν από τις Σέρρες και εξέλεγε Νευροκοπίου (1903-Αύγ. 1907) από Μελενίκου, βλ. Τάσος Γριτσόπουλος, «Νευροκοπίου καὶ Ζιχνῶν Μητροπόλις», *ΘΗΕ*, τ. 9, στ. 437.

35. «Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Νευροκοπίου Θεοδώρητου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 19 Δεκεμβρίου 1905, *ΑΠΑ* 373, ὅ.π.

36. Την εξέλιξη αυτή πληροφορούμαστε από την ευχαριστήρια επιστολή του Θεοδώρητου, βλ. «Εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Νευροκοπίου Θεοδώρητου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 31 Μαΐου 1906, *ΑΠΑ* 373, ὅ.π.

37. «Εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Νευροκοπίου Θεοδώρητου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 6 Φεβρουαρίου 1907, *ΑΠΑ* 373, ὅ.π.

38. «Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Γρεβενῶν Ἀγαθαγγέλου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο», 30 Ἰανουαρίου 1910, *ΑΠΑ* 373, ὅ.π. Ο Αγαθάγγελος διετέλεσε Μητροπολίτης Γρεβενῶν από το 1910 ἕως το 1911· βλ. Ιωάννης Αναστασίου, «Γρεβενῶν Μητρόπολις», *ΘΗΕ*, τ. 4, στ. 687.

διευθυντή της Αμπετείου Σχολής Γεωργίου Μπουκουβάλα *Ἡ γλῶσσα τῶν ἐν Μακεδονία Βουλγαροφώνων* που εκδόθηκε στο Κάιρο το 1905³⁹. Μέσα στις πενήντα πυκνοτυπωμένες σελίδες του ο Μπουκουβάλας παρουσιάζει το σλαβοφανεές ιδίωμα της Μακεδονίας αποδεικνύοντας ότι είναι ελάχιστα βουλγαρικό. Συγκέντρωσε περίπου επτακόσιες λέξεις του ιδιώματος από την περιοχή Θεσσαλονίκης, Εδέσσης και των περιχώρων της, Γουμενίσσης, Δοϊράνης και άλλες. Κατήρτισε στη συνέχεια δύο παράλληλες στήλες, όπου στη μία παρουσιάζονται οι σλαβοφανεές λέξεις του ιδιώματος και στην άλλη η ελληνική μετάφρασή τους. Από την παράθεση αποδεικνύεται ότι οι περισσότερες έχουν ελληνικές ρίζες, με αλλαγές στην κατάληξη και την προφορά⁴⁰. Η βάση του ιδιώματος είναι η ελληνική γλώσσα. Με αφορμή αυτήν την έρευνα ο Μπουκουβάλας διετύπωσε πολλές σκέψεις για τον τρόπο οργάνωσης της άμυνας του Μακεδονικού Ελληνισμού, προτείνοντας να δοθεί έμφαση στην ελληνική οικογένεια, το ελληνικό σχολείο και την Εκκλησία, τους τρεις πυλώνες επί των οποίων έπρεπε να στηριχθούν οι Μακεδόνες, και βεβαίως, να παύσει η χρήση του ιδιώματος από τους Μακεδόνες⁴¹. Τα έσοδα από την πώληση του βιβλίου θα διατίθονταν υπέρ των χηρών και των ορφανών της Μακεδονίας⁴².

Σημαντικός ήταν ο ρόλος και του παροικιακού Τύπου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της καϊρινής εφημερίδας *ΦΩΣ*, που με τη μαχητική της αρθρογραφία και την καθημερινή ενημέρωση για τα τεκταινόμενα στη Μακεδονία, ενημέρωνε και επηρέαζε τους ομογενείς αναγνώστες της⁴³.

Τέλος, δεν πρέπει να λησμονήσουμε τον εκκλησιαστικό τύπο της Αλεξάνδρειας, τον *Πάνταινο* και τον *Εκκλησιαστικό Φάρο*. Βέβαια, ο *Πάνταινος* ξεκίνησε την έκδοσή του το 1909, μετά τη λήξη του Μακεδονικού Αγώνα. Οι πληροφορίες του είναι πολύτιμες για την υπόθεση της Θράκης, αλλά και για τα γεγονότα στην Μακεδονία κατά τον νικηφόρο Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Ο *Εκκλησιαστικός Φάρος*, όμως, ξεκινάει την έκδοσή του το 1907. Και το πρώτο άρθρο του πρώτου τεύχους, ήταν αναδρομή στα διορθόδοξα γεγονότα του 1907, όπου δίνει το στίγμα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας για την κατάσταση στη Μακεδονία⁴⁴. Αναφερόμενο στη δράση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το 1907 δίνει μία ζοφερή αλλά ακριβή εικόνα της βουλγαρικής επιθετικότητας εναντίον των Ελλήνων. Εντύπωση προκαλεί και η δημοσίευση απόψεων Γάλλων μισσιοναρίων στην Κωνσταντινού-

39. Γεώργιος Μπουκουβάλας, *Ἡ γλῶσσα τῶν ἐν Μακεδονία Βουλγαροφώνων*, Κάιρο 1905, σ. 50. Να σημειωθεί ότι ο Μπουκουβάλας είχε βοηθήσει στη συγκέντρωση χρημάτων υπέρ της Μακεδονίας, που απεστάλησαν στον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο, Πρόεδρο της «Επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής»: βλ. «Ἐπιστολή τοῦ Διπλωματικοῦ Πράκτορα τῆς Ἑλλάδος Ν. Γεννάδη πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ἀλέξ. Σκουζέ», 25 Ἰανουαρίου 1906, *MMA/KEMIT/Ἀντίγραφα/ΑΥΕ/1906/ΑΑΚ/ΚΑ*.

40. Ὁ.π., σσ. 11-33.

41. Ὁ.π., σσ. 33-47.

42. Ὁ.π., σ. 50.

43. Ενδεικτικά βλ. φύλλο 27/9 Απριλίου 1905, έτος Β΄, αριθ. 81, σ. 1, όπου αναφέρεται στην καταστροφή του χωριού Ζέρβη, στους πρόποδες του Βόρα.

44. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιθεώρησις - Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως 1907», *ΕΦ* 1 (1907) 5-14.

πολη, οι οποίοι, ανερυθρίαστα, διέδιδαν τις απόψεις τους *περι ύπαιτιότητος τῶν ἐν Μακεδονία καὶ Ἀγχιάλῳ σφαγῶν αὐτοῦ τοῦ ἐν Φαναρίῳ σχισματικοῦ Ἑλληνοσ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ΄ καὶ τῶν Ἑλλήνων, περί φοβεροῦ διωγμοῦ, ὄν τὸ Πατριαρχεῖον ἐξασκεῖ ἐπὶ τῶν Κουτσοβλάχων τῆς Μακεδονίας, ὅπως παρακωλύσῃ τούτους ἀπὸ τοῦ νὰ ἀπολαύωσι τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐκχωρηθέντων αὐτοῖς διὰ τοῦ Ἀυτοκρατορικοῦ Ἰσραδὲ τοῦ παρελθόντος Μαΐου*⁴⁵. Πάντως, σε ὄλο το ἄρθρο, εντυπωσιάζουν ο σεβασμός, η αγάπη και η υποστήριξη του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας προς το μαρτυρικό Οικουμενικό Πατριαρχείο⁴⁶.

Δ' Επιλεγόμενα

Είδαμε με συντομία τη βοήθεια που προσέφερε ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός και ειδικά ο Αλεξανδρινός στους αγωνιζόμενους Μακεδόνες, αλλά και τη σημασία που οι Μακεδόνες έδιναν στην Αλεξάνδρεια, κυρίως η Εκκλησία. Μπορεί η βοήθεια να ήταν κυρίως υλική, αλλά ας μην ξεχάσουμε, κλείνοντας και μία άλλη πτυχή του Μακεδονικού Αγώνα στην Αλεξάνδρεια. Και αυτή η πτυχή ακούει στο όνομα Πηνελόπη Δέλτα, η αλεξανδρινή κόρη του Εμμανουήλ και της Βιργινίας Μπενάκη, που με τα βιβλία της υπέρ της Μακεδονίας γαλούχησε χιλιάδες Ελληνόπαιδες, μώνοντας τους ταυτόχρονα στην ηρωϊκή ιστορία του Μακεδονικού Ελληνισμού. Η προσφορά της Πηνελόπης Δέλτα μαζί με την κινητοποίηση των ομογενών στην Αλεξάνδρεια μας δίνουν την εικόνα και τον αντίκτυπο που είχαν ο Μακεδονικός Αγώνας και ο θάνατος του Παύλου Μελά στην Αίγυπτο.

Η έρευνα θα συνεχιστεί για να φέρει στο φως και άλλα στοιχεία που θα φωτίσουν περισσότερο αυτή την εικόνα.

Και όταν, τέλος, ο νικητής Ελληνικός Στρατός απελευθέρωσε, Θεού ευδοκήσαντος, μέγα τμήμα της Μακεδονίας, ο Ελληνισμός της Μεγάλης Πόλεως Αλεξανδρείας και όλης της Αιγύπτου ένιωσε δικαιωμένος και βίωσε ένα φθινοπωρινό Πάσχα, φθίνοντος του 1912.

45. *Ό.π.*, σ. 11.

46. Ειδικά βλ. *ό.π.*, σ. 14.

Pantelis K. Lekkou

THE ASSISTANCE OF EGYPTIOTIC HELLENISM
TO MACEDONIAN HELLENISM

In the present recommendation we briefly exhibit the assistance of Egyptian Hellenism to Macedonian Hellenism – who was in difficult struggle –, and the impact that the tragical facts of Macedonia had in Egypt. The outbreak of hostilities in Macedonia was logical and expectable to bring about alarm to the entire colony and especially to the big communities of Alexandria and Cairo. The vehicles who took action for the benefit of struggled Macedonians were the *Greek Community of Alexandria*, the association «*The Hellenism in Egypt*», the «*Macedonian Society*», the society «*Great Alexander*» in Cairo, the «*Panellinios Union*» and the *Patriarchate of Alexandria*.

In 1904 the Greek Community of Alexandria made a collection for the benefit of Macedonians in which took part massly all the Greek Colony of Alexandria, at the same time assisted the «*Ally of Macedonian Society*» in Athens. A second collection for the benefit of Macedonians took part thanks to the private initiative. The vehicle of it was the «*Panellinios Union*», who established in 1906 and had members thousands Greeks of all Egypt. The purpose of the Union was the material assistance of Greece, especially for the military and naval preparation of the country and of course the assistance of the Greeks in bondage. One of the most popular and successful actions of the Association «*The Hellenism in Egypt*» was the getting up dramatic gresses. The proceeds of them were for the victim's widows and the orphans in Macedonia. The Association sent in Macedonia totally into 17 months (from the summer of 1904 until the end of 1905) 10.500 Francs, a large amount of money for these era.

The Patriarchate of Alexandria took part in the struggle for the benefit of Macedonia. The Patriarch Fotios I (1900-1925) was eminent for his virtues and his patriotism, which was approved many times during his patriarchy. A year before the beginning of the army struggle in Macedonia the Patriarchate of Alexandria made an absolutely successful collection for the benefit of Macedonians. The official correspondence between the Ecumenical Patriarch Joachim and Patriarch Fotios I is very important. Many others metropolitans of the Macedonian Metropolises of Ecumenical Patriarchate sent letters to Patriarch Fotios – during the Macedonian struggle – asking for assistance. Most of the requests were made for financial assistance for the construction of communal and other buildings or was a request to hold collections in Alexandria for the benefit of their dioceses. Between them distinguished the metropolitans Alexandros of Thessalonica, Theodoritos of Neurokopion and Agathaggelos of Grevena.

The role of colonial and ecclesiastical press was improved very important, as the variety publishing for Macedonia. The research will continue to bring in the light more evidences, which better enlighten this period of our History.

Πασχάλης Βαλσαμίδης

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΡΩΜΥΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΔΕΔΕΑΓΑΤΣ (ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗ) ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Ἡ σκέψη τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ὅσο καί τῆς δικῆς μας ἦταν νά παρουσιάσουμε τήν εἰκόνα τῶν συνεπειῶν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα στή Βουλγαρία καί τήν Ἀνατολική Ρωμυλία.

Πρῖν κάνουμε λόγο γιά τούς πρόσφυγες τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας κατά τήν περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, θεωροῦμε σκόπιμο ν' ἀναφέρουμε, σύντομα, ἱστορικά γεγονότα τῆς περιόδου πού ὑπῆρξαν καταλυτικά γιά τή ζωή καί τήν τύχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας.

Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1878)¹ πού ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1877-1878)², προέβλεπε τήν ἴδρωση τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας. Λίγους μῆνες ἀργότερα, οἱ δυσαρεστημένες ἀπό τή συνθήκη Μεγάλες Δυνάμεις συνεδρίασαν στό Βερολίνο (30 Ἰουνίου/13 Ἰουλίου 1878)³ καί ἀναθεώρησαν τή συνθήκη μέ ἀποτέλεσμα νά περιοριστοῦν τά ἐδάφη τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας καί νά ἰδρυθεῖ ἡ Ἡγεμονία τῆς Βουλγαρίας καί ἡ νέα τοπαρχία τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ὑπό τήν ἄμεσο πολιτική καί στρατιωτική ἐξουσία τοῦ Σουλτάνου⁴. Ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου ἐξασφάλιζε τήν πλήρη ἰσοτιμία τοῦ τουρκικοῦ καί ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἔναντι τοῦ βουλγαρικοῦ στή Βουλγαρία καί τήν Ἀνατολική Ρωμυλία ὡς πρός τά πολιτικά καί ἀστικά δικαιώματα καί τή θρη-

1. Γιά τή συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου βλ. κυρίως Χ. Νάλτσας, *Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καί ὁ Ἑλληνισμός*, Θεσσαλονίκη 1953.

2. Γιά τόν ρωσοτουρκικό πόλεμο βλ. Κ. Λουρέντζης, *Ἱστορία τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1878*. Πρβλ. Χ. Νάλτσας, *Ἀνατολική Ρωμυλία. Ἡ κατάληψις αὐτῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καί ὁ ναυτικός ἀποκλεισμός τῆς Ἑλλάδος 1885-1886*, Θεσσαλονίκη 1963, σσ. 28-32.

3. Βλ. Χ. Νικολάου, *Διεθνεῖς, Πολιτικές καί στρατιωτικές συνθήκες-συμφωνίες καί συμβάσεις. Ἀπὸ 1453 μέχρι σήμερα (Ἑλλάς - Χερσόνησος τοῦ Αἴμου)*, Ἀθήνα ²1996, σσ. 140-145.

4. «Βουλγαρικά κακουργία», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 30 (1906) 373.

σκευτική έλευθερία⁵.

Στή συνέχεια οί Μεγάλες Δυνάμεις σέ συνεργασία μέ τούς Ρώσους, συνέταξαν τόν Όργανικό Νόμο⁶ σύμφωνα μέ τόν όποιο θά διοικούνταν ή Άνατολική Ρωμυλία. Ό Όργανικός Νόμος ύπογράφτηκε από τήν Ύψηλή Πύλη στήν Κωνσταντινούπολη τή 14/26 Άπριλίου τοῦ 1879⁷ καί προέβλεπε τήν πλήρη ίσοτιμία μεταξύ τών ίθαγενῶν κατοίκων τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας, Έλλήνων, Μουσουλμάνων καί Βουλγάρων⁸. Γενικός διοικητής τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας διορίστηκε, μέ τήν έγκριση τοῦ σουλτάνου Άβδούλ Χαμίτ Χάν Β΄ (1876-1909), ό Άλέξανδρος Βογορίδης (1823-1910)⁹ τόν Μάιο τοῦ 1879¹⁰, γιός τοῦ πρώτου ήγεμόνα τῆς Σάμου Στέφανου Βογορίδη (1782-1859)¹¹, τοῦ όποίου ή μητέρα ἦταν βουλγαρικῆς καταγωγῆς. Ό Άλέξανδρος Βογορίδης από τήν πρώτη στιγμή πού ανέλαβε καθήκοντα παραβίαξε συστηματικά τόν Όργανικό Νόμο τῆς νέας έπαρχίας, συνέβαλε στήν ένίσχυση τοῦ βουλγαρικοῦ παράγοντα μέ τό νά αντικαταστήσει τήν προσωρινή ρωσική διοίκηση μέ Βούλγαρους ύπαλλήλους καί εφάρμοσε πολιτική διακρίσεων σέ βάρος τών Έλλήνων. Τήν 6/18 Σεπτεμβρίου τοῦ 1885 ή Άνατολική Ρωμυλία ένώθηκε πραξικοπηματικά μέ τή Βουλγαρία¹², τήν όποία αναγνώρισε ή Ύψηλή Πύλη τόν Άπρίλιο τοῦ 1886, μέ

5. «Δίκαια Έλλήνων έν τῆ Άνατολικῆ Ρωμυλία», *Έκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 473.

6. Ό Όργανικός Νόμος τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας (Statut Organique) περιελάμβανε 495 ἄρθρα καί πολλά παραρτήματα πού ἀπαρτίζονταν από ειδικούς νόμους καί κανονισμούς. Βλ. *Όργανικός Νόμος τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας μετά τών παραρτημάτων αὐτοῦ, μεταφρασθεῖς έκ τοῦ Γαλλικοῦ. Άδεία καί έγκρίσει τῆς Α. Ύψ. τοῦ Γ. Διοικητοῦ τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας, Μετά έλέγχου ἀλφαβητικοῦ καί ἀναλυτικοῦ*, έκδίδοται ὑπό Άθανασίου Νικολαΐδου, Διευθυντοῦ τῆς εφημερίδος Φιλιππουπόλεως, έν Φιλιππουπόλει 1879. Πρβλ. *Τοπαρχιακή συλλογή τών νομῶν τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας, έκδομένη ὑπό τοῦ γραφείου τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ*, βιβλία 1-2, έν Φιλιππουπόλει 1881, 1882.

7. «Δίκαια Έλλήνων έν τῆ Άνατολικῆ Ρωμυλία», *δ.π.*, σσ. 473-474.

8. Βλ. *Όργανικός Νόμος τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας, δ.π.*, σσ. 6-7, ἄρθρα 24, 25, 30, 31 καί 32.

9. Γεννήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1823. Σπούδασε νομικά στό Παρίσι καί τό Βερολίνο. Ύπηρετήσε στήν Κωνσταντινούπολη στο διπλωματικό σῶμα. Κατά τά ἔτη 1876-1878 διετέλεσε πρεσβευτής τῆς Ύψηλῆς Πύλης στή Βιέννη. Από τό 1879 ἔως τό 1884 διορίστηκε Γενικός Διοικητής τῆς τοπαρχίας τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας. Πέθανε στό Παρίσι τό 1910. Ν. Μοσχόπουλος, «Βογορίδης, Άλέξανδρος», *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, σ. 443. «Βογορίδης Άλέξανδρος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2, σ. 324.

10. Α. Παππαδάτης, *Ίστορία-ἀγῶνες-δίκαια τοῦ Έλληνισμοῦ τῆς Άνατολικῆς Ρωμυλίας*, Ἀθήνα 1948, σ. 42.

11. Ό Στέφανος Βογορίδης γεννήθηκε στό Καζάν τῆς Βουλγαρίας τό 1782. Χρημάτισε διετηνέας τοῦ ὀθωμανικοῦ ναυαρχείου, Ύπαρχος Γαλατσίου καί Τοποτηρητής Σηλύστρας. Ό Βογορίδης διετέλεσε πρῶτος Ύγεμόνας τῆς Σάμου κατά τά ἔτη 1834-1850. Πέθανε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1859. Βλ. Ι. Δ. Βακιρτζής, «Βογορίδης Στέφανος», *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, σσ. 443-444. «Βογορίδης Στέφανος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2, σσ. 324-325. Χ. Φιλίου, «Τῆς ὑπηκοίας τά καθήκοντα». Ύπηρεσίες στό Όθωμανικό κράτος μέσα από τήν ὀπτική του Στέφανου Βογορίδη, πρίγκηπα Σάμου», *Ρωμιοί στήν ὑπηρεσία τῆς Ύψηλῆς Πύλης. Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικῆς Ημερίδας, Ἀθήνα 13 Ίανουαρίου 2001*, Ἀθήνα 2002, σσ. 148-154. Α. Άλεξανδρής, «Οί Έλληνες στήν ὑπηρεσία τῆς Όθωμανικῆς αὐτοκρατορίας 1850-1922», *Δελτίον τῆς Ίστορικῆς καί Έθνομολογικῆς Εταιρείας* 23 (1980) 368 σημ. 10.

12. Π. Καρολίδης, «Η Άνατολική Ρωμυλία καί ό Έλληνισμός. Θράκη καί Μακεδονία», *Έλληνισμός* 5 (1902) 739. Γιά τά γεγονότα καί τίς ἐξελίξεις τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1885 βλ. τή μελέτη τοῦ Β.

αποτέλεσμα ό Όργανικός Νόμος νά τεθεϊ στό περιθώριο¹³.

Οί Έλληνες ζοϋσαν κυρίως στή Φιλιππούπολη, τή Στενήμαχο, τό Καβακλή, τή Βάρνα, τή Μεσήβρια, τήν Άγχιάλο, τόν Πύργο, τή Σωζόπολη και τήν Άγαθούπολη, πού πολιτικά ανήκαν στους νομούς Σόφιας, Βάρνης, Σούμλας και Ρουχτσουκίου τής κυρίως Βουλγαρίας και στους νομούς Φιλιππουπόλεως, Σηλύμνου (Σλίβνου), Τατάρπαζαρτζίκ, Χάσκιοϊ (Χασκόβου) και Πύργου τής Ανατολικής Ρωμυλίας¹⁴. Ήσαν μορφωμένοι και ασχολοϋνταν κυρίως μέ τό εμπόριο, τήν αλιεία, τή γεωργία και τήν άμπελουργία.

Στίς αρχές τοϋ 20οϋ αιώνα, σύμφωνα μέ τίς επίσημες στατιστικές, στους νομούς Σόφιας ζοϋσαν 687 Έλληνες, στους νομούς Βάρνης, Σούμλας και Ρουχτσουκίου 16.029, ενώ στους νομούς Φιλιππουπόλεως, Σηλύμνου, Τατάρπαζαρτζίκ, Χασκόβου 43.680 και Πύργου 21.527, δηλαδή συνολικά 81.923 Έλληνες. Στόν αριθμό αυτό δέν συμπεριλαμβάνονταν οί Έλληνες πού εκβουλαγρίστηκαν, οί όποιοι υπολογίζονταν από 12.000 έως 15.000 περίπου, καθώς και αυτοί πού ζοϋσαν σποραδικά στους λοιπούς νομούς πού δέν αποτελοϋσαν αυτοτελή κοινότητα και ό αριθμός τους ανέρχονταν περίπου στους 5.000. Από αυτούς οί 8.090 Έλληνες είχαν ελληνική ύπηκοότητα, οί 100 περίπου όθωμανική ή ξένες και οί υπόλοιποι βουλγαρική¹⁵. Τό Οικουμενικό Πατριαρχείο σέ επίσημα έγγραφέ του αναφέρει ότι ζοϋσαν περίπου 100.000 Έλληνες¹⁶. Ο Giovanni Amadori-Virgili, τό 1908, σημειώνει ότι οί Έλληνες αριθμοϋσαν περίπου 150.000 άτομα¹⁷.

Ύπό τήν πνευματική δικαιοδοσία τοϋ Οικουμενικού Πατριαρχείου ανήκαν στή Βουλγαρία και τήν Ανατολική Ρωμυλία οί ελληνικές μητροπόλεις: Φιλιππουπόλεως, Βάρνης, Μεσημβρίας, Άγχιάλου και Σωζοαγαθουπόλεως¹⁸. Τό ευρωπαϊκό

Γούναρη, «Οί ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τίς ανταποκρίσεις “Φάρου τής Μακεδονίας” (Φθινόπωρο 1885)», *Μακεδονικά* 23 (1983) 158-160.

13. Σ. Σφέτας, «Οί ανθελληνικοί διωγμοί στήν Ανατολική Ρωμυλία κατά τό έτος 1906 στά πλαίσια τής βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994) 78.

14. Κ. Δ., «Εϋγλωττία αριθμών», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 409.

15. Ό.π., σσ. 409-410.

16. Ό.π., σ. 396.

17. Giovanni Amadori-Virgili, *La questione rumeliota e la politica italiana*, Bitondo 1908, σ. 802.

18. Βλ. Κωνσταντίνου Παπαϊωαννίδου, *Ιστορία τής εν Πόντω Άπολλωνίας-Σωζοπόλεως από τής ίδρύσεώς τής μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1933· τοϋ ίδιου, «Γεωγραφική περιγραφή Σωζοπόλεως Βορείου Θράκης», *Θρακικά* 1 (1928) 318-325· τοϋ ίδιου, «Η Σωζόπολις κατά τήν ελληνικήν επανάσταση», *Θρακικά* παράρτημα 3 (1931) 49-52· τοϋ ίδιου, «Λαογραφικά Σωζοπόλεως», *Θρακικά* 19 (1944) 268-298· Κ. Κωνσταντινίδου, «Η Άπολλωνία-Σωζόπολις νϋν καλούμενη», *Θρακικά* 3 (1932) 150-171· Μ. Κωνσταντινίδου, «Η Σωζούπολις ως επισκοπή και μητρόπολις», *Άρχείον τοϋ Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυροϋ* 6 (1939-1940) 24· Β. Βαφειάδου, «Ενδιαφέρουσες σελίδες τής Ιστορίας τής Σωζοπόλεως», *Θρακικά* 3 (1980-1981) 12-41· Έμμανουήλ Παπαθεοδώρου, *Μέτρες, Σωζούπολη, Γέφυρα*, Γέφυρα 1991· Κ. Σταλίδης, «Ο “Κώδιξ τής Ίερās Μητροπόλεως Σωζοπόλεως” Σωζόπολις 1904 έως 1906», *Πρακτικά ΙΗ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (31 Μαΐου-1 Ιουνίου 1997)*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 273-296. Για τήν Άγαθούπολη βλ. Α. Γερμίδης, «Χαμένες ελληνικές έστίες τής Ανατολικής Ρωμυλίας· ή Άγαθούπολη και ή περιοχή τής», *Θρακικά* 46 (1972-1973) 289-310· Π. Γ. Χατζηγεωργίου, «Η Άγαθούπολις τής Βορειοανατολικής Θράκης», *Άρχείον τοϋ Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυροϋ* 29 (1963) 337-394.

συνέδριο του Βερολίνου ανέγνωρισε επίσημα την κανονική θέση των μητροπόλεων αυτών και του ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού θέσπισε τήν ἐλευθερία καί τήν ἀσφάλεια τῆς θρησκευτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης μέ τόν Ὅργανικό Νόμο τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας.

Οἱ Ἕλληνες στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα διατηροῦσαν ναούς στούς νομούς Σόφιας (1), Βάρνης (14), Ρουχτζουκίου (1), Σούμλας (1), Φιλιππουπόλεως (32), Σηλύμνου (25), Τατάρπαζαρτζίκ (2), Χασκόβου (2) καί Πύργου (2), δηλαδή συνολικά 113 ναούς. Ὑπῆρχαν ἀκόμη 12 ἑλληνικές μονές¹⁹ μέ 14 ἱερομόναχους, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἱερέων ἀνέρχονταν σέ 145²⁰.

Τό ἀποκορύφωμα τῶν ἀνθελληνικῶν διωγμῶν²¹ στή Βουλγαρία καί τήν Ἀνατολική Ρωμυλία διαπιστώνεται κατά τήν περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα. Οἱ Βούλγαροι ἀποφάσισαν καί ἐξαιτίας τῆς διεθνοποίησεως τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος (1906) πού ἦταν ὑπέρ τῆς Ἑλλάδος, νά παρουσιάσουν τοὺς διωγμούς τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀπάντηση τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ στή δράση τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων στή Μακεδονία²². Ὁ Ἀγώνας τῶν Ἑλλήνων εἶχε καθαγιαστεῖ μέ τόν ἥρωϊκό θάνατο τοῦ Παύλου Μελά τήν 13η Ὀκτωβρίου τοῦ 1904. Ἔτσι, οἱ Βούλγαροι ἔφεραν τήν ἑλληνική μειονότητα στό στόχαστρο τοῦ Βουλγαρικοῦ σωβινισμοῦ²³, πιστεύοντας ὅτι μία εὐνοϊκή διευθέτηση τοῦ Μακεδονικοῦ Ζητήματος ὑπέρ τῆς Βουλγαρίας θά ἐξανάγκαζε τήν Ἑλλάδα ν' ἀναστείλει κάθε δραστηριότητά της στή Μακεδονία²⁴. Τά γεγονότα ἄρχισαν μετά τόν θάνατο τοῦ μητροπολίτου Βάρνης Πολύκαρπου (1891-1906)²⁵, ὅταν τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο

19. Γιά τίς μονές βλ. γενικότερα Π. Λέκκου, *Οἱ μονές τῆς Βόρειας καί τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 36-209.

20. Κ. Δ., «Εὐγλωττία ἀριθμῶν», *ὄ.π.*, σσ. 409-410.

21. Γιά τήν ἔναρξη τῶν ἀνθελληνικῶν διωγμῶν βλ. κυρίως τή συλλογή ἐγγράφων τοῦ ἐπισκόπου Εἰρηνοπόλεως Φωτίου, *Ἐπίσημα Ἐγγράφα καί ἱστορικά σημειώσεις περὶ τῆς βουλγαρικῆς πολιτικῆς καί τῶν βουλγαρικῶν κακουργιῶν πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1878-1914)*, ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 367-431. Πρβλ. Παπαδάτος, *ὄ.π.*, σσ. 57-68· Α. Τούσας, *Ἡ βουλγαρική δολιότης καί οἱ ἀνθελληνικοὶ διωγμοὶ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ρωμυλία (1900-1906)*, Θεσσαλονίκη 1949, σσ. 22-27.

22. Σφέτας, *ὄ.π.*, σ. 82.

23. Τ. Χατζηαναστάσιος, «Οἱ Ἑλληνικές κοινότητες τῆς Βουλγαρίας. Σύντομη ἱστορική Εἰσαγωγή», *Οἱ Ἕλληνες τῆς Βουλγαρίας. Ἐνα ἱστορικό τμήμα τοῦ περιφερειακοῦ Ἑλληνισμοῦ*, ἔκδ. I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1999, σ. 65.

24. Σφέτας, *ὄ.π.*, σ. 82.

25. Ὁ Πολύκαρπος Χωρηγός γεννήθηκε στή Χώρα τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Τά πρῶτα γράμματα τὰ διδάχθηκε στήν πατρίδα του. Στή συνέχεια φοίτησε στήν Ἱ. Θεολογική Σχολή τῆς Χάλκης ἀπό τήν ὁποία ἔλαβε τό πτυχίο τό 1860. Τόν Μάρτιο τοῦ 1886 ἐξελέγη μητροπολίτης Γάνου καί Χώρας καί τήν 1η Αὐγούστου τοῦ 1891 μετατέθηκε στή μητρόπολη Βάρνης. Πέθανε τή 2α Φεβρουαρίου τοῦ 1906. Ε. Δράκος, *Τὰ Θρακικά ἤτοι διάλεξις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν Σηλυβρίας, Γάνου καί Χώρας, Μετρῶν καί Ἀθύρων, Μυριοφύτου καί Περιστάσεως, Καλλιουπόλεως καί Μαδύτου*, τεῦχος Α', Ἀθήνησιν 1892, σ. 55· Ἱ. Σακελλαριδῆς, «Οἱ μητροπολίται τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου», *Ὁ Φάρος τῆς Ἀνατολῆς, Ἐγκυκλοπαιδικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1902*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1901, σσ. 112-113· Μ. Γεδεών, *Μνήμη Γανοχώρων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1913, σσ. 100, 142· τοῦ ἰδίου, *Ἀποσημειώματα χρονογράφου*, ἐν Ἀθήναις 1932, σσ. 243, 290, 291· τοῦ ἰδίου, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ 1800-1863-1913*, ἐν Ἀθήναις 1934, σσ. 77, 146, 312· Α. Τσακόπουλος, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου», *Ὁρθοδοξία*

ἐξέλεξε τόν ἐπίσκοπο Μοσχονησίων Νεόφυτο (1897-1906)²⁶. Ὁ νέος μητροπολίτης τήν 3η Ἰουνίου τοῦ 1906²⁷ προσπάθησε νά ἀναλάβει τά ποιμαντορικά του καθήκοντα· πλήθος ὅμως ἐξαγριωμένων Βουλγάρων στήν παραλία τῆς Βάρνης μέ τήν ἀνοχή τῶν ἀρχῶν, μέ ὕβρεις, ἀπειλές καί λιθοβολισμούς ἐμπόδισαν τή λέμβο νά πλησιάσει στό λιμάνι καί ἔτσι ἀνάγκασαν τόν μητροπολίτη νά ἐπιστρέψει στήν Κωνσταντινούπολη²⁸. Μετά τό γεγονός αὐτό ἀκολούθησαν σοβαρά ἐπεισόδια σέ βάρος τῶν Ἑλλήνων.

Τήν 5η Ἰουνίου τοῦ 1906 πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στή Βάρνα καί ἀποφασίστηκε νά καταληφθεῖ τό Νοσοκομεῖο Παρασκευᾶ Νικολάου²⁹. Τήν 23η Ἰουλίου τοῦ ἰδίου ἔτους καταλήφθηκαν οἱ ναοί τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ ἁγίου Γεωργίου καί τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, τά σχολεῖα καί τά κοινοτικά ἰδρύματα στό Καβακλή³⁰. Τό Καβακλή ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως καί ὁ πληθυσμός του ἦταν καθαρός ἑλληνικός (πλὴν τῶν κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων), μέ 10.000 κατοίκους καί μαζί μέ τά χωριά τῆς περιφέρειάς του, Καρυές³¹, Δογάνογλου³², Σιναπλή³³, Μέγα Μοναστήρι³⁴, Μικρό Μονα-

33 (1958) 167, 285· Σάρδεων Γερμανός, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολ. καὶ Δυτ. Θράκης (ἀπὸ ἀλώσεως γενικῶς ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τοῦ ἰζ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς)», *Θρακικά* 6 (1935) 61-62· «Ἐκκλησιαστικὰ χρονικά», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 8 (1885-1886) 430, 15 (1891-1892) 177· «Πολύκαρπος μητροπολίτης Βάρνης», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 30 (1906) 56.

26. Ὁ Νεόφυτος Κοτζαμανίδης γεννήθηκε στὰ Ἀλάτοσατα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τό 1862. Σπούδασε στήν Ἱ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποφοίτησε τό 1887. Τήν 11η Σεπτεμβρίου τοῦ 1897 ἐξελέγη ἀπὸ ἀρχιδιάκονος τοῦ Σμύρνης Βασιλείου (1884-1910) ἐπίσκοπος Μοσχονησίων καί τήν 27η Ἀπριλίου τοῦ 1906 προβιβάστηκε στή μητρόπολη Βάρνης. Τήν 30ῆ Μαΐου τοῦ 1909 μετατέθηκε στή μητρόπολη Παραμυθίας, Φιλιατῶν καί Γηρομερίου, ἐνῶ τήν 9η Ὀκτωβρίου τοῦ 1924 στή νεοσύστατη μητρόπολη Σουφλίου, τὴν ὁποία ποίμανε ἕως τὴν 20ῆ Νοεμβρίου τοῦ 1926, ὁπότε μετατέθηκε στήν ἀρτιούστατη μητρόπολη Ἰκαρίας. Πέθανε τήν 21η Ἰανουαρίου τοῦ 1931. Τσακόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 300, 407, 416, 423, 34 (1959) 171, 180· Σάρδεων Γερμανός, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βορείου Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς», *Θρακικά* 8 (1937) 130· «Ἐκκλησιαστικὰ Χρονικά», *Ὁρθοδοξία* 1 (1926) 128, 331· «Θάνατος μητροπολίτου Ἰκαρίας Νεοφύτου», *Ὁρθοδοξία* 6 (1931) 82· «Ἐκκλησιαστικὰ Χρονικά», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1897-1898) 225, 30 (1906) 219, 244, 33 (1909) 203.

27. Τό γεγονός ἀπαθανάτισε ὁ *Σύλλογος Φιλογενῶν Βουλγάρων* ἐκδίδοντας ἐπιστολικά δελτάρια πού παρίσταναν τὴ διαδήλωση τῶν Βουλγάρων πατριωτῶν φέροντας βουλγαριστί τὴν ἐπιγραφή: *Θριαμβευτικὴ ὑποδοχὴ τοῦ Ἑλλήνος Μητροπολίτου Νεοφύτου στήν Βάρνα τὴν 3 Ἰουνίου 1906* καί μέ λατινικά γράμματα ἐπάνω στὸν γάϊδαρο οἱ λέξεις *Metropolit Gaiduris Elenus Elada*. Μέγας, *ὁ.π.*, σ. 29.

28. «Ἐπιστολὴ τῆς τοῦ Χ. Μ. Ἐκκλησίας πρὸς τὰς αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας περὶ τῶν ἐν Ἀνατ. Ρωμυλία καὶ Βουλγαρία τολμηθέντων κατ' ὀρθοδόξων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 30 (1906) 494-495.

29. «Διωγμὸς Ὁρθοδόξων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 30 (1906) 337.

30. Γιά τό Καβακλή βλ. κυρίως Π. Σεϊτανίδου-Ζαρογουλίδου, *Στὸ Καβακλή κάποτε...*, Κουφάλια 1992· Α. Γλαβίνας, *Τὸ Καβακλή τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*, Κουφάλια 1996· Μ. Λουλουδόπουλος, *Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν, ἐθίμων, δημ. ἀσμάτων, προλήψεων, δεισιδαιμονιῶν, παροιμιῶν, αἰνιγμάτων κ.τ.λ. τῶν Καρυῶν*, ἐν Βάρνη 1903, σσ. α'-ε'. «Τὸ Καβακλή», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 384-385· Κ. Μυρτίλος Ἀποστολίδης, «Βούλγαροι ἢ Ἑλληνες ἦσαν οἱ Καρυῶται;», *Θρακικά* 13 (1940) 160-162· Α. Γερμίδης, «Χαμένες ἑλληνικὲς ἐστίες τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Τὸ Καβακλή καὶ ἡ περιοχὴ του», *Θρακικά* 1 (1978) 187-193, 202-209, 212· τοῦ ἰδίου, «Ἐκπατρισμός καὶ ἐγκατάστασις τῶν Καβακλιωτῶν», *Θρακικὴ Ἔστιά Θεσσαλονίκης Ἡμερολόγιο-Λεύκωμα* 3 (1984) 128-133· Σ. Ζεχερλής, «Ἀξέχαστες ἑλληνικὲς πατρίδες. Τὸ Καβακλή», *Μακεδονικὴ Ζωὴ* (1979) τεῦχ. 159, 47.

31. Βλ. Μυρτίλος Ἀποστολίδης, *ὁ.π.*

32. Στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα κατοικοῦσαν 800 ἄτομα. Στὸ χωριὸ λειτουργοῦσε σχολὴ μέ 50 μαθητές καί δύο διδασκάλους. Λουλουδόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. η', θ', ιε'.

στήρι³⁵, Δράμα³⁶, Τσικούρκιοι³⁷, Άκ Βουνάρ³⁸, Μέγα Βογιαλήκι³⁹, Μικρό Βογιαλήκι⁴⁰ και Μουρατλή⁴¹, είχε συνολικά πληθυσμό 14.000⁴². Τό Καβακλή ήταν η μόνη βουλευτική εκλογική περιφέρεια που αναδείκνυε Έλληνα βουλευτή στη Βουλγαρική βουλή⁴³.

Τήν 30ή Ιουλίου του 1906 οι Βούλγαροι πυρπόλησαν την ελληνική συνοικία της Άγκιάλου, στην οποία ζούσαν 6.000 Έλληνες και αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία της πόλεως⁴⁴. Ο μητροπολίτης Άγκιάλου Βασίλειος Γεωργιάδης (1889-1909)⁴⁵ και οι κάτοικοί της ήταν ένημερωμένοι για την καταστροφή που τους

33. Τό Σιναπλή στις αρχές του 20ου αιώνα διατηρούσε Έκκλησία με τρεις ιερείς, Δημοτική Σχολή με 130 μαθητές και δύο διδασκάλους. Βλ. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. ι-ια· Μ. Μαραβελάκης-Α. Βακαλόπουλος, *Αί προσφυγικαί εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, σσ. 170-171.

34. Στο Μέγα Μοναστήρι ζούσαν 1.600 άτομα. Για τη μόρφωση των νέων υπήρχε μία σχολή στην οποία φοιτούσαν 50 μαθητές, ενώ τα γράμματα δίδασκαν δύο διδάσκαλοι. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. θ', ιε'.

35. Κατοικοῦνταν ἀπό 1.060 άτομα. Υπήρχε μία σχολή με 45 μαθητές και έναν διδάσκαλο. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. θ', ιε'.

36. Στη Δράμα στις αρχές του 20ου αιώνα ζούσαν 214 Έλληνες. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. θ', ιε'.

37. Τό Τσικούρκιοι ή Τσεκούρκιοι κατοικείτο από 214 Έλληνες. Λειτουργούσε μία Δημοτική Σχολή με 20 μαθητές και έναν διδάσκαλο. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. θ', ιε'.

38. Τό Άκ Βουνάρ στις αρχές του 20ου αιώνα με 780 κατοίκους διατηρούσε έναν ναό και μία τετρατάξια Δημοτική Σχολή με 65 μαθητές και έναν διδάσκαλο. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. θ', ιε'.

39. Στο Μέγα Βογιαλίκι ζούσαν 1.500 άτομα. Λειτουργούσε μία εκκλησία με τέσσερις ιερείς και μία τετρατάξια Δημοτική Σχολή με 150 μαθητές και δύο διδασκάλους. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. ιβ', ιε'.

40. Διατηρούσε, με 800 κατοίκους, έναν ναό με δύο ιερείς, και μία Δημοτική Σχολή με 60 μαθητές και έναν διδάσκαλο. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. ιβ', ιε'.

41. Τό Μουρατλή ή Μουραδανλή είχε 700 κατοίκους, έναν ναό με έναν ιερέα και μία Δημοτική Σχολή με 40 μαθητές και έναν διδάσκαλο. Λουλουδόπουλος, *δ.π.*, σσ. ιγ', ιε'.

42. Για τον πληθυσμό του τμήματος Καβακλή μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877-1878) βλ. Ν. Βαφειδής, «Εκκλησιαστικά επαρχία της Θράκης και ο φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης. Γ' εκκλησιαστική επαρχία Άδριανουπόλεως», *Άρχεϊον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ και Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 20 (1955) 106, 109-110. Για τὰ ἔτη 1906, 1911 και τήν ἐγκατάστασή του στην Ελλάδα τό 1925 βλ. Μυρτίλος Ἀποστολίδης, *δ.π.*, σσ. 3-4 σήμ. 1-2. Πρβλ. Μαραβελάκης-Βακαλόπουλος, *δ.π.*, σσ. 62, 64.

43. «Χάριν τῆς Ἱστορίας-ἐκ Καβακλή, 26 Αὐγούστου», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 30 (1906) 449.

44. Σφέτας, *δ.π.*, σ. 84.

45. Ο Βασίλειος Γεωργιάδης γεννήθηκε στη Χρυσούπολη της Κωνσταντινουπόλεως τό 1840 (1846 ή 1848). Τά ἐγκύκλια γράμματα διδάχθηκε στη γενέτειρά του. Τό 1872 διορίστηκε καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, ὅπου δίδαξε ἑλληνικά, λατινικά και πολιτική γεωγραφία. Τήν 23η Δεκεμβρίου του 1884 χειροτονήθηκε διάκονος και τήν 25η του ίδιου μηνός πρεσβύτερος. Τήν 8η Αὐγούστου του 1889 ἐξελέγη μητροπολίτης Ἀγκιάλου, τήν 7η Φεβρουαρίου 1909 μετατέθηκε στη μητρόπολη Πελαγονίας, τήν 13η Μαΐου του 1910 στη γεροντική μητρόπολη Νικαίας και τήν 13η Ιουλίου του 1925 ἐξελέγη Οἰκουμενικός Πατριάρχης. Πέθανε τήν 29η Σεπτεμβρίου του 1929. Βλ. Σακελλαρίδης, *δ.π.*, σ. 112· *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος 1821-1921, ἡ Χρυσή Βίβλος του Ἑλληνισμοῦ*, τ. 6 Ἐκκλησία - Κλήρος (Ἰδιοκτησία και ἔκδοσις του ἑκδοτικοῦ οἴκου Ἰωάννου Χατζηϊωάννου), ἐν Ἀθήναις 1922, σ. 93· Ε. Κωσταρίδης, *Ἡ σύγχρονος Ἑλληνική Ἐκκλησία*, ἐν

περίμενε και άμύνθηκαν⁴⁶. Μετά την πυρπόληση ό μητροπολίτης θεωρήθηκε ώς ύποκινητής Έλλήνων, συνελήφθη από την άστυνομία και κλείστηκε σέ ένα δωμάτιο τής βουλγαρικής μητροπόλεως Σηλύμνου⁴⁷.

Τήν 26η Αύγουστου τοῦ 1906 στή Στενήμαχο τό Βουλγαρομακεδονικό Κομιτάτο⁴⁸ τοιχοκόλλησε άπειλητικό διάταγμα μέ τό όποιο άπαγόρευε τή χρήση τής έλληνικής γλώσσας, τή δοσοληψία και συνεργασία μεταξύ Έλλήνων και Βουλγάρων⁴⁹.

Τήν 29η Αύγουστου τοῦ 1906 κατελήφθηκαν οι ναοί τών άγιών Κωνσταντίνου και Δημητρίου στή Φιλιππούπολη, οι όποιοι ήταν κλειστοί από τήν 23η Ίουλίου. Στόν ναό τοῦ άγίου Δημητρίου τελέστηκε πανηγυρική λειτουργία από Βούλγαρους κληρικούς στήν όποία συμμετείχε πλήθος Βουλγάρων. Οι Έλληνες ιερείς Χαράλαμπος, Θεόφιλος και Χρήστος για να παραμείνουν στίς θέσεις τους όφειλαν να άναγνωρίσουν τήν Έξαρχία⁵⁰ και τό μνημόσυνο τοῦ Βούλγαρου μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως. Οι ιερείς δέν άποδέχθηκαν και άναχώρησαν για τήν Κωνσταντινούπολη. Τήν έπόμενη ήμέρα καταλήφθηκε και τό Παρθεναγωγείο⁵¹.

Τήν 31η Αύγουστου τοῦ 1906 οι μισοί κάτοικοι τής Μεσημβρίας έξαναγκάστηκαν από φόβο και βία να ύπογράψουν άναφορά μέ τήν όποία άναγνώριζαν τή Βουλγαρική Έξαρχία⁵².

Τήν 24η Σεπτεμβρίου τοῦ 1906 συρφετός Βουλγάρων έπιτέθηκε και κατέλαβε τούς ναούς άγίου Άθανασίου (μητροπολιτικός), άγίου Γεωργίου και τής άγίας Παρασκευής Βάρνης και προσπάθησε να τούς καταστρέψει. Η Έλληνική κοινότητα άπευθύνθηκε τότε στόν Ήγεμόνα Φερδινάνδο Α΄ (1887-1918) και ζήτησε τήν έπέμβασή του. Ο ήγεμόνας διέταξε τόν φρούραρχο Βάρνης να έξώσει τούς ταραξίες από τούς ναούς⁵³.

Άθήναις 1921, σσ. 225-228 Δ. Μαυρόπουλος, *Πατριαρχικά σελίδες*, έν Άθήναις 1960, σσ. 213-216 Β. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860 μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 509-529 τοῦ ίδιου, *Επισκοπική Ιστορία τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 136-138.

46. Για τά γεγονότα και τήν πυρπόληση τής Άγχιάλου βλ. «Πρόχειρος περιληπτική έκθεση τών έν Άγχιάλω και Μεσημβρία συμβάντων. Έκθεση επί τή βάσει έπιστολής», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 384-385 Κ. Δ., «Βουλγαρικά κακουργία», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 393-396 «Πρόχειρος περιληπτική έκθεση τών έν Άγχιάλω κατά τās άφηγήσεις τών εκείθεν έλθόντων προσφύγων», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 432-433.

47. Για τήν κράτηση τοῦ μητροπολίτου Άγχιάλου στή μητρόπολη Σηλύμνου βλ. «Ο μητροπολίτης Άγχιάλου», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 412, 437, 462, 525, 540-541.

48. Τό δολοφονικό κομιτάτο, τό όποιο έδρευε στή Σόφια, κατά τήν άρέσκειά του αυτοαποκαλείτο άλλοτε Μακεδονικό ή Άδριανουπολίτικο ή Μακεδονοαδριανουπολίτικο. «Προκήρυξις τοῦ Βουλγαρομακεδονικοῦ Κομιτάτου», *Ελληνισμός* 5 (1902) 754.

49. «Έκ Στενήμαχου, 26 Αύγουστου», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 435.

50. Για τή βουλγαρική έξαρχία βλ. Γκεόργκι Βελίτσκοφ, *Η Βουλγαρική Έξαρχία κατά τίς βουλγαρικές και έλληνικές πηγές (1870-1945)* (άδημ. διδακτορική διατριβή πού ύποβλήθηκε στό Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας τής Θεολογικής Σχολής τοῦ Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1999. Πρβλ. *Παράλογοι άξιώσεις τής βουλγαρικής έξαρχίας*, έν Κωνσταντινουπόλει 1909.

51. «Έκ Φιλιππουπόλεως, 30 Αύγουστου», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 435.

52. «Έκ Μεσημβρίας, 31 Αύγουστου», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 435.

53. «Νέον Βουλγαρικό πραξικόπημα έν Βάρνη», *Εκκλησιαστική Άλήθεια* 30 (1906) 499.

Ἀπό τήν Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια πληροφορούμαστε ὅτι ἀπό τήν 16η Ἰουλίου τοῦ 1906 ἕως τῆς ἀρχῆς Φεβρουαρίου τοῦ 1907 ἡ ἐπαρχία Φιλιππουπόλεως μέ 10.000 Ἑλληνας στεροῦνταν ναοί. Συγκεκριμένα γιά τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε διαβάζουμε: *τοὺς μὲν νεκροὺς ἡμῶν ἐνταφιάζομεν ἄνευ ἐκκλησιαστικῶν τιμῶν, τὰ δὲ νεογέννητα ἡμῶν τέκνα δὲν δυνάμεθα νὰ βαπτίσωμεν ἐνταῦθα μὲν ἐλλείπει κολυμβηθρῶν*⁵⁴.

Οἱ διωγμοὶ κατὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας συνεχίστηκαν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους ὡς ἀντίποινα καθ' ὅλη τήν κρίσιμη περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα⁵⁵. Σημαντικά γεγονότα προκάλεσαν ἐπίσης τὰ μέλη τοῦ Βουλγαρομακεδονικοῦ Κομιτάτου, ὅπως βανδαλισμούς βιαιοπραγίες κ.ἄ.⁵⁶. Καταλήφθηκαν ναοί, σχολεῖα, καθιδρύματα μέ ὀλόκληρη τήν κινητὴ καὶ ἀκίνητη περιουσία τους, ἐνῶ οἱ Βούλγαροι κατέστησαν ἀδύνατη τήν παρουσία τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων μητροπολιτῶν. Προσπάθησαν νὰ ἐξαναγκάσουν τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ νὰ προσέλθει στὴν Ἐξαρχία καὶ ἰσχυρίζονταν ὅτι γιά τὸν διορισμὸ τῶν Ἑλλήνων μητροπολιτῶν οἱ ἱεροὶ κανόνες δὲν ἐπέτρεπαν νὰ συνυπάρχουν δύο ἐπίσκοποι σὲ μία πόλη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἴσχυε, διότι οἱ Βούλγαροι εἶχαν ἐξάρχους στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀδριανούπολη, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὰ Βιτώλια⁵⁷. Στὸ ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ ζήτημα ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' (1878-1884, 1901-1912) τὴν 19η Ὀκτωβρίου 1906 ἔστειλε ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Δικαιοσύνης καὶ Θρησκευμάτων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, μέ τὴν ὁποία ζητοῦσε ὅπως ὁ μὲν Ἐξαρχὸς καὶ οἱ σχισματικοὶ αὐτοῦ ἀρχιερεῖς καὶ προϊστάμενοι ἀπελαθῶσιν ἐντεῦθεν εἰς Σόφιαν, ἐπανέλθωσιν δὲ οἱ πέντε κανονικοὶ ὀρθόδοξοι Μητροπολίται, Βάρνης, Μεσημβρίας, Ἀγκιάλου, Σωζοαγαθουπόλεως καὶ Φιλιππουπόλεως εἰς τὰς ἑδρας αὐτῶν μεταξὺ τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου των⁵⁸. Ἡ ἡμιεπίσημος βουλγαρικὴ ἐφημερίδα *Βετσέρνα Πόστα* σὲ ἄρθρο τῆς πού συνέταξε ὁ Ράδεφ, πρότεινε νὰ γίνῃ συμφωνία μέ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μέ τὸν ὅρο ὅτι οἱ Ἑλληνας μητροπολίτες στό ἐξῆς νὰ εἶναι Βούλγαροι ὑπήκοοι ἐκ γενετῆς καὶ νὰ διορίζονται ἀπὸ τὴν ἡγεμονικὴ κυβέρνησι τῆς Βουλγαρίας⁵⁹.

Τὸ Βουλγαρικὸ κομιτᾶτο Ὁ Φιλογενής, ἀρχηγὸς τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ Δραγουλέφ, ἀνακοίνωσε στὴν ἐφημερίδα *Δνεβνίκ* ὅτι τὸ κομιτᾶτο ἀποφάσισε: *Πλήρης ἐκβουλγαρισμὸς ἀπάσης τῆς παραλίας τοῦ Εὐξείνου. Ἡ Ἀγκιάλος καὶ ἡ Μεσημβρία, αἱ δύο αὐταὶ ἐλληνικαὶ ἐστίαι, μετονομασθήσονται ἡμὲν Συμεώνοφραδ, ἡ δὲ Καλο-*

54. «Ἡ ἐν Βουλγαρία καὶ Ἀνατολικῆ Ρωμυλία κατάστασις», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 119. Βλ. τὴ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου Φιλιππουπόλεως Φωτίου πρὸς τὸν νομάρχην Φιλιππουπόλεως Π. Μανόλωφ. «Ἀπάντησις τοῦ Ἀρχ. Ἐπιτρόπου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 120.

55. Βλ. Ν. Καζάξης, *Τὸ Μακεδονικὸν πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 343-384 τοῦ ἰδίου, *Ἑλληνας καὶ Βούλγαροι κατὰ τὸν ΙΘ' καὶ Κ' αἰῶνα*, ἐν Ἀθήναις 1908, σσ. 39-73.

56. «Διωγμὸς Ὀρθοδόξων ἐν Βουλγαρία καὶ Ἀνατολικῆ Ρωμυλία», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 30 (1906) 507.

57. «Ἐθλὼν κορύφωμα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 328.

58. «Ἐπίσημα ἔγγραφα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 30 (1906) 511.

59. «Διωγμὸς Ὀρθοδόξων ἐν Βουλγαρία καὶ Ἀνατολικῆ Ρωμυλία», ὁ.π., σ. 498.

γιάνοφγραδ⁶⁰, και συνοικισθήσονται υπό Βουλγάρων ἀποίκων. Ἡ ἀνακοίνωση ἀκόμη ἀναφέρει: Ληφθήσονται πάντα τὰ κατάλληλα μέτρα πρὸς ἐκβουλγαρισμὸν τοῦ τουρκοφώνου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ οἰκοῦντος κατὰ μῆκος τῆς παραλίας πρὸς βορρᾶν τῆς Βάρνης μέχρι τῶν ρουμανικῶν μεθορίων τῆς Δόβρουτζας. Τὰ αὐτὰ μέτρα ἐφαρμοσθήσονται καὶ κατὰ τῶν μεσογείως οἰκούντων Ἑλλήνων. Τὸ Καβακλή μετονομασθήσεται Σαμουήλοφγραδ. Ἀπανταχοῦ δὲ τοῦ κράτους διὰ δρακοντείων νόμων ἐξαναγκασθήσονται οἱ Ἕλληνες πρὸς ἐκβουλγαρισμὸν⁶¹.

Ἡ βουλγαρική ἐφημερίδα *Βαλκανικό Βῆμα* τῆς Σόφιας τὴν 7η Φεβρουαρίου 1907 σέ δημοσίευσά της τόνιζε τὰ ἑξῆς: *Οἱ ἐν Καβάρνη Γκαγκαούζηδες (Ἕλληνες) πάλιν ἐσήκωσαν κεφάλι καὶ κακοβούλως διαδίδουσιν ὅτι ἐνέπεξαν τοὺς χονδροκεφάλους Βουλγάρους. Τὸ παρελθὸν θέρος, ἐνῶ ἐγγράφως ἐδήλωσαν εἰς τὴν ἐν Σόφια Ἐξαρχίαν, ὅτι ἀποσκιροῦν εἰς τὴν βουλγαρικὴν Ἐξαρχίαν, τώρα ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ δημάρχου Ἐλευθερίου Γιαννακῆφ... ἐδηλώθησαν πατριαρχικοὶ καὶ διέταξαν τὸν ἕλληνα ἱερέα νὰ τελῆ τὰς ἱεροτελεστίας καὶ τὰ μυστήρια εἰς τὰς οἰκίας των. Ἐνθαρρυνθεὶς ὑπὸ τῶν ἰδίων, ὁ ἱερεὺς ἤρχισε νὰ ἀναβαπτίζει τὰ βαπτισθέντα παιδιά ὑπὸ Βουλγάρων ἱερέων, ὑπὸ τὴν πρόφασιν ὅτι οἱ Βούλγαροι δὲν ἔχουσι μῦρον⁶².*

Ἡ *Γενική Ἐφημερίδα* τῆς Γερμανίας μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Ἀγκιάλου σέ ἄρθρο της μεταξύ ἄλλων ἀνέφερε: *Τὸ νὰ ὀμιλῶσιν ὅμως οἱ Βούλγαροι περὶ ἀπελευθερώσεως τῆς Μακεδονίας, καθ' ὃν τρόπον ἀπηλευθέρωσαν τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμυλίαν, εἶνε εἰρωνεῖα καὶ ἐμπαιγμὸς κατὰ τῶν πεπολιτισμένων λαῶν, οἵτινες δυστυχῶς τοὺς ἀνέχονται εἰσέτι⁶³.*

Ὁ συντάκτης τῆς ἐφημερίδας *Ἐσπερινός Ταχυδρόμος* Σόφιας, Δασκάλωφ, δημοσίευσε ἄρθρα πού ἀναφέρονταν στὶς καθημερινές δολοφονίες τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς Μακεδονίας⁶⁴. Τὰ ἄρθρα του γινόταν ἡ αἰτία νὰ ἐξάπτουν τὰ πνεύματα τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ἀντίθετα τὸ ἐπίσημο τότε δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* δημοσίευσε ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὰ ἔκτροπα πού γίνονταν ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων σέ βάρος τῶν Ἑλλήνων στή Βουλγαρία, τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ τὴ Μακεδονία κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, γιὰ νὰ ἐνημερωθοῦν ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ὁ ἀπανταχοῦ ἑλληνισμὸς, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ συμφιλίωση μετὰ τῶν δύο λαῶν καὶ Ἐκκλησιῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν παιδεία, μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στή Βουλγαρία, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα (1886) ἔπαυσε νὰ εἶναι ὡς μία ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ τόπου πού εἶχε ἀναγνωρισθεῖ μὲ τὴ βουλγαρική καὶ τὴν τουρκική. Τὰ ἑλληνικά σχολεῖα ἀνακηρύχθηκαν ἰδιωτικά καὶ στερήθηκαν τὴν ἐπιχορήγηση τοῦ δημοσίου, ἐνῶ τὰ ἐπιδόματα πού χορηγοῦνταν ἀπὸ τὶς δημαρχίες τῶν καθαρῶς

60. Ἡ πρώτη σήμερα φέρει τὸ ὄνομα Ρομογία καὶ ἡ δευτέρα Νεσεβάρ.

61. «Διωγμὸς Ὀρθοδόξων ἐν Βουλγαρία καὶ Ἀνατολικῆ Ρωμυλία», ὁ.π., σ. 498.

62. «Διαμαρτύρησις τῶν Καβαρνάϊων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 121.

63. «Βουλγαρικοὶ χμαιορικοὶ πόθοι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 132.

64. «Ἡ ἐν Βουλγαρία καὶ Ἀνατολικῆ Ρωμυλία κατάστασις», ὁ.π., σσ. 118-119.

έλληνικῶν πόλεων Ἀγχιάλου, Πύργου, Μεσημβρίας, Σωζοπόλεως καί Στενημάχου, δόθηκαν ὑπὲρ τῶν βουλγαρικῶν σχολείων. Στὴν ἑλληνικότατη Μεσημβρία, πού δὲν ὑπῆρχε ἴχνος βουλγαρικοῦ στοιχείου, οἱ διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν σχολείων ἀντικαταστάθηκαν μὲ Βούλγαρους, οἱ ὁποῖοι παντελῶς ἀγνοοῦσαν τὴν ἑλληνική καὶ οἱ Ἕλληνες διδάσκαλοι ὑποχρεώθηκαν σὲ καταβολὴ βαρύτερης φορολογίας⁶⁵.

Τὸ 1892 ψηφίστηκε ὁ νόμος περὶ ἐκπαιδύσεως σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιβαλλόταν ἡ ὑποχρεωτικὴ διδασκαλία τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στοὺς Ἕλληνες μαθητές, ἐνῶ οἱ διδάσκαλοι ὄφειλαν νὰ ἔχουν βουλγαρικὴ ἰθαγένεια καὶ νὰ εἶναι πτυχιούχοι μιᾶς ἀνώτατης βουλγαρικῆς σχολῆς. Ὁ νόμος προκάλεσε τὴν ἔντονη διαμαρτυρία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, διότι καταπατοῦσε τὰ δικαιώματα πού ἔδιδε ἡ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου, σύμφωνα μὲ τὰ ἄρθρα 359-360: *Οὐδεμία θρησκευτικὴ Κοινότης δύναται νὰ ὑποχρεωθῇ ὅπως εἰσαγάγῃ εἰς τὰ σχολεῖα αὐτῆς ἄλλην παρὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς γλῶσσαν. Πᾶσα κοινότης δύναται νὰ εἰσαγάγῃ ἐν σχολείοις αὐτῆς τὴν διδασκαλίαν τῶν γλωσσῶν ἐκείνων...*⁶⁶.

Στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὴ Βουλγαρία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία λειτουργοῦσαν 66 σχολεῖα, στὰ ὁποῖα φοιτοῦσαν 7.744 μαθητές καὶ τὰ μαθήματα δίδασκαν 186 διδάσκαλοι. Συγκεκριμένα στὸν νομὸ Σόφιας λειτουργοῦσε μία μικτὴ σχολὴ μὲ 96 μαθητές καὶ 4 διδασκάλους, στὸν νομὸ Ρουχτσουκίου μία σχολὴ μὲ 46 μαθητές καὶ δύο διδασκάλους, στὸν νομὸ Βάρνης καὶ Σούμλας 5 ἀρρεναγωγεῖα μὲ 250 μαθητές καὶ εἴκοσι διδασκάλους καὶ δύο παρθεναγωγεῖα μὲ 400 μαθήτριες καὶ δύο διδασκάλισσες, στοὺς νομούς Φιλιππουπόλεως, Τατάρπαζαρτζίκ, Χάσκιοϊ καὶ Σηλύμνου συνολικά 24 ἀρρεναγωγεῖα μὲ 2.550 μαθητές καὶ 60 διδασκάλους· 14 παρθεναγωγεῖα μὲ 1.868 μαθήτριες καὶ 33 διδασκάλισσες. Στὸν νομὸ Πύργου (συμπεριλαμβάνοντας καὶ τὶς πόλεις Ἀγχιάλο, Σωζόπολη καὶ Μεσημβρία) λειτουργοῦσαν 15 ἀρρεναγωγεῖα μὲ 1.472 μαθητές καὶ 24 διδασκάλους καὶ 4 παρθεναγωγεῖα μὲ 1.062 μαθήτριες καὶ 30 διδασκάλισσες⁶⁷.

Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου Φιλιππουπόλεως πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ', μὲ χρονολογία 24 Αὐγούστου 1907, πληροφοροῦμαστε ὅτι τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τῆς Βουλγαρίας ἀπηύθυνε ἐγκύκλιο στοὺς ἐπιθεωρητές τῶν νομῶν Φιλιππουπόλεως, Πύργου καὶ Βάρνης καὶ συνιστοῦσε αὐστηρὰ μέτρα καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἄρθρου 10 περὶ δημοσίας ἐκπαίδευσης γιὰ τὸ νέο σχολικὸ ἔτος. Ὁ δημόσιος κήρυκας τῆς Φιλιππουπόλεως καλοῦσε τοὺς Ἕλληνες νὰ γράψουν τὰ παιδιά τους στὰ σχολεῖα προειδοποιώντας τοὺς παραβάτες γονεῖς ὅτι θὰ τιμωρηθοῦν μὲ πρόστιμο καὶ φυλάκιση. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ διαβάζουμε τὰ ὅσα ἔγγραψε πρὸς αὐτόν ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος Στενημάχου τὰ ὁποῖα ἀνέφερε πρὸς τὸν Πατριάρχη: *Τὰ κυβερνητικὰ ταῦτα μέτρα κατετάραξαν τοὺς χριστιανούς μας καὶ ἀπῆλπισαν τέλεον αὐτούς. Ἦρχισαν καὶ αὐθις πάντες νὰ σκέπτονται διὰ τὸ ἐθνικὸν μέλλον τῶν τέκνων των, καὶ οὐδεμίαν ἄλλην διέξοδον εὐρίσκουσιν ἐκτὸς*

65. «Βουλγαρικαὶ κακουργίαι», ὁ.π., σσ. 374-375.

66. «Διωγμὸς Ὁρθοδόξων ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ», ὁ.π., σ. 507.

67. Κ. Δ., «Εὐγλωττία ἀριθμῶν», ὁ.π., σσ. 409-410.

της ἐγκαταλείψεως τῆς πατρίδος των καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ἀλλαχοῦ, ἔνθα αὐτοὶ μὲν θὰ ζήσωσιν ἐν ἐλευθερίᾳ ἄνευ διωγμῶν καὶ καταπιέσεων, τὰ δὲ τέκνα των θὰ ἐκπαιδεύσωσιν εἰς τὴν πατριὸν γλῶσσαν⁶⁸. Τὴν 18η Αὐγούστου τοῦ 1907, τὸ δημαρχεῖο Φιλιππουπόλεως προέβη στὴν ἔκδοσι προκήρυξης, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: Τὸ δημαρχεῖον Φιλιππουπόλεως εἰδοποιεῖ πάντας τοὺς γονεῖς καὶ κηδεμόνας κατοίκους Φιλιππουπόλεως, ὑπηκόους Βουλγάρους, τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, ὅτι ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἔχουσι τέκνα συμπληρώσαντα τὸ βον ἔτος τῆς ἡλικίας των, ὑποχρεοῦνται νὰ ἐγγράψωσιν αὐτά, τὸ βραδύτερον μέχρι τῆς πρώτης Σεπτεμβρίου τρέχοντος ἔτους, ἐν τινὶ τῶν βουλγαρικῶν σχολείων. Ὅσοι τῶν κηδεμόνων καὶ γονέων δὲν ἐκπληρώσωσι τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην, θὰ τιμωρηθῶσι μὲ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἄρθρων 40 καὶ 197 τοῦ περὶ ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως νόμου⁶⁹.

Τὸ κλείσιμο τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου περὶ ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης τῶν Ἑλληνοπαίδων στὰ βουλγαρικά σχολεῖα, πού ἐφαρμόστηκε μὲ αὐστηρὸ τρόπο, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους λόγους πού ὀδήγησε τοὺς Ἕλληνες τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ανατολικῆς Ρωμυλίας στὸν ἐκπατρισμό προκειμένου νὰ σώσουν τὰ παιδιὰ τους ἀπὸ τὸν ἐκβουλγαρισμό.

Ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς πού ἐφάρμοσαν οἱ Βούλγαροι ἦταν νὰ ὀδηγήσουν τοὺς Ἕλληνες στὸν ἐκπατρισμό καὶ νὰ ἀναζητήσουν νέες ἐστίες. Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίς ἀρχές Φεβρουαρίου τοῦ 1906 ἄρχισαν νὰ φεύγουν γιὰ τὴν Ἄδριανούπολη καὶ τό Δεδέαγατς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ σ' ἄλλες πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ Δημογεροντία Ἄδριανουπόλεως λαμβάνοντας ὑπόψη τό θέμα τῶν προσφύγων, τὴν 11η Αὐγούστου τοῦ 1906, συνεδρίασε στὰ γραφεῖα της καὶ ἀποφάσισε νὰ ἰδρυθεῖ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ πού θὰ ἀσχολοῦνταν μὲ τοὺς πρόσφυγες. Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς Χατζηπέτρο Ἐμμανουήλ, Ἰωάννη Ἀβραμίδη καὶ Νικόλαο Λιμπερίδη. Στὴν ἴδια συνεδρίαση, ὕστερα ἀπὸ πρότασι τοῦ Νικολάου Λιμπερίδη, ἀποφασίστηκε νὰ γραφεῖ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ στοὺς ναοὺς τοῦ Ἄστεως καὶ τῶν προαστίων ἵνα ἐκάστη συνεισφέρει ἀνὰ μίαν λίραν καὶ οὕτω σχηματισθῇ πρόχειρόν τι ταμεῖον ὅπως παρασχεθῶσι μικραὶ βοήθειαι εἰς τοὺς ἐκ τῆς Ἀν. Ρωμυλίας πρόσφυγας ὁμογενεῖς⁷⁰.

Στὰ πρακτικὰ τῆς Δημογεροντίας Ἄδριανουπόλεως, μὲ χρονολογία 15η Σεπτεμβρίου 1906, διαβάζουμε: *Παρέστησαν ἑπτὰ πρόσφυγες ἐκ Βουλγαρίας Ἡπειρώται καὶ ἐξέθησαν τὴν κατάστασίν των καὶ ὅτι ἐπὶ πολὺ διαμένουσιν ἐνταῦθα τὴν ἐλπίδα ὅτι θέλουσι εὗρει ἐργασίαν. Ἐπειδὴ ὁμως διεψεύσθησαν τὰ σχέδιά των παρακαλοῦσι ὅπως τοῖς δοθῇ βοήθεια χρηματικὴ ἵνα ταξιδεύσωσιν εἰς Δεδέαγατς καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν πατρίδα των. Ἀπεφασίσθη νὰ τοῖς δοθῇ ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Λιμπερίδου τὸ ἀπαιτούμενον χρῆμα, λαμβανόμενον ἐκ τῶν συνδρομῶν τῶν συντεχνιῶν*

68. «Ἡ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ κατάστασις», ὁ.π., σσ. 568-569.

69. Ὁ.π., σ. 693.

70. Ἱστορικὸ Ἄρχεῖο Μακεδονίας (Ἄρχεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἄδριανουπόλεως) (στό ἐξῆς: I.A.M.), Κώδ. 15, 122, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἄδριανουπόλεως, 11 Αὐγούστου 1906.*

καὶ τοῦ δίσκου τῶν Ἐκκλησιῶν⁷¹. Τὴν 13ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1906, ἡ Δημογεροντία ἀποφάσισε νὰ στείλει ἐπιστολή πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ νὰ ζητήσει βοήθεια ὑπὲρ τῶν προσφύγων, διότι τὸ ταμεῖο τῆς δὲν εἶχε πόρους⁷². Στὸ αἴτημά τῆς ἀνταποκρίθηκε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στέλνοντας ὑπὲρ τῶν προσφύγων μαθητῶν 100 λίρες Τουρκίας. Τὰ χρήματα αὐτὰ δὲν κάλυπταν ὅμως τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιτροπῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Δημογεροντία τὴν 27ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἀποφάσισε νὰ σταλεῖ νέα ἐπιστολή καὶ νὰ ζητήσει πάλι χρήματα ὑπὲρ τῶν προσφύγων⁷³. Ἀπὸ ἓνα ἄλλο πρακτικὸ τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως, μέ χρονολογία 9 Δεκεμβρίου 1906, πληροφοροῦμαστε ὅτι ἡ Δημογεροντία ἐξέλεξε νέα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῶν προσφύγων τὸν Πασχάλη Καραπαναγιώτη, Ἰωάννη Σφήκα, Περικλῆ Κουρτίδη καὶ Τηλέμαχο Ἀγγελίδη, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψει τῆς καταστάσεως πολλῶν ἐνδεῶν ὁμογενῶν προσφύγων ἐξ Ἀν. Ρωμυλίας καὶ Βουλγαρίας ἐχόντων ἄμεσον ἀνάγκην βοήθειας ἐν καιρῷ χειμῶνος⁷⁴. Στὴ θέση τοῦ ταμῆα παρέμεινε ὁ Νικόλαος Λιμπερίδης⁷⁵. Ἐνῶ, ἀπὸ μία ἄλλη ἐπιστολή τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, μέ χρονολογία 5 Φεβρουαρίου 1907, πληροφοροῦμαστε ὅτι οἱ πρόσφυγες μαθητὲς ποὺ ἦλθαν ἀπὸ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία φοίτησαν στὰ σχολεῖα τῆς Ἀδριανουπόλεως. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν πλήρωσαν δίδακτρα καὶ φιλοξενήθηκαν στὸ Κοινοτικὸ Οἰκοτροφεῖο. Μαθαίνουμε ἀκόμη ὅτι τὰ ἔκτακτα ἔξοδα τῆς Δημογεροντίας ὑπὲρ τῶν προσφύγων εἶχαν ἀνέλθει στὸ ποσὸ τῶν 340,27 λιρῶν Τουρκίας⁷⁶.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἀδριανούπολη τὴν 20ῃ Αὐγούστου 1905 εἶχε ξεσπάσει μεγάλη καταστρεπτικὴ πυρκαϊὰ ποὺ συγκλόνησε τοὺς κατοίκους τῆς⁷⁷. Πρὸς ἐνίσχυσή τους οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας εἶχαν στείλει στὴν Κεντρικὴ Ἐφορεία τῆς Ἀδριανουπόλεως ὑπὲρ τῶν θυμάτων τῆς πυρκαϊᾶς τὸ ποσὸ τῶν 202 λιρῶν Τουρκίας⁷⁸.

71. I.A.M., Κώδ. 15, 127, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως*, 15 Σεπτεμβρίου 1906.

72. I.A.M., Κώδ. 15, 130, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως*, 13 Ὀκτωβρίου 1906.

73. I.A.M., Κώδ. 15, 134, 135, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως*, 27 Ὀκτωβρίου καὶ 3 Νοεμβρίου 1906.

74. I.A.M., Κώδ. 15, 143, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως*, 9 Δεκεμβρίου 1906. Πρβλ. I.A.M., Κώδ. 22, 7, *Ἐπιστολὴ τῆς Δημογεροντίας πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν προσφύγων, Ἀδριανούπολη*, 10 Δεκεμβρίου 1906.

75. Ὁ Νικόλαος Λιμπέρης ἀνέλαβε καθήκοντα ταμῆα. Τὴν 23ῃ Μαρτίου 1907 ἡ Δημογεροντία τὸν ἀντικατέστησε μέ τὸν Ι. Νικολαΐδη. I.A.M., Κώδ. 15, 165, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως*, 23 Μαρτίου 1907.

76. I.A.M., Κώδ. 22, 15, *Ἐπιστολὴ τῆς Δημογεροντίας πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ', Ἀδριανούπολη*, 5 Φεβρουαρίου 1907.

77. Γιὰ τὴν πυρκαϊὰ βλ. Π. Βαλσαμίδης, «Ἡ πυρκαϊὰ τῆς Ἀδριανουπόλεως τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1905 καὶ ἡ μέριμνα τῆς μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τῆς πόλεως (Μέ βάση ἀνέκδοτο ἀρχεῖο ἀρχειοῦ ὕλικό)», *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα* 11 (1999-2000) 249-298.

78. I.A.M., Κώδ. 22, 17, *Ἐπιστολὴ τῆς Δημογεροντίας πρὸς τὸν Διευθυντὴ τῆς ἐφημερίδας «Νέα Ἡμέρα», Ἀδριανούπολη*, 6 Φεβρουαρίου 1907.

Στή συνέχεια ή δημογεροντία έστειλε νέες έπιστολές στίς έπιτροπές τών ναών τής πόλεως τονίζοντας ότι κατά πάσαν Κυριακήν και έορτήν να περιφέρηται ιδιαίτερος δίσκος ύπέρ τών προσφύγων όμογενών εκ Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας. Είηαι δέ ανάγκη ό δίσκος ούτος να φέρει διακριτικόν τι σημεϊον, ως τούτο γίνεται εις την Ι. Έκκλησίαν Μητροπόλεως δια να γνωρίζωσι οί Χριστιανοί τόν σκοπόν, και μη ακολουθει άμέσως άλλος δίσκος τής Έκκλησίας, αλλά να περιφέρεται πάντοτε όλίγον άργότερα. Τό δέ άρθροιζόμενον χρήμα εκάστοτε όφείλετε ν' αποστείλετε ασφαλώς εις τόν ταμίαν τής έπιτροπής τών προσφύγων κ. Νικ. Λιμπερίδη, σαράφην εις Άμπατζιλάρ-μπαση⁷⁹. Τήν 17η Άπριλίου του 1907 ή Δημογεροντία συνέταξε έπιστολή προς τή Θρακική Άδελφότητα Άθηνών, μέ τήν όποία συνιστοϋσε, λόγω τών γεγονότων στή Βουλγαρία και τήν Ανατολική Ρωμυλία, τά Ζαρίφεια Έκπαιδευτήρια τής Φιλιππουπόλεως να εγκατασταθοϋν στήν Αδριανούπολη⁸⁰.

Ό αριθμός τών προσφύγων διαρκώς αύξανόταν, ένώ τό έργο τής έπιτροπής γινόταν δύσκολο λόγω έλλειψης πόρων. Ό μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Κύριλλος απευθύνθηκε στόν Οικουμενικό Πατριάρχη Ίωακείμ Γ' από τόν όποιο ζήτησε για μία ακόμη φορά οικονομική ενίσχυση και τή μεσολάβησή του στή διεύθυνση Ανατολικών Σιδηροδρόμων για να παρέχει εκπτώση στά εισιτήρια τών προσφύγων για τό Δεδέαγατς, ώστε από 71/2 λίρες να μειωθεί σε 4 λίρες Τουρκίας. Η έπιτροπή ύπέρ τών προσφύγων από τό ταμείο της είχε δαπανήσει τό ποσό τών 300 λιρών Τουρκίας⁸¹.

Η μέριμνα τής μητροπόλεως Αδριανουπόλεως δέν περιορίστηκε μόνο στήν περιθαλψη τών εκπατρισθέντων, αλλά και στή μόρφωση τών όρφανών και άπόρων μαθητών. Οί άποροι μαθητές φιλοξενήθηκαν στό Κοινοτικό Οικοτροφείο τής Αδριανουπόλεως και προέρχονταν κυρίως από τή Φιλιππούπολη, Στενήμαχο, Πύργο, Μουσταφά Πασά και Κερμενλί⁸². Λόγω του μεγάλου αριθμού τών προσφύγων μαθητών τό οικοτροφείο δέν ήταν σε θέση να τούς φιλοξενήσει όλους και ή κοινότητα προσπάθησε να νοικιάσει μία οικία πού βρισκόταν δίπλα στό Οικοτροφείο. Οί Βούλγαροι τής Αδριανουπόλεως όμως προσπάθησαν να ματαιώσουν τή μίσθωσή της και κάλεσαν τόν ιδιοκτήτη τής οικίας στή Βουλγαρική Έκκλησία. Ό ιδιοκτήτης κλονίστηκε άναμνησθείς τίς παλαιές άπειλές τών Βουλγάρων και προέβαλε στήν κοινότητα και νέες άξιώσεις για να αποφύγει τήν έννοικιάσή της. Τότε έπενέβη

79. Ι.Α.Μ., Κώδ. 22, 19, Έπιστολή τής Δημογεροντίας προς τίς Έπιτροπές τών ναών τής Αδριανουπόλεως, Αδριανούπολη, 17 Φεβρουαρίου 1907.

80. Ι.Α.Μ., Κώδ. 22, 29-30, Έπιστολή τής Δημογεροντίας προς τή Θρακική Άδελφότητα Άθηνών, Αδριανούπολη, 17 Άπριλίου 1907.

81. Ι.Α.Μ., Κώδ. 15, 166, Πρακτικά συνεδριάσεων τής Δημογεροντίας Αδριανουπόλεως, 23 Μαρτίου 1907. Πρβλ. Ι.Α.Μ., Κώδ. 22, 24-25, Έπιστολή τής Δημογεροντίας προς τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, Αδριανούπολη, 23 Μαρτίου 1907.

82. Α.Υ.Ε., 1906/68/Δ, Ε, αριθ. πρωτ. 549/5 Οκτωβρίου 1906, Έπιστολή προς τό Έπουργείο Έξωτερικών. Τμήμα Α'. Πρβλ. Π. Γεωργαντζής, Προξενικά Άρχεία Θράκης, τ. 3, Ξάνθη 2000, σσ. 167, 168-169.

δυναμικά ο πρόξενος τῆς Ἑλλάδος Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς, ὁ ὁποῖος ἔπεισε τὸν ιδιοκτήτη μὲ νέους ὄρους καὶ νοίκιασε τὴν οἰκία στὴν ὁποία ἐγκαταστάθηκαν οἱ μαθητὲς ματαιώνοντας ἔτσι τὰ σχέδια τῶν Βουλγάρων⁸³.

Ἀπὸ τὰ πρακτικά τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως μὲ χρονολογία 20 Ὀκτωβρίου 1906 μαθαίνουμε ὅτι κάποιος κάτοικος ἀπὸ τὸ Ἰλδιρίμ⁸⁴, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε οἰκονομική ἀνεση, παρουσίασε ἐνώπιον τῆς Δημογεροντίας τρία ὄρφανά παιδιά, τὴν Ἑλένη 10 ἐτῶν, τὴ Χρυσή 9 καὶ τὸν Γιώργο 6 ἐτῶν, μὲ τὰ ὁποία εἶχε συγγένεια. Τὰ παιδιά εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη καὶ ὁ κάτοικος ζήτησε τὴ βοήθεια τῆς Δημογεροντίας νὰ μεσολαβήσει καὶ νὰ εἰσαχθοῦν στὸ Ἐθνικὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Πριγκίπου⁸⁵. Τὰ ὄρφανά προσωρινὰ διέμεναν στὴν οἰκία του, ἀλλὰ τελικὰ τοὺς δόθηκε οἰκονομική ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ Ταμεῖο Ἑλέους⁸⁶ γιὰ τὶς ἀπαραίτητες ἀνάγκες τοὺς⁸⁷.

Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως Κυρίλλου (1890-1908)⁸⁸ πρὸς

83. Α.Υ.Ε., 1906/1/Α, ἀριθ. πρωτ. 561/11 Ὀκτωβρίου 1906, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν*. Τμῆμα Α΄. Πρβλ. Γεωργαντζής, *ὁ.π.*, τ. 3, σσ. 171-172.

84. Τὸ Ἰλδιρίμ (Yıldırım) ἦταν ἓνα προάστειο τῆς Ἀδριανουπόλεως. Βλ. κυρίως, Ν. Βαμβακόπουλος, «Τοῦ Ἰλντιρίμ», *Δεύκωμα Θρακικῆς Ἑστίας Θεσσαλονίκης* 4 (1985-1986) 49-53· Ν. Νικολαΐδης, *Ἡ Ἀδριανουπόλις*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1993, σσ. 150-153.

85. Γιὰ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Πριγκίπου βλ. κυρίως Λ. Καζανόβας, «Τὸ ἐν Πριγκίπῳ Ἐθνικὸν Ὀρφανοτροφεῖον», *Ἡμερολόγιον Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἔτους 1905*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904, σσ. 95-100· Ἄ. Ἰορδάνογλου, «Τὸ Ἐθνικὸ Ὀρφανοτροφεῖο στὴν Πριγκίπο τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 4 (1992) 91-106· Α. Μήλλας, *Ἡ Πριγκίπος*, Ἀθήνα 1988, σσ. 401-412· Rifat Behar, «Bir zamanlar Prinkipo Palas» (Ἐναν καιρὸ τὸ ξενοδοχεῖο Πριγκίπος Παλλάς), *Focus Dergisi*, τεύχος Δεκεμβρίου 1996· Orhan Türker, «Büyükada Rum Yetimhanesi» (Τὸ Ρωμαῖκο Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Πριγκίπου), *Tarih ve Toplum*, 34 (2000) 102-104· Murat Ural, «Yetimhane' nin sessiz direnişi» (Ἡ ἀθόρυβη ἀντίσταση τοῦ Ὀρφανοτροφείου), ἐφημ. *Cumhuriyet* (22 Σεπτεμβρίου 1996) (ἐνθετο τῆς Κυριακῆς)· Oktay Ekinci, «Prinkipo Palas' ta mimari sorumluluklar» (Ἀρχιτεκτονικὲς εὐθύνες στὸ Πριγκίπος Παλλάς), ἐφημ. *Cumhuriyet*, 10 Ὀκτωβρίου 1996· Çelik Gülersoy, *Büyükada Yetimhanesi* (Τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Πριγκίπου), ἔκδ. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 2001.

86. Τὸ Ταμεῖο Ἑλέους στὴν Ἀδριανουπόλη λειτουργοῦσε ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα. Κύριος σκοπὸς του ὑπῆρξε ἡ προστασία τῶν ἐκθέτων νηπίων. Βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, «Ἡ ἐν Ἀδριανουπόλει ἑλληνικὴ κοινότης», *Θρακικά* 19 (1944) 60-61· Κ. Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1861-1922)*. Ἱστορία καὶ δράση, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 51· Γ. Εὐθυμίου, «Περὶ τῶν σωζομένων κωδίκων τῆς Ἱ. Μητροπ. Ἀδριανουπόλεως», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 20 (1955) 283· «Ἐνσφράγιστος κατάλογος», *Θρακικά* 27 (1958) 212.

87. Ι.Α.Μ., Κώδ. 15, 133, *Πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως, 20 Ὀκτωβρίου 1906*.

88. Γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1838. Φοίτησε στὴ Μεγάλῃ του Γένους Σχολῇ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποφοίτησε τὸ 1857. Τὸ 1860 διορίστηκε ἀρχιδιάκονος στὴ μητρόπολη Φιλαδελφείας. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὴ Θεολογικὴ Σχολῇ τῆς Χάλκης ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλαβε τὸ πτυχίον του τὸ 1867. Διετέλεσε ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος τοῦ μητροπολίτου Ἀμασειᾶς Σωφρονίου (1864-1887). Ἡ Ἱερά Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὴν 10η Φεβρουαρίου τοῦ 1870 τὸν ἐξέλεξε βοηθὸ ἐπίσκοπο τοῦ μητροπολίτου Σμύρνης Μελετίου (1869-1883) μὲ τὸν τίτλο Μυρέων. Στὴ συνέχεια, τὴν 22α Μαρτίου τοῦ 1875, προήχθη στὴ μητρόπολη Βάρνης καὶ τὸ 1881 μετατέθηκε στὴ μητρόπολη Καστοριάς. Τὸ 1888 τοποθετήθηκε στὴ μητρόπολη Λήμνου καὶ τὸ 1890 ἐξελέγη μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως. Τὴ μητρόπολη ποίμανε ἕως τὸ 1908, ὅποτε ὑπέβαλε οἰκειοθελὴ παραίτηση. Ἀπεβίωσε τὸ 1921. «Πρ.

τόν Ίωακείμ Γ΄ πληροφορούμαστε για τούς Έλληνες τοῦ Καβακλή και τά προβλήματα πού αντιμετώπιζαν κατά τόν ἐκπατρισμό τους πρὸς τήν Αδριανούπολη. Ὁ Κύριλλος μεταξύ ἄλλων ἀναφέρει: *Ἐπειδὴ δὲ ἡ εὐκολωτέρα και συντομωτέρα ὁδὸς διὰ τὰ μέρη ταῦτα εἶναι ἢ δι' Αδριανουπόλεως, ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἤδη Φεβρουαρίου ἤρξατο διερχόμενοι τὴν μεθόριον και κατερχόμενοι εἰς Αδριανούπολιν πλείσται ὅσαι ὁμογενεῖς οἰκογένειαι, τῶν Τουρκικῶν Ἀρχῶν, συνωδὰ ταῖς ὑψηλαῖς διαταγαῖς τοῦ Σεπτοῦ ἡμῶν Ἄνακτος, οὐ μόνον ἐπιτρεπουσῶν τὴν διάβασιν, ἀλλὰ και πολλὰς διευκολύνσεις παρεχουσῶν εἰς τὰ ἀτυχῆ ταῦτα θύματα τῆς βουλγαρικῆς θηριωδίας και μισαλλοδοξίας*⁸⁹. Ἡ βουλγαρικὴ ἐφημερίδα *Ντέν* τὴν 28ῆ Ὀκτωβρίου 1906 ἀνήγγειλε ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ διαμερισματος Καβακλή ἐτοιμάζονταν νά μεταναστεύσουν, διότι οἱ βουλγαρικὲς ἀρχές δέν τούς προστάτευαν ἀπὸ τούς κακούργους⁹⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἀριθμὸ και τόν τόπο προέλευσης τῶν προσφύγων σημαντικὲς εἰδήσεις μᾶς παρέχουν κυρίως οἱ ἐπιστολές και οἱ ἐκθέσεις τοῦ προξενείου τῆς Αδριανουπόλεως και τοῦ ὑποπροξενείου Δεδέαγατς, καθὼς και οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα, τὴν 25ῆ Αὐγούστου τοῦ 1906, στὴν Ἀλεξανδρούπολη (Δεδέαγατς) εἶχαν ἔλθει 40 πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Στενήμαχο, ἀπὸ τούς ὁποίους οἱ περισσότεροὶ ἐπιθυμοῦσαν νά μείνουν και νά ἐργαστοῦν ὡς ὑπάλληλοι και γεωργοί⁹¹. Τὴν 30ῆ Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους κατέφθασαν δύο λιποτάκτες τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ, πού κατάγονταν ἀπὸ τό Καβακλή, και τὴν ἐπόμενη ἡμέρα 26 πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Στενήμαχο, οἱ ὁποῖοι προσωρινὰ φιλοξενήθηκαν στὸ Ἀρρεναγωγεῖο τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως. Τὴν 1ῆ Σεπτεμβρίου στὴν Ἀλεξανδρούπολη βρῆκαν καταφύγιο 6 πρόσφυγες⁹² και τὴν 21ῆ Σεπτεμβρίου 3 ἀπὸ τὴ Στενήμαχο, καθὼς και ἡ ἑννεαμελὴς οἰκογένεια τοῦ νεωκόρου τῆς ἀρπαγείσης ἐκκλησίας Ἁγίας Παρασκευῆς Φιλιππουπόλεως. Ἀκολούθως τὴν 22ῆ ἤρθαν 5 πρόσφυγες, τὴν 24ῆ 3 πρόσφυγες και τὴν 25ῆ 1 πρόσφυγας ἀπὸ τὴ Στενήμαχο⁹³. Ἀπὸ 27 Σεπτεμβρίου ἕως 10 Ὀκτωβρίου ἦλθαν συνολικά 71 πρόσφυγες οἱ περισσότεροὶ ἦταν Στενημαχίτες, λίγοι Καβακλιῶτες και Φιλιππουπολίτες⁹⁴. ἀπὸ 10 ἕως 25 Ὀκτωβρίου ἦλθαν 49 πρόσφυγες οἱ ὁποῖοι κατάγονταν ἀπὸ Στενήμαχο, Πύργο, Δαουτλή, Καρυές, Φιλιππούπολη, Κούκλαινα

Αδριανουπόλεως Κύριλλος», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 45 (1921) 207. Σακελλαρίδης, ὁ.π., σσ. 97-98. «Διατριβὴ ἐξ Αδριανουπόλεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 32 (1908) 462-464.

89. I.A.M., Κῶδ. 22, 36, *Ἐκθεση Μητροπολίτου Αδριανουπόλεως Κυρίλλου πρὸς τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη Ίωακείμ Γ΄, Αδριανούπολη, 3 Ἰουνίου 1907*. «Ἐκθεσις Μητροπολίτου Αδριανουπόλεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 353.

90. «Διωγμὸς ὀρθοδόξων ἐν Βουλγαρία και Ἄνατ. Ρωμυλία», ὁ.π., σ. 579.

91. A.Y.E., 1906/74/Η, Θ, *Τηλεγράφημα, Δεδέαγατς, 26 Αὐγούστου 1906*. Πρβλ. Π. Γεωργαντζής, *Προξενικά και Ἐκκλησιαστικά Ἀρχεῖα Θράκης*, τ. 4, Ἐάνθη 2001, σ. 399.

92. A.Y.E., 1906/74/Η, Θ, ἀριθ. πρωτ. 362/2 Σεπτεμβρίου 1906, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α΄)*. Πρβλ. Γεωργαντζής, ὁ.π., τ. 4, σ. 419.

93. A.Y.E., 1906/74/Η, Θ, ἀριθ. πρωτ. 401/27 Σεπτεμβρίου 1906, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α΄)*. Πρβλ. Γεωργαντζής, ὁ.π., τ. 4, σ. 449.

94. A.Y.E., 1906/74/Η, Θ, ἀριθ. πρωτ. 426/10 Ὀκτωβρίου 1906, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α΄)*. Πρβλ. Γεωργαντζής, ὁ.π., τ. 4, σσ. 461-462.

καί Βοδενά⁹⁵, τρεῖς ἐκ τῶν ὁποίων ἦταν λιποτάκτες τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ. Τό κῦμα προσφύγων συνεχίστηκε πρὸς τὴν Ἀλεξανδρούπολη ἀπὸ 25 Ὀκτωβρίου ἕως 6 Νοεμβρίου, ὅταν ἦλθαν 62 πρόσφυγες ἀπὸ Στενήμαχο, Φιλιπούπολη, Καβακλή, Ἀγγιάλο καὶ ἄλλα χωριά⁹⁶ καὶ ἄλλοι 55 ἀπὸ 7 ἕως 17 Νοεμβρίου τοῦ 1906⁹⁷.

Ἀπὸ ἐπιστολῆ τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου Φιλιππουπόλεως πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Ἰωακείμ Γ', μέ χρονολογία 3 Ἰανουαρίου 1907, πληροφοροῦμαστε ὅτι ἀπὸ τὴ Φιλιπούπολη εἶχαν ἐκπατριστεῖ 300 οἰκογένειες, ἀπὸ τὴ Στενήμαχο 320, ἀπὸ τὰ Βοδενά 30, ἀπὸ τὴν Κούκλαινα ἐτοιμάζονταν νὰ ἀναχωρήσουν 100 οἰκογένειες, ἐνῶ ἀπὸ τὸ Σιναπλὴ εἶχαν ἀναχωρήσει 60 οἰκογένειες⁹⁸.

Ὁ Πρόξενος τῆς Ἀδριανουπόλεως Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς σέ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρει ὅτι τὸ πρῶτο εἰκοσαήμερο τοῦ Φεβρουαρίου 1907 κατέφυγαν στὴν Ἀδριανούπολη περίπου 100 πρόσφυγες, οἱ ὁποῖοι ἀπεστάλησαν ἀπὸ τὴ Γενικὴ Διοίκηση στὴ Σμύρνη. Τὴν 22α Φεβρουαρίου εἶχαν φθάσει ἄλλοι 200 ἀπὸ τὸ Καβακλή, Μπογιανλίκ, Δογάνογλου, Μοναστήρι καὶ Σιναπλή, ἐνῶ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα κατέφθασαν ἀκόμη 400 πρόσφυγες. Ὅλοι τοὺς εἶχαν διέλθει λαθραία τὰ σύνορα. Οἱ Ὀθωμανικὲς ἀρχές, ἀφοῦ τοὺς συνέλαβαν, τοὺς ἔστειλαν στὸ Δεδέαγατς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Σμύρνη. Τὸ προξενεῖο τῆς Ἀδριανουπόλεως διέθεσε ὑπὲρ τῶν προσφύγων τὸ ποσό τῶν 93 Ἀγγλικῶν λιρῶν δηλαδή 107,70 Τουρκικῶν λιρῶν⁹⁹.

Τὰ προσφυγικὰ ρεύματα ἐξακολούθησαν καὶ κατὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1907. Τὰ χάνια τῆς Ἀδριανουπόλεως κατακλύστηκαν ἀπὸ πρόσφυγες τοῦ Καβακλή καὶ τῆς Στενήμαχου καὶ περιμέναν τὴ σειρά τους νὰ ἀναχωρήσουν σιδηροδρομικῶς γιὰ τὸ Δεδέαγατς, ὅπου καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχε συντονισμός, ἀλλὰ δέν ὑπῆρχαν διαθέσιμα καταλύματα μέχρι νὰ ἀναχωρήσουν γιὰ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Μεταξὺ τῶν προσφύγων ὑπῆρχαν καὶ Ἕλληνες λιποτάκτες τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ¹⁰⁰.

Ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια πληροφοροῦμαστε ὅτι τὴ Βουλγαρία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία ἕως τὴν 31η Μαρτίου τοῦ 1907 εἶχαν ἐγκαταλείψει 25.000 Ἕλληνες. Οἱ 18.500 διήλθαν μέσῳ Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ 4.500 μέσῳ Δεδέαγατς καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προτίμησαν νὰ μείνουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σέ διάφορες πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹⁰¹.

Ὁ Ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Βουλγαρίας Στάντσιεφ τὴν 7η Νοεμβρίου 1907 δήλωσε στὴ βουλγαρικὴ βουλή (Sobranie) ὅτι ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, λόγῳ τοῦ

95. Α.Υ.Ε., 1906/74/Η, Θ, ἀριθ. πρωτ. 452/25 Ὀκτωβρίου 1906, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α'). Πρβλ. Γεωργαντζής, ὅ.π., τ. 4, σ. 472.

96. Α.Υ.Ε., 1906/74/Η, Θ, ἀριθ. πρωτ. 472/7 Νοεμβρίου 1906, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α'). Πρβλ. Γεωργαντζής, ὅ.π., τ. 4, σσ. 473-474.

97. Α.Υ.Ε., 1906/74/Η, Θ, ἀριθ. πρωτ. 489/18 Νοεμβρίου 1906, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α'). Πρβλ. Γεωργαντζής, ὅ.π., τ. 4, σσ. 476-477.

98. «Ἐπίκαιρα γράμματα. Γράμμα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει Ἀρχιερατικοῦ Ἐπιτρόπου», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 31 (1907) 27.

99. Α.Υ.Ε., 1907, ἀριθ. πρωτ. 110/23 Φεβρουαρίου 1907, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Τμῆμα Α'). Πρβλ. Γεωργαντζής, ὅ.π., τ. 4, σσ. 499.

100. «Διωγμὸς Ὀρθοδόξων», ὅ.π., σ. 192.

101. Ὁ.π., σ. 351.

άνθελληνικοῦ κινήματος, ἐκπατρίστηκαν 10.000 Ἕλληνες ἐξαιτίας τῆς ἑλληνικῆς προπαγάνδας, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους ἐνδέχοντο νά ἐπιστρέψουν στίς πατρίδες τους. Ἀναφέρθηκε ἀκόμη στίς καταλήψεις τῶν ἑλληνικῶν ναῶν καί σχολείων στή Φιλιππούπολη, τόν Πύργο καί τή Βάρνα, πού ἔγιναν ἐξαιτίας τῆς μεγάλης δραστηριότητας πού ἀνέπτυξε τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ὁ ὑπουργός καταλήγοντας τόνισε ὅτι τό ὑπουργεῖο εἶχε καταρτίσει εἰδική ἐπιτροπή πού μελετοῦσε μέ κάθε λεπτομέρεια τό θέμα. Τίς δηλώσεις τοῦ ὑπουργοῦ ἔκρινε μέ αὐστηρή, ἀλλά ἀντικειμενική κριτική ἡ Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια σέ δημοσίευσμά της, ὑπενθυμίζοντας ὅτι δέν εἶχαν ἐκπατρίστει 10.000 ἀλλά 30.000 Ἕλληνες καί ὁ ἀριθμός αὐτῶν καθημερινά αὐξανόταν¹⁰².

Τό Προξενεῖο Δεδέαγατς ἀπό 2 Ἀπριλίου ἕως 10 Ἰουνίου 1907 δαπάνησε τό ποσό τῶν 203,05 λιρῶν Τουρκίας γιά ναῦλα καί γιά ἄλλα ἐξοδα γιά προώθηση 595 προσφύγων πού ἀναχώρησαν στή Σμύρνη καί ἄλλων 1.114 προσφύγων στόν Πειραιά¹⁰³.

Ἀπό τά πρακτικά τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως πληροφοροῦμαστε ὅτι ἀπό τήν ἔναρξη τῶν προσφυγικῶν ρευμάτων στήν Ἀδριανούπολη ἕως τόν Ἰούνιο 1907 ἡ δημογεροντία ὑπέρ τῶν προσφύγων διέθεσε τό συνολικό ποσό τῶν 2.082 γροσίων¹⁰⁴.

Τούς πρόσφυγες τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Ανατολικῆς Ρωμυλίας συμπαραστάθηκαν ἀκόμη οἱ Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς διοργανώνοντας ἐράνους ὑπέρ τους, ὅπως στήν Κωνσταντινούπολη, τίς Σαράντα Ἐκκλησιές, τίς Κυδωνιές, τά Δαρδανέλλια, τήν Καβάλα, τή Βοστώνη, τό Σικάγο, τήν Ὀδησσό, τήν Αἴγυπτο, κ.ἄ¹⁰⁵.

Ὅλοκληρώνοντας μποροῦμε νά καταλήξουμε στά ἐξῆς: τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο κατά τή διάρκεια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα καταδίκασε ἔντονα τίς ἐνέργειες τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν ἀθῶων Ἑλλήνων τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Ανατολικῆς Ρωμυλίας μέ πολυάριθμες ἐγκυκλίους¹⁰⁶ ἀπευθυνόμενες πρὸς τούς Βουλγάρους, τίς Μεγάλες Δυνάμεις καί τήν Ὀθωμανική κυβέρνηση. Ἐπιδίωξε ἀκόμη νά ἀποκαταστήσει τήν εἰρήνη, τήν ὁμόνοια καί τή συμφιλίωση μεταξύ τῶν ἀδελφῶν χριστιανῶν.

Ἡ μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως μέ ἐπικεφαλῆς τόν μητροπολίτη Κύριλλο καί τήν εἰδική ἐπιτροπή πού συνέστησε ἐργάστηκε μέ ζήλο καί κόπο. Τό ἔργο της ἦταν ἀποτελεσματικό καί ἐξυτηρέτησε σέ μεγάλο βαθμό τίς ἀνάγκες τῶν προσφύγων. Ἐπιπλέον, ἀρωγός ὑπῆρξε τό Ἑλληνικό κράτος μέ τό Προξενεῖο τῆς Ἀδριανουπόλεως καί τό ὑποπροξενεῖο Δεδέαγατς, τά ὁποῖα προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια στούς πρόσφυγες.

102. Ὁ.π., σσ. 737-738.

103. Α.Υ.Ε., 1907/ἀριθ. πρωτ. 428/27 Ἰουνίου 1907, Ἐπιστολή πρὸς τό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Πρβλ. Γεωργαντζής, ὄ.π., τ. 4, σσ. 557-558.

104. Ι.Α.Μ., Κώδ. 15, 152, 157, 178, Πρακτικά συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας Ἀδριανουπόλεως, 26 Ἰανουαρίου, 9 Φεβρουαρίου καί 22 Ἰουνίου 1907.

105. «Τὰ τεκμήρια τῆς συμπάθειας», Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια 30 (1906) 513-514.

106. Γιά τίς ἐγκυκλίους τοῦ ἔτους 1906 βλ. Ὑπομνήματα ἐπιδοθέντα τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπροσώποις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων μετὰ καί ἐτέρων ἐγγράφων σχετικῶν πρὸς τὰ προσφάτως ἐν Βουλγαρίᾳ καί Ανατολικῆ Ρωμυλίᾳ διαδραματισθέντα, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1906.

Paschalis Valsamidis

REFUGEES FROM EAST ROMILIA SETTLED IN ADRIANOUPOLIS AND
DEDEAGATS (ALEXANDROUPOLIS) DURING THE MACEDONIAN BATTLE

This paper refers to the Greek society, which was blooming in the cities of Sophia, Barna, Soumla, Rouchtsoukio in Bulgaria and in the cities of Philipoupolis, Silimnos, Tatarpazartzikio, Chaskioi and Pyrgos in East Romilia during the Macedonian battle.

In this period, and especially during the years 1906-1907, Greeks were dealing with serious problems, caused by the Bulgarians by way of reprisal for the liberation battle of Macedonia. They captured Greek churches, monasteries, schools, part of the Greek properties were confiscated, the religious liberty was limited, and it was forbidden to Greeks to speak their mother tongue as well as to teach it to their children in schools. Deportation of the Greek eparches followed. As a result to this oppression, the Greeks begun to leave their land and their property and finally became refugees in Adrianoupolis, Dedeagats (Alexandroupolis) and other cities.

The facts of this period as well as the refugees who came in Adrianoupolis and Dedeagats (Alexandroupolis) are considered according to the information included to the *Eklissiasitiki Alithia*, the Codes of the Eparchy of Adrianoupolis and the consular documents of the historical archive of the Greek Foreign office. Through all of these documents is also presented the concern of the Ecumenical Patriarchate, the Eparchy of Adrianoupolis and the Greek consulates in Adrianoupolis and Dedeagats for the refugees.

ΟΡΓΑΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ
ΤΗΣ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΡΩΜΥΛΙΑΣ
ΜΕΤΑ ΤΩΝ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ ΑΥΤΟΥ,

Μεταφρασθεῖς ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ

Ἐξέδωκε καί ἐγκρίσει τῆς Α.Υ.ψι τοῦ Γ. Διοικητοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας,

Μετὰ ἐλέγχου ἀλφαθητικοῦ καί ἀναλυτικοῦ.

ΕΔΚΙΔΟΤΑΙ

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Διευθυντοῦ τῆς ἐφημερίδος Φιλίππουπόλεως.

ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΕΙ,

1879.

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

ΕΠΙΔΟΘΕΝΤΑ

ΤΟΙΣ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΙΣ

ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΜΕΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ

ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΡΟΣΦΑΤΩΣ

ΕΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΡΩΜΥΛΙΑ

ΔΙΑΔΡΑΜΑΤΙΣΘΕΝΤΑ

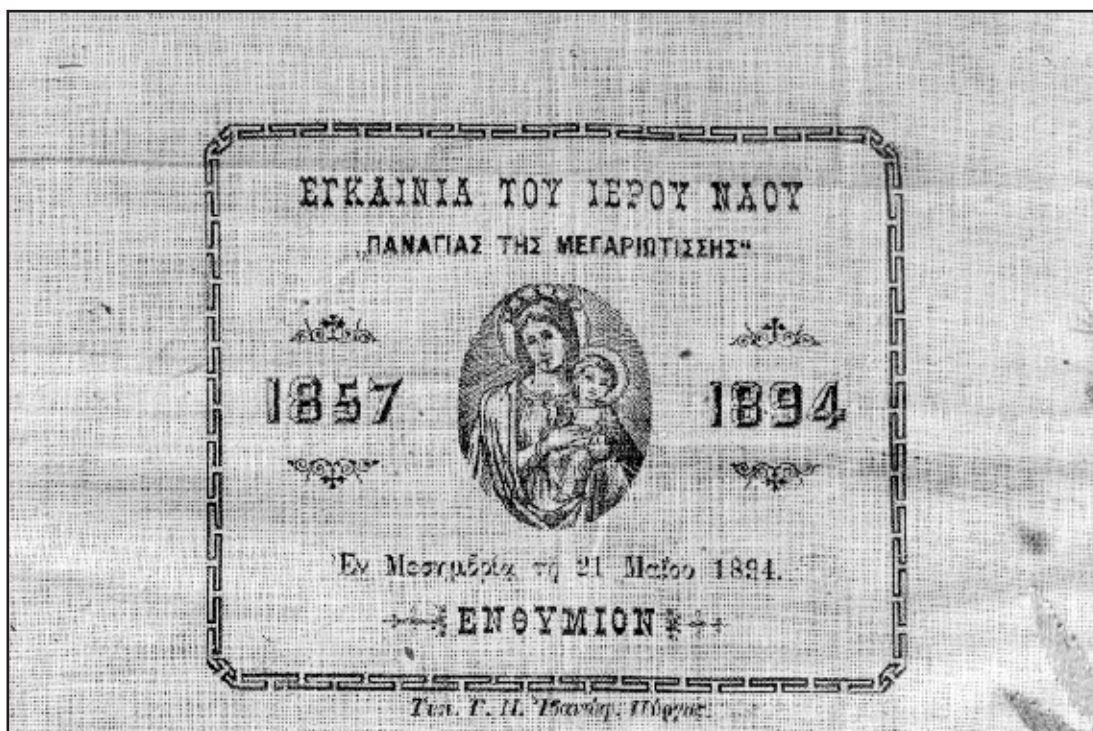
ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ

1906

Είκ. 3. Η Φιλιππούπολη (Άρχείο Πασχάλη Βαλασιμίδα).

Είκ. 4. Ἀναμνηστικό ἀπό τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ Παναγίας Μεσημβρίας (Άρχείο Ζωῆς Ἀσλανίδου).

Εικ. 5. Τό κατάστημα του Γεωργίου Πανταξή στη Μεσημβρία (Άρχειο Ζωής Άσλανίδου).

Εικ. 6. Σωζόπολη. Στιγμιότυπο από κηδεία (Άρχειο Ζωής Άσλανίδου).

